

Ҳамиджон
Ҳомидий

ҚУҲНА ШАРҚ ДАРФАЛАРИ

1950-2
081

Ҳамиджон Ҳомидий

КҶҲНА
ШАРҚ
ДАРҒАЛАРИ

НИЦНЭӨХ ХОЖИОНАВХ

1 10 Р

2 10 Р

3 10 Р 100

4 10 Р 100

5 10 Р 100

МУҚАДДИМА

Ривоят қишларича, подшоҳ Жамшид шикорга кетаёт-са, олдидан жаннатсимон бир бог чиқибди. Юз хил мева гарқ пишиб ётган эмиш. Шоҳ богбондан ичишга сув сўрабди. Богбон уйига кириб бир анорни сиққан экан, пиёла тўла шарбат тушибди. Келтириб Жамшидга берибди. У бир симириб пиёлани бўшатибди.

— Отахон, бу бог кимга қарайди ? •— сўрабди шоҳаншоҳ.

— Ҳеч кимга. Мен парвариш қиламан, мевасидан эл, ўтган-кетган мусофирлар баҳраманд бўлади, — жавоб берибди чол.

— Мен Жамшидшоҳ бўламан. Шунча катта богни бир ўзингиз еб ётмасдан, ҳар йили подшолик хазинасига юз тангадан жарима тўлаб туринг, — дебди-да йўлида давом этибди шоҳ.

Жамшид ордан қайтишида яна боққа кириб, шарбат сўрабди. Богбон ўнта анорни сиққан экан, бир қултумча шарбат чиқибди, холос. Шоҳ богбоннинг ҳаяллагани сабабини сўрабди.

— Адл билан эл фаровон, зулм билан юрт хароб деганлар. Сендан зулм зоҳир бўлгани учун ўнта анорни сиқсам ҳам ярим пиёла сув чиқмади, — дебди богбон.

Жамшид қилмишидан пушаймон бўлиб, уни солиқдан озод қилибди.

Богбон уйига кириб икки анорни сиққан экан, пиёла шарбатга тўлибди. Шундан сўнг Жамшид ҳеч кимга зулм қилмайдиган, адолатли шоҳ бўлибди.

Ўзбек халқ романи «Барзуннома»дан олинган бу ҳикояда адолат ғояси теран тасвирланган. Шарқ мутафаккирларининг ҳаёти, ижодий мероси ҳам ана шундай ибратомуз, одамийликка, жасоратга чорловчи ҳикоятлар, ривоят ҳамда нақллар билан йўғрилган. Мен уларни из-

лаш, ўрганишида кўп кўҳна дастхатларни, улкан олимларнинг асарларини ўқиганман. Ҳикмат нгула бу саҳифаларни ҳар гал варақлаганимда ўзим учун янги таассурот, маърифат оламан. Кейинги йилларда Маҳмуд ибни Валининг «Баҳр-ул-асрор» («Сирлар уммони»), Ҳожи Юсуфнинг «Арз-ул-афлок», Гардизийнинг «Зайн-ул-ахбор», Байҳақийнинг «Тарихи Масъуд» китобларини, «Маснави маънавий», «Асрорнома», «Тазкиротул авлиё», «Тарихи томм» каби асарларни, «Авесто»нинг аслини, профессор Ҳ. Ҳасановнинг «Сайёҳ олимлар» китобини ўқиб чиқдим, айрим мулоҳазаларим янада тўлишиди, мукаммаллашди. Баъзи касбдошларимнинг буюк алломалар ҳақидаги мақолаларидан файз топдим. Мазкур лавҳалар кенг китобхонлар оммасига донишманд боболаримиз ҳақида дастлабки маълумот беришига мўлжалланган. Улардан Зардўит, Самарқандий, Убайдий, Шарофиддин Роқимий, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий сингари сиймолар ҳақидаги лавҳалар олдинбошқа китобларда битилмаган далиллар, дастхатлардаги маълумотлар асосида ёзилиб, илк бор китобхонлар эътиборига ҳавола қилинмоқда. Биз фикр юритган алломалар қайси халқ фарзанди бўлмасин, уларнинг ибратли ҳаёт йўли, боқий руҳи, бебаҳо ижодий мероси барча қавм ва авлодлар учун ҳамшиша мўътабар ва ардоқлидир.

Ж Л Л Л Л Л Л Л Л Л Ж

%

*2а

*5&

*£&'

<й

*>й

*5й

* Л

•«-

'4|

'4|

МАЪНАВИЯТИМИЗ
САРЧАШИМАЛАРИ

;-?'

*

55У

Λ

йГ

5_>ч*

8*
0ч*

^>у
1^1*

й_*

2*
?"

Λ ?

(£У

Ш*

ч_ч*

ΛТΛΛ0%

ЗАРДЎШТ

Абулқосим Фирдавсий «Шохнома»нинг алоҳида боблари ҳамда Гуштасп достонида Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг исломгача бўлган дини — зардўштийлик ҳамда унинг асосчиси Зардўшт ҳақида меҳр билан ёзди, уни мўъбадлар мўъбади — донишмандлар пешвоси, пайғамбар деб таърифлайди, у асос солган қомусий китоб «Авесто»ни кўп тилга олади. Ҳақиқатда ҳам, Зардўшт Шарқнинг биринчи файласуфи, нотики, шоири, донишманди ҳисобланади.

Чет эл ва Шарқ олимларидан Ян Рипка, К. В. Тревер, Е. Э. Бертельс, С. П. Толстов, И. С. Брагинский, Б. Гафуров, М. Дяконов, Х. Мирзозодаларнинг тадқиқотларидаги мулоҳазаларга қараганда, Зардўшт эрамиздан олдинги VII асрнинг охири ва VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. У Хоразм ҳокимлигига қарашли чорвадорлик билан шуғулланган Спитама уруғидан бўлган. Отасини Пурушаспа, онасини эса Дугдова, деб аташган. Болалигиданоқ от ва туя боқиш билан шуғулланган Зардўшт чорвадор қавмлар орасида юриб, уларнинг урф-одатлари, дину удумларини ўрганган, ҳар хил эътиқоддаги кишилар-пешволарнинг суҳбатларида бўлган. (Биз ушбу лавҳани ёзишда зикр этилган олимларнинг асарларидан, «Авесто»нинг «Маориф ва маданият» газетаси, «Садои Шарқ» журналида эълон қилинган матнидан фойдаландик — Ҳ, Ҳ.).

Маълумки, қадимги ота-боболаримиз турли-туман динларга топинган, у билан боғлиқ кўплаб расм-русларни бажарган. Ана шулардан бири ҳар бир қабила-нинг ўз худосига қурбонлик қилиш одатидир. Чорвадорлар орасида кезиб юриб, мўйсафидлар гурунгида бўлган Зардўшт кўп қурбонлик натижасида борган сари молларнинг камайиб, қирилиб кетаётганини кўриб азият чекади, бунинг оқибати хунук бўлишини кўра билади; қабилалар орасида тез-тез бўладиган низо, қирғин урушларнинг негизи ҳам мана шу одат билан боғлиқлигини ҳис этади. Турфа дунёқарашдаги кексалар билан бўлган суҳбат, баҳслар натижасида Зардўшт кўп-худодиликнинг зарарини тўла тушуниб этади ва йигирма

ёшида ўзининг нор туясига миниб (Зардўшт — сарик туя эгаси демакдир) қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кезади, яккахудолик ғоясини тарғиб этади; уч ўғли, уч қизи билан оиласини хавф остида қолдириб, бу йўлда фидойилик кўрсатади. Натижада, ўн йилдан кейин ягона худо Ахурамаздони кашф этади ва қабила, уруғчилик эътиқоддарига қарши яккахудолик ғоясини тарғиб қилишни асосий мақсад қилиб қўяди. Бу ишда у инсон руҳиятига яқин турадиган халқ шеърятидан усталик билан фойдаланган. Зардўшт илгари сурган ғоянинг негизини икки нарса ташкил қилади: мутлақ моя Хурмузднинг яккаю ягоналигини тан олиш; яхшилик билан ёмонлик, ростгўйлик билан ёлғончилик, зулмат билан нур ўртасидаги доимий кураш ҳақидаги таълимот — борликни иккига бўлиб қараш — дуалистик қарашга содиқ қолишдир. Зардўшт камбағал бўлган. У оту туяси камлиги, ўз ақидаларини ёйиш йўлида маблағсизлигидан шикоят қилади, нолийди.

Зардўшт таълимоти тобора халққа таъсир ўтказаятиганини сезган муҳолифлари унга қарши қатъий курашга киришадилар. Ҳаёти хавф остида қолган Зардўшт бир гуруҳ тарафдорлари билан Эронга ўтади ва ўз таълимотини узил-кесил шакллантиради.

Зардўшт шоҳ Гуштаспнинг вазири Фрашаштранинг кизи Ҳавовига уйланган бўлиб, Иставатра, Урвататнара, Хверечитра номли уч ўғли ҳамда Френи, Трити, Поуричиста номли уч қизи бўлган. Доро I ҳукмронлиги даврида (эрамиздан олдинги 522—486 йиллар) хоҳомашинлар сулоласининг расмий дини зардўйгтийлик бўлган.

Фирдавсий ва Бегрунийларнинг тасвирича, Зардўшт биринчи бўлиб ўз динини Эрон шоҳи Виштаспга асослаб кўрсатиб, унинг эътирофини қозонади. «Шаҳристонҳои Эрон» китобида Виштасп фармонида кўра Зардўшт 1200 бобдан иборат панднома — «Авесто»ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳнинг оташкадасига топширган» деб ёзилган. Шундан сўнг шоҳ пайғамбарнинг тарафдори сифатида янги диннинг ашаддий тарғиботчисига айланди. Бу орада Амунинг икки соҳилидаги юртларнинг ҳокими Аржасп акаси Виштаспни аждодлар эътиқодидан қайтганликда айблаб, унга қарши лашкар тортади. Тенгсиз муҳорабада Аржасп ўлдирилади. Натижада Эронун Туронда маздопарастлик — зардўштийлик дини тўла жорий этилади. Зардўштнинг хоҳиши ва Виштаспнинг фармонида мувофиқ барча шаҳар-

ларда оташкадалар — ибодатхоналар қурилади. Ана шундай оташкадалардан бири — энг улкани Балх шаҳрида қад кўтаради. Зардўшт 77 ёшида ушбу олтин суви билан зарҳалланган бинода ибодат пайтида кўпхудолик тарафдори Братарвахш томонидан чавоқлаб ўлдирилди. Аммо унинг таълимоти, асое солган дини Ажам ўлкаларида ислом мажбуран қабул қилдирилгунга қадар муқаддас эътиқод бўлган. Ҳозир ҳам Жанубий Ҳиндистонда юз мингдан зиёд, Шимолий Эронда бир неча минг киши зардўштийлик эътиқодидадирлар.

Ўрта Осиё халқлари орасидаги турли маросимларда, баъзи удумлар юзасидан шам ёқиб қўйиш, тўйларда гулхан ёқиб унинг атрофида базм уюштириш, келинни кўчага гулхан ёқиб унинг атрофида бир айлантиргач, уйга олиб кириш; чавандозларни катта гулхан алангасидан сакраб ўтишлари, йўргакланган чақалокни гулхан устидан у ёқ-бу ёққа отиб олиш ва бошқа анъаналар ҳам зардўштийликнинг ҳамон сакданиб келаётган удумларидандир.

АВЕСТО

«Авесто» зардўштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, унинг илк саҳифалари Зардўшт томонидан VII асрнинг охирида Амударё соҳилларида яратилган. Кейинчалик Жанубий Эронда оташпарастилик динининг уламо-қоҳинлари томонидан тўлдирилиб, такомиллаштирилган. Бу китоб 12 минг ҳўкиз терисига битилган, македониялик Искандар Шарқни забт этганда унинг нодир нухасини Элладага элтиб, керакли жойларини таржима қилдирган, қолганини эса ёқтирган. Эрамининг биринчи асрида ашқонийлар ҳукмдори Валагес Аршакид ва учинчи асрда ҳамда Хусрав Парвиз, Шопури Хурмузд даврида «Авесто» бир неча бор қўчирилган, қайта тикланган. Кейинги вақтларга қадар «Авесто»нинг ватани хусусида олимлар ўртасида жиддий баҳслар бўлиб келарди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб барча тадқиқотчилар «Видевда»да учрайдиган Марв, Бактрия, Ҳирот, Сўғд, Нисо, Хоразм, Сиистон, Амударё, Сирдарё каби жуғрофий атамаларга асосланиб, «Авесто»нинг ватани Урта Осиё ва унга чегарадош юртлардир, деган қатъий хулосага келдилар. Ҳақиқатда ҳам «Авесто»даги жуғрофияга доир маълумотлар бу хулосани тўла тасдиқлайди. Зероки, унда икки

дарё худудидаги жойлар, тоғлар, яйловлар ҳақида мулоҳазалар кўп.;

Араблар VIII асрда Эронни забт этганда зардўштийликка садоқатини сақлаган бир неча минг маҳаллий аҳоли Жанубий Ҳиндистонга қочиб ўтадилар. Улар қадимги маданият, адабиёт ва эътиқодга доир ёдгорликларни ҳам ўзлари билан элтадилар. Жумладан, «Авесто»нинг тўртдан бир қисмининг энг нодир нусхасини ҳам ўзлари билан сақлайдилар.

1723 йили инглиз олими Жорж Боуже «Авесто»нинг бир нусхасини Ҳиндистондан элиб, Оксфорд коллежининг кутубхонасига топширади. Шундан сўнг бир неча йил оташпарастрлар орасида юриб, уларнинг қадимги тилини ўрганган француз олими Анкетиль Дюпперрон 1771 йили «Авесто»нинг бир қисмини сўзбоши, асл матн ва таржимаси билан нашр этади. Бу иш тўфайли Фарбий Оврўпада «Авесто»га қизиқиш ва ўрганиш авж олади.

Ҳозир ана шу дастхатлардан бири Бомбайдаги Кома шарқшунослик институтида сақланади. Бу институт зардўшгийларнинг маданий маркази бўлиб, шу жамоа маблағи ҳисобига ишлайди. Китоб 1615 йилда парфиёни ёзувида кўчирилган бўлиб, 672 бетдан иборат.

Бизга қадар «Авесто»нинг қуйидаги қисмлари етиб келган:

1. Ясна — ибодат пайтида ижро этиладиган матнлар. 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг 17 боби Зардўшт кўшиқлари — Гот мадҳияларидан иборат.

2. Яшт — оташпарастрларнинг Оллоҳни тавсиф этадиган махсус оҳанглар асосига қурилган мадҳиялари.

3. Вендидод — девларга — зулмат тимсолига қарши қонунлар мажмуаси. Мазкур бўлимда диний қонунлар матни, қадимги дostonлар, мифларнинг мазмуни, парчалари сақланган, мифологик қаҳрамонларнинг номлари зикр этилган.

4. Виспарад — бутун борлиқ Оллоҳники. Ибодатлар тўплами, ибодат йўсинлари.

«Яшт» ҳамда «Вендидод» Зардўштнинг шахсияти, рухий олами, ижтимоий келиб чиқишига оид далиллар, зардўштийликнинг тарқашш йўлидаги зиддиятлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

«Авесто» зардўштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, илм-фан, ҳаётнинг бирча соҳалари бўйича мукамал маълумот берадиган улкан, энг кўхна манба ҳисобланади. Грек олими Плиний «Авесто»ни 2

миллион байтдан ибор^ат (эрамиздан олдинги III аср) деган эди.¹ Биз ундан Урта Осиё, Эрон ва Озарбайжон халқдарининг энг қадимги маросимлари: урф-одат, эътикод, ибодат пайтида қироат қиладиган оятлари, диний маросимларда ижро этадиган кўшиқлари, минглаб халқ оҳанглари ҳақида маълумот оламиз., Бундан ташқари, китобда қадимги халқ оғзаки ижодига тааллуқли ягона сюжетлар — дostonлардан парчалар мавжуд; Жамшид, Каюмарс, Митра, Анахито, Заҳҳок, Фаридун, Баҳром сингари кўплаб мифологик образлар, осмоний ривоятлар билан боғлиқ атамалар тилга олинади; «Мавзун сухан» — алоҳида хижо ва қофияли шеър» ҳақида маълумот берилади. Чорвадорлик, деҳқончилик, савдо-сотигу хунармандчилик билан боғлиқ жуда кўп лавҳалар, мулоҳазалар баён этилади. Масалан, Зардўшт курғоқчилик юз бериши билан деҳқончиликка завол келиб, яйловлар камайиб, чорва моллари қирилиб кетаётганидан Ахурамаздога илтижо билан мурожаат этади.

" Бундан ташқари, «Авесто»да эрамиздан олдинги икки мингинчи йиллардан тортиб то олтинчи асрларгача бўлган даврдаги Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихига доир, Сирдарё ва Амударё соҳилларида яшайдиган халқларнинг ижтимоий турмушига оид маълумотлар бор. Чунончи, китобда шу сарзаминларда истиқомат қилган халқларнинг касб-кори, савдо-сотиги, қўшни халқлар билан муносабатлари баён қилинган; ҳар бир касб, хунар эгасининг жамиятда тутган ўрни алоҳида қайд этилган. Деҳқонлар билан чорвадорлар жамият моддий неъматларини яратувчилар сифатида таърифланган[^]

Мазкур обидада иқтисодий ҳаёт, жуғрофия, фалакиёт, илми нужум, юқтимоиёт, биология, фалсафа ва тиббиётга доир кўплаб қимматли маълумотлар мавжуд. «Авесто»даги тиббий далиллар ота-боболаримизнинг табобатга доир қарашлари Рим, Юнон ва араб табобатидан кўҳна ва узоқ тарихга эга эканлигини кўрсатади. Ундаги тиббий маълумот кўпроқ «Вендодод»нинг турли жойларида учрайди. Биз шу ўринда «Авесто»даги тиббий қарашга кенгроқ тўхтаимиз. Ундаги тиббий фикрларни тахминан қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ташрех (анатомия) ва мизож (физиология).
2. Беморликларнинг олдини олиш воситалари.
3. Касалликлар ҳақидаги маълумотлар.
4. Беморларни даволаш йўллари.

5. Табибларнинг ахлоқи ва табобатга оид баъзи қонун-қоидалар.

«Авесто»да инсон организми, мушак, суяк, тери, мия, асаб, бадан юнги, томир ва қонга (асаб ва мия — ерга, бадан туки дарахтга ўхшатиш), бадандаги томирлар ва оқ яъни қонсиз томирлар (асаб)га бўлинган.

Баданнинг қуввати эса жон, виждон, равон (тан), идрок ва азалий (қадимий) руҳ каби 5 қисмга бўлинган. Мижозни эса ҳарорат (иссиқлик), рутубат (совуқлик), брудат (намлик) ва қуруқликка бўлинган. «Жигар қон манбаи бўлиб, ўнг томонга жойлашган», дейилади.

«Авесто»да сув, замин, хона, бадан, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда ташкил этиш, уни ўраб қўйиш, мурдашўйларнинг махсус тозалikka риоя қилиши, мурда теккан либос, палос, ерларни қатрон қилиш хусусида фикрлар мавжуд. Инсон ёки ҳайвон ўлиги тушган сой, ариқ, ҳовуз, қудуқларни бир неча бор қатрон қилиш (сувга тўлдириб бўшатиш, ёмғир суви билан ювиш) таъкидланган. «Унинг (сувнинг) устига уч марта ёмғир ёғиб ўтсин, сўнгра у олдингидек инсон ва ҳайвон ичадиган сувга айланади». Ахурамаздо жавоб берди: ўтўланлар ҳамда мевали дарахтлар экилган, сувлари ҳаммиша равон бўлган замин энг яхши ердир. Аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо топилмайдиган) ер энг ёмон заминдир. Ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар «400 қамчи уриш жазосига» гирифтор қилинади. Инсон яшаётган хонадаги обреза-ханада ювиниш ва чўмилиш қатъиян манъ этилган. «Авесто»даги муҳит тозалигини сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш воситаларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ахлатларни бекитиш, ифлосланган жойларни туфроқ, тош, кул билан қўмиб ташлаш. Шу йўл билан микроблар ўлдирилган ёки камайган.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқдик йўли билан йўқотиш. «Авесто»да оташ покловчи ва офатни кеткизувчи восита. У билан, ҳатто, кийим-кечакни зарарсизлантирилган.

Кимёвий йўл: кул, сирка, шароб, турли гиёҳлар (исфанд, мехак, садаф, пиёз, алой, сандал) тутатиш йўли билан. Буларнинг кўпи ҳозир ҳам микробқушдир. «Вендидот»нинг 5-бобида шамол, ҳайвон, парранда, пашша орқали турли касалликларнинг тарқалиши қайд этил-

ган. Касаллик таркатадиган хайвон ва ҳашоратларни йўқотишга даъват этилган ҳолда «Авесто»да уй жониворларини эҳтиёт қилишга даъват кучли бўлган. «Вендидот»да «... сув ёки (ов) итини ўддирган киши 10 000 барсум, 10 000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги бериш лозим. Шунингдек, у 1000 та эчкиэмар, 1000 та сув қўнғизи, касал тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим».

«Вендидот»нинг 5 ва 17-бобларида доимий бадантарбия билан шугулланиш, кунда юз-қўлни бир неча марта ювиб туриш, сочни тоза тутиб, тирноқларини тез-тез олиб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан доим тўқ юриши, кўпроқ гўшт истеъмол қилиши лозимлиги уқтирилган. «Авесто»да иссиқлик, совуқ ҳаво, очлик ва пурхўрлик, руҳий изтироб, бузилган таомни ейиш, тозалikka риоя қилмаслик; Ахриман юборган курт, пашша ва бошқа ҳашоратлар, ёмон ҳаво касалликларининг асосий манбаи дейилади. Унда 9999 касалликни Ахриман пайдо қилди, дейилади.

Эркак зурриёт қолдириш қобилятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босишда ёки белига занжир боғлаб юришга мажбур қилишарди. Баъзан бундай эркакни қопга солиб калтаклашган. «Авесто»да қариндошларнинг ўзаро оила қуриши ман этилган. Қавм ва уруғ қонини тоза, авлодни бенуқсон сақлаш учун шундай қилинган. Кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш лозимлиги қайд этилган, бирийўла 2—3 та туққан аёллар мукофот олишга сазовор, деб уқтирилади.

«Вендидот»да касалликларни режим, парҳез, дуо, дори, жарроҳлик йўллари билан даволаш айtilган ва доривор ўсимликларнинг номи берилган: шира, барг, гул, дон, мева, бута, гиёҳ илдизи ва ҳоказо. Улар заъфарон, коский, кунжут, кўкнор, сипонд, зира, пиёз, сиёҳдона, (яъни седана), савсан, катрон, найшакар, туруп, хурмо, сабзи, беҳи, шакар, асал, зайтун мойи ва бошқалардан тайёрланган. Жарроҳликда асл шаробга наша қўшиб бериб, беҳуш қилиб кесишган. Букротнинг табиблар қасамёди ҳақидаги фикрларидан бир неча аср бурун «Авесто»да табибларнинг махсус қасамномаси келтирилган; таобат рамзи — илон заҳар сочаётган идиш — жом тасвири ҳам илк бор шу китобда тасвирланган. Унда қадимги кишиларнинг ўртача умри 800-900 йил бўлиши, айрим одамлар яшаш шароити, муҳитига қараб 1400 йилгача умр кўриши мумкинлиги уқтирилган.

Хуллас, қадимги аجدодларимиз яратган «Авесто» дунёдаги энг қадимий, ноёб билимлар хазинасидир. Унда оламдаги барча — диний, дунёвий, табиий фанлар бўйича теран мулоҳазалар мавжуд. Биз Гипп^кратдан олдин тиббиётнинг нозик жумбоқларини ечган, фалакиёт, мусиқа бўйича шоҳ фикрларни ўртага ташлаган, ўз донишмандлиги, нотиклиги билан Ажам халқларини ўзига эргаштира олган Зардўшт билан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

ШАРҚ МУСИҚАСИНИНГ АСОСЧИСИ

Ҳар гал Рудакий, Фирдавсий, Ибн Сино, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий сингари аллома-лар асарларини мутолаа қилганда «суруди Борбад», «Борбад оҳанги», «Борбад усули», «Борбадона тарона» сингари сўз ва ибораларга дуч келардим. Ана шундай кезларда «Борбад ким экан?», «Бу қандай оҳанг бўлди?» каби саволлар аклимни банд қиларди. Бу жумбоқни ечмоқ учун кўп кўҳна манбаларни титкиладим, қомусларни варақладим, шарқшунос ва мусиқашуносларнинг асарларини ўқиб чиқдим. Ва ниҳоят, топганларим, ўқиганларимни ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишни лозим топдим.

Борбад етук мусиқашунос, бастакор, раққос, ҳофиз ва шоир бўлган. У тахминан 589 йили Марвда дунёга келган. Туркманистоннинг ҳозирги Байрамали музофоти яқинида жойлашган Марв VI—VIII асрларда илм-фан, маданият, санъат ва адабиёт, хунармандчилик ривожланган шаҳар бўлган. VII асрда мўйна, чарм буюмлари, мусиқа асбоблари, айникса, турли-туман бўз, ҳарир шойи матолари билан жаҳонга шуҳрат қозонган. Ҳатто араблар унга Шоҳижаҳон (жаҳон шоҳиси) деб ҳам ном берганлар. Марвда муҳташам кутубхона, илмий марказ, мадрасалар қад кўтарган. XI—XII асрларда Марв Салжуқийлар ҳамда Хоразмшоҳлар давлатининг маркази бўлган. Бағдоддаги «Байтул ҳикма» ёки «Маъмун академияси» деб номланган илмий марказда ал-Хоразмийга ҳамроҳ бўлиб келган Марвазий тахаллусли бир неча риёзиёт ва фалакиёт (астроном) олимлари ишлаган. Анварий Марвазий, Абдуллоҳ Марвазий, Абдурахмон Марвазий, Муҳаммад Солиҳ Музаффар Марвазий, Муҳаммад Кисои Марвазий сингари ўнлаб санъаткорлар ва қомусий билим соҳиблари ҳаё-

тининг асосий қисми Марв билан боғлиқ. Бундан ташқари Фирдавсий ва Табарийлар Марвда дунёга машхур бахшилар, Озодвар Чангий сингари созандалар яшаб ўтганларини қайд этишган.

Бўлажак бастакор ана шу гўзал маданий марказда, Араб ва Ажам мамлакатларидаги мадрасаларда таълим олган. Йигитлик йилларидаёқ халқ куйларини маҳорат билан чалиш ҳамда кўшиқ айтишда ном чиқарган. Замоначининг ҳукмронлари Борбадни ўз саройларига жалб этмоқчи бўладилар. Аммо ёш ҳофиз Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Парвиз саройига боришга жазм этади. Зероки, Хусрав адабиёт ва санъатнинг, умуман маданиятнинг тараккиётига жиддий эътибор бериб, кўплаб санъаткорларга ҳомийлик қиларди. Борбад саройдаги ортиқча базм-дабдабалар, беҳуда юриш-туришларга қарамай, ижодий ишлар билан жиддий шуғулланади: ёш ҳофиз, муסיқачилар тарбиясига алоҳида эътибор беради. Соғдийлар сулоласи даврида етишган машхур созандалар Некисо Чангий, Озодвар Чангий, Гесўи Новагар, Саркаш ва Саркаблар бевосита ёки билвосита Борбад шогирдлари ҳисобланадилар. Борбад бастакор ва ҳофизгина бўлиб қолмай, истеъдодли шоир ҳам эди. Унинг аксарият куйлари ўз шеърлари матнига ёзилган. Ўша даврдаги ҳижоли (бармоқ вазнига яқин) янги шеърнинг шаклининг ихтиро қилиниши ҳам Борбад номи билан боғлиқ.

Табиатан шоир, созанда, бастакор, ҳофиз ва раққос бўлган Борбад ижодининг илк паллаларидан бошлаб, асарларида табиат кўрки, баҳорнинг бетакрор чиройи, ҳаёт нашидасини куйлашга, ифодалашга интилган. Бастакор ижодининг тадқиқотчилари унинг «Гулзор», «Сабз баҳори», «Роҳи гул», «Ороиши хуршеду мох», «Абҳари куҳан», «Равшан чароғ», «Полизбон», «Дилангизон» сингари асарларида бевосита табиат гўзаллиги акс этганлигини уқтирадилар. У ҳафтанинг етти кунига нисбат бериб «Хусравоний» оҳанглари тўпламини, ойнанинг 30 кунига қиёслаб 30 лаҳн (куй, мақом йўли), йилнинг 360 кунига бағишлаб шунча тарона яратган. Борбаднинг «Сигона»сидаги 19 ва 20-кўшиқлар «Кини Эраж» ҳамда «Кини Сиёвуш» VII—X асрларда Бухоро аҳли томонидан қадимги баҳодирларни хотирлаш маросимида ижро этилган.

Борбад яратган куй ва тароналарнинг кўпчилиги бизнинг замонамизгача ўзгаришсиз етиб келган. Муסיқашуносларнинг аниқлашича, борбат чолгу асбоби-

ни ҳам Борбад ихтиро қилган. Унинг «Зефарканд», «Нухуфт», «Гулнўш», «Оромиши жон», «Дарғам» каби куй ва тароналарини араб, турк созанда ҳамда машшоқлари то хануз ижро этадилар. Бастакорнинг араб мамлакатларида Бахлбад, Борид, Пахлапаз ва Фахлбаз тахаллуслари билан кенг шуҳрат қбзониши ҳам шундан далолат беради. Борбад мусиқий мажмуаларидаги барча кўшиқ матнларини ўзи ижод этган. Шарқ мусиқий билими донишмандларининг уқтиришича, «Яздон офарид», «Сабз андар сабз», «Партави фархор», «Ганжи Бодовард», «Кини Сиёвуш», «Боги Шаҳриёр», «Роҳрави Шабдиз» сингари тарихий, ҳаётий ҳамда мавсум ва маросим кўшиқлари ана шулар жумласидандир. «Шашмақом» оҳанглари силсиласидаги «Зерафканд», «Хусравони», «Наврўзи Бузург», «Наврўзи Ажам», «Наврўзи хоро» мақом йўлларида Борбад ижодининг анъаналари бевосита давом этмоқда. Борбад ижоди ўтмиш мусикашунослари томонидан юксак баҳоланган. «Эрон мусикаси билан танишиш» китобининг муаллифи Азиз Шаббоний «Борбад Шарқ мусикаси тарихида ёрқин сиймолардандир. У бу сарзамин халқлари мусиқий илми, нотаси, созу овозининг асосчисидир» деб юқори баҳо беради. Форобий, Ибн Сино, Абдурахмон Жомийлар мусикага доир рисолаларида Борбаднинг мусиқий истеъдодини эъозлаб унга юксак баҳо берганлар. Борбад VII асрнинг ўрталарида она шаҳри Марвада вафот этган. Кейинги йилларда тожик олими А. Ражабов Борбад ҳақида махсус китоб ёзди. Биз бу лавҳани янада тўлдйришда ундан ҳам фойдаландик.

САРКАШ НАКЛИ

Ростини айтсам, Борбад сафимизга келиб кўшилган кундан бошлаб тинчим йўқолди. Қалбимда аллақандай гашлик пайдо бўлди. Зероки, у фавқулудда истеъдод соҳиби, ҳофиз, бастакор сифатида кундан-кунга ўзини кўрсата бошлади. Ўзи шеър ёзиб, унга куй басталар, табиат эҳсон этган ноёб овоз билан ижро этар эди. Мартабам, обрўйим қўлдан кетаётган, ҳар сонияда ўрниним олиб кўяётгандек туюларди менга. Шунинг учун саройдаги хос базмларга Борбадни яқинлаштирмасликка, Хусрав хузурида ўз санъатини намойиш этишига йўл қўймасликка интилардим.

Баҳор кунларидан бирида Хусрав аёни давлат, му-

ваккилонии мамлакат иштирокида Фирдавс отлиғ боғида гул сайри, шеърү соз базми ўтказадиган бўлди. Жиддий тайёргарлик, машқдардан сўнг бир гуруҳ созандаю хофизлар билан бокқа жўнайдиган бўлдиқ. Борбад ҳам базмада иштирок этишни жуда-жуда истади. Ҳатто ёлворди ҳам. «Ҳали ёшсан. Бунча шуҳратпараст бўлмасанг? Ё эҳсон истайсанми?» — дедим-да, учта тилло танга бериб жўнаб кетдим.

Боғ сайри, гул гаштидан сўнг барчамиз сарвзор ўртасидаги муҳтаиғам кўшкка тўпландиқ. Шеър баҳси, созу овоз жаранги кўкка ўрлади. Бир тарафда раққослар Борбад янги ўргатган рақсни киёмига етказиб ўйнамоқда эдилар. Айвон тўридаги шоҳ супада Некисо Чангий бошчилигидаги машшоқлар куй «додини» беришмоқда. Шу пайт айвон ёнидаги сарвлар орасидан бир куй таралди. Кўтаринки, шодиёна рухдаги бу куй шу даражада ёқимли, сеҳрли эдики, бутун табиат гўзаллиги унда мужассамланган, дейсиз. Бир сонияда йиғилганлар оғзи хандаю шўхликдан, созандалар тори ноладан, раққослар оёғи хиромдан қолди. Куй авж нуқта-сита етгач, аста-секин пасайиб, майсазорлар узра ёйилиб бориб, сарвлар ичига ғарқ бўлди.

Хусрав ишораси билан уч киши сарвзорга югурдиқ. Не кўз билан кўрайким, дарахтлар ичидаги ям-яшил ўтлар устида майсаранг либослар кийиб олган Борбад ўтирганди. Ҳатто қўлидаги сози ҳам яшил рангда эди. Қўлтиғидан олдимда, кўшк томон етакладим. Ҳамма уни хушвақт пешвоз олди. Мен ҳам таъзим қилдим. Сарвлар орасидан таралган оҳанг устида баҳс бўлди. Ҳамма бир оғиздан куйда табиат кўрки, файзу таровати жозибали, мукамал акс этганини таъкидладилар. Хусрав Борбаднинг оғзини тиллога, этагини дурру жавахирга тўлдирди. Куйни «Сабз андар сабз» деб атадилар. Шу бугундан бошлаб Хусрав Борбадни менинг ўрнимга сарой санъаткорларининг бошлиғи этиб тайинлади. Мен унинг даҳоси олдида бош эгдим ва бир умрга шогирдликча қолдим.

Маълум бўлишича, менинг «шуҳратпараст» деб уч танга беришим Борбаднинг иззат-нафсига теккан экан. У тўғри уйига бориб баҳор манзарасига ўхшатиб майсаранг либослар кийибди, борбатини ҳам яшилга бўябди. Сўнгра боғбон Бомдуй ҳузурига келиб шу кунги базм пайтида бокқа киришга рухсат сўрабди. Борбад санъатининг чин мухлиси Бомдуй боғ сайрига киришга ижозат берган экан.

НЕКИСО НАКЛИ

Баҳор ойлари эди. Биз бир гуруҳ машшоқлар билан Исфаҳонда Наврӯз тантаналарида иштирок этиб, ўз куй ва қўшиқларимиз билан халқ сайлига файз бағишлаб юрар эдик. Иттифоқо Хусрав ўгли Шеруя томонидан ўлдирилганини эшитдик. Мен яшин тезлигида Мадошинга етиб келдим. Лекин, ҳайҳот, кечикибман. Аллақачон Хусрав дафн этилган. Саройдаги алғов-далғовлар ҳақида дув-дув гап. Пойтахт одамни тутиб ейман дейди. Кўхна ошнолардан ҳеч кимни топа олмадим. Ҳамма зада бўлган кушлардай тумтарақай бўлган.

Не қиларимни билмай довдираб қолдим. Ўзимни қўлга олдимда, тўғри устозим Борбад ҳовлисига қараб юрдим. Етиб келдим ўз кўзларимга ишонмай донг қотиб қолдим. Эвоҳ, бу қандай кўргилик. Эй фалак, бу не бедодлик! Наҳотки шундай кошонанинг кулини қўкка совурсанг! Қандай куч билан бақирганимни билмайман. Кўз ўнгим қоронғилашиб, бошим айлана бошлади. Гандирақлаб юриб, култепаларни айландим. Ҳамма нарса куйиб хоку туроб бўлган эди.

Кечгача шаҳар айландим, қўни-қўшнилардан устозимни сўроқладим. Бир икки йўловчилар бозор бошида девонавор айланиб юрганини, дарвешлар жандасини кийиб олганини айтишди. Шундан сўнг шаҳар четидаги карвонсаройларни кездим, дарвешхоналардан кидирдим. Ва ниҳоят, дарвеш ҳужраларидан биридан топдим. Эшиқдан салом бериб киришим билан бурчакда ўтирган Борбад менга қараб, ўрнидан турди. Шамшоддек қомаги дол, арғувондек рухсори заъфарон бўлган. Бағрига отилдим, ота-боладек бир-биримизни кучиб саломлашдик. Навбат қўл бериб кўришишга келганда, қўлим олдинги ипақдек майин, ҳамиша оташдек иссиқ қафтларга эмас, аллақандай қаламланган, совуқ навдаларга теккандай бўлди. Бир сесканиб тушдим. Қарасам устозимнинг ҳар икки қўлининг бош ва кўрсаткич бармоқлари тагидан кесилган, ўрни қорайиб, буришиб ётарди. Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Томоғимга бир нарса тикилиб келарди: «Наҳотки куйга суикасд қилган бўлсалар?! Наҳотки!»

Нақ[^]т этишларича, устозим тонг-сахарда Хусравга суикасд қилинганини эшитиб, саройга чопибди. Ўзининг хос хонасида қонга беланиб ётган ҳомийсини қўриб зор-зор йиғлабди. Ўзи ювиб-тарабди, дафн маросимида бош-қош бўлибди. Шоҳона мақбарага элтиш йў-

лида машхур «Хусравони» куйини чалиб борибди. Ҳомийсини ўз кўли билан лаҳадга қўйибди. Дафн маросими ҳам ғарибона бир тарзда ўтибди. Устоз назарида маърифат ва адолат офтоби сўниб, дунёни зулмат эгаллагандек бўлибди. Диёнат ва урфон, санъат ва нафосат оламини жаҳолат булути қоплабди. Бундай ҳаётга лаънат ўқиб, бу дунёдан бош олиб кетгиси келибди. У мақбара ёнидан тўғри уйига келиб, аввал созини синдирибди, сўнгра бармоқларини болта билан чопибди, кейин уйига ўт қўйиб, дарвешона ҳаёт кечирини ихтиёр этибди.

Мен устозимни уйимга элтмоқчи бўлдим. Аммо у ўз қароридан қайтмади. Деярли ҳар куни унинг олдига келиб турардим, ёлғизлатиб қўймасликка интилардим.

Шаҳар ҳамон алғов-далғов, сарой нотинч эди. Ҳамма ёқни айғоқчилар, ғаламислар босган. Хусрав вафотидан олти ой ўтгандан сўнг фитначилар Шеруяни ҳам ўлдириб кетишди. Отасини ўлдирган фарзанд шоҳликка ярамайди, яраса ҳам олти ойдан нарига ўтмайди, деган қуйидаги ҳикмат ўшандан қолган.

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, зи шашмоҳе напояд.

Кунлардан бир кун келиб устозни дарвешлар кулбасидан топа олмадим. «Марвга кетиб қолдилар» дейишди ҳамхоналари. Орадан кўп ўтмай «Борбад вафот этди» деган хабар келди. Ҳа, мункайиб қолган мўйсафидни ватан хоки меҳри тортган экан... Бориб қабрини зиёрат қилиб қайтдим.

* # &

Борбаднинг айрим куйлари яратилиши тарихи билан боғлиқ ривоятлар ҳам китоблардан китобларга кўчиб юради. «Ганжи гов», «Ганжи бодовард», «Роҳрави Шабдиз» оҳангларининг ижод этилиши билан боғлиқ ривоятлар шулар жумласидандир. Уларнинг айримлари тарихий далиллар билан тасдиқланган.

АЛ-ЖАБР, ЯЪНИ АЛГЕБРА

Халифа Хорун-ар Рашид Хуросонга Амир этиб тайинлаган Маъмун бугун ҳам Марвнинг Жомеъ мачи-

ти пешайвонида қўллари орқасига боғланган собик Амир Али ибни Исо устидан халқ арз додини эшитиб, олиму уламолар кенгаши билан уларнинг тортиб олинган мол-мулкани ундириб бермоқда. Оломон орасидан қотмадан келган, саллани чорпеч ўраб, сипогина кийинган йигитча амирга яқинлашди.

— Сенга не азият етди, йигит?! — хитоб қилди амир.

— Мен Али ибни Исонинг Хуросону Мовароуннахр халкига қилган бедодликларини эшитган эдим. Ўзини ҳам бир кўрай деб келдим, ҳеч қандай арзим йўқ, — жавоб берди йигит.

— Бу йигит Мавлоно Мусо бўладилар, тақсир. Риёзатда кўп доно. Марвга таҳсил учун келганлар. Ҳоло у киши Жавҳарий ва ал-Ҳосиблар даврасида илм ўрганиш билан машгуллар, — деди амир ноибларидан бири.

Илм-фан кишиларига хайрихоҳ, ўзи ҳам ёшлигидан илм нужум (астрономия)га меҳр қўйган Маъмун Абдулло Муҳаммад ибни Мусо Хоразмийни саройга жалб этади. 783 йили Хоразмда туғилган Мусо дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олади. Кейинчалик ўша даврнинг илм-фан маркази бўлган Марвга келиб, мадрасада ўқийди, мустақил мутолаа, илмий кузатишлар билан шуғулланади. Хорун-ар Рашид вафот этгач, Халифанинг ўғиллари Муҳаммад Амин ва Маъмунлар ўртасида тахт учун кураш кетади. Бу курашда Маъмун ғалаба қозониб, 818 йили Бағдодда халифалик тахтига ўтиради. Маъмун Муҳаммад Мусо Хоразмийни ҳам ўзи билан Бағдодга элтиб «Байтул ҳикма» («Ҳикматлар уйи») деб номланган ўзига хос Фанлар академияси бўлган илмий марказга бошлиқ этиб тайинлайди. Бу ерда Хоразмий Абдулвафо Бузжоний, Исҳоқ Ибодий, Аҳмад Фарғоний, Абдулаббос Найрезий, Абдужаъфар Хуросоний, Абдулфатх Исфаҳоний, Муҳаммад Аҳмад ва Ҳасан ибни Шокирлар билан биргаликда дарс айтади, аниқ фанларнинг турли соҳаларига доир кашфиётлар билан шуғулланади. Узининг илк асари «Сурат-ул-арз» («Ер сурати») китобини ёзади. Унда Шарқ мамлакатлари шаҳарлари, тоғлар, дарёю саҳроларнинг жойлашиши ҳақида, экваториал чизик остида жойлашган кुरूкликлар хусусида аниқ маълумотлар келтирган.

; Маъмун Бағдодда Муҳаммад ал-Хоразмий иштирокида расадхона, табиий фанлар ўқитиладиган мадраса/улкан кутубхона курдирган, қадимги юнон олимлари-

нинг асарларини араб тилига таржима қилдирган. Даврнинг буюк мунажжими даражасига етган ал-Хоразмий умрининг охириги дамларигача шу ерда қолиб, ал-Маъмун, ал-Мўтасим ва ал-Восиқ каби халифалар ҳомийлигида илмий тадқиқот ишларини олиб борган. Халифа Восиқ Хоразмийга катта ишонч билдириб, уни қуйи Волга Хазар хоқонлигидаги ваколатхонасига бошлиқ этиб тайинлаган.

Бу вазифани тарк этгач, Хоразмий қадимги ёдгорликлар ва элатлар турмуш тарзини ўрганиш мақсадида сафарларда бўлади. Кичик Осиёнинг Афсус шаҳри яқинида жойлашган машҳур ғорни текширишда иштирок этади. Аммо Хоразмийнинг асосий вақти Халифа Маъмун номига нисбат бериб «Маъмун академияси» деб юритиладиган илмий марказ «Байтул ҳикма»да ўтади. У дастлаб ҳиндларнинг астрономия ва математикага доир асари «Сидханта»нинг 773 йили бажарилган арабча таржимаси «Синди ҳинд»ни таҳрир қилади.

Хоразмий математика, геометрия, астрономия, тарих, география ва бошқа фанларга доир кўплаб рисо-лалар ёзди. «Ал-жабр вал муқобала» — «Тенгламалар ва қаршилантириш», «Ҳисоб ал-ҳинд» — «Ҳинд ҳисоби», «Зижи Хоразмий», «Рисолаи мусикий», «Китобат тарих» — «Тарих китоби», «Китоб ал-амал устурлабат» — «Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб» сингари асарлар илмда янги кашфиёт бўлиб, олимга жаҳоншумул шухрат келтирди. Хоразмий ҳар бир асарини ёзишда унинг амалий аҳамиятига жиддий эътибор беради. Олимнинг ўзи тенгламалар ҳақидаги китобида қуйидагиларни ёзади: «Мен арифметиканинг содда ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб ёздим. Чунки у одамларга мерос таксимлаш, васиятнома ёзиш, бойлик бўлиш ва адлия ишлари, савдо-сотик, канал қазиш, геометрик ҳисоблашлар, шунингдек бошқа турли муносабатларда жуда ҳам зарур».

Мазкур китобда алгебранинг қонун-қоидалари содда бир тарзда баён этилган.

Хоразмийнинг тарихга доир китоби араб халифалигининг илк даври, Хуросон, Кичик ва Ўрта Осиёнинг VIII—IX асрлар тарихига доир энг аниқ ҳамда лўнда маълумот берадиган асардир. Олимнинг астрономияга доир китоблари ўзидан кейинги асрлар Шарқда астрономия фани тараққиётига сезиларли таъсир этган. Ўша йиллари Бағдод, Дамашқ, Қоҳира

сингари шаҳарлардаги мактабларда хандаса, илм ну-жум, риёзиёт, тиббиёт, мусалласот (тригонометрия) фанлари кенг ўқитиларди. Бунда Хоразмий бошчилигидаги Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрдан борган олимларнинг хиссаси ҳам катта бўлган. Чунончи, Хоразмий бошчилигидаги 70 олим жаҳон картасини тузишга киришади. Профессор Ҳ. Ҳасановнинг аниқлашича «Маъмун дунё картаси» деб аталган бу иш 840 йили тугалланган.

Хоразмий «Ҳинд ҳисоби» китобида ҳозир биз ишлатадиган бирдан тўққизгача бўлган рақамлар ва ноль ёрдамида исталган сонни ёзиш, улар билан арифметик тўрт амални бажариш, ўша рақамлар билан ифодаланган сонлардан квадрат илдиз чиқариш қоидаларини изохлаб борган.

Таниқли файласуф, профессор Омонullo Файзуллаевнинг таъкидлашича Хоразмий арифметиканинг алгоритмлари бўлган кўшиш, айриш, кўпайтириш ва бўлиш қоидаларини яратган. Шунингдек, турли «жинс»лардаги инсонларни кўпайтириш алгоритмини ҳам ишлаб чиққан. Масалан, минут, секундларни бир-бирига кўпайтириш учун, аввало уларни бир хил шаклга, яъни секундга ёки минутга айлантириб олиш кераклигини кўрсатган.

Ҳозирги замон алгоритм тушунчаси ҳам ал-Хоразмий исмининг лотинча талаффузи «алгоритм» сўзидан олинган. Тенгламалар ҳақидаги фаннинг бир соҳасини ифодаловчи «Алгебра» сўзининг келиб чиқиши ҳам Хоразмийнинг «Ал-жабр вал-муқабала» рисоласи билан боғлиқ. Хоразмийнинг бу асари ҳозирги Испания ва Португалияда яшовчи араблар орасида ҳам кенг тарқалган. Улар «ж» товушини «г» тарзида талаффуз этиб, «алжабр»ни «алгебр» деганлар. Мазкур китоб лотин тилига таржима қилинган, Фарбий Оврўпада ушбу сўз «алгебра» тарзида қабул қилинган ва тенгламалар ҳақидаги фаннинг номи бўлиб қолган.

Буюк математик ватандошимиз Хоразмий 850 йили Бағдодда оламдан ўтган. Хоразмийнинг илмий асарлари юнон, лотин, немис, инглиз, голланд, рус тилларига қайта-қайта таржима қилинган.

Хоразмийнинг илмий фаолиятига буюк олим Беруний, шоир ва математик Умар Хайём юксак баҳо берганлар. Олимнинг бой илмий мероси ҳамон ўз қимматини сақлаб, авлодлари олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

ТАБАРИЙ САБОҚЛАРИ

Меҳмонхона мўйсафид қариндошлар, доимий гурунг қатнашчилари — ҳамсоялар билан лиқтўла. Таомдан сўнг яна Қуръон оятларию Пайғамбар ҳадислари шарҳи атрофида баҳс бўлди. Меҳмонлардан бири:

— Абужаъфар бобосидан ўрганган ҳадислардан ўқиб берсин, — илтимос қилди кўкқисдан.

Отасининг розилиги ишорасидан сўнг 6—7 яшар бола ўрнидан туриб Ҳадис айтди:

— Эй мўмин! Баний одамийга яхшилик қил, яхшилик қила билмасанг, бори ямонлик қилмағайсанким ул ҳам яхшиликдур.

— Ўғлим «Ёсин»ни кўп яхши кироат қиладилар-да, яна бир эшитсак девдим, — илова қилди бир нуроний мезбон.

Бола Қуръони Каримдан «Ёсин» сурасини чунонам киёмига етказиб ўқидиким, аҳли мажлис бир сонияга сеҳрлангандай жим бўлиб қолишди. Сўнгра:

— Илоҳо умринг узок бўлсин, Оллоҳ сени маърифат кимёсидан саодатманд этибди, нури илоҳий сени асло тарк этмасин, — деб дуо қилишди.

Бу гўдак Қуръону Ҳадиснинг бўлажак тарғиботчиси, тарихчи олим Табарий эди.

Абдужаъфар Муҳаммад ибни Жарир ибни Язид Табарий 838 йили Табарон вилоятининг Омул шаҳрида зодагонлар оиласида дунёга келади. У она шаҳрида хусусий муаллимлардан таълим олади. Бўлажак олим етти яшарлигида «Қуръон»ни тўла ёддан билади, қадимги тарих, араб тили ва адабиётини ўрганиш билан жиддий шуғуллана бошлайди. Табарий тўққиз яшарлигида авлодидаги кексалар оғзидан Пайғамбар ҳадисларию халқ ҳикмат, ривоятларини ёзиб ола бошлайди. Мадраса таҳсилдан сўнг турли ўлкалар бўйлаб саёҳатга чиқади: Бағдод, Шом, Басра, Рай, Кўфа шаҳарларида бўлади; даврнинг машхур олимларию шайхларининг маърузаларини тинглайди, илмий мажлисларида иштирок этади.

Табарий каерга бормасин, ноёб китобларни қидириб ўқийди, халқларнинг қадимги тарихи, маданияти, адабиётини ўрганади; ровий, нокиллардан турли ривоят, воқеаларни ёзиб олиб юради: 867 йили Мисрга келганида Табарий илм-адаб аҳли томонидан эътироф этилган олим даражасига етган эди. Кўп йиллик сафар орасида бир неча марта Омулга бориб қайтган Табарий Бағдодда муқим яшаб қолади. У бу ерда ҳуқуқшунос-

лик мактабини очади, мударрислик қилади. Айни пайтда олим кўхна тарихий асарларни кўздан кечиради, фикх донишмандларидан пайғамбарлар тарихи, улар ҳақидаги ривоятлар, ҳадислар ёзиб олади. Чунончи, Муҳаммад бинни Ҳумайра ар-Розийдан ўн мингдан ортик ҳадис ёзиб олган.

Табарийнинг иқтидору тинимсиз изланишлари, кунига юзлаб саҳифа иш ёзиши, халқ оғзаки ижоди асарларини тўплашдаги жасорати ҳақида шогирдлари ибратомуз фикрларни ёзиб қолдирган. Табарий 923 йили Бағдодда вафот этган. У тарих, фикх, ҳуқуқшуносликка, илми бадеъ, тиб илмига доир ўнлаб асарлар ёзиб қолдирган. Аммо бизга қадар олимнинг «Тарих-ар-русул ва ал-мулук» («Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи»), 20 жилддан иборат «Китобу жомеъ-ул-баён фи тафсири-ил «Қуръон» («Қуръон тафсири баёни ҳақида китоб»), «Китоб ихтилоф ал-фуқаҳа» («Ҳуқуқшуносларнинг турли-туман қарашлари») сингари асарлари мукаммал сақланиб қолган. Машҳур арабшунос В. И. Беляевнинг таъкидлашича, Табарий тафсири ўзининг аниқ-ҳаққопийлигию бадийлиги билан шу соҳа донишмандларини ҳайратга солган.

Табарийга оламшумул шуҳрат келтирган асари ўн уч жилддан иборат «Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи» китобидир. Зероки, унда олим ўзигача ўтган тарихчилар асарлари, халқ нақллари ҳамда ўзи гувоҳ бўлган далиллар асосида Араб, Ажам, Каспий бўйи, Кавказ, Хуросону Мовароуннаҳр халқларининг энг қадимги даврлардан тортиб 915 йилгача бўлган тарихи ҳақида хийла мукаммал маълумот беради. «Тарихи Табарий»нинг биринчи жилди муқаддима ҳамда Яқин Шарқ халқларининг милоддан олдинги тарихи баёнига бағишланган, иккинчи жилди Эрон сосонийлари ҳукмронлиги тарихига, 3—5 жилдлари эса, Муҳаммад пайғамбар саргузашти, фаолияти ҳамда Абўбакр, Умар, Усмон, Ҳайдар сингари халифалар ҳокимлиги, улар ўртасидаги ихтилофлар, халифалик ҳудудини кенгайтириш учун олиб борилган босқинчилик урушлари баёнига бағишланган бўлиб, воқеалар хронологик тарзда, изчил ҳикоя қилинган.

Асарнинг қолган қисмлари Уммавийлар ҳамда Аббосий халифалар сулолалари тарихи баёнидан иборат. Китобда Марв, Балх, Хоразм, Сўғд, Ҳутталиён, Хуросону Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари тарихига доир далиллар ҳам жуда кўп. Муаллиф араблар-

нинг Мовароуннахрга хужуми, босқинчиларнинг бу ўлка шаҳарларида қилган хунрезликлари, маҳаллий халқларнинг ажнабий қонхўрларга қарши олиб борган ватанпарварлик курашларини ҳам анча жонли хикоя қилган; маздакийлар, бармакийлар ва Бобак кўзғолонлари сингари халқ ҳаракатлари жараёнини яхши ёритган.

«Пайғамбарлар ва шоҳтар тарихи» китобини 936 йили сомонийларнинг донишманд ва маърифатпарвар вазири Балъамий дарий-форсийга таржима қилиб, уни «Тарихи Табарий» деб атади. Таржима жараёнида Балъамий эроний халқлар ҳаётига оид баъзи лавҳаларни, ривоят ва қадимий дostonларни китоб матнига ҳамроҳ қилган. Чунончи, форсий нусхадаги «Бахроми Чўбина» дostonи асл арабча кўлёмаларда учрамайди. Китоб турк, немис, инглиз, ўзбек (XIX асрда) тилларига таржима қилинган. Унинг алоҳида боблари Н. А. Медников, А. Э. Шмидт, В. И. Беляевлар томонидан рус тилига таржима қилинган. 1987 йили «Фан» нашриёти «Тарихи Табарий»дан сайланма қисмларни рус тилида алоҳида китоб ҳолида нашр этди. «Тарихи Табарий» Мухаммад Содик Қашғарий томонидан XVIII асрда уйғур тилига таржима қилинган. Мутаржим иш жараёнида асар таркибига «Мирнома», «Қиссасул-анбиё», «Равзат-ус-сафо», «Меърожнома», «Шоҳнома» сингари асарлардан воқеалар силсиласига қараб баъзи бир лавҳаларни илова қилган. Ана шу таржима асосида Ш. Зокирова ва М. Кутлуқовлар асарнинг «Яздигирднинг ўлдирилиши ва Хуросоннинг босиб олинishi воқеаари», «Кутайбанинг Мовароуннахрга хужуми» бўлимларини рус тилига ағдариб, «Ўрта ва Марказий Осиё тарихидан материаллар» («Фан», 1988) тўпламига киритганлар. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Б. Аҳмедов «Ўзбекистон халқлари тарихининг манбалари» (1991) деган китобига ҳам Табарийнинг Мовароуннахр тарихига доир маълумотларининг бир қисмини таржима қилиб киритган.

«Тарихи Табарий»нинг дастхат нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент, Душанбе кўлёмалар хазиналарида, Низомий номидаги педагогика университети ўқув музейида сақланмоқда.

Табарийга хос илм ўрганиш йўлидаги заҳматқашлик, фидойилик, халқ кадриятларига меҳр билан қараш, ўтмиш тарихини, оғзаки ижод асарларини, Қурьо-

ну Ҳадисларни эъзозлаш, илмий изланишлар йўлидаги, муҳолифлар билан бақсу талашлар жараёнидаги саботу матонат барчага ибрат бўларлидир.

МУАЛЛИМИ СЕНИК/

Шом шаҳри мадрасаларидан бирида арабшунос олимларининг йиғилиши давом этарди. Раислик қилувчи ёш бир йигитчага сўз берди. У араб тили шеvasининг товуш хусусиятлари ҳақида маъруза қилди. Маъруза жиддий баҳсга сабаб бўлди. Охирида барча машҳур тилшунос олимлар бу йигитчани араб тили донишманди, деб тан олдилар. Бу толиби илм комусий билим соҳиби, машҳур файласуф, шоир, адабиётшунос ва мусикашунос Абу Наср Форобий эди. «Форобий етмиш тилни биларди», деган нақл ўшандан қолган экан.

Абу Наср Форобий 870 йили Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрига яқин Восинч қишлоғида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келган. Бошланғич мактабни ўз қишлоғида тугатган Форобий Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида билим олади. Отаси билан Исфаҳон, Ҳамадон ва Рай шаҳарларига сафар қилади. Сўнг Форобийлар оиласи ўша пайтлари Кичик Осиё, Хуросон ва Мовароуннаҳрда асосий илмий марказ бўлмиш Бағдод шаҳрига кўчиб боради ва бўлажак олим илм ўрганиш билан жиддий шуғуллана бошлайди. У Абубашир Маттондан қадимий юнон тилини, Юҳан ибни Ҳайлондан тиб илми ва мантиқ бўйича таълим олади. Ёш йигит Форобий ҳам илм ўрганар, ҳам муаллимлик қилар экан. Чунончи, машҳур олим Абу Сирожиддиндан астрономия ва математикани ўрганади, ўзи эса унга мантиқ бўйича дарс беради. Қадимий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Форобий бутун умрини илм ўрганишга бағишлаб, араб мамлакатларидаги мадрасаларда дарс бериш билан камтарона, фақирона ҳаёт кечирган. Биргина Шом шаҳрида унинг мингдан зиёд шогирдлари бўлган. Ҳанимларнинг фитнаси билан ҳаёти хавф остида қолганда, уни қутказган ҳам шогирдларидир. Форобий Ҳалаб шаҳрида яшаган пайтида шаҳар ҳокими, илм-фан ҳомийси Сайфутдавла унга давлат ҳисобидан маош тўларди. Шуниси қизикки, олим бу пулдан кундалик тирикчилиги учун етадиганинигина оларди. Форобий 950—951 йиллар орасида вафот этган.

Абу Наср Форобий комусий билим соҳиби бўлган. У фалсафа, мантиқ, адабиётшунослик, мусикашунос-

лик, сиёсат, психология, математика, астрономия, геометрия, илм-фаннинг бошқа соҳаларига доир кўплаб рисолалар ёзган. Нафақат фалсафада, балки араб грамматикаси, шевашунослигида ҳам ўз даврининг пешқадам олими эди. Олим ижодини ўрганиш билан машғул бўлган тадқиқотчилар унинг 160 та асар ёзганини таъкидлайдилар. Уларнинг 17 таси турли олимларнинг фалсафий асарларига ёзилган шарҳ, 50 таси алоҳида китоб, бештаси бир қанча мақолаларни ўз ичига олган мажмуалар ҳисобланади. Булар орасида «Сиёсат ва маданият», «Рухнинг моҳияти ҳақида рисола», «Фозил кишиларининг аҳлоқий қарашлари», «Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз», «Ўлчовлар ҳақида китоб», «Бўлак ва бўлинмас нарсалар ҳақида сўз», «Фалсафанинг муқаддимаси», «Шеър ва қофиялар тўғрисида сўз», «Шеър санъати қонунлари ҳақида мақола», «Осмон ва олам», «Юлдузшуносликка оид рисола», «Олий жисмлар ҳақида китоб», «Илмлар мажмуаси» асарлари машҳурдир.

У юнон илмининг буюк вакили Аристотелнинг барча фалсафий, табиий, илмий асарларига, Птоломей, Эвклид, Гален, Гиппократларнинг рисолаларига шарҳлар битди.

Форобий шеърят ва мусиқа назариясига доир китоблар ҳам ёзган. Қонун мусиқа асбобига бир кўшимча тор илова қилиб, такомиллаштирган, унинг овоз имкониятини оширган. Унинг шеърятга доир рисоласи ўзбек ва рус тилларида нашр этилган. Форобийнинг бу асарлари Шарқ халқлари тарихида алоҳида ўрин тутди. Илм-фанда дунё фалсафасининг асосчиси — биринчи муаллим, қадимги юнон файласуфи Аристотель ҳисобланади. Форобий антик юнон файласуфларидан Платон асарларини таржима қилиб, шарҳлаб, Шарқда кенг тарқалишига катта ҳисса қўшгани ва жуда кўп фалсафий масалаларни ўша олимлар даражасида талқин этгани учун «муаллими соний — иккинчи муаллим» деб ном олган. Унинг ижодини ўрганиш ва араб тилидан таржима қилишда академик М. Хайруллаевнинг хизмати катта.

Ўтмиш мутафаккирлар Форобийнинг ижодига юксак баҳо берганлар. Ун иккинчи асрнинг охири ва ўн учинчи асрнинг бошларида яшаган тарихчи Байҳақий «Исломда унга тенг келадиган одам дунёга келган эмас. Дунёда гўртта йирик олим бўлган. Уларнинг иккитаси исломгача яшаган. Чунончи, Аристотель ва Буюк

Александр (Афродизий); икитаси ислом даврида яшанган; Абу Наср ва Абу Али (Сино), Абу Али Абу Насринг асарларидан жуда кўп фойдаланган», деб ёзган «Тарихи Масъуд» китобида. XIX аср немис шарқшуноси Фридрих Рюккерт «фалсафани ҳақиқий қатъий илмий асосда ишлаб чиққан киши деб фақат Форобийни ҳисобламоқ лозим», — дейди. Рус шарқшуноси Э. Бертельс бўлса, Форобийни қомусий билим соҳиби сифатида таърифлаб: «Форобий яхши математик бўлган, ўша даврдаги тиббиётнинг барча томонларини билган, муסיқа назарияси бўйича бир қатор рисолалар яратган, бастакор сифатида шуҳрат қозонган», дейди.

ФОРОБИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Инсон юксак қолатга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, ҳеч шубҳасиз, ўзи интилаётган сўнгги даражадаги бахт-саодатга эришади.

* * *

Ҳар бир киши касб-корини мукамал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ-атвор, фазилатларга эга бўлмоғи лозим. Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам одамлар инсоният туркумига кирганликлари сабабли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

* # *

Инсон ҳар доим қувноқ, хушчақчақ бўлиши ва бахтиёр яшамоғи зарур.

* * *

Илмий масалалар билан етарли шуғулланувчи ҳамда турли-туман ишларга берилган одамларга келганда уларнинг ишларида тартиб ҳам, интизом ҳам бўлмайди.

* * *

Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.

* * *

Бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси фазилатли жамоадир. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади.

* * *

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаши, олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиши учун инсонлар жамоасига эҳтиёж сезади.

* * *

Ҳар кимки илм-ҳикматини ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, саломатлиги яхши бўлишига интилсин, ахлоқ-одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, хиёнат ва макр-ҳийладан узоқ бўлсин.

* * *

Ёмон ишлардан ўзини эҳтиёт қилиб юрганларнигина билимдон, дейиш мумкин.

АСРНИНГ НОЁБ ҲОДИСАСИ

Улоқнўён ва Сektўбўко бошчилигидаги мўғул аскарлари Сирдарёни кечиб ўтиб, сонсиз лашкар билан шаҳарга хужум қилдилар. Халқ тенгсиз душман билан ўн кун мардонавор курашди: тунги юришларда душманни таҳликага солди, кундузи қалъа деворлари устидан туриб ғанимлар бошига ўқу тош ёғдирди. Озиқ-овқат танқислигига қарамай қалъа ҳимоячилари сўнгги томчи қонлари колгунча курашишга аҳд қилишганди. Лекин бир гуруҳ савдогарлар хоинлик қилиб, кечаси дарвозани очиб бердилар. Халқ нафратидан чўчиган босқинчилар 8 минг асирни олдиларига солиб, шаҳарга бостириб кирдилар, қариялар, хотин-қизлар, фидойи жангчиларни

қириб ташлаб, обод шаҳарни ер билан яксон қилдилар. 50 минг йигит кўприк қуриш учун тоғдан тош ташишга ҳайдалди. Атоқли ўзбек тарихчиси ва олими Абулғозий Баҳодирхон (XVII аср) «Шажараи турк» — «Турк-ўзбек авлодлари тарихи» асарида таърифлаган бу шаҳар Шарқда «Тирози жаҳон» — «Жаҳон кўрки» номи билан шухрат қозонган Хўжанддир. Хўжанд қадим замонлардан Мовароуннахрнинг хунармандчилик, савдо-сотик, илм-фан тараққий этган обод шаҳарларидан бўлган. Жумладан, X—XII асрларда бу ердан Абу Маҳмуд-Хўжандий, Абу Жаъфар Муҳаммад Хўжандий, Абдужаббор Хўжандий сингари дунёга шухрати кетган мунажжим (астроном)лар етишиб чиққан.

Улар орасида Абу Райхон Беруний томонидан «асрнинг ноёб ҳодисаси» деб таърифланган Абу Маҳмуд Хўжандий алоҳида ўрин тутди. Зероки, Абу Маҳмуд Шарқ илм-фани тарихида астрономиянинг амалий ва назарий масалалари билан шахсан шуғулланган олим қисобланади. Бўлажак олим X асрнинг йигирманчи йиллари ўргаларида Хўжандда туғилади. Абу Маҳмуднинг болалик ва ўсмирлик йиллари она шаҳрида ўтади: астрономия, математика, геометрия ва тиб фанларини зўр қизиқиш билан ўрганadi. Марв ва Урганч шаҳарларида мадрасада таълим олади ва хусусий муаллимларда таҳсил кўради. Профессор П. Б. Булгаковнинг аниқлашича, Абу Маҳмуд бир оз вақт Хоразмшоҳ Маҳмуд томонидан Урганчда ташкил этилган илмий марказда ишлаган.

Шундан сўнг Абу Маҳмуд халифаликнинг маркази бўлмиш Бағдодга боради. Лекин тез орада Рай шаҳри ҳокими Фаҳруддавла (976—997) олимни ўз саройига даъват этади. Бу ерда Маҳмуд Хўжандий жиддий ижодий ва амалий ишлар билан шуғулланади. Тахминан 993 йили Таборак тоғида Абу Маҳмуд раҳбарлигида расадхона қурилади ва 994 йилнинг бошларида олим ўзи ясаган радиуси 43 метрли астрономик асбоб — секстант ёрдамида куёш ҳаракатининг баландлиги ва юлдузлар мувозанатини кузатади. Жумладан, олим куёш баландлигини ўлчаш ёрдамида Рай шаҳрининг кенлиги 350—35 градусга тенглигини аниқлаган. 22 яшар Беруний худди мана шу даврда Рай шаҳрида Абу Муҳаммад билан учрашиб, дўстлашган, унинг фаолияти билан танишган.

Абу Муҳаммад Хўжандий ўзигача бўлган ва замондош мунажжимларнинг илмий фаолиятини пухта ўрганган. Яқин ва Ўрта Шарқда қурилган барча расадхо-

наларнинг тузилишини синчиклаб кузатган, улар тажрибасидан Таборак расадхонасини қуришда ижодий фойдаланган. Ҳатто тадқиқотчилар Абу Маҳмуд болалигидаёқ бузилиб ётган Хўжанд расадхонаси қолдиқларини ҳам кузатган, деган фикрни баён этдилар.

Абу Маҳмуд кейинчалик ана шу кузатиш ва тажрибалар натижалари ўлароқ математика ва астрономияга доир ўнлаб асарлар яратган, астрономик асбобларнинг ихтирочиси сифатида шуҳрат қозонган. Олимнинг «Умумий астрономик асбоблардан фойдаланиш қоидалари», «Мамлакатнинг тузилиши ва жойлашишини аниқлаш ҳақида рисола», «Астрономия қонунлари» сингари бир неча рисола ва ааригина бизга қадар етиб келган. Абу Маҳмуд Хўжандий 1000 йили Рай шаҳрида вафот этган.

Абу Райҳон Беруний яқин дўсти Абу Маҳмуд Хўжандийнинг астрономик асбоблар ихтирочиси сифатида «асрнинг ноёб ҳодисаси» деган бўлса, унинг вақт бирлиги доирасида «секунд»ни аниқлашини «беқиёс кашфиёт» деб баҳолаган. Абу Маҳмуд Хўжандийнинг илмий ва амалий мероси кейинги асрлар Шарқ астрономияси тараққиётига катта таъсир ўтказди. Чунончи Мароға (Эрон, XIII аср), Самарқанд (XV аср) ҳамда Жайпур (Ҳиндистон XVII аср) расадхоналарига ана шу Абу Муҳаммад секстанти ўрнатилганди. Кўҳна манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мароға кутубхонасида 40 минг китоб сақланган. Самарқанддаги Улуғбек расадхонасини қуришга бевосита раҳбарлик қилган Жамшид Коший ўзининг «Астрономик асбоблар шарҳи ҳақида рисола» китобида ушбу расадхонага ўрнатилган Абу Маҳмуд секстантини алоҳида шарҳлаган: «Тусий йигирма бобининг шарҳи» (XVI асрнинг бошлари) китобининг муаллифи Биржандий Шарқ мамлакатларида яратилган астрономик асбоб ва ускуналарни батафсил шарҳлар экан, Абу Маҳмуд Хўжандий ясаган асбобларни биринчи ўринда таърифлайди.

Буюк бобомиз Беруний томонидан таърифланган ватандошимиз, Рай расадхонасининг меъмори, астрономик асбоблар ихтирочиси Абу Маҳмуд Хўжандий билан ҳар қанча фахрланса арзийди.

ТЎНҒИЧ ТАРИХНАВИС

Илм-адаб аҳли орасида кўпдан бери «Бухоро тарихи», «Наршахий тарихи», «Бухоро хабарлари», «Бухоро ви-

лотининг таҳқиқи» номи билан машҳур бўлган асарнинг муаллифи Абубакр Муҳаммад ибни Жаъфар Наршахийдир. Наршахий 943 йили Бухоро вилоятига қарашли Наршах мавзесида туғилган. Ёшлигидан қадимги тарих, жуғрофия, араб тилини пухта ўрганган, мадрасада тахсил кўрган. Олимнинг вафот этган йили номаълум. Бизгача унинг «Бухоро тарихи» китоби етиб келган.

Бу асар Ўрта Осиё тарихнавислигининг тўнғич асари бўлиб, Сомоний амирларидан Нух ибни Наср Сомоний (942—954 йиллари ҳукмронлик қилган) топшириғи билан ёзилган. Асар араб тилида битилган бўлиб, асл нусхаси бизгача сақланиб қолмаган ёки ҳали топилмаган. Муаллиф китобни битишда бизгача етиб келмаган айрим арабий китоблар ҳамда ўзининг шахсий кузатишларидан фойдаланган. «Бухоро тарихи» 1192 йили Абу Наср Аҳмад ибни Муҳаммад ибн Наср ал-Кубовий томонидан форсийга ихчамлаштирилиб таржима қилинган; худди шу нусхани 1198 йили Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар қайта таҳрир қилиб, 1178—79 йиллар воқеаларини илова қилган. Кейинчалик ҳам бу китоб бир неча мартаба таҳрир қилиниб, унга мўғуллар истилосигача бўлган даврдаги Бухоро тарихи воқеаларини ҳамроҳ этган. «Бухоро тарихи»нинг ўзбекча таржимасига сўз боши ёзган тарих фанлари доктори А. Ўринбоевнинг уқтиришича, таржимон Абу Наср Аҳмад Наршахийнинг араб тилидаги нусхасидан мавжуд бўлган баъзи мавзуларни ташлаб кетиш билан бир қаторда асарга катта тарихий қимматга эга бўлган кўпгина маълумотларни қўшган ва бунда у ўз давридан илгариги воқеаларни ёритиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган. Бу манбалардан бири Абу Наср Аҳмаднинг ўзи кўрсатиб ўтган Абулҳасан Абдурахмон (ибн) Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазойинул-улум» номли асаридир. Бу асарнинг бизнинг давримизгача етиб келган-келмаганлиги маълум эмас. Аммо ундан келтирилган «Бухоро тарихи»даги сатрларнинг ўзи ҳам Абулҳасан Абдурахмоннинг китоби нақадар муҳим бир тарихий манба бўлганлигини кўрсатади. Бундан ташқари мутаржим ва таҳрирчилар асар воқеаларидан келиб чиқиб, фасл ҳамда сарлавҳалар қўйиб чиққанлар.

«Бухоро тарихи» бошқа шу хилдаги китоблар сингари алоҳида бобларга ажралмайди. Унда Наршахий Бухоро шаҳри, унга тобе бўлган ноҳиялар, қишлоқлар, маҳалла, бозор, амалдорлар, бинолар, киборларнинг

манзилгоҳлари, Бухоро тангалари, бу ерда жорий этилган олиқ-солиқ турлари, шаҳарни Кутайба ибни Муслим томонидан забт этилиши, Мовароуннаҳрда ислом динининг жорий қилиниши, сомонийлар сулоласи ва хукмронлигини ғоятда изчиллик билан тадрижий такомилда баён этган. Бошқа тарих китобларидан бу асарнинг фарқи шундаки, олим ҳар бир манзил халқининг касбкори, одати, диний ва маданий удумлари, ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳақида кенг маълумот беради.

Маълумки, форсий тил ва ундаги адабиётнинг асосчиси Абу Абдулло Рудакийнинг «Жўйи бўйи Мулиён ояд ҳаме» мисраси билан бошланадиган қасидаси орқати Бухорода Мулиён анҳори бўлганлигини билар эдик.

Наршахий маълумотларидан бизнинг у ҳақдаги тасаввуримиз янада бойийди. Манзилгоҳларни таърифлаган Наршахий ёзади: «Жўйи Мулиён» ерлари қадим вақтларда Тоғшоданинг мулки бўлиб (Бухоронинг ҳоқими — Ҳ. Ҳ.), у ўз фарзанди ва куёвларининг ҳар бирига тақсимлаб берган эди. Марҳум Амир Исмоил Сомоний бу ерларни халифа ат-Мустаъин ибн ал-Мутасимнинг лашкарбошиси бўлган Ҳасан ибни Муҳаммад ибн

Толутдан сотиб олди. Амир Исмоил Жўйи Мулиёнда саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маловийларга (озод этилган қуллар. Улар Амир гвардиясида хизмат қилган — Ҳ. Ҳ.) вақф қилди. У ҳозиргача ҳам вақф. Амир Исмоил доим ўз маволийларига ғамхўрлик кўрсатиб келар эди.

Бир куни Амир Исмоил Бухоро ҳисори (қалъаси)дан Жўйи Мулиёнга қараб турганида унинг ёнида отасининг мавлоси Симоул-кабир — «Улуғ сиймо» турган эди. Амир Исмоил уни дўст тутар ва яхши кўрар эди, унга қараб: «бир вақти келса худои таоло бирор сабаб туғдириб бу ерларни сизлар учун сотиб олсам ва менга умр берса, бу ерларни сизларники бўлганини кўрсам, чунки бу ерлар Бухоронинг барча ерларидан қимматлироқ, яхшироқ ва хушхавороқдир», дейди. Худои таоло насиб этиб амир Исмоил ул ерларни сотиб олиб мавлавийларга берди ва у ерлар Жўйи Мавлиён деб аталди. Кўпчилик халқ эса уни Жўйи Мулиён деб атайдилар».

Биз тарих китоблари, бадий асарларни ўқиганимизда кўпинча риёкор, золим, кишиларни ноҳақ жазога ҳукм этадиган, шоқу феодалларнинг лаганбардори қозилар ҳақидаги маълумотларга ёки тасвирга учрар эдик. Наршахий бўлса, Бухорода қозилик қилган

одамлар ҳақида гапирганда уларнинг инсонпарвар, ҳалолу пок, адолатпешаликларини алоҳида ифтихор билан тасвирлаган: «Яна қозилардан бири Абу Зар Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий бўлиб, у раҳматли Имом Шофийнинг суҳбатдошлари жумласидан ҳамда олим ва зоҳид эди. Уни барча Бухоро олимлари орасида юқори кўяр эдилар. У кишини яширин пора бериш ва ҳар хил йўллар билан синаб кўрдилар, аммо у бирон нарса билан ҳам ўзини булғатмади, балки кундан-кунга ундан адолат ва инсоф равшанроқ содир бўлди... Аҳмад ал-Марвазий ас-Суламий кўп йиллар давомида Бухорода қозилик қилди ва заррача ҳам ўзига айб юқтирмади. У барчага баробар адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ҳамда зоҳидликда бутун дунёда унга тенг келадиган киши йўқ эди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Наршахий у ёки бу шаҳар, манзилгоҳнинг, иморатнинг бунёд этилиши ҳақида гапирганда ном ва атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини ғоятда аниқлик билан изоҳлайди, у ҳақдаги нақл ва ривоятлардан фойдаланади, воқеалар тафсилотида ҳолис фикр юритади. Муаллиф маълумотларига қараганда, араблар Бухоро атрофидаги энг обод, серҳосил ерларни халқдан тортиб олган экан. Машҳур Мулиён анхори бўйидаги хушманзара ерларини ўз она юртинингбирпарчасинихалифалашкарбошисиданамир Исмоилнинг сотиб олиши бунга яққол мисол бўла олади. Китобда келтирилган кўплаб далиллар, босқинчиларга қарши халққўзғолонлари, ерли халқнингжасорати ва матонати тасвирлари ўқувчи қалбида ифтихор ҳиссини, ватанпарварлик туйғусини жўш урдиради.

Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи» китоби ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам Фарбу Шарқ олимлари диққатини ўзига тортиб келмоқда. Уни 1892 йили Ч. Шеффер француз тилида, 1954 йили Мударрис Ризавий Техронда, 1897 йили Н. Ликошин Тошкентда французчаси, асли ва русча таржималарини нашр эттирган. 1954 йили уни Р. Фрай Кембриж шаҳрида инглиз тилига таржима қилиб, батафсил изоҳлари билан чоп қилдирди. «Тарихи Наршахий» машҳур шарқшунос А. Расулов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1966 ва 1991 йиллари босилиб чиқарилди. Асарни ўрганиш ва тарғиб этишда машҳур шарқшунослар Б. Ғафуров, Б. Аҳмедов ва А. Ўринбоевларнинг хизматлари катта.

ҚОМУСИЙ БИЛИМ СОҲИБИ

Бир куни Хоразмшоҳ от устида туриб Берунийнинг хужрасидан чакиришни буюрган. Нима сабабдандир Беруний бир оз кечиккан. Сабри чидамаган Хоразмшоҳ бунини ўзича талқин қилиб, от жиловини Беруний томон бурган ва уловдан энди тушмоқчи бўлиб турганда Абу Райҳон хужрадан чиққан ва шоҳ олдига тез етиб келиб:

— Худо ҳаққи шохим, бундай қилмасинлар, — деб ялинган. Шунда Хоразмшоҳ тамсил тариқасида бундай деган:

— Эга бўлинадиган нарсаларнинг энг шарафлиси илмдир. Барча унга қараб боради-ю, лекин у келмайди. Илм ҳар нарсадан юксак, ҳеч нарса ундан юкори бўлмайди.

«Мен болалик чоғимданоқ, — деб ёзганди Беруний,— ўз ёшим ва шароитимга қараб, имкони борича кўпроқ билим олишга интилдим. Бунинг далили сифатида қуйидагини келтириш kifоя: биз турадиган жойга бир юнон кўчиб келган эди. Мен ҳар хил донлар, уруғлар, мевалар ва ҳақозаларни олиб бориб, унга кўрсатиб ва бу нарсалар унинг тилида қандай аталишини сўраб, номини ёзиб қўяр эдим». Демак, Беруний ёшлигиданоқ чидам ва матонат билан билим ўрганган, ҳатто юнон тилини ҳижжалаб эгаллаган. Ундаги ақл-заковат, теран билим Хоразмшоҳу Султон Маҳмудларни ҳайратга солган.

Комусий билим соҳибни Абу Райҳон Беруний 937 йили Хоразмнинг Кот шаҳрида дунёга келади. У дастлабки таълимни она шаҳрида олади, ёшлигидан аниқ фанларга, тил ўрганишга қизиқади. Ўша даврнинг машхур олими Абу Наср ибн Али Ироқдан (астрономия) илми нужум, риёзиёт (математика)дан дарс олади: ўн саккиз яшарлигида илк астрономик кузатишларини Хоразм обсерваториясида ўтказа бошлайди. Бушкотир деган жойда юлдузларни кузатганда Беруний етук олим даражасига етганди. Беруний қадимги хоразм, сўғд, юнон, сурёний ва қадимги ҳинд тили — санскритни пухта ўрганади. Қорахонийлар ва ғазнавийлар зарбаларидан сўнг марказлашган Сомонийлар давлати ларзага келади. Сомонийларги тобе бўлган Хоразмда тож-тахт учун кураш кучайиб кетади. Йигирма икки яшар Беруний ватанини тарк этиб, Эроннинг Рай шаҳрига боради: кўп олимлар билан, жумладан, астрономик асбоблар ихтирочиси Абу Маҳмуд Хўжандий билан учраша-

ди. Икки йилдан сўнг Беруний ўз она шахрига келади. Бухоролик ёш олим Ибн Сино билан мунозаралар ўтказди. 998 йили Гурганж вилоятининг амири Қобус ибни Вашмгир Берунийни ўз саройига таклиф қилади, У бу ерда Абу Саҳл Масихий билан дўстлашади. Маси^Гий астрономия ва математикага оид 12 та рисоласини Берунийга бағишлаган.

Беруний бу ерда жиддий ижодий ишлар билан шуғулланади ва Қобусга бағишлаб «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарини ёзади. Бу асарда олим ўзига маълум бўлган барча халқларнинг йил ҳисобини чуқур таҳлил қилган: этнография, минералогия, картография ва бошқа ўнлаб фанлар ҳақида ҳам фикр юритган.

Хоразмшоҳ Али ибни Маъмун (998—1009) ва, айниқса, Абдулаббос Маъмун ибни Маъмун (1009—1017) давлатининг янги маркази Урганч тез ривожланади. Уз юртига қайтиб келган Беруний Маъмуннинг ҳомийлиги ва хайрихоҳлиги билан бу илмий-маданий марказ тараққиётига катта ҳисса қўшади. 1016 йили Султон Маҳмуд Ғазнавий Маъмундан батамом ўзига бўйсуниб, Хоразмни Ғазнавийлар давлатининг таркибий қисми, деб тан олишни талаб қилади. Хоразмшоҳ Маъмун бунга рози бўлади. Исён кўтарган аскарлар ҳақоратомуз шартномага кўнган Маъмун ва унинг барча амалдорларини қатл этдилар. Бундан фойдаланган Султон Маҳмуд катта лашкар билан Хоразмни забт этади ва Беруний бошчилигидаги олимларни Ғазнага олиб келади. Беруний ўша йиллар «Қуёш ҳаракатини аниқлаш йўли», «Геодезия» сингари тадқиқотлар муаллифи бўлиб, олим ва фозиллар орасида обрўйи баланд эди.

Абу Райҳон Беруний Султон Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Шимолий Ҳиндистоннинг кўп вилоятларига саёҳат қилди. Умуман, Беруний Шарқнинг Рай, Журжон, Бағдод, Жузжон, Балх, Бомиён, Ғазна, Қобул, Динпур, Пешовар, Жайлам, Лоҳур, Мўлтон, Бадахшон, Аттон каби йигирмадан ортиқ шаҳарларида бўлган. У 13 йил давомида ҳинд халқи адабиёти, маданияти, тарихи, урф-одатини ўрганиш билан шуғулланиб, «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ёки сиғмайдиган таълимотларини ҳақиқатини аниқлаш» ёки «Ҳиндистон» рисоласини ёзади. Беруний умрининг охириги йилларида «Минералогия», «Қонуни Масъудий», «Сайдана» сингари асарлар яратган. Беруний астрономия ва математика фанларига кўп янгиликлар киритади; у тузган три-

гонометрик жадваллар аниқлиги билан бошқа жадваллардан ажралиб турган. Тиббиётга бағишланган «Сайдана»да мингдан ортик доривор моддаларни таърифлаган. Уларнинг номини 30 тилда берган Беруний ўз асарларини ўша давр илмий анъанасига кўра араб тилида ёзган, шеърлар битган, араб шоирларининг шеърларини шархлаган. У Ғазнада мадрасада дарс берган, шогирдлар етиштирган, расадхона курдириб, кузатишлар олиб борган. Буюк бобокалонимиз 1048 йили Ғазнада вафот этган.

Абу Райҳон Беруний ҳокимлар ҳузурида катта обрў ва эътиборга эга бўлса ҳам изланиш, ижодни ҳар қандай мансаб-мартабадан устун қўйган, бойликка интилмай камтарона ҳаёт кечирган. Чунончи, Қобус ибни Вашмгир унга вазирлик мансабини инъом этганда қабул қилмайди. «Қонуни Масъудий» китобини ёзиб тугатганда ғазнавийларнинг сўнгги ҳокими, математика ва астрономияга ихлосманд Султон Масъуд унга бир фил кумуш танга жўнатади, лекин Беруний «бунга менинг эҳтиёжим йўқ» деб совғани қайтариб юборган.

Берунийнинг 152 та асар ёзгани, 1036 йилгача битилган китоблари рўйхатини шахсан ўзи тузгани бизга маълум. Афсуски, бу асарлардан 30 тасигина бизгача сакланиб қолган. Беруний Шарқ олимлари орасида дунёнинг энг мукаммал харитасини чизган, 995 йили ер шарининг шаклини — глобусни ясаган. Бундан ташқари Беруний «Сайдана»нинг мукаддимасида «Вомиқ ва Узро», «Урмуздёр ва Мехриёр», «Бомийннинг икки санами», «Додмоҳ ва Кирмондўхт», «Нилуфар» сингари қисса ва дostonларни, Унсурийнинг «Хингбут ва Сурхбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт» маснавийларини форсийдан араб тилига назм ва насрда таржима қилганлигини махсус қайд этган. Берунийнинг бизгача етиб келган аксар байтлари ҳасби ҳол (ўз дарди, кўнглини изҳор қилиш)ни эслатади[^].

Беруний асарлари Ўрта Осиё, умуман, Шарқ халқлари илм-фанининг кейинги асрлардаги тараққиёти учун бир замин бўлиб хизмат қилди. Олимнинг асарлари ҳамон ўзининг илмий, тарихий, маданий, амалий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Хусусан, «Ҳиндистон» асари ҳинд халқининг қадимги маданияти, тарихи, тиббиётини ўрганишда ҳиндшунослар учун ҳамон ягона манба бўлиб келмоқда. Беруний ижодини ўрганиш ва асарларини ўзбек тилига таржима қилишда А. Қаюмов, А. Расулов, Б. Булгаков,

Л. Ирисов ва бошқа олимларнинг хизматлари беқиёс-
лир.

БЕРУНИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Жонли мавжудотнинг барчаси, шу жумладан, ин-
соннинг ўзи ҳам, табиий равишда пайдо бўлган ва у
табиатнинг ривожланиши ҳамда ўзгаришининг нати-
жаси ҳисобланади.

* * *

Киши кўнгли тартибли ва келишган нарсаларга мо-
йил бўлади, тартибсиз нарсалардан нафратланади.

* * *

Нодонлик бедаво дарддир.

* * *

Инсон фаннинг у ёки бу соҳаси ҳақида илмий ама-
лиётга ва аниқ тадқиқотларга суянган ҳолдагина муло-
ҳаза юритишга ҳақлидир.

* * *

Номуродларни камситма.

* * *

Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бў-
лади.

* * *

Елғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.

* * *

Билиминг шундай нарсаки, у яланғоч бўлганинг-
да ҳам ўзингда қолади, ҳаммомга кирсанг сув билан
ювиб бўлмайди. Билим қайтариш ва такрорлаш ме-
васидир.

* * *

Ёмонликнинг шаҳобчалари кўп бўлса, уларнинг асо-
си тама, ғазаб ва илмсизликдир.

Эртаю кеч душманга зарару дўстга фойда келтирган
киши мардлар мардидир.

* * *

Ориятли йигит ўзини қурбон қилишга ҳам бориб
етади ёки зулмни даф қилишга: қўни-қўшнилари,
халқни муҳофаза қилишга ўтади.

* * *

Тил сўзловчи истагини эшитувчига етказадиган тар-
жимондир.

* * *

Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.
Яхшилик жамики одамларга яхшилик қилмоқдан
ибратдир.

* * *

Ҳақим ва олимлар ахлоқидан таълим олиш яхши
хулқни тиргизади, ёмон қилиқни ўлдиради.

* * *

Тенглик ҳукм сурган жойда сотқинлик, алдамчи эҳ-
тирослар, ғам-ғусса бўлмайди.

* * *

Бугуннинг чорасини кўриб, эртага эҳтиёжи қолма-
ган киши ақллидир.

* * *

Ҳар бир инсоннинг қадр-қиммати ўз ишини қойил
қилиб бажаришидир.

ХАЛҚ ҚАҲРАМОНЛИГИ КУИЧИСИ

Тонг сахарлаб Рустам севимли оти Рахшга миниб оша чикди. У бутазорлар оралаб борар экан, кўкқисдан усти ўт-ўланлар билан беркитилиб, ичига ханжарлар қадаб кўйилган чоҳга кулади... Дубулға ва ўқ-ёйи учиб кетди.

— Ҳа-ха, энди қалайсан, ахволинг шу экан-ку, — масхараомуз овоз эшитилди.

Рустам тепага қаради. Чукурлик лабида ўғай укаси Шоғод тиржайиб турар эди.

— Э-э, сенмисан, ука яхшиям келиб қолдинг, камонимни олиб бер, қарға-қузғун ўтса отаман, — деди Рустам ёлвориб

— Ўзи нима аҳволда-ю, яна ов қилар эмиш, ма олақол, — хиринглади Шоғод Рустамга қуролини узатаркан.

Ярадор Рустам охирги кучини йиғиб Шоғодни мўлжалга олди ва ўқ узди. Ўқ номард уканинг кураги осидан тешиб чиқди.

Эртаси куни Рустамнинг Шоғод қазиб қўйган чоҳга кулаб ўлгани хабари бутун мамлакатга ёйилиб, халқ баҳодирнинг азасига тўпланди. Ватан бир неча кун мотам либосида бўлди. Ҳа, элнинг кўзидан нур, белидан қувват кетгандек эди. Бутун ёшлик шижоатини эл-юрт учун бахшида этган халқ қаҳрамони Рустам мардонавор жанг майдонида эмас, номард Шоғод макри туфайли ҳалок бўлди.

Абулқосим Фирдавсий ана шундай халқ — Ватан учун фидойи юзлаб баҳодирлар образини яратган бе-назир санъаткордир. Фирдавсий 941 йили Эроннинг Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида ўртаҳол деҳқон оиласида туғилган. Бўлажак шоирнинг отаси Тус хокимининг «Фирдавс», яъни «Жаннат» номли боғида боғбон бўлган. Фирдавсий аввал қишлоғидаги мактабда, сўнг Тус шаҳри мадрасаларида таҳсил олади. Отаси вафотидан сўнг боғбонлик қилади ва таҳаллус сифатида ўзига шу боғнинг номини танлайди. Фирдавсий ёшлигидан қадимги халқ афсоналари, қаҳрамонлик дostonларига қизиқади. Шарқ халқлари тарихини зўр қизиқиш билан ўрганади. Кўп шаҳар ва қишлоқларда бўлиб, меҳнаткашлар оғзидан кўҳна ривоятларни ёзиб олади. Ажойиб шоир сифатида элга танилади. У 1025 йили ўз ватанида вафот этади. Лекин руҳонийлар шоирнинг жасадини мусулмонлар мазорига қўйдирмайди-

лар. Уни ўз боғига дафн этадилар. Чунки, Фирдавсий исломгача бўлган зардуштийлик-маздопарастлик дини тарафдори эди, халқ озодлик ҳаракатларини, адолатни қўллаб-қувватларди. Феодал ҳукмронлар, уларнинг яқин одамлари бўлмиш рухонийларга бу ёкмас эди, албатта.

Х—ХII асрларда Урта Осиё халқларининг маданияти, илм-фани, бадиий адабиёти юксак даражага кўтарилди. Форсий гуруҳ шеваларида гапирадиган қабилалар биргаллашиб, халқ сифатида шаклланди: уларнинг ягона тили — дарий тили вужудга келди; туркий лаҳжаларда гапирувчи элатлар ҳам бирлашиб, халқ сифатида шаклланди, эски туркий (ўзбек) адабий тили илм-фан, бадиий ижод воситасига айланди. Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Форобий сингари олимлар, Рудакий, Умар Хайём, Носир Хисрав, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий каби шоирлар худди мана шу даврда етишиб, оламшумул обрў ва шуҳратга эга бўлдилар.

Халқ орасида ўтмиш аждодлар тарихига, қадимги афсоналар, ривоят ва дostonларни қайта тўплашга қизиқиш кучаяди. Ана шу боболар меросига қизиқиш натижаси ўлароқ қадимги воқеаномалар, афсоналар тўпланиб, «Шоҳномаи мансур» номи билан алоҳида китоб ҳолига келтирилади. Сомоний амирлар бухоролик шоир Дақиқийга бу насрий китоб асосида шеърин «Шоҳнома» ёзишни топширадилар. У минг байтдан иборат «Гуштасп» достонини ёзганда қули томонидан ўлдирилади. Энди бу ишни давом эттириш кўҳна қиссалар донишманди Фирдавсийга топширилади. Фирдавсий 30—35 йил ишлаб «Шоҳнома»ни тугатади. Бу орада сомонийлар даштати қулаб, ҳокимият ғазнавийларга ўтган эди. Шоир асарни Султон Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этади. Ривоят қилишларича, Султон шоирга 120 дона олтин танга бермоқчи бўлади. Лекин жохил, ивogar вазирини Аёз «сон-саноксиз лашкарларга кийим-кечак, озик-овқат лозим бўлиб турган бир пайтда оддий шоирга шунча олтин бериш ақлли кишининг иши эмас», дейди. Султон Маҳмуд шоирга 120 дона кумуш танга беради. Бундан ғазабланган Фирдавсий тўғри ҳаммомга боради. 60 тангани ҳаммомчига, 60 тангасини эса шаробфурушга бериб, Султон Маҳмудга қарши ҳажв ёзиб бош олиб чиқиб кетади. Буни эшитган Султон шоирни тутиб фил оёқлари остига ташлаб ўлдиришни буюради. Фирдавсий қувгинда юриб, қариб-қартайиб колганида ўз кишлоғига қайтиб, вафот этади. Умуман,

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»ни Султон Маҳмудга тақдим этиши билан боғлиқ ярим ҳақиқат, ярим чин ривоятлар жуда кўп. Кейинги тадқиқотлар бу ижодкорлар ўртасидаги ғаразғўйликнинг натижаси, атайлаб уюш-•шрилган ғаламуслик эканини тасдиқламоқда. Шунинг учун ҳам «Султон Маҳмуд ҳажвияси»ни Фирдавсий ёзганлиги ҳақиқатдан анча йироқ масала. Бу муаммо жиддий ўрганишни талаб қилади.

Фирдавсий «Шоҳнома»си ҳажми, мавзуси, образлари, ғоявий мотивлари ва бадиий қиммати жиҳатидан дунёдаги энг катта эпик асардир. У юздан ортиқ достонлардан ташкил топган бўлиб, уларда мингдан зиёд бир-бирига ўхшамаган образ ва персонажлар тасвирланган. Бу асар мавзу ва ғоявий жиҳатдан ҳам энг зўр асар ҳисобланади. Чунки, шартли равишда мифологик, қаҳрамонлик, тарихий қисмлардан иборат бўлган «Шоҳнома»да Фирдавсий ватанпарварлик, халқпарварлик, гинч-тотув яшаш, байналмилаллик, адолат, маърифатпарварлик каби юксак ғояларни илгари суради. Ўзаро қонли урушлар, феодал ички можаролар, зулм-зўрликни, марказлашган давлатга футур етказишга қаратилган исёнларни қоралаган шоир Маздак бошчилигидаги халқ ҳаракатига хайрихоҳлик билан қарайди: ислом ғазавотчилари бўлмиш араб халифалигининг босқинчилигига қарши халқ, ватанпарварлик курашини зўр меҳр билан тасвирлайди. Халқ оддий темирчи Кова бошчилигида кўзғалиб, икки елкасидан илон ўсиб чиққан, инсониятга қирғин келтираётган Заҳҳокни қулатиб, унинг ўрнига одил Фаридунни шоҳликка кўтаради.

Халқ қаҳрамони Рустам бутун умрини Ватан ва халқни бало-қазодан асраш, чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилишга сарфлайди. Ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам халқни Яман сеҳргарлари ва Мозандарон девлари қўлидан халос этади. У бу йўлда етти даҳшатли тўсиқни енгиб ўтади. Ёш баҳодир Бижон дўсти Гургиннинг хоинлигига қарамай арман халқини офатдан, тўнғизлар хужумидан қутқаради. Сиёвуш ҳамшиша адолат учун, турли халқларнинг тинч яшаши учун курашади, қонли урушлар олдини ақл-заковат билан сулҳ йўли билан олишга интилади. Асардаги Золи Зар, Судоба, Сухроб, Гударз, Гев, Тус, Ҳожир, Гурдофарид, Хумой, Манижа сингари образлар ҳам ер юзида адолат тантанаси учун курашадилар. «Зол ва Судоба» ҳамда «Бижон ва Манижа» достонларида чинакам байналмилаллик ғоялари илгари сурилган.

Фирдавсий «Исфандиёр», «Шоғод», «Ўн икки муҳораба» дostonларида, айниқса, мамлакатнинг бутунлигига таҳдид солувчи, ўзаро уруш чиқариш учун баҳона изловчи шoхлар, шаҳзода ва лашкарбошиларни қаттиқ қоралайди. Манманлик, мансабпарастлик, худбинлик, ношукурлик, қасоскорлик ва фитнагарлик Исфандиёр ва Шоғод сингари шавкатли баҳодирларни бевақт ҳалокатга элтди. Буларнинг бебошлиги, калтафаҳмлиги юрт ва эл бошига кўп кулфатлар келтиради.

Абулқосим Фирдавсий феодал ўрта асри шароитида халқ қаҳрамонлигини улуғлади, ватанпарварлик ҳамда халқлар бирдамлиги ғоясини тарғиб этди: маърифат, ақл-заковатни жаҳолатга қарши қўйди. Арзимаган баҳоналар билан уруш чиқаришни қоралаган шоир тинчликни олқишлади.

Фирдавсийнинг мангу барҳаёт «Шоҳнома»си узок ўтмишда аслида ҳам, таржимасида ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур бўлган. У Шоҳ Ҳижрон, Хомуший (XVIII аср), Нурмуҳаммад Бухорий, Очилдимурод Мирий (XIX аср)лар томонидан назм ва насрда ўзбекчалаштирилган. Бизнинг замонамизда «Шоҳнома» дostonлари сюжети асосида «Заҳхоки морон», «Сиёвуш», «Рустам ва Сухроб» сингари саҳна асарлар яратилди, опера ёзилди. Шоирларимиздан Ҳамид Ғулом, Назармат, Жуманиёз Жабборов, Шоислом Шомуҳамедовлар «Шоҳнома»нинг янги шеърий таржимасини яратдилар. Бундан ташқари ўзбек ва тожик тилларида баробар ижод этган шоир Васфий ҳам Фирдавсийнинг бир неча дostonини ўзбек тилига асл вазнида ўгирган, лекин улар чоп этилмаган. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол тожик ёзувчиси Сотим Улуғзоданинг «Фирдавсий» романини ўзбек тилига таржима қилиб, нашр этгирди; Р. Инъомхўжаев Сотим Улуғзода насрий баёнини ўзбекчалаштирди.

ФИРДАВСИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисга кетгил.

* * *

Меҳнат тагидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса топмас эса ранж.

Хунар бирла ақлинг бириккан ҳамон,
Хар иш бу жаҳонда юришгай равон.

Кудратлидир кимки бўлса билимдон,
Билимдан кексалар дили навқирон.

Нодонликдан ёмонлик келади фақат,
Нодонга ёндошма, босмасин ғафлат.

Икки дўст тураркан елкама-елка,
Тоғларни ҳам осон айлади тилка.

Кишига яхшилик қил. берма озор,
Қаросин юқтирар доимо қозон.

Тўғрилиқдан келмиш ҳамма яхши от,
Эғрилиқдан фойда кўрмади бир зот.

Ширин сўзли бўл, эй сен билимдон,
Тилинг совуқ сўз-ла булғатма осон.

«ОФАРИННОМА» МУАЛЛИФИ

Араб халифалиги ҳукмронлиги барҳам топиб, Хуросону Мовароуннаҳрда маҳаллий Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру умаро, вазиру вузаро она тили ва ундаги адабиётни ривожлантиришга, аждодларнинг қадимий қутлуғ удум-анъаналарини қайта тиклашга аҳд этадилар. Шу мақсадда шаҳару қишлоқлардан олиму фозиллар, шоиру ҳофизларни марказга — Бухорога

йиғиб, маҳаллий тилда ижод қилишга даъват этади, улар давлат ҳомийлигига олиниб, маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб турилади. Сарой доирасидаги ана шундай ижодкорлардан бири Абўшукур Балхийдир.

Шоирнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий келиб чиқиши тўла маълум эмас. Эрон олими Саид Нафисий, профессор Холиқ Мирзозодаларнинг аниқлашларича Абўшукур 915—16 йиллар орасида Балхда туғилган, аввал хусусий муаллимда, сўнг мадрасада билим олган. Йигитлик айёмида Нух ибни Наср (943—954) саройидаги адабий доирага дохил бўлган, Муродий, Рудакийлар билан ҳамсухбат бўлган. Буни шоирнинг ўзи айрим байтларида ҳам қайд этган. Унинг вафот этган йили ҳам номаълум.

Абўшукур Балхий истеъдодли лирик шоир ва достонавис бўлган. У лирик турнинг барча жанрларида шеърлар ёзган, ишқий, фалсафий мавзуларда тўртта дoston битган. Аммо «Лубоб-ул-албоб» (Негизларнинг негизи) тазкирасининг муаллифи Авфий ҳамда устод Саид Нафисий таъкидлаганларидек бизга қадар ундан бир қанча қитъа ва рубоийлар, 947 йили ёзган «Офариннома» достонининг маълум қисмигина сақланиб қолган, холос.

Шоир ўз рубоий ва қитъаларида, маснавийларидаги лирик чекиниш ва кистирмаларда комил инсонни улуғлайди, унинг гўзалликка, ҳаётга, яшашга муҳаббатини куйлайди; лирик қаҳрамоннинг ишқ-севги хусусидаги нозик кечинмаларини нафис, ўйноқи байтларда тасвирлайди, юксак инсоний фазилатларни улуғлаб, кибру ҳаво, танбаллигу судхўрликни, дилозорлигу таъмагирликни, жоҳиллигу аччиқзабонликни қаттиқ қоралайди:

Дўстнинг дийдорию донишманднинг сўзи,
Инсон қалбидан ғам-андухни аритади.
Кимда ким фойдаю манфаатни кўзлаб дўстлашса,
Шубҳасиз, уни ўзингга душман, деб бил.

«Офариннома»да шоир инсоннинг турмуш уринишлари, мавжуд ижтимоий тузум билан боғлиқ кўплаб сиёсий, маънавий, маиший масалалар хусусида, ахлоқий-таълимий муаммолар борасида бир мутафаккир файласуф сифатида мушоҳада юритади, ибратли хулосалар чиқаради; ўзининг назарий мулоҳазаларини ҳаёт тажрибасидан, оғзаки ижоддан олинган мўъжаз ҳикоят-

тр билан исботлаб боради, панд насиҳатлар беради; адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради. Хусусан, дос-гомчнг хунар ва илм ўрганишнинг фойдаси, яхшилик иа хайру эҳсоннинг шарофати, адолатнинг нафию, зулмпинг касофати тасвирига бағишланган бўлимлари кат-ла гарбиявий аҳамиятга эга. Бу дунёга яхшилик уругипм сеп, ўзинг ўтиб кетсанг ҳам, номингни кишилар ихшилик билан зикр этишсин, дейди шоир.

Яхши ном билан ўлсам розиман, ризо,
Танам ўлимга, отим яхшиликка раво,
Зероки Хусрав демиш: «Яхши ном билан ўлмоқ бил,
Душманга таслим бўлиб яшашдан аъло».

* * *

Айтмишлар: тилдан чикса сўз агар
Ўткирдир мисоли олмосу ханжар.
Сўз қулатажак минбару дорни,
Сухан инидан чиқарар илонни.

* * *

Кўнглингга сиғмагач ўзгалар сири,
Дил сўзингни сақлар қай бир киши.
Ўттиз икки тишингдан чиққан сухан,
Ўттиз икки қулоғу дилга қўнмиш албат.
Оғиздан чиққан сўз, отилган ўқдир
Қайта ўз ўрнига тушмоғи йўқдир.

Умуман, Абушукур Балхий шеъриятидаги панд-насиҳат Х аср адабиётидаги ахлокий-таълимий йўналишда ўзига хос бир саҳифаларни ташкил этади. Уларни тўплаб, батафсил тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидандир.

БИРИНЧИ СУЛТОН ЎҒИЛ ЖАЗОГА МАҲКУМ

Низомулмулк лутф этибдур: нақл қилибдурларким кунлардан бир кун бир савдогар Султон Маҳмуд ҳузурига кириб, шахзода Масъуд устидан шикоят қилибди: мен бир савдогар одамман. Кўпдан бери бу ерда сар-

сон қолиб кетдим. Ўз юртимга кетолмай юрибман. Чунки сизнинг ўғлингиз мендан 60 минг динарлик молимини харид қилди-ю аммо пулини бермаётир. Сиздан илтимос, орани очик қилиш учун амир Масъудни мен билан қозининг олдига юборсангиз.

Бу хабарни эшитган Султон Маҳмуд жуда хафа бўлибди ва ўғлига қуйидаги мазмунда[^]нома йўллабди: савдогарнинг хақини дарҳол бергин. Йўкса, унинг олдига тушиб, шариат қозиси хузурига боргин, улар қандай ҳукм чиқарса, ўшани тутгин.

Шундан сўнг хабарчи Масъуд уйига, савдогар эса, қозихонага қараб йўл олишибди. Хизматкор шахзода хонадонига келиб, номани тутқазибди. Уни ўқиган Масъуд хангу манг бўлиб қолибди. У хизматкорни чорлаб дебди:

— Хазинани қарачи, қанча пул бор?

Хазинабон бориб, пулларни ҳисоблаб кўрибди ва қайтиб[^] келиб дебди:

— Йигирма минг динар қолган экан.

— Ҳаммасини олгину савдогарга элтиб бер ва қолганини уч кундан сўнг олар экансан, дегин, — уқтирибди Масъуд. Ва хабарчига қараб дебди:

— Султонга бориб, йигирма мингини берибди ва қолган қарзини уч кунда узарқан дегин. Мен либосларимни кийган ва этигимни ечмаган ҳолда у кишининг фармонига тайёр турибман, нимани буюрсалар, шуни бажараман. Айтсинлар: қози мажлисига борайми ёки тижоратчи пулини топиб бериш пайдан бўлайми.

Хабарчи бу воқеани Султонга баён этибди.

— Савдогарнинг пулини тўла бермагунча, кўзимга кўринмасин! — дебди ғзаб билан Султон. Буни эшитган Масъуд тўрт томонга одам юбориб, дўстларидан қарз олиб, аср намозигача савдогарнинг 60 минг динарини элтиб берибди. Бу воқеа бутун оламга ёйилибди: Султоннинг адолатпешалигини эшитган Чину Хитой, Хўтану Миср ва Адану Басрадан Ғазнага қараб савдогарлар оқиб кела бошлабди. Шаҳар бозорлари ажойибу гаройиб матоларга тўлиб кетибди.

Шунинг учун ҳам у замонда оддий фаррошдан тортиб, амалдорларгача Исфаҳон амирию Хуросон раиси шоҳ фармонидан бўйин товлашмас экан.

Қизиқ, «Сиёсатнома», «Чаҳор мақола» (XI аср) «Жоме-ул-хикоёт» «Лубоб-ул-албоб» (XIII аср) «Гулзор», «Мифтоҳул адл» (XVI аср), «Жоме-ул хикоёти туркий» (XVII аср) ва бошқа ўнлаб тўплам ҳамда солномалар.

гарихий китоблар таркибида келтирилган ҳикоятларда Султон Маҳмуд адолатли, фуқаропарвар, тадбиркор, сермулоҳаза ва келаҷакни кўра биладиган, ҳар қандай мураккаб муаммоларни ақл билан одилона ҳал этишга интиладиган шоҳ сифатида тасвирланади. Абу Саид Гардизий «Зайн-ал-ахбор»да Мовароуннаҳрнинг халққа жабр-зулм ўтказган ҳокимларини Султон Маҳмуд адолатга ундагани хусусида кўплаб далиллар келтирган. Айрим илмий, тарихий асарларида, бизнинг замонамизда ғазнавийлар тарихига бағишланган барча хилдаги асарларда эса «Султон Маҳмуд золим, жоҳил», «ашаддий ғазавотчи», «қотилу ботил», «фосик», «маърифат кушандаси» қабилидаги гаплар билан чалпиб, булғаб бир ёқлама баҳоланган. Нега энди сарчашмаларда бир фикру, улар асосида ёзилган китобларда унинг тескариси. Ана шу «нега?» кўпдан бери бизнинг фикримизни банд қилиб келарди. Шу боис, Султон Маҳмуд шажараси, ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишга киришдик ва мавжуд китоблару тадқиқотларни, нашрий ва дастхат манбаларни кўздан кечириб чиқдик.

ТЕМИР ИНТИЗОМ

Асли сотиб олинган қул бўлган Сабуктегин Сомонийлар лашкарида кўплаб жасорат, мардлиги, қаҳрамонликлари туфайли оддий аскардан бош қўмондон даражасига етади. 977 йилнинг мартада Ғазна нойиби этиб сайланади. Унинг ноиблиги даврида Ғазна вилоятига Буст, Заминдовар, Кусдар, Бомиён, бутун Тоҳаристон ва Ғўр вилоятлари қўшиб олинади. Ҳинд роҷаси Жаяпал сўнг эса Кошғар ҳукмдори Бўғроҳон қўшинларини тор-мор келтириб, ўз давлати мустақиллигини тиклайди. Бутун Хуросонда ички низоларга барҳам беради. Муаррих Абулфазл Байҳақий Сабуктегинни оқил, одил ва фозил ҳукмдор эди, деб таърифлайди. 994 йили Хоразмшоҳ Абу Али Маъмун (992—997) қўшинларини тор-мор келтиргани учун Сабуктегин халифадан Носируддава вад-дин унвонини олади.

Абул Фазл Байҳақийнинг ёзишича, Сабуктегиннинг отасини Қора бажкам дейишган. Оти эса Жук бўлган. Туркий тилда Қора Бажкам — Қора Хўкиз дегани. Бутун Туркистонда у ўзининг баҳодирлиги ва жасорати билан шуҳрат топган Сабуктегин 20 йил ҳукм сурди ва 56 ёшида 996 йил ёзида Балх яқинида вафот этди...

Отаси вафоти хабарини эшитгач Хуросон пойтахти Нишопур волийси Маҳмуд Балх ва Ғазна волийси Исмоилга таъзиянома юбориб, ўзига бўйсунитгани талаб қилади. Укаси кўнмайди. Шунда Маҳмуд Хиротга жўнайди. Бу ерда амакиси Қарочоқ (Буғроҷўк)нинг Исмоилга ён берганлигини билиб, Бўстга ўтади. Маҳмуднинг яна бир укаси Наср Бўст ҳокими эди. У билан бирга Ғазнага юради. Ғазна яқинида Исмоил билан жанг бўлади. Исмоил енгиледи. Исмоилни тутиб Жузжон зиндонига ташлайди. У шу ерда вафот этади. Исмоилнинг онаси Алтегиннинг қизи эди. Маҳсуднинг онаси эса Зобил (Қандаҳор) раисининг қизи эди. Бу даврда 20 ёшда эди. Халифа Қодир номини Хутбага кўшиб ўқитгани учун халифа унга Хуросон тожи, Яминудовла ва амид унмилла лақабини тақдим этади. Қорахонийлар хони Насрнинг қизига уйланади.

Аслида катта ўғил Маҳмуд тахт вориси бўлиши лозим бўлса-да, аммо Сабуктегин беморлик пайтида ўғли Исмоилни валиаҳд этиб тайинлайди. Унинг ҳукмронлиги 7 ой давом этади, холос. Табиатан бетадбир, узокни кўра билмайдиган, одамларни қовуштириб, бир ишни уддалай олмайдиган, мутакаббир, ландавур Исмоил вилоят ҳокимларининг исёну хуружига бардош беролмайди. Бундан фойдаланган Маҳмуд катта кўшин билан Ғазнага бостириб қиради ва тахтни эгаллайди. Халифалик ҳам уни марказий ҳокимият бошлиғи сифатида тан олади, инъом-эҳсон жўнатади ва номига хутба ўқитилади. Бу эса Маҳмуднинг обрўсини ошириб, ғайратига-ғайрат кўшади, тарафдорлари кун сайин ортиб бораверади. Натижада у жанг ҳаракатларини кучайтириб, Саистон вилояти ва унинг атрофидаги ерларни ҳам кўлга киритади.

Сабуктегин давридаги келишувга кўра Ғазнавийлар билан Қорахонийлар давлати оралиғидаги чегара чизилган Самарқанд яқинидаги Қатвен чўли чегара қилиб белгиланади. Аммо қорахонийлар битимни бир неча марта бузиб келадилар. Султон Маҳмуд Ҳинд юришида эди. Қорахонийлар Илиғхони Хуросонни ҳам ўз ерларига кўшиб олиш мақсадида Субоши тегин бошчилигида ўн минг суворийни жўнатди. Субоши тегин Жайхундан ўтиб Балх ва Термизни ва ноҳияларини босиб олди. Бу ҳақдаги хабар Султон Маҳмудга етганда у Мўлтон шаҳрини ва катта ғаниматни кўлга киритган эди. Султон Маҳмуд ҳеч қаерга тўхтамасдан Марвга етиб келди ва амирлари Олтунбош ва Арслон Жозиб

бошчилигида Субошига қарши қўшин жўнатди. Бу қўшин Марв чўлини кесиб ўтиб, қазойи осмонийдек Субоши қўшинларига ташландилар. Уларнинг кўпи кириб ташланди. Қолганлари минг машаққатлар билан қутулиб қолди. Бу ваҳшатли хабарни Илигхон эшитиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Туркистоннинг ҳамма бурчакларидан қўшин тўплашга киришди. Унинг акаси, Қошғар хони Арслонхон уни бу йўлдан қайтаришга уринди: «Маҳмуд иқтидорли ва бахти чопган султон, беҳуда уринма», — деди. 998 йили икки ўртада жанг бўлди. Илигхон енгилиб, бор-будидан ажралди. Иккинчи бор қўшин тўплаш унга муяссар бўлмади. Натижада бу жанг Хуросоннинг ҳаммасини, Чағониён ва Хутталиён вилоятларини узил-кесил қўлга киритиши билан тугалланади. Маҳмуд Ғазнавий оз фурсатда яшин тезлигида ҳаракат қиладиган улкан лашкарга эга бўлади. Унинг ҳукмронлиги даврида оддий дарвозабондан тортиб вилоят ҳокимиғача, саисхона хизматкоридан тортиб бош қўмондонгача фармони олийга сўзсиз итоат этадиган, подшоҳнинг ҳар қандай кўрсатмаси фақат итоат этилиши ва бажарилиши шартлиги бир эътиқодга айланган эди. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Ғазнавий қисқа муддат ичида Мовароуннаҳрдаги ягона муҳолифи Қорахонийларни забун этди; Самарқанддан тортиб Исфахону Райгача бўлган ерларни забт этиб, улкан бир империяни ташкил қилди. Унинг бу юришларини халифалик қўллаб-қувватлаб турди. Шунинг учун у Ҳиндистонга қилган 13 юришини ислом шуҳратини ошириш, бу минтақаларга ҳам ана шу динни тарқатиш шиори остида ўтказди. Унинг лашкарида махсус, «газавотчи» қўшинлар мавжуд бўлган. Ҳарбий хизматчиларнинг ҳаммаси давлат ҳисобидан етарли миқдорда маош билан таъминланган. Султон Маҳмуд давлат идора ҳайъатида ҳам, вилоят ҳокимлари девонидаю қўшин саркардалари орасида ҳам қаттиқ интизом орақасидан жиддий назорат ўрнатган; маҳаллий ҳокимларнинг ички ва ташқи аҳволдан маълумот етказиб гурувчи махсус маҳкама тузган; унинг лашкарида 700 дан 1300 гача жанговар ҳамда ҳарбий ноғора ортилган филлар, қўрғонларни қуршаб олганда тош, нефть қуйилган идишлар отадиган манжаниқлар дарёларни кечиб ўтиш учун сузувчи кўприклар, махсус паромлари бўлган; Чистон ва Марвда бир қорхона паром ҳамда осма кўприклар учун алоҳида палма пўстлоғи ва ипақдан аркон ишлаб чиқарган. Султон қўшинининг асосий

қисмини ҳарбий ҳунарлар ўргатилган куллар ташкил этган. Бундан ташқари сарҳанглар таркибида махсус дурадгорлар, темирчи ва қуролсозлар, айғокчи-айёрлар гуруҳи бўлган. Хуллас, Султон Маҳмуд энг замонавий қуроллар билан мусаллаҳ этилган, 32 ҳарбий ҳунар ўргатилган, юксак жанговар руҳдаги юз минглаб суворий ва пиёда лашқарга эга эди. У ҳар бир жанг олдидан аскарнинг тайёргарлигини шахсан ўзи кўриқдан ўтказарди. Масалан, Ҳиндистоннинг Нанда қалъасига ҳужум олдидан 50 минг суворий, 300 фил, 30 минг пиёда бир неча минг «оташбарон»ларни назардан ўтказди.

Бизга маълумки, Хоразм воҳаси халқи ҳамيشа мустақилликка интилиб, ҳукмронлари «хоразмшоҳ» унвонини сақдаб келган. Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятининг дастлабки йилларида хоразмшоҳлар билан қуда-анда-чиликни йўлга қўяди. Маъмун ўлдирилгач, «уларни қорахонийлар тажовузидан ҳимоя қилиш» баҳонаси билан Хоразмни ҳам ўз давлатига қўшиб олади ва «Маъмун академия»сини Ғазнага кўчиради. Маҳмуднинг назарида мамлакат аҳолиси асосан икки гуруҳга лашқар ва оддий халққа бўлинади. Бошқа тоифалар ана шу икки гуруҳтаркибига киради.

Ҳар қандай юртгирлик, марказлашган ягона давлатни тузишга интилиш қирғинсиз, турли ўлкалар ва халқларни талашсиз юзага келмайди. Метиндек интизом, қаттиққўллик ва даҳшатли кўрқитув сиёсатига асосланган Маҳмуд Ғазнавий юришлари ҳам кўп халқларга кулфат келтирди. Ғазна ва Марв шаҳарларини обод қилиш учун турли ўлкалардан кўплаб бойликлар келтирилди, юзлаб ҳунармандлар, усталар, куллар ҳайдаб келинди. Масалан, Ҳиндистонга қилган 1019 йилги юриши пайтида кўплаб қимматбаҳо тошлар, олтин, қумуш ва бошқа металллардан ясалган бутлар, 350 фил, 57 минг кулларни келтирган, ўлжага олинган бойликларнинг сон-саногии бўлмаган. Биргина Пешовар ҳокими Жаяпалнинг бўйнидаги тақинчоқ 180 минг динорлик бўлган.

Абу Саид Гардизий «Хабарлар зийнати» китобида Ҳиндистоннинг Матхура вилоятининг Султон Маҳмуд томонидан забт этилиши баёнида қуйидагиларни ёзди:

«... У ердан амир Маҳмуд ҳиндларнинг пайғамбари Кришна туғилган Матхура қўрғонига қараб юрди. Оллоҳ охиратини обод қилгур Маҳмуд Матхурага келганда ҳеч ким унга қарши жангга чиқмади. Амир ўз қў-

шинига бу мулкка ҳужум қилишни буюрди. Барча ёд-горликлар бузиб ташланди, ғорат қилинди, бутлар парчалаб юборилди, сон-саноксиз бойликлар таланди. Амир Маҳмуд бу вилоят хазиналаридан шунч&чик кўп ўлжа олдиким, ҳеч ким унинг саноғига етолмади. У оғирлиги тўрт юз эллик мисқол келадиган яхонтни қўлга киритди. Ҳали инсоният тарихида ҳеч ким бунчалик улкан рангли тошни кўрмаган. Бу ердаги кумуш ва олтин бутлар ҳам ҳисобсиз эди. Худо раҳмат қилгур Маҳмуд бир олтин бутни майдалаб тортишни буюрди. Тортиб кўришса, 98 минг 300 мисқол чиқибди». (Абу Саид Гардизий, «Зайн-ал-ахбор», Т., «Фан», 1991, 98—99-бетлар).

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд баъзан урушдан кўра сулҳни маъқул кўрган. Гардизий аса-рида бунга кўпгина мисоллар мавжуд. «Амир Маҳмуд у ердан Калонжар вилоятига ўтиб, Нанда кўрғонини кур-шади... Қалъани ҳалқа синғари қисиб, бутун йўлларни тўсиб қўйган улкан қўшинни кўрган Нанда сулҳ йўли-ни тутиб, элчилар жўнатди. Музокаралар натижасида Нанда жузя тўлайдиган ва 300 та сара филлардан юбо-радиган бўлди. Нанда ўша заҳотиёқ кўрғондан уч юз филни ҳайдаб чиқазишни буюрди. Маҳмуднинг фар-монига кўра қўшиндаги турклар ва бошқа аскарлар филларни ўртага олиб, тутишди. Ҳиндлар уларнинг жа-соратига қойил қолишди». (Ўша асар, 101-бет).

Султон Маҳмуд баъзан ўта кўнғилчан, одамларга меҳрибон, инсон қадрига етадиган амирлардан бўлган экан. Гардизийнинг ёзишича, Нанда Маҳмудга шеър — васф ёзади. Султон уни форс ва араб тилларига таржима қилдириб, замонасининг улкан шоирларига кўрсатади. Улар шеърни юксак баҳолайдилар. Султон Нандага кўп инъом жўнатади. Султон Маҳмуд Мовароуннаҳрда бўл-ганида 4 минг хонадон туркман сарҳанглар ўз бошликлар-идан шикоят қилиб, Хуросонга ўтиб яшашга рухсат сўрайди. У бунга рози бўлади. Келажакда ана шулар унинг авлодларини қон қақшатади.

Манбаларнинг хабар беришича Ғазна атрофида қул-лар манзилгоҳлари қурилган экан. Ана шу тўпланган сонсиз бойликлар, текин ишчилару усталарни Ғазна шаҳрини қайта қуриш ва обод этишга, Балх яқинидаги машхур қароргоҳини ривожлантиришга сарфлаган, са-фарбар этган. Кўҳна китоблардаги маълумотларга қараганда Маҳмуд Ғазнавий урушдан бўш вақтларида асо-сий эътиборни пойтахтни ривожлантиришга, қарвон-

слройлр, млсжид ва мадрасалар куришга қаратган. Жумдлдди, унинг бевосита назорати остида курилган Ёлшлпиш Жомеъ масжиди ва машхур Султон мадраслси Ҳинду Хуросоннинг энг нозиктабъ меъморлари томонидан, минглаб қуллар меҳнати эвазига курилди. Уларга ишлатилган қимматбаҳо ёғочлар, тошу оқ мармарлар юзлаб фарсах ерлардан қўлда тайёрлаб, ташиб келтирилган.

Бундан ташқари Ғазнада улкан маданий марказ, минглаб нодир китоблар сақланадиган китобхона курилади. Нишопур, Балх ва Рай сингари шаҳарларда кўплаб масжид, мадрасалар бунёд этилади. Масалан, Нишопурда Хожа Абуали Ҳасан, «Саидия» сингари бир неча мадраса қад кўтарди; Султон Маҳмуднинг ўғли Муҳаммад ўз тасарруфидаги Гургон вилоятида Жомеъ масжиди, мадраса қурдиради, ариқ чиқаздиради. Бу ҳақда шоир Фаррухий бир қасидасида қуйидагиларни ёзган:

Дар диёри Гузгонон андар ин ақди қариб,
Чор чизи номвар қард аз пай музду савоб;
Масжиди одинаву олийманори маймуна,
Садди руди судёбу чўи оби кавсароб.

(Бу хушбахт замонда Гургон диёрида савоб учун тўрт улуғ ишни амалга оширди; бири Жомеъ масжиди, иккинчиси бахт минораси, учинчиси улкан девор ва тўртинчиси зилол сувли анҳор).

Айрим бинолар бир неча йиллар давомида курилган. Жумладан, Султон Маҳмуднинг чизгиси асосида тикланган «Кўшки Ғазнин» тўрт йилда куриб битказилган; шу йиллар Эрону Хуросон, Мовароуннаҳрдаги кўхна марказий шаҳарларда адабий, маданий ҳаёт нисбатан сустлашиб, Ғазна асосий адабий доира маскани бўлиб қолади.

Бу даврда Ғазна Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланади. Шунингдек, Маҳмуд Ҳиндистоннинг ўзи вайрон қилган, талаган шаҳарларида, бутхоналар ўрнида ҳашаматли масжидлар, хонақоҳлар ҳамда мадрасалар қурдирган, ерли аҳолига ислом қоидаларини ўргатиш учун юзлаб мударрис ва муаллимларни сафарбар этган. «Маҳмуд ўз даврининг билимдон кишилари дан эди. У уч тилни, жумладан, араб тилини мукамал биларди. Султон Маҳмуд қонли жанглардан бўш вақтларида тавсир яратган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, унинг илми бадеъни билмаслиги асло мумкин

эмас». (Е. Э. Бертельс, История литературм и культури Ирана, М., «Наука», 1988, 203-бет). Султон Махмуд Ғазнавий 1030 йили узоқдавом этган касалликдан сўнг вафот этади.

ОЛТИННИ ДЎСТ ТУТМА

Низомулмулк келтирибдур: эшитишимча кунлардан бир кун Ғазна нонпазлари ишламай, нонвойхоналарнинг эшигини беркитиб қўйибдилар. Бундан бева-бечоралар, хусусан, қаландарлар азият тортибдилар. Улар гўпланишиб, Султон Махмуд даргоҳига шикоятга келибдилар. Султоннинг фармониға кўра нонвойлар сардорини тутиб келиб, филнинг оёқлари остига ташлаб ўлдиришибди. Унинг мурдасини фил тишларига боғлаб-осилтириб шаҳарни айлантиришибди ва «кимдаким нонвойхонасини очиб нон сотмаса, бошиға шу кун тушади» деб жар солишибди.

Аср намози вақтиға келганда барча нонвойхоналар очилиб, пештахталарида нонлар тахлаб қўйилибди.

Келтирибдурларким, Султон Махмуд ғозий бадбашара, чўтир, чўкка бурун, бўйни узун, кўса бир киши эди; доим шароб ичиб юришиға қарамай, ранги сапсарик эди. Раҳматли отаси Сабуктегин оламдан ўтгандан сўнг у подшолик тахтиға ўтириб, Ҳиндистонни ҳам ўзига тобеъ қилди.

Кунлардан бир кун Султон намози бомдод пайти ўзининг хос хужрасида жойнамоз устида ўтирганида вазири Шамсулмукофот Аҳмади Ҳасан кириб келди. Унга бош қимирлатиб, «ўтир» деган ишора қилди. У Махмуднинг ёнида ўтирди. Намоздан фориғ бўлган Султон чопонини кийиб, кулоҳини бошиға қўйиб, этигини кийгач, ойнаға қаради ва башарасини кўриб, мийиға кулди.

— Ҳозир дилимдан нима ўтганини биласанми? — кўкқисдан сўради Махмуд.

— Уни худонинг ўзи билади, — жавоб берди Ҳасан.

— Халқ менинг башарамға қараб ҳурмат қилмаў қолади, деб кўрқаман. Авом одатда хушчехра, очик юзли подшоларни яхши кўради. Нима қилсам бўлар экан-а?! — гапини давом эттирди Султон.

— Сен олтин, бойликни ўзингга душман тутсанг, ундан қўлингни йиғсанг, халқ сени севади, — таъкидлади Ҳасан.

Вазирнинг гапи Маҳмудга хуш ёқди ва деди:

— Шу бир сўзнинг остида минг хил маъно ётибди.

Шундан сўнг Маҳмуд халққа таом улашиш ва хайротлар беришга қўл узатди ва халқ уни севиб қолди. Натижада у улкан ишларни уддалади, ҳисобсиз бойликлар қўлига кириб келаверди. У Суманотга бориб, у ерни кашф этди. Самарқандни мусаххар этди ва Ироққа юз тутиб, зафар кучди. Кунлардан бир кун Маҳмуд Ҳасанга деди:

— Мен зардан қўл йиққаним учун икки жаҳон илкимга кирди, дунёни хор тутган эдим, икки жаҳонда азиз бўлдим.

Унга қадар «султон» калимаси бўлмаган. Исломида ўзини «Султон» эълон қилган биринчи подшоҳ Маҳмуд эди.

Машҳур тарихчи Мирхонд «Равзат-ус-сафо» асарида ёзибдур: Айтишларича, Султон Маҳмуд ўлимдан икки кун олдин хизматкорларига хазинасидаги қумуш дирамлар тўлдирилган қопларни, олтин диноҳ тўла халталару ранг-баранг ноёб рангли тошлар сақланган қутичаларни ҳамда бисотидаги барча қимматбаҳо нарсаларни — шоҳлиги давомида тўплаган бойликларни келтириб, рўпарасидаги майдончага ёйишни буюрибди. Хизматкорлар шундай қилишибди. Бу майдонча бир пасда қизил, сариқ, савсар, пушти ва бошқа хил гуллар билан безанган гулзордек жилваланибди. Султон уларга афсус ва надоматлар билан боқибди ва ҳўнграб йиғлаб юборибди. Узок йиғидан сўнг уларни йиғиб, хазинага элтиб қўйишни буюрибди. Аммо шунча бойликдан бирон кишига бир мири ҳам бердирмабди».

Халқ ҳикоят ва ривоятларида Султон Маҳмуд бу даражада одил ва халқпарвар этиб тавсифлансаю тарихий китобларда ўта зикна, мол-дунёга ҳирс қўйган шахс этиб тасвирланса. Ажабланарлиси шундаки, халқ яратган асарларнинг биронтасида Султон Маҳмуд Ғазнавий бадном қилинмайди. Ёки ҳикоятлар махсус ровийлар томонидан тўқилиб, халқ орасида тарқатилди-ми?! Агар шундай бўлса, Низомулмулк ва Кайковус, Низомий Арўзий Самарқандийдек адолатли, маърифатли зотлар бундай ҳикоятларни пандномаларида ибрат намунаси сифатида келтирмаган бўларди. Афтидан, Султон Маҳмуднинг исломпаноҳлик шиори остида олиб борган урушлари, улардаги узлуксиз зафарлар, ҳадсиз ўлжалар эвазига шахарларни обод қилишга интилиши, олиму фозилларни ўз атрофига жамлаш йўлидаги ово-

*алар унинг шахсини халқ орасида идеаллаштириб юборган кўринади. Ўттиз йилдан зиёд давр орасида шаҳаншоҳлик тахтида ўтириши ҳам унинг халқ наздидаги обрўсига шуҳрат қўшган. Гардизий Султон Маҳмуднинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдан айрим ҳокимлар устидан шикоят қилиб келган халқнинг додига қулоқ солганини ҳам алоҳида ёзиб қолдирган. Натижада у оддий меҳнаткаш назарида юртнинг пушту паноҳи, адолатсизлик олдини тўсадиган саддек бўлиб кўринган ва номи оғиздан-оғизга ўтиб, тилларда дoston бўлиб, халқ оғзаки ижоди образларидан бирига айланди. Бундан ташқари халқ каттиққўл подшони ёқтиради. Зероки, осойишталик ва интизом учун метиндек конун шарт.

МЕЗОН - ХОЛИСЛИК

Низомулмулк ёзибдур: Султон Маҳмуднинг шундай одата бор эрди: у ўз лашкарини туркийлардан, хуросонлигу хиндлардан, ғўрию дайламилардан саралаб тузарди ва алоҳида бир даста тузиб, тун бўйи уларни назоратда тутарди. Шунинг учун лашкарлар бир-биридан ва соқчилардан ҳадиксираб ўринларидан кимирламас, ҳамиша зийрак, жасорат кўрсатишга тайёр туришарди. Улар бир-бирининг устидан «фалоний жангда бўшанглик қилди» деган гап тарқалишидан кўрқишарди. Шу боис Султон Маҳмуд лашкарининг бари жасур, шижоатли ва номдор эдилар. Улар қўлига қурол олгач, душманга шикаст етказмасдан орқага қайтишни хаёлига келтиришмасди. Султон лашкари ҳужумга ўтиб душман устидан зафар қозонгач, шундай даҳшатли қирғин бўлардики, муҳолифнинг минг отлиқ йигити, буларнинг юз отлиғ лашкарига юзланолмай қоларди. Натижада чор атрофидаги юртлар бу подшоҳдан кўрқишар ва унга қарши бош кўтаришга юраги дов бермасди.

Демак Султон Маҳмуд лашкар танлаш, жангларда улардан қандай фойдаланиш, назорат ва интизом, ҳарбий бурчга садоқат, муҳораба сиёсати масалаларида ҳам ўзига хос йўл ҳамда усулларни қўллаган. Масалан, баъзан муҳолиф томон лашкари орасида ваҳима кўзғаш учун 300 маст филга юкланган ноғораларни чалдириб, қайкириғу кийкириқ билан жанг бошлаган; оташ ва ўк отувчиларни олд қўшинга жойлаб, ҳужумга ўтган. Биз бу ерда Султон Маҳмуднинг 13 йил давомида Ҳиндисонда мағлубиятсиз уруш олиб бориб, кўп ерларни забт

этиб, обод шаҳарларни вайрон этгани, маданий обидаларни нест-нобуд қилгани, муслмонлаштириш сиёсатини олиб боргани, у туфайли кўхна хинд ерига ислом маърифати кириб боргани ёки Султоннинг маҳрами Аёз билан муносабати, унинг чақимчилиги туфайлик кўп олиму фузало, аркони давлатнинг ёстиғи қуригани ва бошқа масалаларни тадқиқ этмоқчи эмасмиз. Фақат Султон Маҳмуд ўта жоҳил, қонхўр, бекорга қирғин қилувчи, ишратбоз, шаробхўр бўлганда бу даражада шухрат қозонмаган, тилларда дoston бўлмади, демоқчимиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, фақат ғайриинсоний хислатга эга шахс шунча улкан империяни туза олармиди? 30 йилдан зиёд вақт давомида уни темир интизом билан бошқара олармиди? Нима учун фақат ислом аҳкомларига суяниб иш кўрган биринчи Султон биргина пойтахт — Ғазнада 408 (Давлатшоҳ Самарқандий) шоир ва олимларни давлат ҳомийлигида асади? Асли туркийнажод бўла туруб, форсий тил ва ундаги маданияту адабиётни ривожлантиришга бу қадар эътибор беришининг боиси нимада? Ўзига ҳамду сано ўкитиш учунми?! Йўқ. Бизнингча у маънавиятнинг жамият тараққиётида, салтанат қудратида тутган ўрнини тўғри тунган, маданият, илм-фан, бадиий адабиёт давлатининг шонига шухрат кўшажагини англаган, ҳис этган. Ўтмишда «фалон амир» ёки «фалон подшо саройида мунча шоиру олим бор» дейишнинг ўзи ўша давлатнинг шавкатини кўрсатган. Қолаверса, у чор атрофда маънавият ҳомийси сифатида донг таратган. Ҳатто Султон Маҳмуд турли шаҳар ва ўлкаларга киши юбориб, шоиру олимларга пул, инъом-эҳсонлар бериб, уларни ўз пойтахтига даъват этар, жалб қилар экан. Шунинг учун ҳам у ва ўғли Масъуд даврида маданий, адабий ҳаёт бошқа жойларга нисбатан бу ерда равнақ топади. Ўнсурий, Фаррухий, Манучехрий, Асжадий, Маншурий, Уторидий, Масъуди Розий, Лабибий, Зийнатий, Масрур сингари ўнлаб соҳибдевон санъаткорлар ижоди ғазнавийларнинг сулоаласи даврида авж чўққисига кўтарилди. Айниқса, бу сулола замонида қасида ва маснавий адабий доирада етакчи жанрларга айланади; форсий тилда энг кўп қасида шу даврда яратилади, наср жанр сифатида тўла шаклланади.

Шу ўринда Фирдавсий ва Султон Маҳмуд ўртасидаги моҳарога ҳам ўз муносабатимизни билдириб ўтишни лозим кўрамиз. Зероки, бу масала ҳамон холис баҳосини, ечимини олмай келмоқда. Маҳмуд Ғазнавий

илм-фан, адабиёт ва санъатга жиддий эътибор берган. Беруний атрофида ўнлаб олимлар ишлагани, буюк олим Хиндистон юришларида ҳамроҳ бўлиб, 13 йил давомида қадимги хиндларнинг тили, маданияти, илм-фани, адабиёти, урф-одатлари, ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, тарихи, жуғрофияси, тоғларию дарёларини ўргангани маълум. Хусусан, шахзода Масъуд даврида Берунийга катта ижодий шароит туғилган. Унсурий сарой доирасидаги олиму адибларга садор бўлган. Маҳмуднинг вазири даражасидаги обрўга эга бўлган атоқли шоирга пойтахтдаги адабий ва илмий доирага дохил бўлиш орзусида юрган ҳар бир ижодкорни имтиҳон қилиш вазифаси топширилган. Унсурийнинг синовидан ўтиб, унинг фатвосини олган қалам соҳибгина Ғазна маънавий муҳитига қабул қилинган.

Маълумки, Хуросону Мовароуннаҳрда араб халифалигининг 200 йиллик ҳукмронлиги тугаб, ҳокимият маҳаллий феодаллар қўлига ўтиб, Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру зодагонлар қадимги аждодлар анъанасини қайта тиклашга интилиб, дарий (форсий) тилни давлат тили деб эълон қиладилар ва олиму адибларни шу тилда ижод қилишга даъват этадилар. Улар энг қадимги афсоналар, ривояту тарихий далилларни тўплаб, бир китоб ҳолига келтиришга киришадилар. Натижада «Шоҳномаи мансур» номли бир ёднома вужудга келади. Бухоро амирлари ана шу китобни назмда қайта яратишни шоир Дақиқийга топширадилар. У «Гуштасп ва Аржасп» достонини ёзиб бўлгач, бир базмда кули томонидан ўлдирилади. Шундан сўнг бу муҳим вазифа туслик шоир Абулқосим Фирдавсийга (941 — 1024) топширилади. Фирдавсий, «Авесто», қадимги ёдномалар ва бошқа китобларни ўрганиб чиқади. Нишопур, Марв, Сиистон, Балх, Бухоро, Чоч ва бошқа юртларни кезиб чиқиб, бахши, равий, нақиллардан қўхна ривоятларни, қаҳрамонлик достонлари мазмундорларини, тарихий шахслар ҳақидаги ҳикоятларни ёзиб олиб, «Шоҳнома» ёзиш билан жиддий шуғулланади.

Натижада, Абулқосим Фирдавсий 35 йил меҳнат қилиб, 200 йиллик Ажам тарихини шеърда тирилтириб, «Шоҳнома»дек дунёда энг катта достонлар мажмуасини Ғазнага келтирганда Унсурий ҳам икки достон ва бир девон муаллифи эди. Бу асар лашкарининг ҳамisha жанговар руҳда бўлишини, доим олдинга — ғалабага интилиш тактикасини қўллаган Маҳмудга шубҳасиз маъқул бўларди. Зероки, Ғазна адабий доирасида қў-

шинни жасорат, шижоат, мардлик ва матонатга ундовчи сара жангномалар ҳали яратилмаган эди. Бундан ташқари, Фирдавсий Асжадий, Фаррухий ва Унсурийларни даҳанаки мушоирада ўзига тан бердиради. Ана шуларни ҳисобга олиб, ўз обрўсининг пасайишидан кўрқиб, «маликушшуаро» Унсурий Султон Маҳмуд ҳузурида «Шоҳнома»нинг қадрини пастга уради, бир қишлоқи шоирнинг мамдуҳи назарига тушиб қолишига бахиллик қилади. Шундай улкан асарни ўқиб чиқишга эса, Султон Маҳмуднинг вақти йўқ эди. Бу эса буюк шоир иззат-нафсига тегади. Домла Е. Э. Бертельснинг Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни қадрсизлантиришни ўзи уюштирган. Чунки, у ўзини Рустами Достон ўрнида кўришни истарди, деган гапларига қўшилиб бўлмайди. Зероки, анча зукко, шеърят қадрини биладиган ва тушунадиган шаҳаншоҳнинг бундай қилиши мантиққа зиддир. Бунинг устига бу даврда Султон Маҳмуд аллақачон шуҳрат чўққисига эришганди. Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажвияси» масаласига келсак, бу ҳам ниҳоятда чигат ва жумбок муаммо. Чунки, ҳажвиянинг бу қадар тез ёзилиши ва ўша кунийқ Султонга бориб тегиши ақлга сиғмайдиган ходиса. Бу ғаламуслик ва атайлаб тўқилган фитна маҳсули бўлиши керак. Анварий ҳали Балхга етиб келмасданок, унинг номидан шаҳар халқини масхараловчи ҳажвий шеър ёзилиб тарқатилиши, Ҳоқоний Шервоний Ҳаж сафаридан қайтиб, дўстлари ва болаларини кўриб улгурмасданок, унинг имзоси билан Исфаҳон ҳақида ҳажвий қасида ёзилиб, бир неча нусхада у ерга юборилишини эслайлик. Буларнинг бари у ёки бу адабий доирадаги ижодкорларнинг бир-бирини кўра олмаслиги, туғма истеъдод соҳиблари билан ўртамиёна ижодкорлар орасидаги зиддият, ижодий рақобат ва маънавий ғаламуслик оқибатидир. Мазкур масала, у билан боғлиқ бўлган ҳикояту ривоятларнинг асл моҳияти узоқ ва жиддий тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Охир-оқибатдаги ниятимиз шуки, биз келажакда Султон Маҳмуд Ғазнавий фаолиятини ҳолис ўрганишимиз, унинг жаҳонгирлик йўлидаги жангларию халқ бошига солган кулфатларини ҳам, Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари ҳарбий ҳунарларини ривожлантиришдаги ўрнини ҳам, илм-фан, маданият, адабиёт, шаҳарларни қайта қуришга ҳомийлигини ҳам бирдай ўрганиб, халққа бор бўй-басти билан кўрсатиб бериши-

миз зарур. Токи авлодларимизнинг бу бекиёс тарихий шахс ҳақидаги тасаввури бир ёқлама бўлиб қолмасин.

ҲАЙРАТАНГЕЗ ИСТЕЪДОД

Ғазнавийлар сулоласи даври адабий муҳитнинг йирик вакилларида бири Абдулҳасан Али ибн Чулуғ Фаррухийдир. У 980 йили ҳозирги Афғонистон худудидаги Сиистон вилоятида камбағал оилада дунёга келади. Бўлажак шоир ўз шаҳрида ўқиган, хусусий муаллимлардан мусиқа ва илми бадеъдан дарс олган; йирик заминдор-деҳқон қўлида ишлаган. Абдулҳасан 12—14 яшарлигиданёқ серзавқ шоир, хушовоз хонандаю салиқали чангнавоз сифатида шуҳрат қозонади.

Маълумки, ўтмишда аксарият истеъдод соҳиблари илмий, маданий марказларга интилиб, у ёки бу ҳукмрон даргоҳи билан боғлиқ бўлган адабий муҳитга киришга, ўзларига ҳомий топишга ҳаракат этишган. Ёш Фаррухий ҳам ўзига пушту паноҳ излаб Чағониёнга келади ва амир хизматкори Амид Асъадга учраб, бир қасида билан ўз истеъдодини намойиш этади. Асъад ёш йигит қобилиятига шубҳа билан қараб, ҳоким Абдулмузаффар табиатнинг сўлим гўшаси — дала қароргоҳи — Доғгоҳида дам олаётганини айтади. Шунда фавқулудда салоҳият соҳиб Фаррухий қуйидаги байтлар билан бошланадиган машҳур «Доғгоҳ» қасидасини ёзади:

Чун паранди нилгун бар рўй пўшад марғзор,
Парниёни ҳафтранг андар сар орад кўхсор.
Хокро чун нофи оҳу мушк зояд бекиёс,
Бедро чун парри тўти барг рўяд бешумор.
Дўш вақти субҳидам бўи баҳор овард бод,
Ҳаббазо, боди шамолу хуррамо бўи баҳор.

(Яйловлар нилий ҳарирдан либос кийган, тоғлар боши камалак рангли гилам ёпинган, охунинг кўкраги тупроққа мушк бахш этган. Толда эса тўти қанотлари сингари барглар қайнаб чиққан. Субҳидам чоғи баҳор ели димоғимга хуш хид келтирди. Эй баҳор насими, оромбахш хид таратишни тарк этма).

Хизматкор шеърни ўқийди-да шоирни тўғри амир боғига бошлаб боради. Илм-адаб аҳлини эъзозлаб, ўзи ҳам баъзан ғазаллар ёзиб юрадиган Абдулмузаффар Фаррухийни хуш қабул қилади ва қасидани юксак баҳолаб,

муаллифга шохона чапон, от ва пул инъом этади. Фаррухий бир йил давомида саройда ишлайди. Бу ҳол унинг ижодий камолотига сезиларли таъсир этади. Низомий Арӯзий Самарқандий «Чаҳор мақола» (XII аср) китобида бу ҳақда махсус ҳикоя келтирган.

Марказлашган давлат Султон Маҳмуд кўлида мустақамлангач Фаррухий Ғазнага келади ва сарой адабий доирасига дохил бўлади. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс ёзишича Фаррухий Чағониёнда бир йил тургач, Султон Маҳмуднинг биродари, Хуросон ҳокими Абўяқуб Юсуф хизматига ўтади. Адабиётшуносликка доир асарлар ҳамда тарихий манбалар муаллифлари Фаррухийни чинакам мадҳгўй, сарой вассофи сифатида тилга оладилар. Шоир таржеъбандларининг барчаси девонга кирмай, турли тазкира ва кўлёма баёзларда пароканда қолиб кетган. Фаррухий ижодини тадқиқ этиш ва оммалаштиришда профессорлар Р. Ҳодизода, А. Абдуллаев ҳамда доцент М. Муллааҳмадовларнинг хизматлари катта. Аммо шоир девони бизда ҳали мукамал нашр этилмаган.

Ҳақиқатда ҳам юзаки қаралса, Фаррухий Султон Маҳмуд ва ғазнавий амалдорларни мадҳ этувчи қасидаларни муаллифидек туюлади. Зероки, у аксарият қасидаларини султон ва унинг зодагонларига бағишлаган ва улардан мурувват кўрган. Аммо шоир асарларини синчиклаб ўрганилса, улар тематика, жанр, ғоявий йўналиш, хусусан, бадийлик нуқтаи назаридан ўзига хос бир янгилик эканини сезиб олиш мумкин. Чунки, шоир ўз қасидаларида бир томондан, ҳукмрон табақаларни мақтайди, уларда мавжуд бўлган ва бўлмаган сифатларни атайлаб бўрттириб санаб, энг одил, раиятпарвар, тадбиркор, жасоратли ҳукмдорлар, деб таърифлайди, яъни мамдуҳларини ўзи орзу қилган тафаккурида тажассум этган давлатдор даражасида бўлишини умид қилади, шунга даъват этади. Демак қасидаларнинг кўпида инсондўстлик, ҳаётсеварлик, ватанпарварлик ғоялари ҳам ўз аксини топган.

Иккинчидан, Фаррухий чинакам табиат ошиғи, она юрти Сиистон ва Ғазнанинг шайдоси. Шунинг учун ҳам шоир девонида юздан ортиқ баҳор, наврӯзи олам, олтин куз, кофур қиш тасвирига бағишланган қасидалар мавжуд. «Доғоҳ»дан тортиб деярли барча қасидаларида табиатнинг бетакрор, турли-туман кўринишларини жозиб лавҳалари фақат Фаррухийга хос образликда тасвирланган, тазод, ташбеҳ, иғроқ, ғулу, тарсеъ,

галмех сингари шеърий ҳамда лафзий санъатлардан; ўнлаб халқ иборалари, мақол ва ҳикматли сўзлардан юятда усталик билан фойдаланган. Ҳар бир баҳория характеридаги қасида табиат гўшасининг бир парчасини китобхон кўз ўнгида намоён этади. Шоир манзара гасвирида кўпинча муайян жой-юрт, шаҳар, боғ кўришинини, Сиистон, Ғазна, Балх, Гургоннинг беаткрор баҳорининг сержило файзини чизишга интилади, китобхоннинг она заминга меҳрини оширади. «Марҳабо эй Бомиеъ Баҳори, марҳабо! Нўшод дарасидан келдингми ёки Навбаҳор боғидан чиқдингми, хуш келибсан Балхнинг сўлим навбаҳори, баҳор Балхдан бошланганлиги учун ўзгача гўзалдир» каби фикрлар билан бошланади «уммул билод» — шаҳарлар онаси Балх тасвирига бағишланган бир қасида. Барча тадқиқотчилар Шарқ мадҳ қасидасининг энг таъсирчан қасида-марсия ҳақида гапирганда «Султон Маҳмуд мотаами» қасидасини тилга оладилар. Ҳақиқатдан ҳам бу қасидаларнинг бирида табиат гўзаллиги кўтаринки руҳда тасвирланса, иккинчисида, ғазнавийлар хонадони, сарой аъёнлари бошига тушган мусибатнинг мунгли оҳанглари назм риштасига тортилган.

Фаррухий қасидаларини нашр ва тадқиқ этган олимлар бу асарларда табиатга, ватанга меҳр уфуриб туришини айтиб, улар шу санъаткоргагина хос-саҳлу мумтанеъ (осону номумкин) усулида яратилганлигини уқтиришади. Ҳар бир қасидада мавзу, образ, ғоя, қофия, бадиий унсурлар мутлако янги.

Шу билан бирга шоир қасидалари катта маданий тарихий аҳамиятга ҳам эга. Чунки, бир қанча қасидаларида муаллиф турли йилларда Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр сингари минтақаларда рўй берган воқеаларни тасвирлайди, саналарни хронологик тарзда беради; шу ўлкалар халқлари касб-корига доир қўллаб қизиқарли далилларни келтиради. Барча ғазнавий ҳукмронларининг сафарию зафарларида ҳамроҳ бўлган шоир ўз қасидаларида тарихий ҳақиқатни ёзган. Фаррухий XI аср форсий шеъриятида кўп қасида ёзган санъакорлардан бири ҳисобланади. Унинг қасидалари сюжет ва композицияси нуктаи назаридан мутлако ўзига хосдир. Баҳор васфидаги қасиданинг муқаддима байтларига эътибор беринг:

Яке хуфта дар паранд, яке хуфта дар ҳарир,
Яке раста аз нухуфт, яке часта аз ҳисор,

Зи булбул суруди хуш, зи сулсул навои нағз,
Зи сари ҳадиси хуб, зи қумри хурӯши зор.
Яке бар канори гул, яке дар миёни бод,
Яке зери шохи сарв, яке бар сари чанор.

«...Бири тош қабиғида ётарди, яна бири ҳарирга бурканиб ухларди, бири маст уйқудан турди, бошқа бири эса улкан қўрғон бўғотидан чикди. Булбулнинг хушнаво нағмаси, сулсулнинг эса хуш оҳанглари. Какку, яхши ҳадис айтади, қумри эса нафис хониш этар, бири гул бағрида, ул бири эса мажнунтол қуршовида. Бири сарв тубидаю бошқа бири чинор шоҳида мастона куйлайди.»

Қасиданинг насибу гурезгоҳи ҳам, муқаддимову хотимаси ҳам баҳор келишида бошланган табиат кўрки, хушилхон қушлар базми таърифига бағишланган. У ўқувчи қалбида Наврўзи оламга нисбатан рағбат, шуқуҳли оламга муҳаббат уйғотади.

Фаррухийнинг ғазал ва рубоийлари ҳам айрича тароват, оҳангга эга. Уларда шоир ишқ мавзусини хосса бир услубда тасвирлаган. Ёр мижгонларию қоши, оташин яноғию, исонафас гуфтори, жонбахш лаъли, мушкин сочию сарву тубини шарманда қиладиган алифдек қомати нафис чизилади; ошиқ учун висол нашъаси қанчалик тотли бўлса, айрилиқ дарди, ҳижрон азоби ҳам шу қадар руҳафзодир:

Сиёқчашмак ме\ри ту ғамғусори ман аст,
Бар рўзғори хазон рўй ту баҳори ман аст.
Дилам шикори сиёқчашмакони туву равост
Аз онки ду лаби ширини ту шикори ман аст.

(Қорақўзлигим сенинг меҳринг менга ғамғусордир, ҳаётим хазонрезгисида сенинг юзинг баҳоримдир. Менинг қалбим сенинг чарос кўзларингни овлашга интилса, раводир, зероки истагим икки ширин лаъли лабинга эришмоқдир).

Баъзи тадқиқотчилар Фаррухийни жонли халқ тили билан адабий тилни бир-бирига яқинлаштирган санъаткор сифатида алоҳида эъзозлайдилар. Чунки шоир асарларида оддий халқ орасида, турли шеваларда қўлланиладиган кўплаб сўз, ибора, ном, гиёҳ, ўсимликлар, паррандалару набототга доир атамаларни моҳирлик билан қўллаб, она-тили лексик қатламига олиб кирган. Демак Фаррухий хушовоз хонандаю нозиктабъ машшоқ,

чинакам табиат ва гўзаллик вассофи-санъаткор, ғазнавийлар даври адабий-маданий ҳаётининг забардаст ар-боби сифатида ҳамиша ардоққа лойиқдир.

ҒАЗНАВИЙЛАР МАЛИКУШШУАРОСИ

Султон Маҳмуд (978—1030) Исмоил Сомонийдан сўнг мамлакатни тадбиркорлик ва қаттиққўллик билан бошқарган ҳокимлардан ҳисобланади. Унинг даврида ғазнавийлар давлати равнақтопти. Ички ва ташқи савдо, хунармандчилик, маданий ҳаёт тез ривожланди. Иқтисодий жиҳатдан қудрати кучайган давлатнинг обрўси ошди, ислом дини жанубий Ҳиндистонгача ёйилди. Қўпроқ юртгирлик билан банд бўлган Султон Маҳмуд мамлакат ҳудудида илм-фан, маданият ва адабиёт ривожига ҳомийлик қилиш, эътибор беришга ҳам вақт топди. Муҳаммад Авфий (XIII аср), Давлатшоҳ Самарқандий (XVI аср) сингари тазкиранавислар ғазнавийлар саройи доирасида 400 дан зиёд шоир жамлангани ва «мамлакат ҳудудидаги барча ижодкорларга Унсурий Маликушшуаро эканлигини» алоҳида таъкидлашган. Бу сулола ҳукумронлиги даврида Эрону Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги қадимий марказий шаҳарларга нисбатан Ғазна гуркираб ривожланади, ягона маданий, илмий, адабий марказга айланади.

Абулқосим Ҳасан бинни Аҳмад Унсурий 970—980 йиллар орасида Балх шаҳрида туғилган; унинг болалик ва ўқиш йиллари Хуросоннинг энг гўзал ва гавжум шаҳарларидан бўлган она шаҳрида ўтган. У ибтидоий маълумотни ҳамда мадраса таҳсилини Балхда олган. Давлатшоҳ Самарқандий ва Низомий Арўзий Самарқандийлар Унсурийни «замонасидаги барча илм-фанда камолот касб этди» деб ёзиб қолдиришган.

Шундан сўнг у Султон Маҳмуднинг укаси амир Наср Сабуктегин даргоҳида хизмат қилади. Амир Наср вафотидан кейин эса шоир Ғазнага келиб, Маҳмуд саройидаги адабий муҳитга дохил бўлади. У ўз қасидалари ва зуккотаблиги билан султонга маъқул тушади. Натижада шоир унинг «Маликушшуаролик» унвонига эга бўлиб, Маҳмуд Ғазнавийнинг барча юришлари-ю базму тарабларида ҳамроҳ бўлади. Унсурийнинг обрўси кундан-кунга ошиб боради. У Султон Маҳмуд мамлакатни ижодкорларининг сардори даражасига етиб, «бир надимдек» (Давлатшоҳ Самарқандий) обрў ва таъсирга

эга бўлади. Шунинг учун ҳам у кўп оғир ва ғамгин ҳолларида лутф ёки донишмандона айтилган байтлар билан Султоннинг таъбини хуш этиб, инъом-эҳсонларга сазовор бўлади. Унсурий Ғазнадаги энг бой кишилардан ҳисобланаркан. Унинг 4000 қўйи, 400 туяси, сон-саноксиз мулки, зару кумушлари бўлган экан. Бу ҳаққа тазкиралар, кўҳна сарчашмаларда кўп ҳикоятлар мавжуд. Нақл қилишларича кунлардан бир кун кечаси Султон Унсурийни чақириб келишга одам юборибди, Унсурий шундай жавоб берибди: «Султонга бориб айтинглар, биз у киши давлати бахти соясида соғар ичмоқдамиз, гонг саҳарлаб хузурларида ҳозир бўлурмиз». Хизматкорлар бу хабарни Султонга етказишган экан, у «гиламга солиб кўтариб келинглар» дебди. Тўрт киши бориб шоирни бир гиламга ўтирғизиб, тўрт бурчагидан кўтариб келтиришибди. Султон хушёр экан. У Унсурийни синаб кўрмоқчи бўлиб олдига борибди ва сўрабди:

— Мен кимман?

Унсурий дарҳол бадеҳа тарзида қуйидаги байтларни ўқибди:

Ту он шоке, ки андар Ғарбу Шарк,
Чухуду тарсову габру мусулмон.
Ҳамагўянд дар тасбеҳу таҳлил,
Илоҳр, оқибат Маҳмуд гардон.

(Сен шундай бир шоҳсанки Ғарбу Шарқда жухуд ҳам, габру тарсо ва мусулмонлар ҳам сажда ва тасбеҳ, ўгириш пайтида, эй худо, Маҳмудни ўзинг асра, деб дуо қилишади).

Бу суҳан Султонга ғоятда хуш ёқибди ва шоирнинг оғзини гавҳарга тўлдирибди. (Кўҳна Шарқ подшоларида энг эъзозли кишиларни оғзига гавҳар тўлдириб, ардоқлаш одати бўлган).

Ушбу ҳикоя, бир томондан, Унсурийнинг Маҳмуд Ғазнавий салтанатида нақадар обрў ва мартабага эга эканлигини кўрсатса, иккинчи томондан, шоирнинг жуда катта фавқуллодда истеъдод соҳиби эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди. У ғоят хушёр, заковатли, ҳозиржавоб бўлган; илмий мажлисларда замонасининг анчайин алломалари унинг нозикбинлигига тан беришган. Бундан ташқари Унсурийнинг шахсияти, Яқуб Юсуфи ибни Сабуктегин билан муносабати ҳақида ҳам бир қанча ҳикоят ва ривоятлар мавжуд. Уларнинг

айримлари Абулфазл Байҳақийнинг «Масъуд тарихи» китобида ҳам турли муносабатлар билан келтирилган. Унсурий 1039—40 йиллар орасида Ғазнада вафот этган.

Унсурий ўз даври адабий ҳаётида расм бўлган жанрларнинг барчасида мумтоз асарлар яратган. Аммо бизга қадар унинг кичик ҳажмдаги бир шеърлар девони, уч достонигина етиб келган, холос. Ризоқулихон Ҳидоят, Е. Э. Бертельс ва А. Абдуллаев каби шарқшуносларнинг таъкидлашларича, бизгача етиб келган асарлар Унсурий меросининг учдан бир қисми ҳам эмас экан. Муҳаммад Авфий «Унсурий соҳибдевон устод эди» деса, Давлатшоҳ Самарқандий «унинг девони яқин ўттиз минг байтдан иборатдир» сингари аниқ фикрларни баён этган. Бизга қадар сақланиб қолган ихчам девонидан қасида, рубои, қитъа ва ғазаллар жой олган. Низомий Арўзий Унсурий қасидалари «мадҳиянинг энг олий намунасидир» деб баҳо берган.

Ҳақиқатда ҳам шоир қасидалари бу жанрнинг барча талабларига жавоб беради, улар мазкур шеърини кўриниш инкишофида янги бир босқич ҳисобланади. Зероки, Унсурий қасидаларида, бир томондан, табиатнинг рангоранг кўринишлари нафис бир тарзда, бетакрор ҳолатларда тасвирланса, иккинчи томондан, уларда турли тарихий воқеалар, айрим муҳим саналарнинг, халқудумларининг моҳияти ҳаққоний тарзда ўз ифодасини топган. Масалан, энг қадимги мифлар, «Авесто» ҳамда «Шоҳнома»даги маълумотларга кўра халқнинг исломгача бўлган расмий байрами Меҳржон, Сада каби байрамлари Жамшид ва Фаридунлар даврида расм бўлган. Унсурий бир қасидасида ана шу халқ ийди тарихи, уни ўтказиш русумларини батафсил тасвирлаб, Маҳмуд Ғазнавий замонида ҳам бу қутлуғ анъанага, хусусан, ҳосил байрами Меҳржонга эътиқод кучли эканлигини жўшқин тасвирлаган. Бошқа қасидасида эса шоир Наврўзни «деҳқонлар байрами» деб атаган. Маълумки, Унсурий Султоннингбарча юришларида, зафарларида рикобдор сингари ҳамроҳ, ҳамнафас бўлган. Шунинг учун ҳам шоир йигирмадан зиёд қасидасида бевосита ўзи шоҳид бўлган тарихий воқеаларни юсак кўтаринки руҳда акс эттирган. Улар ажойиб шеърини лавҳалар бўлиш билан бирга, у ёки бу тарихий воқеа ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Машхур шарқшунос Е. Э. Бертельс шоир қасидаларини таҳлил қилар экан, Унсурийнинг 162 байтдан

иборат бир қасидасида Султон Маҳмуднинг Хуросону Мовароуннаҳрда 998 йилдан 1014 йилгача олиб борган жанглари тадрижан тасвирланганлигига эътибор қаратиб, бу шеър шоир ижодий биографиясини, Ғазнавийлар салтанатида тутган мавқеини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида қайд этган. Чунки, уларда шоир ҳам, Султон Маҳмуд ва унинг лашкарлари юртгирлик жараёнида кўрсатган мардлик, жасорат ҳам, забт этилган ўлкаларнинг тарихи, халқ урф-одати, маданияти, табиати манзаралари ҳам аллақандай бир кўтаринки руҳда тасвирланган, жанглар, воқеалар ривожи айнан ҳаққоний акс топган. Унсурий қасидаларида баҳория характеридаги тасвирларнинг кўплаб учраши ҳам унинг турли ўлкалар табиати жозибасидан олган таассуротларининг бир инъикосидир. Шоир лирикасида табиат, Наврўзи олам тасвирининг ранго-ранг кўринишларининг кўзга ташланиши ҳам унинг чинаяк табиат ошиғи эканлигини кўрсатади.

Унсурий девонидаги қитъа, рубоий, ғазалларда (ғазал бир нечтагина холос) севги мавзуси ўзига хос бир тарзда нозик тасвирланган. Шоир арузнинг енгилроқ баҳрларида ижод қилган. Ғазалнинг аксарияти 5—6 байтдан иборатдир. «Ўтажак», «Очилибдур», «Нега?», «Ойсан», «Пинҳондур» радифли ғазалларда гўзалликда беҳамто маъшуқа чиройининг бир жиҳати: мушк ҳидини таратадиган тим қора сочи, ойдек юзи, жонбахш лаби, тўбию сарвни шарманда этадиган алифдек қома ти тасвири берилиб, китобхонга олам-олам завқ, фарах бахш этади. Унсурий ғазалларида мавзу яхлитлиги, фикрнинг тадрижий такомилда, яқпораликда берилиши хийла устундир.

Рубоий ва қитъаларида шоир мўтлақо бетакрор санъатларни, сўз ва ибораларни кўллаб, тўрт ёки олти мисрада яхлит, лўнда фикрларни ифодалашга эришадди; камёб сўз ўйинларини кўллаб, табиий ички оҳанг ҳосил қилади. Масалан, бир рубоийсида Унсурий изтиробда нола чекаётган ёр дийдасидан оқаётган қон ёшларини ёрнинг гулгун юзидан ошиқ кўз ёшларининг ранг олгани натижасидир, деб тасвирласа, қуйидаги тўртликда эса ўзгача манзара яратган:

Гуфтам: санамо, дилам туро чўён аст,
Гуфто: ки лабам дарди туро дармон аст.
Гуфтам: ки ҳамеша аз манат ҳичрон аст?
Гуфто: ки парён аз одамиён пинҳон аст.

Дедим: эй санам, дилим сани қидирмоқда.
Деди: лабларим дардинга дармондир.
Дедим: қачонгача мени хижронда саклайсан?
Деди: парилар одамзоддан пинхондир.

Унсурий Шарқ адабиётида ажойиб дostonнавис сифатида ҳам ном қозонган. Унинг «Шодбахр ва Айнул-аёт», «Хингбут ва Сурхбут», «Вомиқ ва Узро» сингари дostonлар битгани Низомий Арўзий, Муҳаммад Авфий, Абутоҳир Тартусий, Давлатшоҳ Самарқандийлар юмонидан зикр этилган. Бу уч маснавий Маҳмуд Ғазпавийга бевосита тақдим этилгани сабабли ўша даврдаёқ «Хизонаи Яминуддавла» («Маҳмуд хазинаси») номи билан шуҳрат топган. Шунинг учун ҳам Эрон олими Забихулло Сафонинг маълумотига кўра «Хингбут ва Сурхбут» ҳамда «Шодбахр ва Айнулҳаёт»ни Беруний араб тилига таржима қилган экан. Бу икки дoston халқ оғзаки ижоди сюжетлари асосида яратилган бўлиб, «Вомиқ ва Узро»нинг мазмуни қадимги юнон афсоналарига бориб тақалади. Афсуски, Ғуз ҳукмдорларидан Алоуддин Хусайн Жаҳонсўз томонидан Ғазнага ўт қўйилганда бошқа нодир ёдгорликлар қатори Унсурий асарларининг дастхатлари ҳам куйиб кул бўлган.

Накл қилишларича юнон амалдорларидан бири Фулукротнинг Узро номли кизи бўлган экан. Фулукротнинг бошқа шаҳарда Макзитус номли қариндоши бўлиб, унинг яққаю ягона ўғли Вомиқ ёшлигидан онадан етим қолибди. Ўғай онаси болани кўп қийнаб отасига чақиб, ёмон кўрсатиб қўйибди. Оғир аҳволда қолган Вомиқ уйдан бош олиб чиқиб кетибди. Кўп сарсон-саргардонликлардан сўнг Вомиқ Фулукротнинг юртига келиб, тасодифан Узрони кўриб, икки ёш орасида ишқ пайдо бўлибди. Аслида ақлли, чаққон Узро 32 ҳарбий хунарни эгаллаб, ўз даврининг энг зўр баҳодири ва чавандози даражасига етган экан. Икки ёш бошларидан кўп воқеаларни ўтказишибди, йўлларида учраган ёвуз кучларни, тажовузчиларни мардонавор енгиб, охир-оқибатда муроду мақсадларига етибдилар. Дoston китобхонни садоқатли, вафодор, ҳалолу пок, мақсад йўлида жонфидо бўлишга, ҳамиша инсонларга яхшилик қилишга интилишга ўргатади, хушёрликка даъват этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Унсурий шеърятининг характерли хусусиятларидан бири улардаги ахлоқий-таълимий, маърифий хислатларнинг бўриб туришидир. Агар шоир шеърларида мақолларни

кўп қўллаша, маснавийларида бевосита дидактик лавҳаларни учратамиз. Уларда юксак даражадаги ахлоқий-таълимий фикрлар ўз ифодасини топган.

Феъли олуда гавҳар олояд,
 Аз хуми сирка сирка полояд.
 (Бадфъел киши қўлида гавҳар булғанади,
 Сиркали хумдан сирка олинажак).
 Ҳар киро роҳбар заған бошад,
 Манзили ў ба марғзин бошад.
 (Кимнинг феъли олақарғага ўхшаса,
 Қўниш жойи гўнгтепа бўлади).

Унсурий ўз асарларида ранг-баранг тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган санъаткордир, у ташбеҳ, жами тақсим, истиора, таносиб, тардиакс, талмеҳ, такрор, тавсиф, тажнис, игроқ, ирсолу масал, лаф ва нашр каби лафзий ва шеърий санъатларни кўп ва турли-туман кўринишларда ишлатадиким, улар фақат шу шоир услубига хосдир. У баъзан бир ғазалда бир неча санъатдан истифода этишнинг юксак намунасини яратган. Тадриж санъати ғоятда мукамал қўлланилган бир қасидасида Унсурий қуйидаги байт билан бошланадиган гўзал «тавсиф» яратилган:

Паризоде, парирўе, паричехре, парипайкар,
 Дилороме, дилорое, ғаманжоме, ғамифзое.

Хулоса қилиб айтганда, Унсурий XI аср форсий тилдаги шеъриятни, хусусан, қасида жанрини санъаткорлик жиҳатдан ғоятда бойитган шоирдир. У ўз маснавийларида ҳам, ғазал ва қасидаларида ҳам давр ижодкорларида учрамайдиган сўз сеҳрини кашф этгани билан алоҳида ажралиб туради. Унсурий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ҳамон галдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

ТИББИЁТ БОБОКАЛОНИ

Шайхур раис — донишмандлар устози номи билан шуҳрат қозонган табиб, шоир, қомусий билим эгаси Абу Али Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан ибни Сино 980 йили Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилади. Отаси Абдулло асли Балхлик бўлиб, Сомо-

ний хукмдорлар маҳкамасида хизматчи бўлган, онаси Ситора эса афсоналик эди. Ибн Сино 5 ёшга киргач, болани ўқитиш учун оила Бухорога кўчиб боради. Аввал чусусий муаллимдан — Абу Абдулло Нотилий ва Исмоил Зоҳидлардан мантиқ асосларини, риёзиёт, фалса- (|>a, фикх-диншуносликни мукаммал ўрганади, кейин мадрасада таълим олган Ибн Сино ўткир зехни, фавқу-юдда қобилияти билан алоҳида ажралиб туради. У кунт билан мустақил мутолаага берилади.

Ибн Сино ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида илм ўрганиш борасида чеккан заҳматларини қуйидаги-ча баён этади:

«Кейин яна бир ярим йил илм ва мутолаага берилдим. Мантиқ ва фалсафанинг барча қисмларини қайтадан ўқиб чиқдим. Ўша кезларда мен кечалари кам ухлаб, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим... Агар бир оз уйқуга кетсам тушимда ҳам ўнгимдаги ўша масалаларни кўрардим, кўп масалалар ечими тушимда аён бўларди. Ана шу зайлда ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим ва улардан инсон имконияти даражасида хабардор бўлдим.

Бир куни шохдан (Бухоро амири Нух ибни Мансурдан) кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шох менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар эса устма-уст тахлаб қўйилган эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фикхшуносликка доир асарлар турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада бир фанга оид китоблар тўпланган эди. Кейин биздан олдин ўтган китоблар рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керакларини талаб қилдим. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик уларнинг ҳатто номларини ҳам эшитмаган бўлса керак. Бу китобларни ўзим ҳам аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим».

Ўн учинчи асрнинг бошларида минг сандиқ китоб сақтанган ана шу қироатхона, ҳар бири ўн мингдан зиёд китоб фондига эга бўлган Ўтрор ва Марв кутубхоналарини мўғул босқинчилари ёқиб, қулини кўкка со-вурган.

Ибн Сино мустақил мутолаа билан шуғулланиб, математикани, астрономияни, физикани, араб ва форс тилларини пухта билиб олади. Машхур табиб Абу Ман-

сур Қамарийдан илми тибни ўрганади. Ўн етти яшарлигида Ибн Сино атоқли олим ва табиб сифатида донг чиқаради. Қўшниси Абулҳасан Арузтога турли билимларни ўргатишга ёрдам берадиган «ал-Мажмуъ» («Тўплам») рисоласини, Абу Бакр Барақийга йигирма жилд келадиган «Саховат ва жинойт ҳақида китоб» қўлланмаларини ёзиб беради. Бухоро амири Нуҳ ибни Мансурнинг ошқозон касалини даволашга муваффақ бўлади. Афсуски, юқоридаги китобларнинг дастхати ўша одамлар қўлида қолиб, йўқолиб кетган ёки ҳали топилмаган.

Ибн Сино аввал Урганчга, кейин Афғонистон ва Эронга ўтиб кетишга мажбур бўлди. У Гургон, Рай шаҳарларига боради, бир оз вақт Ҳамадон ҳокими Абутоҳирга вазир бўлади. У ердан Исфаҳонга ўтиб 1023 йили «Китоб-ун-нажот», «Ишора ватанбихлар», «Донишнома» сингари асарларини ёзади. Ўн етти ёшида Ибн Сино мактуб орқали Беруний билан табиатҳодисалари хусусида мунозара қилган; даврнинг Абусаҳли Масеҳий, Абунастри Ирок, Абулхайри Хаммор сингари машҳур олимлари суҳбатида бўлган. Ушбу далиллар ҳам Ибн Синонинг фавқулода истеъдод соҳиби эканлигини кўрсатади. Умринингохиригача саргардонликда юриб, 1037 йили Ҳамадон шаҳрида вафот этади. Унинг қабри устига ўн икки қирра устунли мақбара ўрнатилган.

Ибн Сино умрининг кўп қисмини дарбадарликда ўтказганига қарамай, муттасил ижод қилди. Дориворлар тайёрлаш, юрак касаллиги, жарроҳлик каби тиббиёт масалатарига, мантиқ, фалсафа, мусиқа, адабиётшунослик, тил билими, табиёт, астрономия ва бошқа соҳаларга доир 400 дан зиёд асар ёзди. Ибн Синонинг йигирма жилддан иборат «Китоб-ун-инсоф» асари ҳали топилмаган. Унинг «Тиб қонунлари» номи билан шуҳрат қозонган асари ўтмишда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам тиббиётда асосий қўлланма ҳисобланган. Олимнинг тиббиётга доир кашфиётлари, айниқса, турли ўсимликлардан кимёвий йўл билан дори-дармонлар тайёрлаш ҳақидаги фикрлари ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Ибн Сино олим бўлиш билан бирга истеъдодли адиб ҳамдир. Унинг форсий тилда ёзган шеърлар девони, турли билимлар бўйича баҳс юритиладиган «Донишнома» китоби, араб тилида ёзилган «Саламон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси», «Қуш» ва бошқа қиссалари бизга қадар етиб келган. Ибн Сино халқ оғзаки ижодидаги

юрмалар асосида ёзма адабиётга рубоий жанрини олиб кирди; араб ва форс тилида шеърлар ёзди. Уз ғазал ва рубоийларида шоир ғўзалликни, илм-фанни тарғиб этади, жаҳолат, зулм-зўрликни қоралайди. Бир рубоийсида илмда камолот чўққисига етишса-да, ҳамон кадр-лнмаганидан шикоят қилса, бошқа бирида ўз илмий кудратини таъкидлайди.

Қора ер қаъридан то авжи Зуҳал,
Коинот мушкулни барин мен қилдим ҳал.
Кўп чигал тугунни англадим, ечдим,
Ечилмай қолган биргина ажал.

Ўз киссаларида Ибн Сино мардликни тарғиб қилиб, мунофиқлик, сергаплик, ёлғончилик, ишёқмасликни, риёкор имомларнинг иккиюзламачиликларини фош этади. Ибн Сино кишиларни илм-фанни ўрганишга, касб-ҳунар эгаллашга даъват этади. Ибн Сино асарлари Ўрта Осиё халқлари педагогик қарашлари, фани тарихини ўрганишда ҳам энг муҳим сарчашмалар ҳисобланади.

Улуғ олим ва истеъдодли адибнинг нодир асарлари биз учун ҳамisha азиз ва мўътабардир.

ИБН СИНО ҲАҚИДА ИККИ РИВОЯТ

У з у к в о қ е а с и

Абу Али ибн Синонинг онаси уни чақалоқлигида чўмилтираётганида қимматбаҳо узугини йўқотиб қўйган экан. У узугини кўп қицирибди. Лекин ҳеч қаердан топа олмабди. Кейин уни канизак олган, деб гумон қилиб, бечора канизакни роса калтаклашибди. Канизакни уришаётганда Абу Али йиғлай бошлабди, калтаклашдан тўхташса, чақалоқ ҳам йиғидан тўхтабди. Ҳамма бундан ажабланиб, узукни йўқолдига чиқаришибди.

Ибн Сино тилга кирганида, биринчи айтган гапи шу бўлибди:

— Сизлар ўша вақтда канизакни ноҳақ урган эдинглар. Онам мени чўмилтираётганда, узуги тоғорага тушиб кетган эди. У тоғорани ағдарганида узук ҳам сув билан бирга кир ўрага тушиб кетган. Менинг тилим чиқмаганидан, сизларга айтолмаган эдим. Канизакни

урганинларда йиғлаб, тўхтаганларингда йиғидан тўхтаганимнинг сабаби шу эди.

Шундан кейин ўрани кавлашган экан, узук топилибди.

Бу воқеани эшитгану билганлар Ибн Сино зехнига қойил қолишган экан.

«Мен ҳўкирман»

Бухоролик бир киши касал бўлиб, «Мен ҳўкирман; мени сўйинглар» дейдиган бўлиб қолибди.

Касалнинг қариндош-уруғлари буни Абу Али ибн Синога айтишибди. Абу Али касалнинг олдига қассоб бўлиб келибди ва «Қани сўядиган ҳўкизинглар!» — деб бақирибди. Бемор унинг олдига чошиб бориб, «Сўйиладиган ҳўкиз менман», дебди. Абу Али дарров беморнинг кўл-оёғини боғлатибди, сўнг кўлида пичоқни ўйнатиб, беморнинг биқинидан ушлаб кўрибди-да:

— Ҳўкимиз семиз демабмидиларинг, бу жуда орик-ку, буни мен ҳозир сўймайман, сал семирсин, кейин сўяман, — дебди.

Бемор бу гапни эшитиб: «Қани менга овқат беринглар, мен семирай» деб овқат талаб қилаверибди.

Абу Али ибн Сино беморнинг оиласига дори қолдириб, уни овқатга кўшиб, беморга беришни уктирибди. Уйдагилар шундай қилишибди. Натижада бемор ҳадемай тузалиб кетибди. Кейинчалик Абу Али ибн Сино беморнинг уйига келиб:

— Семирган ҳўкизинглар қани, сўйиб берай, — дебди ва соғайган беморга кўзи тушиб:

— Э, анча семирибсан-ку, энди сўйса бўлади, — дебди.

Бемор табибнинг гапидан жуда таажжубланибди ва:

— Мени сўядиганнинг боши ўнта, тегиб кўрчи, менга, — дея дўк урибди.

Йиғилган қариндош-уруғларнинг ҳаммаси аввалги воқеани эслаб хоҳолаб кулиб юборишибди.

###

Ибн Синонинг бадиий ва илмий асарларини ўзбек тилига таржима қилиб нашр этишда арабшунослардан А. Расулов, У. Каримов, А. Ирисов ҳамда Ҳ. Ҳикматуллаевлар заҳмат чекиб келмокдалар. Жумладан, А. Ири-

сон шоирнинг «Уржуза» деб аталмиш тўққизта тиббий манзудаги дostonларини ҳам ўзбекчалаштирган.

БАЙҲАҚИЙ-БОШ МИРЗО ВА ТАРИХЧИ

Султон Маъсуд аёнлари, лашкарбошилари, ўз томопига ўтган Хирот зодагонлари билан мухташам саройда ўтирганди. Мулозимлар шаҳарнинг олдинги Хос Ҳожиби Али ўз одамлари билан келганлигини айтишди. Султон киришга ижозат этди. Али хизматкорлари иплан ичкарига ташриф буюриб, таъзим қилди, ер унди, султон этагини юз-кўзларига суртди; унинг оёғига икки халта олтин тангаларни нисор этди. Маъсуд ҳам меҳмонга керагидан ортиқ илтифот қилди: ўнг кўлидан — юқоридан шоҳона курси кўрсатди. Қизғин суҳбат ва зиёфатлардан сўнг Али кетишга ижозат сўрди. Султон ишораси билан уни кузатиб чиққилар. Ҳовлидаги катта издиҳом ичидан икки киши келиб Алининг қўлларини орқасига қайирди, учинчиси либосларини ечди ва гарданидан босиб туриб, калласини олиб гашлади. Ўзининг қаттол муҳолифи ҳузурига инъом-эхсон келтирган ҳар бир кишининг тақдири шундай бўлади. XI асрнинг машҳур мирзобоши ва тарихчиси Байҳақий ўз фаолияти давомида ана шундай юзлаб воқеаларнинг гувоҳи бўлган, жангу жадалларни кузатган.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда ғазнавийлар сулоласи куқмронлиги даврида ўнлаб шоир, олим ва давлат арбоблари етишиб чиқди. Ўзи астрономия ва математикага кизикқан Султон Маъсуд Ғазнада олимлар учун маҳсус ижодхона — қаср ҳам куриб берган. Абул Фазл Байҳақий ана шу Ғазна муҳитида ижод қилган олимлардан биридир.

Абул Фазли Маҳмуд Ибни Ҳусайн Байҳақий тахминан 994—96 йиллар орасида Хуросоннинг Байҳақ мавзеида амалдор хонадониде туғилган. Отаси Султон Маҳмуднинг Систондаги надимларидан бўлган. Унинг ўқиш ва йигитлик йиллари Нишопурда кечган. У аввал мактабни, сўнгра Нишопур мадрасасини тугатган, замонасидаги барча билимларни, жумладан, давлат идораси ишларини пухта эгаллаган. Шунинг учун ҳам Байҳақий 25—26 ёшларида Султон Маҳмуд саройига дабирлик вазифасига, кейинчалик бош мирзолик лавозимига кўтарилган.

«Сиёсатнома» ҳамда «Қобуснома» муаллифлари да-бирнинг сифати, бурчи ҳамда вазифалари ҳақида гапириб, у ўз давридаги барча билимлардан тугал хабардор бўлиши, бир неча тилни, хусусан, араб, форсий тилларни мукаммал билиши, хушсухан, воиз, нотик, хушхат, ишбилармон, турли давлат элчиларини қабул қила оладиган, ўз нутқида Қуръони Карим ва Пайғамбар ҳадисларидан далиллар келтира оладиган ва ҳуснихат эгаси, истаган пайтда чиройли гапирадиган, шеър ай-тиб, бадиҳагўйликда бошқаларга ибрат бўла оладиган комил инсон бўлиши керак, дейишган. Байҳақий ана шундай фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ёш ар-боб эди. Шунинг учун ҳам у узоқ вақт давлат котибо-тининг бошлиғи — Мирзобошининг ўнг қўли вазифа-сини бажарди. Бош мирзо Абу Наср Мишкан вафоти-дан сўнг бу ишга Абу Сахл Завзаний тайинланади. Абул Фазл Байҳақий Мишканга яқин бўлгани учун Завзаний уни унчалик хуш кўрмайди. Ораларида жид-дий келишмовчилик бўлишига қарамай Байҳақий Сул-тон Маъсуд хоҳишига кўра Завзаний билан узоқ муд-дат бирга ишлашга мажбур бўлади

Лекин Султон Маъсуд салжуқийларга қарши жанг-ларда кетма-кет мағлубиятга учрайверди. Байҳақий Му-хаммад, Мавдуд ва Фаррухзодалар хукмронлиги даври-да ҳам бош мирзолик лавозимида ишлайди. Бу орада саройдаги ва юқори ҳарбий лавозимлардаги фитналар натижасида бир неча йил ҳибсда ҳам ётади. «Маъсуд тарихи»ни рус тилига мукаммал таржима қилган маш-хур олим А. К. Арендс Байҳақийнинг тўла ижодий биографиясини яратишга интиларкан, унинг нима са-бабдандир маълум вақтларда фитначиларга ён босган-лигини ҳам уқтирган. Олим ва давлат арбоби Байҳақий тахминан 1076—77 йиллар орасида вафот этган.

Байҳақий беш султонлик даврида яшади ва ишла-ди. Ундан 11 йил Маъсуд салтанати даврида бош Мир-зо муовини вазифасини ўтади. Султонларнинг тож-тахт талашини, Завзаний билан доимий зиддият, салжуқийлар-нинг марказий ҳокимиятни қўлга киритишга интили-ши — жиддий сиёсий курашлар жараёни Байҳақийнинг кексалик йилларига тўғри келди; у шахсан Беруний билан кўришган бўлиши мумкин ва унинг асарлари билан таниш бўлган.

Айрим тадқиқотчилар Байҳақийнинг илмий, ижо-дий мероси 30 жилддан зиёд дейдилар. Тарих фанлари доктори А. К. Арендс эса, олим асарларининг олти жилдигина бизгача стиб келганини аниқлаган. «Котиб-

ллр зийнати», «Сабуктегиндан султон Иброҳимгача бўл-
лн давр тарихи», «Тарихлар мажмуи», «Сабуктегин та-
рихининг сайланмаси», «Маъсуд тарихи» ёки «Байҳа-
қий тарихи» китоблари шулар жумласидандир. Афсус-
ки. — дейди Арендс, — бу китобларнинг кўпчилиги
муғул истилосигача бўлган бошқа илмий асарлар син-
три бизгача сақланиб қолмаган. Аммо улардан баъзи-
ларининг номи ёки парчалари Муҳаммад Авфийнинг
«Жомеъ-ут таворих» (1261), Қози Минҳожӣ Сирож-
пинг «Табакоти Носирий» (1333), «Тарихи Ҳофизи Аб-
рӯ» (1427), Сайфиддин Уқайлийнинг «Осор-ал-вусор»
(1430) сингари асарларида тилга олинади.

Бизга қадар Байҳақийнинг «Маъсуд тарихи» тўла
сақланиб қолган. Бу ва бошқа асарларини ёзишда олим
ўз тажриба ва кундаликларидан ташқари Маҳмуд Вар-
рокнинг бизгача етиб келмаган асарлари, Берунийнинг
«Хоразмнинг машҳур кишилари», «Хватайнамак» («Ху-
дойнома»)нинг Ибни Муқафа қаламига мансуб арабча
таржимаси ҳамда «Қадимги Ажам шоҳлари тарихи» ки-
тобларидан фойдаланган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи
гурли муносабатлар билан маълумот бериб ўтган.
«Маъсуд тарихи»ни рус тилига ўгирган шарқшунос
А. К. Арендс Байҳақийнинг ижтимоий келиб чиқиши,
уни вояга етказган маданий-илмий, сиёсий муҳит, дав-
лат арбоби сифатидаги фаолияти ва ниҳоят ижодий
мероси-асарларининг ёзилиши тарихи, санаси, унда
қамраб олинган давр ҳамда воқеатар сираси, олим ижо-
дининг ўрганилиши тарихини ҳийла синчкошшк билан
тадқиқ этган.

Маълум бўлишича, Байҳақий «Маъсуд тарихи»да
Султон Маҳмуднинг отаси Сабуктегиндан бошлаб 50
йиллик воқеани қамраб олмакчи бўлган. Лекин асар-
нинг ёзиш жараёни бир текисда кечмаган. Кейинчалик
олим умрининг охириги йиллари воқеаларини ҳам ай-
рим боб-дафтар сифатида унга қўшган. Баъзан воқеа-
ларни ровий номидан ёки замондошлари тилидан «У
менга шундай деб ҳикоя қилган эди», «Мен бу воқеа
тафсилотини ундан эшитиб эдим», «Абу Али Исҳоқдан
шундай эшитиб эдим», сингари киритмалар билан баён
этади. Муаллиф ёзганларининг тарихан тўғри ва рост
эканлигини бир неча ўринда қайта-қайта таъкидлаган.

Китоб ғазнавийлар сулоласининг ҳокимият тепаси-
га келишидан таназзулигача бўлган давр ҳақида ҳийла
пухта маълумот беради; ғазнавий ҳукмронларининг сал-
танатдорлиги, уларнинг бошқа ўлкалар, вилоят ҳоким-

лари билан муносабатлари, жангу жадаллари, турли фармонлар, дипломатик алоқалар айнан ҳикоя қилинади, келтирилади. Ора-сира муаллиф ўзидан олдин яшаган Рудакий, Абуллай, Абу Дулаф, Румий ва ўша даврда ижод этган шоирлар, олимлар ҳақида маълумот беради, шеърларидан намуналар келтирилади, халқ орасида кенг тарқалган ҳикоят ва ривоятлардан фойдаланган, уларга ишора қилинган. Чунончи, Али Ғожиасида Абомуслимнинг ўлдирилиши эслатилади. Бу эса китобнинг адабий-бадий қиммати, таъсирчанлигини оширган, ўқишли қилган. «Масъуд тарихи», араб, инглиз, француз тилларига таржима қилинган; Калкутта, Лондон, Қоҳира, Техрон ва Тошкентда чоп этилган. У ҳақда академик Б. Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихининг манбалари» (1992) китобида ҳам қисқача маълумот берилган.

Хуллас, Абулфазл Байҳақийнинг асарлари Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари тарихини, хусусан, ғазнавийлар сулоласи салтанатдорлиги даври воқеалари, маданий, илмий ҳаётини, халқ турмуш тарзини ўрганишда муҳим хазинадир.

МАЪРИФАТПАРВАР ВАЗИР ВА ОЛИМ

Кўҳна Шарқ маданияти тарихида шундай буюк сиймолар борки, улар халқ, илм-фан, маърифат йўлида жонфидолик қилган, жаҳолат ва разолатга тик қарши борган. Низомулмулк ана шундай улкан маънавият ва сиёсат арбобларидан биридир.

Абуали Ҳасан ибни Али ибни Исҳоқ Низомулмулк 1017 йили Хуросоннинг Тус вилоятида амалдор оиласида туғилади. У ўз даврининг тил, адабиёт, сиёсат, фалсафа, риёзиёт, ҳуқуқшунослик, нужум ва бошқа билимларини эгаллайди. Низомулмулк салжукий ҳукмдор Алпарслон ва кейинчалик Маликшоҳи Салжуқ саройида ишлаб, вазирлик даражасига кўтарилади. Унинг даврида барча катта шаҳарларда мактаблар очилади, янги мадрасалар қурилади; илм-фан, маданият тез раванқ топади; олим ва адибларга давлат ҳисобидан махсус маош гайинланади. уларга ижодхоналар қуриб берилади. Исфахон расадхонаси бевосита олимнинг раҳбарлиги ва маблағи ҳисобига барпо этилади.

1079 йилнинг 15 мартидан машҳур олим ва шоир Умар Хайём ҳамкорлигида тузилган янги тақвим жо-

рий қилинади. Ана шу календарь Ғарбий Оврўпада Напа Григорий 13 томонидан 1582 йили амалга тадбиқ пилади. Аммо 1090 йили Маликшоҳнинг маҳрами То-жулмулк ва хотини Турконхотун фитнаси туфайли Ниюмулмулк ҳибсга олинади ва 1092 йилнинг 15 октяб-рида Бағдод сафарида, йўлда ўлдирилади. Унинг жаса-ди Исфахонга дафн этилади.

Давлат арбоби ва маърифатпарвар адиб Низомул-мулк XI аср Эрону Хуросон илмий, маданий ва сиёсий \аётида жуда катта мавқега эга эди. Унинг хайрихоҳли-И, моддий кўмагида ўнлаб шоир ва адиблар балоғат пуктасига етдилар. Ўзи ҳам расадхонада илмий куза-тишлар олиб бориб кўплаб илмий рисоалар ёзган, аммо бизга қадар унинг «Сиёсатнома» асари етиб кел-ган. Бу асар Шарқ сиёсатшунослигида давлатни бош-қаришга доир илк махсус китобдир. Унда шох, қози, вазир, лашкарбоши, элчи, хазинабон, сарой амалдор-лари, бош кўмондон, лашкарбошилар, девонбеги ҳам-да бошқаларнинг вазифалари, хунармандлар, савдогар-лар, кенг халқ оммаси билан муносабат, қўшин ва қуроля-роқни сақлаш, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, фуқаронинг арз-додини эшитиш, солиқ-ларни тартибга солиш, унинг ундирилишини назорат қилиш, мамлакатнинг бутунлиги, давлатдорларнинг адлу инсофи, ҳиммат, эҳсон, тўғрилиқ, хайрихоҳлик, маъри-фатпарварлик, инсондўстлик, раиятпарварлик ҳақида эллик фаслда адолатпеша сиёсатдон сифатида фикр юритади. Ҳатто, ёзувчи айрим ҳикоятлар орқали амал-дорларни хусусий ишларда, қуллари, хизматкорларини жазолашда ҳам қонунга, юксак ахлоқ меъёрига риоя қилишни уқтирган; жамият тараққиётида амалдорлар-нинг ҳалоллигию поклигининг муҳим омиллигини қайд этган. Бунда у 27 йиллик вазирлик фаолияти давомида орттирган тажрибасига суянади; ҳар бир мулоҳазаси-нинг исботи учун Доро, Искандар, Баҳром Гўр, Анўширвони Одил, Исмоил Сомоний сингари ўтмиш шохлар, ҳалифалар, вазирлар, давлат арбоблари фао-лиятдан қизикарли, ибратомуз ҳикоятлар келтиради. Низомулмулкнинг фикрича, давлат бошлиғи дониш-манд, тадбиркор, маърифатли бўлиши, юртни олимлар кенгаши маслаҳати билан, қонун асосида, ўтмиш дав-латдорлигининг илғор тажрибаларидан фойдаланган ҳолда бошқариш зарур; шоху қозининг ҳукми одил бўлмоғи лозим.

«Сиёсатнома»да салжуқийлар салтанатдорлиги, Шарқда турли даврларда юз берган халқ ғалаёнию кўз-

ғолонлари ҳақида қимматли маълумотлар бор. У XI аср Эрону Хуросон халқларининг тарихини, турмуш тарзини, форсий тилдаги наср тарихини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Зероки, Низомулмулк ўз сиёсий, ижтимоий, ахлоқий, фалсафий қарашларини нуқтадон ёзувчи сифатида ғоятда нафис, турли-туман бадиий-тасвирий воситалар орқали ифодалаган. Ибрат тариқасида келтирилган ҳикоятлар мумтоз ва жозибдир. Ҳикоятлардан олдин ёки сўнг Ҳасан Басрий, Софвон Сурий, Фузайл, Абу Али Даққоқ, Абу Али Илёс, Лукмон, Ибни Аммор, Боязид Бастомий, Жунайд Бағдодий сингари донишмандларнинг ҳикматларидан келтирилади. Масалан «Анўширвон ва 90 яшар боғбон», «Хусрав ва созанда», «Бахроми Чўбина ва Парвиз» ҳикоятларида ростгўйлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, чин эътиқод, вафо ҳамда садоқат, баний одамига яхшилик қилиш, рост гапнинг фойдаси тарғиб этилади.

Шуниси характерлики, «Сиёсатнома»да эслатилган юзлаб тарихий шахслар, жой номлари, атамалар, дин, санъат, тарих, мусиқа, ахлоқ, ҳикмат, ҳадис, сўфизм, фалсафа, табиий фаннинг барча соҳалари Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тарихию жуғрофияси, маданиятию мусиқаси, ақидасию ахлоқини ўрганишга кўмаклашади. Уларнинг шарҳи ва изоҳининг ўзи катта бир рисола бўлади.

Китоб ўтмишда араб, инглиз, немис, француз тилига таржима қилиниб, асли билан чоп этилган. 1949 йили уни ёзувчи ва олим Б. Н. Заходер рус тилига мукамал изоҳлар билан тўла таржима қилган. «Сиёсатнома»дан баъзи ҳикоятларни Б. Аҳмедов ўзбек тилига ўгириб, «Аждодлар ўғити» (1991) тўпламига киритган.

Шуниси характерлики, «Сиёсатнома» Шарқ халқлари насрида, хусусан кичик ҳикоя жанрида анъана ва ўзига хослик масаласини ўрганишда биринчи манба ҳисобланади. Зероки, китобда учрайдиган Анўширвони Одил, Хусрав Парвиз, Борбад, Бахроми Чўбина, Султон Маҳмуд ва Қози, Султон Маҳмуд ва Кампир, Исмоил Сомоний ва амалдорлари хусусидаги ўнлаб ҳикоялар кейинги асрларда яратилган турли асарларда учрайди. «Жомеъ-ул ҳикоёт» (XIV аср), Хондамирнинг тарихий асарлари, Пошшоҳўжанинг «Гулзор» ва «Мифтоҳул адл», Кошифийнинг қатор китобларида (XVI аср) айнан ёки қисман ўзгартиришлар билан келган. Демак, бу ҳикояларни Низомулмулк халқ ижодидан олиб,

\1 китобига киритган. Натижада ўша мазмун ва мавзу асардан-асарга кўчиб, сайёр ҳикоятларга айланган.

Илму урфон ҳомийси, нужум аҳли пешвоси, адиб, Шарқ давлатшунослиги назариясининг асосчиси Ниюмулмулкнинг фаолияти ва «Сиёсатнома» асари фан тарихида хусусан, ҳуқуқшунослик тарихида энг ёрқин саҳифалар бўлиб қолаверади. Асарни «Адолат» нашриёти А. Эркинов ва Шодмон Юсуф таржимасида 1997 йили чоп этди.

РИЁЗИЁТШУНОС ФАЙЛАСУФ

Юлдузлар асрори ҳақидаги баҳс ярим тунгача давом этгани учун дўстлар донг қотиб ухлаб ётишарди. Тонг саҳарлаб дарвоза тақиллади. Соҳиби хона эшикни очди:

— Устоз қани, устозни чорланг, — ўпкаси тўлганча ичкарига отилди келган одам.

Бу орада ҳамма уйғониб, зўрға юз-қўлини ювишга улгурди.

— Тез бўлинглар, бу ерда қолиш хавfli. Оломон расадхонани бузди, хизматкорларни ур-калтак қилишди. Низомулмулкни ҳибсга олишибди, — гапида давом этди кўз ёшларини артатуриб ҳалиги киши.

— Устоз, ҳозир карвонсаройдан бир гуруҳ уламолар ҳажга жўнамоқчи, уларга қўшилиб Макка тавофига бормоқ жоиз, — маслаҳат берди дўстлардан бири.

Тўртовлон шошилич шаҳар четидаги карвонсаройга бориб, издиҳомга қўшилиб ҳаж йўлини тутдилар.

Бу устоз машҳур риёзиётшунос олим, файласуф шоир Умар Хайём эди.

Ғиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибни Иброҳим Хайём 1048 йили Нишопурда хунарманд оиласида дунёга келди. У ёшлигида Балхга келиб ўша давр уламоларидан бўлмиш Муҳаммад Мансур қўлида тарбия кўради. Салжукийларнинг тож-тахт учун кураши кучайган бир пайтда Умар Хайём Балхни тарк этиб, аввал Самарқанд қозикалони Абутоҳир паноҳида, сўнгра эса Бухоро ҳокими Шамсулмулк Қорахоний даргоҳида яшайди. Умар Хайём 26 ёшарлигида салжукий ҳукмронлардан Жалолиддин маликшоҳ ва унинг маърифатпарвар вазири Низомулмулк тақлифига кўра Исфаҳонга келиб расадхона ташкил этишга киришади. Демак, бунга қадар Хайём астрономия, геометрия, математика, жуғрофия, физика, кимё фанларида баркамол олим даражасига етган

эди. Бундан мақсад Яздигурд III даврида, яъни 632 йили жорий этилган зардуштийлик йил санасини ислох қилишни бошлаш эди. 1074—1079 йиллар Абухотам Музаффар Исфизорий, Абулаббос Лукарий, Абдурахмон Ҳазиний, Маймун ибни Нажиб Воситий сингари олимлар Хайём бошчилигида нисбатан янги, мукаммал йил тақвимини ишлаб чиқадилар. 1092 йили Маликшоҳ вафот этгач, у қурдирган расадхона, маданият ўчоқлари ер билан яксон этилади, Низомулмулк ўлдирилади. Хайём касбдошлари билан ҳажга бориб, қайтишда салжукийларнинг янги пойтахти Марвга кетишга мажбур бўлади. Умрининг охириги йилларини Нишопурда ўтказган Хайём 1131 йили вафот этади. Буюк олим ва шоир ижодининг ишқибозлари унинг қабри устида мухташам мақбара бунёд этишади.

Умар Хайём Шарку Ғарбда улкан олим, бетакроп санъаткор сифатида барча қарнларда эъзозлаб келинган. Зероки, Хайём шоир сифатида форсий тилдаги шеъриятда рубоий жанрини янги тараққиёт чўққисига кўтаради. У ўз рубоийларида ҳаёт ва коинот, инсон ва табиат, борлиқнинг ҳудудсизлиги гўзалликка, ҳаётга муносабат, имон-этиқод, яшаш, хушчақчақлик, ғам-ҳасратни даф этиш воситаси бўлган май ҳақида мушоҳадалар юритди. У разолат ва жаҳолатни, риёкорлигу дилдорликни, мўъминларнинг бекорга қонини тўкилишини қоралади, илм-маърифат, ақл-заковату комил инсонни улуғлади. Шоирнинг ақидасича, дунёнинг самари бўлган инсон умрини шоду хуррамлик билан ўтказмоғи, ҳар жиҳатдан камолат сари интилмоғи зарур; май, шодликни тавсиф этишдан мурод инсоннинг умри мақсади, хуш ўтказишга даъватдир.

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қрраси-жавҳари ҳам биз.
Тўгарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи-гавҳари ҳам биз.

Умар Хайём рубоийларида ишқ ва ҳаётни жўшқин мадҳ этиш билан бирга инсоннарварлик, маърифат, касб-корни тарғиб этди. Бир рубоийсида «ток қонини ичадиган» комил инсонни «одам қонини сўрадиган» золим, риёкор муфтига қарши қўйса, бир қанча тўртликларида инсон тафаккури қудратини улуғлайди, ҳақиқий маърифатни олқишлайди, дўстлик, биродарликни тараннум этади; панд-насихат беради:

Дўстлар инокликда бўлингиз обод,
Тез-тез дийдор кўриб этингиз дилни шод,
Соқи тоза майни сузганда айланг —
Мен бечорани ҳам дуо бирла ёд.

* * *

Бир кун келар экан кўлингдан зинҳор,
Азизлар хотирин шод эт, эй дилдор.
Нокаسدан сир беркит, тилингни боғла,
Аблаҳдан яширин бўлмоққа чоғла.

Хайём рубоийларида кулол, кўзагар, хумдон, ғишт куювчи, хунарманд образлари, унинг иш жараёни билан боғлиқ лавҳалар ҳам кўп тилга олинади. Авваламбор, улар санъаткор ғоявий ниятини ифодалайдиган бир восита, унинг илмий-фалсафий қарашлари, моддий оламнинг азалийлиги ҳақидаги мушоҳадаларини инъикос эттиради. Чунончи, инсон туғилади (диний ақидага кўра унинг асл мояси тупроқдан яратилган), маълум замон ва маконда яшайди. Охир-оқибат ўлгач яна тупроққа айланади; шоҳ ҳам, гадо ҳам, хунугу гўзаллар ҳам бир. Кулол ўзининг ҳам шу ҳолга айланишидан беҳабар, лойни тепкилаб, муштлаб кўза, идиш ясайди:

Бозорда бир кулол кўрсатиб хунар,
Бир бўлак хом лойни тепиб пишитар,
Лой инграб айтади: хой, секинроқтеп,
Мен ҳам кулол эдим, сендек биродар.

Маълумки, Шарқ классик шеъриятида май ва ринд образи анъанавийдир. Умар Хайём ана шу азалий тимсоллардан ўзгача бир маҳорат, ўта жўшқинлик, кўтаринкилик билан фойдаланган. Шоир майда — ҳаёт рамзи, хушчақчақлик омилини кўради. У шоир учун замон жабри, турмуш азиятларини унутиш, нобоп, мунофиқ кишилар дийдоридан етадиган малолликни унутиш, баҳор нашидасию гўзаллар яноғининг тафтини хотирда тутиш, самимий дўстларнинг қайноқ суҳбатию гул гаштини кўмсаш воситаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам кишини бадмаст қиладиган, оғзидан нобоп сўз чиқишга, нолойиқ ишларга қўл уришига сабаб бўладиган шаробхўрликни қаттиқ қоралайди. Хайём забардаст олим сифатида геометрия, тригонометрия, ал-

гебра, дин, маданият, муסיқага доир 15 та илмий рисолалар яратган. Улардан «Зижи Маликшоҳий», «Наврўзнама», «Рисола фил барохим ало масохил ал-жабр вал муқобала», «Рисола фи шарҳи мо ашкала мин му-содарат китобул Иқлидис», «Мушкилот ул ҳисоб», «Рисола ф'и куллийтул вужуд» ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда. Бу рисолаларида Хайём, бир томондан, қадимги юнон олимларининг аниқ фанларга доир китобларидаги назарий фикрларни араб тилида мукамал шарҳласа, иккинчи томондан, тенгламалар ҳақидаги фикрларни давом эттириб, физик, геометрик ва тригонометрик тенгламаларнинг муодилларини топди. Умуман, Хайёмнинг математика, геометрия ва тригонометрия соҳасидаги назарий фикрлари, кашфиётлари (хусусан, тўртбурчак, тўғри тўртбурчак, тўғри чизик ва кесма чизик), хулосалари астрономия, меъморчилик кенг тараққий эта бошлаган ўша давр талабига бир аксадо сифатида вужудга келган эди.

Умар Хайёмнинг «Наврўзнама» асари жуда катта тарихий, маърифий аҳамиятга эга. Зероки, унда муаллиф Шарқ халқларининг қадимий удумларини, хусусан, Наврўзнинг халқ байрами сифатида расм бўлиши тарихини батафсил ёритган, у билан боғлиқ нақлу ривоятларни келтирган. «Наврўзнама» омиёна тил — халқ жонли тилига яқин бир ибораю ифодаларда ёзилгани учун енгил ўқилади. У XII аср форсий тилдаги насрнинг энг яхши намунаси ҳисобланади.

Хайём рубойлари ўрта асрлардан бери илм-адаб, адабиёт ва санъат аҳлини сеҳрлаб келмоқца. Унинг Жалололдин Румий, Паҳлавон Маҳмуд каби пайравлари пайдо бўлди. Шоир асарларининг дунё тилларига шеърий, насрий таржималари, шарҳлари яратилди. Америкада Хайём рубойлари асосида театрлаштирилган саҳна асари, Лондонда махсус хайёмхонлар саройи мавжуд. Уларда шоир рубойлари ҳам аслида, ҳам таржимасида бадиий сўз усталари, машҳур наттоқдар томонидан қироат қилинади, ижро этилади. Бу саройларга кириш патгалари бир неча ҳафта олдин сотиб бўлинади. Шарқца бундай саҳна асари — «Ўз-ўзим билан суҳбат» Тожикистон халқ артисти Маҳмуджон Воҳидов томонидан яратилди, тасмага ҳамда грампластинкага ёзилди. 1976 йили Маҳмуджон Воҳидов Покистон, Эрон ва Ироқ мамлакатлари бўйлаб ижодий сафарга чиқади. Машҳур санъаткор Покистон ва Эрондаги ҳашаматли санъат саройлари-

да хаиемхонлик қилади, шеърят мухлислари уни оекда тикка туриб қарсақлар билан олқишлайдилар. Лекин мутаассиб кишилар рубойлардаги «худо», «муфти», «сўфи», «тангрига хитоб»ларни нотўғри талкин этиб, унинг изига тушадилар. Ироққа келиб Бағдод меҳмонхоналаридан бирида танҳо яшаётган Маҳмуджон Воҳидовни номаълум шахслар тўртинчи қаватдан ташлаб юборадилар. Ҳамроҳлари унинг сафардан ўлигини келтирадилар. Лекин ҳамон санъаткорнинг жозибали, майин овози Хайём рубойларини ватанидаги ҳар бир хонадонга олиб кирмоқда.

Хайём ижодий мероси ўтган асрларданок ўзбек адабиёти мухлисларининг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Жумладан, 1914 йили «Шўро» журналининг бир неча сонидида бир қанча рубой тўлиқ илмий шарҳи билан насрий таржимада эълон қилинади. Кейинчалик Фитрат, О. Шарафитдинов ва Абдурахмон Саъдийларнинг мақолалари ҳамда Фаттоҳ Абдуллаевнинг 14 та рубойининг ўзбекча шеърӣ ағдармаси чоп қилинди. Аммо, шоир рубойларини ўзбек китобхонларига яқинлаштиришда машҳур шарқшунос, профессор Шоислом Шомухамедовнинг хизматлари беқиёсдир. Заҳматқаш устоз дастлаб «Умар Хайём» рисоласини (1963) ёзди, кейин эса 300 дан ортиқ рубойларни маҳорат билан ўзбекчалаштирди. Бу таржима ҳозиргача уч марта чоп қилинди. Зукко ўзбек илм-адаб аҳли орасида Хайёмдан гап кетса, албатта, биров шоир рубойларидан беихтиёр намуна ўқийди. Бу эса, буюк шодлик куйчисининг халқимиз орасида нечоғлик ардоқланишининг нишонасидир.

ХАЙЁМ ҲИКМАТЛАРИДАН

Бир сўнгакка сордек қаноат қилғон,
Афзалдир нокасга бўлгандан меҳмон,
Нокасининг шиннилик нонидан яхши,
Ўзинг топиб еган бурда арпа нон.

* # *

Токай пастлар хизматин этасан бажо,
Ҳар емишга пашшадек қилма жон фидо,
Бир нонни икки кун е, тортма ҳеч миннат,
Ўзга нонидан ўз дил қонинг кўп аъло.

Бир нон топиб агар есанг икки кун,
Синик кўзанг бўлса сув ичмак учун,
Ўзингдан пастларга ёлланмоқ нега,
Ўзингдек хизматин қилмоқаик нечун.

Хушвакт бўл, ғуссанинг чеки йўк бир он,
Бу чарх юлдузларга солади қирон.
Сенинг тупроғингдан ясалган ғиштлар,
Бўлар ўзгаларга манзилу макон.

Нокадан сир беркит, тилингни боғла,
Аблаҳдан яширин бўлмоқни чоғла.
Кишилар жонига ўз қилмишин кўр,
Сен ҳам шунга кўз тут, шуни сўроғла.

Дил унинг дардига тўлса яхшидур.
Бош—йўлин тупроғи бўлса яхшидур.
Ғам—тигин дўст отса, унга ранжима,
Ҳар нарса дўстингдан келса яхшидур.

Ҳар сирни дилида сақласа доно,
У яширин бўлсин мисоли анқо,
Садафнинг ичида қатра дур бўлур,
Сир қилиб қалбида яширган дарё.

ТИЛ БИЛИМИНИНГ ДОНИШМАНДИ

...Кемага тушиб Ила дарёсида сузиб бораётганимизда ўнг томонда узоқда бир куруқлик-манзилгоҳ кўзга ташланди. Уйғурлар юртига кетаётган бўлсак-да, кемани ўша томонга бурдик. Одамлар бизни яхши кутиб олишди. Кейин билсак, бу ер Минглоқ эли экан. Ҳозиргача уни ҳеч ким билмас эди:

Кема ичра ўлтириб,
Ила сувин кечдик биз.
Уйғур томон юзланиб,
Минглоқ элин очдик биз.

Мазкур фикр Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») китобида зикр этилган. XI асрда яшаб ижод этган Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида етарли маълумот сақланиб қолмаган. Уни тахминан 1029—1030 йиллар орасида туғилган, деган фикр мавжуд. Олимнинг тўлиқ исми Маҳмуд ибни Муҳаммад Қошғарий. Буvasи Муҳаммад ва отаси Хусайн Қашғардаги Берегон шаҳридан бўлиб, ўз замонасининг донишмандларидан бўлган. Қошғарийлар oilаси Баласоғунга (ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри) кўчиб келишганда Маҳмуд ҳали ёш бола эди. Бўлажак олим бу маданий ва илмий марказда кунт билан ўқийди, араб, форс тилларини ўрганади. У Самарқанд, Бухоро, Марв, Нишопур шаҳарларида бўлган, Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Маҳмуд ёшлигидан халқ жонли тилидаги сўз ва ибораларни, ҳикматли сўз, мақолларни ёзиб юради, уларни шарҳлаш, маъносини англашга интилади. Ана шу қизиқиш туфайли у туркий халқлар тарихи, тили, урф-одатларини пухта ўрганиш мақсадида бутун Урта ва Кичик Осиёни кезиб чиқади. Бағдод шаҳрига келиб, араб тили ва адабиётини чуқур ўрганади, арабшуносларнинг илмий ишларини кузатади. Кейинчалик ана шу тўплаган далиллари асосида ўз даврининг энг чўнг олими Маҳмуд Қошғарий «Жавоҳирун наҳв фи луғати турк» («Туркий тилларнинг синтаксиси дурдоналари») ва «Девону луғотит турк» асарини ёзган. Олимнинг биринчи асари йўқолган ёки ҳали топилмаган. Маҳмуд Қошғарийнинг 1072—1078 йиллар орасида ёзилган «Девону луғотит турк» асари муқаддима ва луғатдан иборат. Муқаддимада олим сўзларнинг тузилиши, турк қабилалари табақаларининг номини, турк тилларининг баёнини беради.

Маҳмуд Қошғарийнинг бу асари ўша даврдаги Урта Осиё халқлари тарихи, турмуши, маданияти, урф-одатлари, адабиётини ўрганишда энг ноёб манбадир. «Девону луғотит турк»да туркий халқлардан ташқари араб, форс, хитой, рус халқлари ҳақида ҳам маълумот бор.

«Девону луғотит турк» асарида туркий халқлар оғзаки ижоди ва ёзма адабиётига доир 300 дан зиёд шеъррий парчалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар ва лавҳалар берилган. Бу намуналар мавзуи, ғоявий йўналиши ва бадиийлиги жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, қадимги туркий халқлар оғзаки ижодини, айрим лирик тур жанр-

ларини, ҳатто баъзи адабиётшунослик атаматари тарихини ўрганишда катта илмий аҳамиятга молик. «Девон»нинг беқиёс қиммати яна шундаки, олим ўз асарига дунё харитасини илова қилган. Ўз харитаси ва унда қабилаларнинг жойлаштирилиши ҳақида олим куйидагиларни ёзади: «Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача мусулмон ва бошқаларини кўрсатдим. Румга яқин биринчи қabila бей-нэн, сўнг қипчоқ, ўқуз, яман, бошғирт, басмил, сўнг қаў, сўнг ябақу сўнг'татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилаларнинг ҳаммаси Рум яқинидан кун чиқар томонга чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғма. Хитой «Чин»дир. Сўнгра тавғач: бу «Мочин»дир. Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим».

Машхур географ олим, профессор Ҳамидулла Ҳасановнинг аниқлашича, Маҳмуд Қошғарий ўз харитасида ер юзининг марказини Урта Осиёга — она юрти Иссиққўл билан Болосоғун оралиғида бўлган ерларга тўғрилаган. Уша даврларда тузилган хариталарда ер юзи одатда Ислом маркази Макка ва Мадинадан бошланарди. Маҳмуд Қошғарийнинг ана шу анъанани ўша даврда бузиши катта жасорат ва ибратлидир.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари давр тақозосига кўра араб тилида ёзилган. Уни немис олими Карл Бреккелман 1928 йили немис тилига, шарқшунос Босим Аталой 1939 йили турк тилига таржима қилган. Асар озарбайжон тилига ҳам таржима бўлган. 1960—1963 йиллари эса С. Муталлибов уни ўзбек тилига ўгирди. Ундаги сўз ва ибораларнинг изоҳли луғатини тузди, мақол ва ҳикматли сўзларни тўплаб нашр этди. Шеърларни эса А. Қаюмов ағдарган. Машхур рус шарқшуноси В. В. Бартольд таъкидлаганидек, «Маҳмуд ҳаёт воқеаларини, факт ва далилларни ўз кўзи билан кўриб, билиб ёзгани учун» бу асар ҳамон ўзининг илмий, тарихий, маърифий қимматини сақлаб келмоқда.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК»ДАН

Эшитиб ота-онангнинг
Сўзларини кадрла.
Могу мулкинг кўпайса,
Мағрурланиб кутирма.

Боқмас жақон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз, бахилга.
Ёқимли бўл, хушхук бўл,
Қолсин номинг кўп йилга.

Кулса киши юзинга,
Кўрклик бўлиб кўрингил.
Ширин, очик сўз сўйла,
Ёқмоқ учун урингил.

Ундаб улуғ чақирса,
Тезлик билан чоғиб кел.
Очликда бирга бўлгил,
Не ҳолда бўлса юрт, эл.

Сук одамлар мол-мулкка интилар,
Улимтиқка ташлангандек кузгунлар.

Кенг тўн тўзимас,
Кенгашлик иш бузимас.

* * *

Ботир жанг-да, доно мажлисда синалади.

* * *

Одобнинг боши тил.

ДОСТОННАВИС ВА ЛУҒАТШУНОС

Шарқ маданияти тарихида шундай алломалар борки, улар яратган илмий, бадиий асарлар маданий ҳаётнинг барча соҳалари тараққиёти, истиқболида муҳим роль ўйнаган, келажак авлод учун муайян соҳа калити вазифасини ўтаган. Ана шундай серкирра ижодкорлардан бири Асади Тусийдир.

Асади Тусий 1005 йили бобомиз Алишер Навоий канал қаздириб, обод этилишига катта ҳисса кўшган қадимий Тус шаҳрида туғилган, Тус ва Нишопур шаҳарларида таълим олган. Ғоятда фақирона кун кечирган шоир ёшлигидан қадимги эроний тиллар, халқ оғзаки ижоди, тарих, жуғрофияга қизиққан. Асади Тусий профессор Х. Ҳасановнинг таъкидлашича, турли шаҳарларга саёҳат қилган, Нахичеванга бориб, бир оз вақт Абудулафи Дайроний даргоҳида ишлайди. У 1073 йили ўз ватанида вафот этган.

Асади Тусий шоир, ёзувчи, адабиётшунос, тилшунос, юлдузшунос, географ, диншунос, дostonсаро сифатида ўзидан кейин қагга мерос қолдирган. У 1065—66 йиллари Нахичеванда эроний халқларнинг оғзаки ижоди асосида, буюк Фирдавсий «Шохнома»га эргашиб 9000 байтдан иборат «Гершаспнома» дostonини яратди. Уни ёзишда шоир Абулмуайяд Балхийнинг «Китоби Гершасп» ва «Тарихи Сиистон» сингари китоблардан ҳам баҳраманд бўлган. Дoston худо, пайғамбар, тўрт халифага бағишланган ҳамд ва наътлардан сўнг Сом, Наримон, Зол, Рустам сингари Сиистон баҳодирларидан бўлмиш Гершаспнинг қахрамонлигию севги саргузашти тасвирига бағишланган. Унда бош қахрамондан ташқари ўнлаб ёркин яратилган образлар мавжуд. Шоир асарда халқ қахрамонлиги, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини илгари сурди.

Тур, Шидасп, Тувург, Шам, Атрат, Мехрож, Баху сингари образларнинг ҳаёти ва тақдири тасвири бош қахрамон сиймосини янада мукаммал ифодаланишига хизмат қилади. Дostonда «Шохнома» қахрамонларидан Жамшид, Заҳҳок, Рустамлар тилга олинади, холос. Воқеа Турон, Сарандиб, Ҳиндистон ва Рум ўлкаларида кечади. Гершасп Ҳиндистонни забт этиш, Шикванд тоғидаги аждарни ўлдириш ва Рум шоҳи шартларини бажаришда чинакам қахрамонлик кўрсатади. Асади Тусий асарда кўплаб ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий мулоҳазаларни ҳам илгари сурган:

Маяндоз санги гарон аз барад,
Ки чун баргардад, фитад бар сарад.

(Этагингдаги оғир тошни осмонга отма, чунки қайтиб ўз бошингга тушиши мумкин.)

Эрта қиёмат куни «имону яхшилигинг» сенга аско-

гади, деган шоир бошқа бир байтида шундай таъкидлайди:

Гиристан ба хангом бо сўзу дард,
Беҳ аз хандидан ба хангоми сард.

(Бемаҳал кулгандан кўра, ўз ўрнида хўнграб йиғлаган афзал.)

«Гершаспнома»ни машҳур француз шарқшуноси Х. Массэ 1953 йили француз тилига ағдариб, нашр этди. Унинг энг қадимги (XIII асрга оид) нусхаси ҳам Париж кутубхонасида сақланади. Шундан сўнг достоннинг алоҳида боблари дунёдаги кўп тилларга таржима қилинган. Ўзбек тилида ҳам насрий «Гершаспнома» мавжуд, Лекин у ҳали ўрганилмаган, қайси манбалар асосида яратилганлиги номаълум. Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ва бошқа сарчашмаларда Асади Тусий ва «Гершаспнома»нинг яратилиши ҳақида бир қанча ривоятлар мавжуд. Улар тарихий ҳақиқатга тўла мувофиқ келмаса ҳам, шоирнинг шухратидан далолат беради.

Ғами он касе хўрдан оин бувад,
Ки ў бар ғамат низ ғамгин бувад.

(Сенинг ғамингга шерик бўлган кишининг ташвишини тортсанг бўлади.)

Шоир форс-тожик адабиётида мунозара жанрининг асосчиси ҳисобланади. У халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт ва араб адабиёти анъаналаридан ижодий фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий, диний, ахлоқий-таълимий руҳда кўплаб мунозаралар битган. «Тун ва кун мунозараси», «Камон ва найза мунозараси», «Мўъмин ва ғайридин мунозараси» сингари асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар кейинги асрларда Шарқ адабиётида мунозара жанрининг пайдо бўлиши ва такомиллашишида муҳим ўрин тутди.

Олим халқ жонли тили материалларини, кўҳна адабиёт намуналарини йиғиш борасида ҳам улкан ишларни амалга оширган. У 1068—1070 йиллар орасида «Луғати фурс» номли машҳур асарини яратган. Унда Асади Тусий, бир томондан қадимги эроний тил, унинг лаҳжаларига оид минглаб сўзларни илмий — филологик таҳпили, шарҳларини берган; иккинчидан, ҳар бир калиманинг маъносини изоҳлашда форсийзабон

халқларнинг шифойи шеърятидан, Дақикий, Рудакий, Робиа Балхий, Абушукур Балхий, Шаҳиди Балхий, Фирдавсий, Унсурий, Лабибий сингари X—XI асрларда яшаган шоирлар асарларидан минглаб мисраларни келтирган. Шарқшунослар Рудакийнинг «Синдибоднома» ҳамда «Калила ва Димна» каби дostonлари хусусида фикр юритганда ана шу манба орқали сакланиб қолган парчаларга суянадилар. Бундан ташқари, мазкур китоб қадим эроний тил морфологияси, лексикаси ва грамматик қурилишини ўрганишда ягона, камёб манба сифатида хизмат қилмоқда.

Асади Тусий хушнавис ҳаттот сифатида ҳам шуҳрат қозонган. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельснинг аниқлашича, Абумансур Муваффақ Хиротийнинг доришуносликка доир «Китоб-ул-абния» асарининг энг қадимий нусхаси олим томонидан 1056 йили китобат қилинган. Профессор Е. Э. Бертельс шоир ижодини «Форс-тожик адабиёти тарихи» асарида биринчилардан бўлиб анча батафсил ёритган.

Буюк адиб ва олим беморлик тўшагида ётганида шогирдларидан бири сўрабди:

— Устоз, илмнинг барча соҳатариди камолотга етдингиз, кўплаб ўринбосарлар етиштирддингиз, ўтган умрингиздан розимисиз?

— Йўқ, умрни бекор ўтказганимдан афсусланаман. Оллоҳ менга ҳозиргача ҳеч нарса билмаганимни энди аңлатди, — деб жавоб берибдилар атлома.

Ҳа, киши қанча ихтиролар қилмасин, билим чўққиларини ишғол этмасин, бу дунёю у дунёнинг янги-янги сирру синоати унинг қаршисида забт этиб бўлмайдиган чўққидек намоён бўлаверади. Асади Тусийнинг фаолияти ва охир-оқибатдаги хулосаси бунга далилдир.

ФИДОИЙ ЭЪТИҚОД

Шаҳар қозиси маҳбусни шариатга шак келтирилганликда, даҳрийликда айблаб, Хўжаи Атамдор тоғидан ташлаб ўлдириш хусусида ҳукм чиқарди ва ҳукмни ижро этишни икки жаллодга топширди. Жаллодлар икки қўли орқасига боғланган маҳбусни ҳайдаб тоғ этагига келдилар ва гуноҳкорни олдинга ҳайдаб тоққа чиқа бошладилар. Тоғ йўли ниҳоятда тик ва тор бўлганидан қиличларини ялонғочлаб олган қотиллар маҳбус бог-

ланган арконни кўйиб юбориб, юз машаққат билан тепага интилишарди. Шу пайт баландрокқа чиқиб олган маҳбус улкан бир харсанг тошни силжитиб юборди. Ҳалиги тош икки қонхўрни пастга суриб кетди. Маҳбус бўлса тоғма-тоғ қочиб юриб, умрининг ўн беш йилини Бадахшондаги Юмғон қишлоғи ғорида ўтказди. Бу киши файласуф шоир, маърифатпарвар адиб Абӯмуиниддин Носир Хисрав эди.

Бўлажак шоир ва давлат арбоби Носир Хисрав 1004 йилда ҳозирги Тожикистоннинг Қубодиён шаҳрида деҳқон оиласида туғилади. Бўлажак халқпарвар шоир дастлаб ўз она шаҳрида ўқиб, яхшигина билим олади, кейинчалик Марвга бориб, мадрасада ўқийди, мустақил мутолаа билан шуғулланади. Носир Хисрав фалсафа, мантиқ, математика, тил билими, жуғрофия, табиётшунослик, тиб, адабиётшунослик, фикҳ, астрономия ва бошқа фанларни пухта ўрганиб олади. Бир шеърда шоир доим ўқиб, ҳамма илмларни ўрганишга интилганлигини қуйидагича қайд этган:

Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекорга ўтказмадим умримни бир дам...
Қайдаки, эшитсам илмудонишни,
Эшиги тагида ўлтурдим маҳкам....

Илмда камолотга эришган Носир Хисрав Балх, Марв шаҳрида давлат идораларида ишлайди, бир неча йил Марвда солиқ йиғувчиларга бошчилик қилади. Маҳмуд ва Масъуд Ғазнавийларнинг мажлисларида иштирок этади, сажуқийлар маҳкамасида ҳам хизмат қилади. Мана шу лавозимдалигида у шаҳар ва қишлоқлардаги меҳнаткаш халқнинг оғир иқтисодий аҳволини, хонавайронлигини ўз кўзи билан кўради, виждони қийналиб, вазифасидан воз кечади. Шундан сўнг шоир 1046 йили укаси ва шогирди билан етти йиллик сафарга чиқади. У Шарқнинг жуда кўп мамлакатларида бўлади. Қрҳи-рада икки йил яшайди. Бу сафар шоирнинг меҳнаткаш халққа бўлган меҳр-муҳаббатини ошириб боради, у ўз даври учун прогрессив бўлган халқ ҳаракатини мавжуд тузум, ҳукмрон синфларга нисбатан норозилигини қўллаб-қувватлайди, илғор фикрларни тарғиб этади. Ҳукмрон синф ва руҳонийлар эрксевар шоирни қувғин қиладилар, таҳқир этадилар. Балх ҳокими ва уламолар уни қатл этиш ҳақида фармон чиқарадилар. Носир Хисрав дарбадарликда юриб, охири, 1063 йили укаси Абу-

саид билан Бадахшоннинг Юмгон ноҳиясидан паноҳ топади. Бадахшоннинг ўша вақтдаги ҳокими Али ибн Асад исмоилия мазҳабини қабул қилгани учун шоирни ўз ҳимояси остига олади. У 25 йил давомида барча асарларини шу ерда битади, муаллимлик қилади.

Айрим ривоятларга кўра, шоир ғорда яшаган. Носир Хисрав 1088 йили шу ерда вафот этади. Ҳазрати Саййид қишлоғидаги минорали мақбараси халқ зиёратгоҳидир.

Носир Хисравдан бизга қадар катта ҳажмда адабий ва илмий мерос сақланиб қолган. «Сафарнома», «Саодатнома», «Рўшнонома», «Ҳикматлар мажмуаси», «Мусофирларнинг йўл озуқалари», «Важҳидин», «Куюшоиш ва раҳоиш», «Хон-ул-ихвон» («Биродарлар хони»), араб ҳамда форс тилларидаги иккита шеърлар девони шулар жумласидандир. У асарларида шоир илм-фанни, касб-хунар, фойдали меҳнатни улуғлайди, илм ва касб ўрганишни тарғиб этади. Илмни бахт-саодат қалити, деб билган шоир донишманд ва олимларни, билимдонларни таърифлайди, кишиларни улардан таълим олишга чақиради. Маърифатпарвар шоир зулм-зўрлик, жаҳолат ва нодонликни, талончилик ва товламачиликни қоралайди: халқ меҳнати, бойлиги эвазига айш-ишрат билан шуғулланувчи, бойлик орттирувчи ҳукмронларни танқид қилади. Хуросон амирларини бўрига ўхшатади:

Гурги ту, на мир Хуросонро,
Султон набувад чунин, ту шайтон.

(Сен Хуросоннинг амири эмас, бўрисан, султон эмас, шайтонсан.)

Носир Хисрав меҳнаткаш халқни, хунароманд, бинокор, деҳқонлар ва бошқа касб-кор эгаларини алоҳида таърифлаб, уларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчилар, деб билади:

Жаҳон шодлигининг боиси деққон,
Унинг бирла экинзор, боғу бўстон.
Бу ишдин яхши оламда не бордур,
Одам наслига бу иш ёдгордир.

Носир Хисравнинг «Сафарнома» асари алоҳида қимматга эга. Чунки унда адиб Озарбайжон, Афғонистон, Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ, Туркия, Миср

сингари мамлакатларнинг географияси, табиати, илм-флнн, хўжалиги, архитектураси, турли халкларнинг турмуш маданиятига доир қимматли маълумотлар берган, қизиқарли воқеаларни ёзиб қолдирган, ҳолис баҳолаган.

Эрксевар шоир Носир Хисрав ўзи олқишлаган халқпарварлик, маърифатпарварлик ҳамда инсонпарварлик ғоялари билан ҳамиша бизга яқин ва меҳрибондир.

НОСИР ХИСРАВ ҲИКМАТЛАРИДАН

Доно суҳбатидан сира қочмагил,
Таъсирин ўтказар сенга ҳам у тил.

Ақлга илм бирла бергил қўмак,
Ақл бу илмга харидор, демак.

Ақлнинг олтиндан ортиқлиги бор,
Одам олтин билан бўлалмас хушёр.

Косибдан шоду хуррам йўқ жаҳонда,
Хунардан яхши дур ҳам йўқ жаҳонда.

Кимки шогирдликка чин дилдан шод,
Бир куни ўзи ҳам бўлгуси устод.

Илм бирла етиш мумкин, биродар,
Заррачадан чиқиб қуёшга қадар.

Жаҳолат аҳли бирла қурма суҳбат,
Етар ҳар дам бу ишдин жона захмат.

Ҳамиша халқингга меҳрибон бўлгил,
Яхшиликка тириш ва омон бўлгил.

* * *

Тутгил қариларнинг қалтироқ қўлин,
Қаригач билурсан кексалик йўлин.

* * *

Ёшлик, телбаликни чиқар бошингдан,
Онанг хизматида бўлгил ёшингдан.

* * *

Дўст топсанг сақлагил фидо этиб жон,
Дўст этагин қўлдан чиқарма осон.

«САФАРНОМА»ДАН

Искандария шаҳри Нил дарёси соҳилида жойлашган. Шу ердан Мисрга кема орқали мева олиб борадилар. Бу шаҳарда ғаройиб бир минора кўрдим. Миноранинг қуббаси — учига қандайдир бир ойна жойлаштирилган бўлиб, ўзидан кучли нур чиқарарди. Румдан, яъни Истанбулдан чиқиб дарё орқали шу томонга келаётган ҳар қандай кема ана шу минора қаршисига келгач, ҳалиги нурда куйиб кетаркан. Румликлар (турклар) турли ҳийла ва жосусликлар билан бу ойнани синдирибдилар. Бир киши Миср султониغا ўша ойнани аслига келтиришни ваъда берибди. «Бунга ҳожат қолмади, турклар усиз ҳам бизга совға-саломлар бераптилар, таъзим бажо келтираёттирлар», деб жавоб берибди султон...

Тунис шаҳрида буқаламун номли заррин мато тўкиларкан. Бу матодан тикилган либос бир кунда бир неча тусда товланаркан. Бундай матони бошқа ҳеч бир мамлакат халқи ишлаб чиқмас экан. Шунинг учун Тунис буқаламуни Мағрибу Машрикда шуҳрат қозонибди.

Макка шаҳрининг ҳавоси ҳаддан ташқари иссиқ бўлади. Қишда ҳам Макка бозорларида таррак, бодринг, бодинжон (помидор) кўрдим.

БИЛИМЛАР ХАЗИНАСИ

Ўн биринчи асрнинг ўрталарига келиб ҳозирги Фарғона водийси ва Қашқар ерларини ўз ичига олган Қорахонийлар давлати вужудга келади. Бу давлат худудида яшовчи элатларнинг кўпчилигини туркий шеваларда сўзлашадиган уруғлар ташкил қиларди. Қорахоний феодаллар бу тилни ўзаро сўзлашув курали, илм-фан, бадий ижод тили сифатида жорий қиладилар. Ҳокимлар турли кишлок ва шаҳарлардан олимлар, ижодкорларни саройларга йиғиб, уларни шу тилда ижод этишга ундар эдилар. Натижада X—XI асрларда Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий каби бир неча санъаткорлар етишиб чиқиб, туркий тилда ижод эдилар ва унинг тараққиётига муносиб улиш кўшдилар.

Ўз даврининг қомусий билим соҳиби, давлат арбоби Юсуф Хос Хожиб ана шу туркийгўй ижодкорларнинг пешқадамидир. Юсуф 1020 йили қорахонийларнинг марказий шаҳарларидан бўлмиш Болосоғунда зиёлий оиласида дунёга келди. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, қорахоний ҳукмдорларнинг, феодал зодагонларнинг сайргоҳи дала ховлиси шу шаҳар атрофида жойлашган экан. Давлат бошлиғининг ёзги қароргоҳи ҳам шу шаҳарда бўлган. Болосоғун Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдо йўли устида жойлашгани учун савдо-сотик, ҳунармандчилик, илм-фан анча тараққий этган, кўтшаб мактаб ва мадрасаларга эга бўлган шаҳар эди. Юсуф ана шу маданият ўчоғида вояга етди, араб, форсий тил ва ундаги адабиётларни пухта ўрганди. Фалсафа, мантик, математика ва бошқа билимларни мукамал эгаллади, давлат ишлари, идора қоидалари билан қизиқди. Шарқ донишмандларининг бу борадаги фикр-мулоҳазаларини кузатди. Юсуфнинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақидаги маълумотлар жуда оз. У 1069 йили «Қутадғу билиг» («Саодатга элтувчи билим») асарини Болосоғунда ёза бошлайди ва 1070 йили Қашқарда тугатиб, ҳоким Буғраҳонга тақдим этади. Китоб Буғраҳонга маъқул бўлади ва у Юсуфга «Хос Хожиб» унвонини беради. Ушандан бошлаб шоирни Юсуф Хос Хожиб деб аташ бошлайдилар. Манбаларда, тадқиқотларда Юсуф Хос Хожиб умрининг охириги йилларини қандай ўтказганлиги ҳақида бошқа маълумотлар йўқ.

Юсуф Хос Хожибнинг ҳаёти ҳамда унинг «Қутадғу

билиг» достони В. Радлов, С. Е. Малов, А. Фитрат, А. Валитова, Н. М. Маллаев сингари йирик олимлар томонидан анча пухта ўрганилган. Филология фанлари номзоди Қ. Каримов Наманган, Ҳирот — Вена, Қоҳира нусхаларини узоқ йиллар жиддий қиёсий ўрганиб дostonнинг танқидий матнини нашрга (1971) тайёрлади. Асарнинг тўла русча таржимаси икки марта нашр этилган. Бундан ташқари «Қутадғу билиг»нинг поэтикаси, тил хусусиятларига бағишланган докторлик диссертацияси ҳам ёқланган. Шунинг ҳам мамнуният билан қайд этиш керакки, профессор Бокижон Тўхлиев дostonнинг болаларбоп ихчам нусхасини яратди.

Юқорида таъкидланганидек, дoston муқаддимасида шоир «Қутадғу билиг»ни 50 ёшида, яъни 1069—1070 йиллар орасида ёзиб тугатгани ҳақида маълумот беради:

Тегурди манга элги эллик яшим,
 (Эллик ёшим менга кўлини тегизди)
 Ўқир алтмиш менга эмди манга кел тею.
 (Эмди олтмиш манга кел дея чорлаётир).
 Йил алтмиш ики эрди тўрт юз била,
 (Тўрт юз олтмиш иккинчи йил эди)
 Бу сўз сўзладим ман тутуб жон сура.
 (Бу сўзни жонга яқин тутиб битдим).
 Тугалўн саккиз ойда айтим бу сўз,
 (Саккиз ой давомида тугатиб бўлдим).
 Узурдим, азирдим сўз эвдим тера.
 (Терлаб, хориб-чарчаб сўзни териб тиздим).

Асарда шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида бундан бошқа аниқ бир ишора йўқ. «Қутадғу билиг» туркий тилда ёзилган илк дидактик дoston, пандномадир. Муқаддима ҳам хотимадан ташқари 73 бобдан иборат бўлган бу асарда шоир ахлоқ-одоб, илм-маърифат, бола тарбияси, жамоат жойларида ўзини қандай тутиш, сўзнинг аҳамияти ва қадри, меҳмондорчилик қондаси, турмуш тарзи, инсон маънавий оламининг кўп масалалари хусусида бир маърифат жарчиси сифатида фикр юритади. Юсуф Хос Ҳожиб дostonда марказлашган давлат учун кураш, донишманд, адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради, халқ ва давлат, давлат бошлиғи ва фуқаро, олимлар ва ҳоким, кўшни давлатлар билан иқтисодий маданий алоқалар, ҳукмрон табакаларнинг ҳокимият, халқ олдидаги бурчи ҳақида дав-

ри учун ғоятда илғор бўлган ижтимоий-фалсафий мушоҳадалар юритган. Дехқонлар, хунармандлар, чорвадорларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчи тоифалар сифатида алоҳида таърифлаган. Фирдавсий, Ибн Сино, Беруний, Носир Хисрав анъаналарини давом эттирган Юсуф Хос Ҳожибнинг мазкур асарида математика, астрономия, география, фалсафа, мантик, сиёсат, тиббиёт, туш таъбирини айтиш, хуллас, ўша замоннинг барча билимларига доир фикрларни учратиш мумкин. Бу эса Юсуфнинг чуқур ва кенг билимли бир санъаткор эканлигини кўрсатади.

Асарнинг айрим бобларидаги мулоҳаза ва қайдлар синчиклаб кузатилса, Юсуф Хос Ҳожиб умрининг сўнги йилларини хор-зорликда ўтказганлигини илғаб олиш қийин эмас. Жумладан, «Китоб эгаси Юсуф-Улуғ Ҳожиб ўзига панд беради», «Замонга бузуқилигини, дўстлар жафосини айтади» бобларида шоирнинг моддий аҳволи, яшаган ижтимоий ҳаёт ҳақида жиддий фикрлар бор. Ўқувчилар тўла тасаввур ҳосил қилиши мақсадида «Қутадғу билиг»нинг Қ. Каримов ҳозирги адабий тилга табдили билан нашр этган нусхасидан ўша ўринларининг мазмунини келтирамыз:

Турайин, борайин, оламини кезайин,
Вафоли ким экан оламда, қидирайин...
Вафо қаҳати бўлди, дунё жафо билан тўлди,
Вафо кимда экан мен озроқ сўрайин.
Агар мен бирорта вафоли, одамни топсам,

Елкамга кўтарайин, юзимга сурайин,
Агар мен вафоли одамни топа олмасам,
Ёввойи кийик билан тириклик қилайин.
Емишим ўт бўлсун, ичишим ёмғир бўлса бас.

Қум тепада тунайин, қоп тўн кияйин,
Ё мен ваҳший бўлиб, биёбонларда югуриб,
Одамлардан йироқлашайин, оламдан йўқолайин.
Бу ҳам етмайдиган бўлса, дунёни мутлақтарк этдим,

Дарёдек оқайин, тўзондек тўзайин.
(Эй) эгам, мунгга гирифтор бўлдим, вафосизларга
дуч келдим.

Вафоли ким экан, севикли жонни бағишлайин.

Одамнинг оти қолди, кишиларни (яхши) феъли кетди,
Бу феъл қаерга кетди, кетидан мен (хам) борайин.
Дунёда меҳрибон одам йўқ, (анчайин) қидирдим,
Меҳрсиз(лар)га кўнглимни қандай қилиб боғлайин.
Кимни ўзимга кўздек яқин тутган бўлсам,
Шайтондек душман бўлиб чикди, шайтонни нима
қилайин.

Кимни севган бўлсам, ширин жон каби тутдим,
Ундан жафо келди, бас кимни севайин.

Шундан сўнг шоир энг севикли кишилари, ёру биродарлари, қариндош-уруғлари, ош-тузини ичганлари ҳам ундан юз ўгирганларини бирма-бир санаб ўтиб, чин одам топа олмай ёлғиз изтироб чекаётганини, одам ҳам, олам ҳам бузилганини баён қилади:

Ҳамма эзгу(лар) ўлди(лар), (эзгу) қонун-қоида, одатларни ўзлари билан олиб кетдилар.

(Эдам(лар)нинг энг пасти қолди, қанақа эзгу топайин.
Ушбу қомат кериб юрганлар барчаси одам бўлса,
Улар (яъни, ўлганлар) фаришта эканларми, қаердан билайин.
Улар ўлиб кетдилар, мен булар билан қолдим,
Қандай юрайин, қайси феълим билан ярайин.
Мен қанча сўзлаганим билан барибир сўз тугамайди,
Мана шунчаси бас, яна сўзнинг нимаси, кўздан ғойиб
бўлайин.

Ўзим учун бундан яхшироқ ҳеч нарса топмадим.

Қишлоқ, шаҳарни тарк этайин, одамлардан йирокдашайин.

Отимни билмасинлар, ўзимни кўрмасинлар,
Излаб топмасинлар, сўзимни тугатайин.
Чаёндек чақадилар, чивиндек сўрадилар,
Кўпшакдек қопадилар, қайси бирини урайин.
Жабру жафо барчаси менга тегмасин,
Тубан, бевафо(лар)дан четроқда юрайин.

Кўриниб турибдики, шоир мавжуд ижтимоий мухитдан, замондан, ўзи мансуб бўлган ижтимоий табақалардан қаттиқ шикоят қилмоқда. Афтидан, Юсуф Хос Ҳожиб ҳаётининг сўнги йиллари марказлашган Қорахонийлар давлати парчаланиб, ўзаро феодал урушлар авж олиб олдинги ҳукмронлар қувғин қилинган бир даврга тўғри келган. Чунки, юқоридаги парчаларда муаллиф зулм-зўрлик кучайган, вафо ва садоқат, осойишта турмуш, дўстлик қаҳати бўлган замона «чаён-

«нк чақадиган», «кўппакдек қопадиган» кишилар би-
|;ш тўлган давр ҳақида гапирмоқда. Тўғри, ўтмишдаги
парча гуманист санъаткорлар ҳам чархнинг кажраф-
юр.шгию, зулм-зўрлик, вафосиз, беоқибат дўстлардан
юрланишган, мавжуд тузум иллатларини қаттиқ тан-
қид қилганлар. Лекин Юсуф Хос Ҳожибдаги шикоят
пошқача. Шоир ўтмиш, осойишта даврни, қўлдан кет-
|:м1 мавқени кўрмамоқда, марҳум маслакдошларини из-
шмоқда. Демак, бу даврда Юсуф мансабдан кетиб, барча
пмгиёзлардан маҳрум бўлган. Энди ҳеч ким уни назар-
ипсанд қилмайди, таҳқир этади, камситади, баъзи яқин-
при, дўст деб юрганлари ҳам душманлик қиладилар.
Шунинг учун у ўзи яшаётган муҳитни рад этади, дашту
са\рларга бош олиб чиқиб кетгиси келади. Бундай
\аётдан ўлимни афзал қўради. Адабиёт тарихида бу хил-
даги фактлар кўп учрайди. Чунончи, юз элининг юқори
\лбақаларидан бўлмиш Турди Фароғий Абдулазиз дарго-
\ида хизматда эканида катта обрўга эга эди. Ҳокимият-
11и Субҳонқулихон эгаллагач, шоир саройдан четлашти-
рлади. Энди барча дўстлари, қариндош-уруғлари Тур-
дидан юз ўгиради. Шоир халқ томонига ўтади, кўзго-
лонларда иштирок этади, зулм-зўрлик, номардликни
лаънатлаб, ўзбек элатларини бирликка қорлайди. Бел-
дан кучи, кўздан нури, \унаридан барака кетгач, Муж-
рим Обиднинг уруғ-аймоқлари ҳам, бир ўғил, беш қиз
ва хотини ҳам унга қайрилиб боқмай, шоир дарбадар-
ликда умр кечирган.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам мансаб-мартабадан маҳрум
бўлгач, феодал зодагонлар назаридан қолган, олдинги
самимийлик, одамийликдан асар ҳам йўқ. Натижада
шоир «мудом мунг чекиб» ҳасрат-надоматда, ҳаётдан
қатъий норозиликда яшаган.

Бас шундай экан, Буғрохонга тақдим этилиб, Хос
Ҳожиблик мансабига сазовор қилган «Қутадғу билиг»
таркибига бу шикоятнома қандай қўшилиб қолди, де-
ган савол туғилади. Бизнингча, асарнинг бир нусхаси
шоир тасарруфида бўлган. Ҳаётининг ғам-\асрат тўла
қунларида китоби унга ҳамдаму \амроҳ бўлган. Ана шу
пайтларда асарнинг охирига ҳасби \ол характеридаги
мазкур бобни илова қилган.

Достоннинг ҳозирги кўлёмалари шоир қўлидаги
дастхатдан кўчирилган нусхалар бўлиши керак. Про-
фессор Б. Тўхлиев «Қутадғу билиг»нинг бадиий қим-
матини тадқиқ этган бўлса-да, унинг кўп жиҳатлари
ҳамон ўз ечимини кутмоқда.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ҲИКМАТЛАРИДАН

Билимни буюк, ўқувни улуғ бил,
Бу икки нарса инсонни улуғлайди.
Заковат қаерда бўлса улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса буюклик бўлади.

Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин.

Сен ўзингга эсонлик тиласанг
Тилингдан яроқсиз сўзни чиқарма.

Билиб сўзлаган сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.

Сўзни кўп сўзлама, бир оз сўзла,
Туман сўз маъносин бир сўзда кўзла.

ҲИКМАТЛАР АТРИЁТИ

Нақл қилишларича бурунги ўтган замонда бир бадавлат одам яшаган экан. У умр бўйи йиққан бойликларини олтин тангаларга айлантириб бир ҳамёнга тўплаб юрар экан. Иттифоқо ўша давлатманд вафот этибди. Кунлардан бир кун ўғилларидан бири туш кўрса, отаси мушукка айланиб қолган эмишу ўша ашрафий тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида айланиб юрганмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, Сизни ким бу кўйга солди, отажон, — сўрабди ўғли.

— Кимдаким дунё молига хирс қўйиб, йиғса, шубҳасиз мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сўнг ўғиллари отадан қолган бойликни бева-бечоралару мадраса талабаларига тақсимлаб бериб,

нлфси амморини чеклаб, ишки илоҳий йўлида фидойи-
|пк билан риёзат чекиб, яшай бошлабдилар.

Г'ивоят қилишларича бир Хожа кундан-кунга бойиб
кстиерибди, замонасидаги энг гўзал қизга уйланибди.
Флиқулудда омад, гўзал маликага эришган Хожа босар-
|усарини билмай қолибди, ортиқча айш ишратга, ис-
рофгарчилигу киморга берилибди. Натижада орадан кўп
VI май бойлигининг кули кўкка совирилибди, ночор қол-
|.Инилан хурлиқодек хотинини ҳам қул сифатида сотиб-
ли. Энди ҳеч иши ўнгидан келмай, қилмишидан афсус,
надоматлар чекиб дунёдан ўтибди. Ношукрлик, ноте-
АЛМЛИК, такаббур уни шу кўйга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳола-
ридан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридид-
111Н Атторнинг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган.
Шоир асарларини кўздан кечирар эканмиз уларда ин-
сонларни раҳмоний йўлга даъват, шайтоний йўлдан пар-
|сз қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз.
Бўлажак беҳамто санъаткор Фаридиддин Абўҳамид иб-
ни Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг
Кадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида ду-
пёга келган. Бир шеърда Аттор доришунос ва дўкон-
дор бўлган «отам хузурига баъзан беш юз киши тўпла-
парди», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузало,
олиму ҳозиклар даврасида ўтади, хусусий муаллимда
(амонасидаги барча билимларни ўрганади. Бир тўртли-
гида Аттор билимларининг поясини «фиқҳ, тафсири
ва ҳадис ташкил этади» деган бўлса-да Нишопур ва
Машҳад мадрасаларида таҳсил кўриб, нужум, ҳайъат,
габобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камо-
лот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машойих
даражасига етади. Аммо ота касби дорифурушлик, ат-
торлик билан кун кўради. Фаридиддин дўкондорлик
билан бирга муттасил бадий, илмий ижод билан шу-
ғулланган. Барча тазкиранавислар унинг меросини
71 — 149 та асардан иборат деб кўрсатишади. Лутфали-
бек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорно-
ма»— шоғирди Жалолиддин Румийга бағишланган,
«Мухторнома», «Мантикут тайр», «Хусравнома», ғазал-
лар девонию рубойларининг миқдори 50 минг байт,
деб таъкидлаган. Шоир рубойларининг ўзи 5000 минг
байтдан ортиқдир; юзлаб қасидаю мингдан зиёд ғазал-
ларни ўз ичига олган шеърлар девони бизга қадар му-
каммал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан
фақат «Тазкирот-ул-авлиё»гина бизгача тўла сакланиб

қолган. Шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. За-
монасининг кўп шоҳу зодагонлари Атторни ўз даргоҳ-
ларига тортмоқчи бўлган. Лекин мутасаввиф шоир бу
таклифларни рад этиб, ота дўконида умргузаронлик
қилган.

Фаридиддин Аттор ўз ғазалларию рубойларида кўп-
роқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган, ирфо-
ний маърифатни мўъминлар руҳиятига сингдиришга ин-
тилган. Аксарият ғазалларида шоир ҳаёт маъбудасини
мадҳ этади, ундан нозу карашмали висол онларини
дарег тутмасликни, ҳеч бўлмаса жаврини кам қилмас-
ликни илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урма-
ғил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» каби радифли
ғазалларида ишқ дардида «қалби бирён», «дида гирён»,
«жигарсўзон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг рухий хо-
латлари, шодликлари ўйноқи байтларда ғоятда нафис
тасвирланган; табиат жозибаси, Наврўзи оламнинг бе-
такрор фусункорлиги васф этилган:

Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
Ки хун аз чашми гирёнам наёмад.
Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар жонам наёмад.
Басе дoston бикардам, лек дар даст,
Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
Вале як раҳ ба поёнам наёмад.

(Лаълингни ҳеч кўрмадим, шунинг чун кўзимни қон
ёшсиз кўрмадим. Зулфинг гажаги тобланган билан, жо-
нимга бир ором бермади. Кўлларимни неча илтижо
билан узатсам ҳам, сочлари кўлимга келмади. Зулфига
етмоқ йўли олис бўлгани учун, бу йўл бизга ҳечам
яқин келмади.)

Бошқа бир ғазалида шоир «ёрим дардида бир оҳ
тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан оламни зулмат
қоплайди» — дейди. Баъзи ғазалларида шоир ҳақи-
қий ишқни ўзига хос йўсинда тасвирлаб, китобхон
қалбида ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйғотса, бир
қатор шеърларида замона иллати-ю кишилар ўртаси-
да юз берадиган каззобликни рўйрост танқид қила-
ди, уларга шайтоний йўлдан раҳмоний йўлга кириш-
ларини кўрсатади.

Аммо Фаридиддин Атторга жаҳоний шухрат кел-
тирган асарлар унинг рубойлари, маснавийларию «Газ-
кирот-ул-авлиё»сидир. Зероки бу асарларида адиб, бир

тмондан, сўфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маъри-
(|>;п, шариат, тариқат, шукр, ризо, қаноат, нафс, тав-
\ид, \ақиқат, адолат, ҳиммат, хайр-саҳо, жавонмард-
\ик сингари талаб ва йўлларни ташвиқ этади, мутлак
мояга етмоқ учун заҳмат-риёзат чекмоқ" шартлигини
уктради, иккинчи томондан эса, ўз илмий-назарий
фикрлари, таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун та-
рихий воқеалардан, ўз ҳаётий тажрибаларидан, ўтмиш
маиёийхлари кечмишларидан юзлаб ҳикоялар, масал-
шр, маъвизалар келтиради. Жумладан «Илоҳийнома»
достонидаги воқеанинг асосини 6, ўғилнинг отаси би-
\ан савол-жавоби ташкил этади. Ўғиллар мажозий тим-
соллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фақр ва тавҳид-
пи билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор ўзи-
дан олдин ўтган машойихлар, тарихий шахслар ҳамда
(амондошлари ҳаёти билан боғлиқ 282 та ҳикоят кел-
тиради. Уларнинг айримлари тарихий ва илмий аҳо-
миятга ҳам моликдир. Жумладан, Фахриддин Гурго-
пий, Маҳастӣ Хўжандий, Робиа Балхий ҳақидаги ҳи-
кояту ривоятлар бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий био-
графиясини яратишда ҳам қимматлидир.

Гарчи шоир «Мантикут тайр» достонида ўттизта қуш
саргузашти орқали ишқи илоҳийни қуйлаган бўлса-да,
аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссасида
дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз
Шайх Санъон томонидан Тарсодухтар қуйган шарт-
ларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христиан-
канинг ҳам мўйсафид фидойилигига акс жавоби, уни
излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидланганидек ахлоқий-таълимий мо-
ҳиятдаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишлан-
ган. Зероки, Румий отаси билан ҳаж сафари пайтида
бир неча кун Нишопурда Аттор суҳбатларидан баҳра-
манд бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги би-
лимга чанқоқлик, теран мушоҳидаю ҳалимлик шоирга
хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам ўз асарларида Ат-
торни кўп тилга олади, ундан мурувват кўргани, файз
топганлигини алоҳида уқдиради. Ун икки мақолатдан
иборат бўлган мазкур дostonда тасаввуф таълимоти ҳа-
қида маълумот берилади; сўфизм истилоҳлари шарҳла-
нади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Ма-
қолатларда келтирилган ҳикоятларда Аттор ақл-зако-
ват, хушёрлик, сир сақаш, яхшилик, эҳсон, ширинсу-
ханлик, ростгўйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм,
ғафлат, ғаразгўйлик, фитна, ғийбат, ёлғончилик ва ги-
на-кудратни танқид қилади.

Фаридидин Аттор сўфизмдаги солик ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил ёритган. Достон инсоннинг спермадан пайдо бўлиб, то камолот чўққисига етгунча қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон баҳога ёшига етгач, ўз аслини англаш пайига тушади; оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан ўлчаёт бошлайди. Шунда уни тўғри йўлдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан сўфизм тарафдори, шогирд-соликнинг қандай бўлишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада ўзининг ҳаёт ва коинот, инсоннинг ўзлигини таниши; ҳаққа етмоқ учун ҳис, ҳаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб ўтиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазаларини изҳор этади. Булар «Баҳул», «Маъжун», «Девона қиссаси», «Нух ибни Мансур», «Маъсуд Ғазнавий», «Хизматкор ва шоҳ қизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқлаиб, зийнатлаиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одамийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома»да фикр юритар экан, юздан ортиқ сўфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб ўтади; замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риёкорлик, фисқу фужур, ҳаромхўрлигу таъмагирчиликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» сўфизм назариясига доир жиддий қўлланма бўлиш билан бирга пиру солик ўртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир. «Хусравнома» достони ҳам ижтимоий-фалсафий, ахлоқий таълимий, комил инсон масалаларига бағишланган.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатларини машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхўжаевлар томонидан махсус ўрганилган; профессор Н. Комилов «Илоҳийнома»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр этгирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Юртимизда маънавият ва маърифат тарғиби, таълимга махсус эътибор берилётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни ўзига ром этган Фаридидин Аттор ижодини ҳар томонлама ўрганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

МАЪНАВИЯТ ПЕШВОСИ

Кунлардан бир кун бир Қурбақа анхор бўйига сув-)|,|м сакраб чиқса, уясидан чиқиб турган Сичқон салом Гк-рибди. Қурбақа алиқ олибди. Икки орада дўстлик плийдо бўлибди. Сичқон дўсти билан суҳбатлашиб тур-|иси келаркан. Аммо Қурбақа сувга шўнғиб кетаверар-к;ш.

— Мен сен билан чақ-чақлашиб юргим келади. Сен (>ўлсанг бир сония суҳбатлашмасданоқ сувга тушиб ке-ишерасан, — дебди Сичқон ўпкалаб.

— Ундай бўлса, узун ип топайлик-да, бир учини ссннг белинга, иккинчи учини эса менинг белимга боғлаб кўяйлик, қачон керак бўлсам, ипни торсанг чиқиб келавераман, — маслаҳат берибди Қурбақа.

Шундай қилишибди ҳам. Иттифоқо бир куни Сичқон уясидан чиқиб, офтобда ётган экан, учиб бораёт-|пн Лочин таппа чангаллаб осмони фалакка кўтари-либди. Ипнинг иккинчи учида Қурбақа ҳам жон ҳо-иучлаб бораркан. Нодон ва ножинс дўстнинг ақлсиз маслаҳати икковини ҳам овчи домига гирифтор этиб-ди.

Дунё эпик шеърятининг гултожиларидан бири «Маснавий маънавий» мингдан зиёд ана шундай ибра-томуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 минг байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолиддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Бўлажак санъаткор Жалолиддин 1207 йили Балхда зиёли оила-сида туғилади. Унинг отаси Баҳоваддин Валад сўфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрўли алломаси эди. Шунинг учун ҳам Султон Му-хаммад Хоразмшоҳ (1199—1220) уни саройга даъват эта-ди. Лекин Валад бу таклифни рад этиб, мактабдорлик камда илмий-ижодий ишлар билан машғул бўлади. Унинг обрўси кундан-кунга ошиб, турли ўлкалардан шогирдлар оқиб кела бошлайди. Буни кўролмаган Хо-размшоҳ саройда унга нисбатан бўхтон таркатади. Сул-тон қазабидан қўрққан отаси Жалолиддинни 6 яшар-лигида 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сафарга жўнайди. Баҳоваддин Валад йўлда Хуросону Эроннинг кўп шаҳарларида тўхтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Жумладан, Нишопурда Фаридидин Аттор хузурида бир неча ҳаф-та яшайди. Аттор ёш Жалолиддинни севиб қолади, кейинчалик «Асрорнома» дostonини унга бағишлайди.

Жалолоддин Дамашқ ва Бағдод мадрасаларида, буюк олимлар хузурида илм ўрганишни давом эттиради, Ҳалабда ҳадис, тарих, фалсафа, калом ва илми бадеъ алломаларидан бўлмиш Умар бинни Аҳмад бинни Ҳибатуллоҳдан дарс олади. Ана шу йиллардан бошлаб у «Румий» таҳаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Шундан сўнг Жалолоддин Румий Кунё шахрига келиб муқим яшай бошлайди ва мадрасаларда дарс айтади.

Барча манба ва тадқиқотларда Жалолоддин Румий шахсияти камолотида буюк шоир ва шайх Шамси Табрезийнинг таъсири кучли эканлиги таъкидланади. Румийнинг ўзи ҳам бир шеърида «Агар Аттор менга рух бахш этган бўлса, Шамси Табрезий тилсим қалитини тутқазди», дейди. Зероки 1244 йили Шамси Табрезий Кунёга келади ва Румий уч йил давомида ундан муттасил дарс олади: фалсафани, хусусан, сўфизм таълимотини муқаммал эгаллайди, батамом унинг руҳиятига ўтиб кетади. Шунинг учун 1247 йилги бир исён пайтида Шамси Табрезий бедарак йўқолгач, Румий ўз ғазалларида «Шамси Табрезий», «Шамс» таҳаллусларини қўлай бошлайди. Шоир ғазалларининг «Шамси Табрезий девони» номи билан шуҳрат қозонишининг боиси ҳам шунда. Жалолоддин Румий 1273 йили вафот этган.

Жалолоддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони, «Макотиб», «Фих мо Фих» ҳамда «Маснавий маънавий» китоблари мерос бўлиб қолган. «Фих мо Фих» насрий асар бўлиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. «Макотиб» эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан бўлган турли ёзишмалари — мактубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мушоҳадалари, сўфиёна қарашлари ўз аксини топган. Шоир девони 25 минг байтдан зиёд шеърларни ўз ичига олган. Жалолоддин Румий мажозий ишқ билан илоҳий севгини шу даражада юқори пардада, жўшу хурўш билан тасвирлайдики, профессор Р. Ҳодизода таъкидлаганларидек, «ўқувчи ғазалларнинг сўфиёна маъносини батамом унутиб, уларни лирик шеъриятнинг тенгсиз намуналари» сифатида қабул қилади. Шоирнинг аксарият шеърларида айрилиқ дарди ҳам, ошиқнинг ёрига илтижоси-ю хусну қамоли ҳам ажиб бир жозибада тасвирланади:

Аз руху лаб гулшакар бисёр дорад хусни ту,
Кошки, бифрўхти, то порас бихаридаме.

(Сенинг хуснинг — юзингу лабларинг гулшакар ман-Оайдир, кошки сотсанг эди, бир оз сотиб олган бўлардим). Шунинг учун ҳам ўтмишда яратилган кўп ишқий қиссаларда гоҳ ошиқ тилидан, баъзан маъшуқа нутқипан Румийнинг ғазаллари кўплаб келтирилади.

Шоир рубойлари ҳам мавзу жиҳатидан ранг-Г>аранг, ғоявий йўналиши, бадиий қудрати нуқтаи на-шридан ғоятда мумтоз ва жозибдир. Уларда ишқ-му-\\аббат, ахлоқ-одоб, ижтимоий-фалсафий масалалар ифо-даланган:

Дури зи бародари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар.
Хоки қадами ёри мувофиқ ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар.

(Мунофиқ биродардан йироқ юрган яхши, номуво-фиқ ёрдан кўнгил узмоқ яхши. Худо ҳаққи, содиқ ёр-нинг хоки пойи, мунофиқ биродар қонидан яхши).

Хоҳики ҳамеша шоду хуррам боши,
Ҳаржо ки рави, азизу маҳрам боши.
Покиза шаву рост бизи, илм омуз,
То тожи наберағони Одам боши.

(Ҳамиша шоду хуррам яшаб, қаерга борсанг азизу мукаррам бўлишни истасанг, покиза бўл, тўғри яша, илм ўрган. Ушанда Одам Ато набираларининг тожига айланасан).

Буюк мутафаккирга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Маснавийи маънавий» китобидир. Зероки бу мас-навийнинг ўзига хос яратилиш тарихи бўлгани каби, унда ифодаланган масалалар қамрови ҳам ҳад-худуд-сиз. Етти жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини шогирди Ҳисомиддин Чалабий устози оғ-зидан ёзиб олиб, кейин таҳриридан ўтказган. Чалабий вафотидан сўнг Румий асар давомини ўн йилда ёзиб тугатди. Китоб ўз вақтида ва кейинчалик ҳам муаллиф номини дунёга кенг тарқалишига сабаб бўлади. Чунки, биринчидан, Жалолиддин Румий маснавийда Шарку Ғарб олимларининг, ҳатто, антик дунё файласуфлари-нинг фалсафий қарашларини кенг ўқувчилар оммасига тушунарли ва содда бир услубда шеърый йўл билан таърифлаб беради, шарҳлайди; турли сўфистик оқим-лар ҳамда уларнинг таълимот ва талаблари билан боғлиқ

назария, атамаларни лўнда тарзда тушунтиради. Иккинчидан, ўзининг ижтимоий-фалсафий, диний, сўфистик қарашлари баёни жараёнида жуда кўп ҳикоят, афсона, масал ва латифалардан фойдаланади. Санойи ва Аттор каби сўфи шоирлардан фаркли ўларок Румий ҳикоятлари ҳаёт ҳақиқатига яқинроқ; уларнинг ҳар бирида киссадан ҳисса тарзида алоҳида ҳикматомуз хулосалар, танбеҳлар мавжуд. Масалан, «Баққол ва Тўтининг ёғни тўкиб юбориши», «Савдогар ва унинг Тўтиси», «Саховатда Ҳогами Тойдан ўтган халифа», «Қазвинийнинг кураги остига нақш тушириши», «Карнинг бемор кўшнисини кўришга боргани», «Луқмон ва қулар», «Муҳтасиб ва маст» сингари юзлаб ҳикоятларда Жалолоддин Румий ношудлик, ғирромлик, туҳмат, калтафаҳмлик, такаббур, судхўрлик, баднафслик сингари ғайриинсоний хатти-ҳаракатларни қаттиқ қоралаб, ақлу фаросат, сабру қаноат, ростгўйлигу ҳалоллик, камтарлигу саховатпешаликни тарғиб этади. «Мен етмиш икки миллат билан иттифоқда ва бирликдаман» деган Румий жуда кўп ҳикояларида инсон қадрини улуғлайди, инсонпарварлик ғояларини исломий аҳқомлар билан чамбарчас боғлаган ҳолда тарғиб ва ташвиқ этади.

«Уч ўғри ва боғбон», «Лўли бола», «Туя ва ҳаммом», «Муаллим ва шогирдлари» сингари бир туркум ҳикояларда Румий ҳаётий иллатлар, инсонларда учрайдиган салбий хислатлар устидан лутф билан кулади, ҳажвий ҳолат яратади. Муаллимнинг лоқайдлиги, ўз касбига бефарқ қараши, камфаросатлигидан фойдаланган ўқувчилар «устоз, бугун рангингиз сарғайиб қолибди, кўзларингиз қаърига тортиб кетяпти» деб ваҳимага солиб, ўзларига қўшимча «озод кун» олишга муваффақ бўладилар.

Истамбул шаҳридан 200 чақиримчалик Ғарбий-Шимолда Кунё шаҳри жойлашган. Бу кўҳна маънавият манзилгоҳига яқинлашганингизда кўз олдингизда осмонўпар нилий гумбазли мақбара намоён бўлади. Обида рўпарасига келсангиз, унинг юз хил нақшу нигорли зийнати кўзни қамаштиради. Унга ганч ўймакорлиги, ёғоч ва мис қандакорлиги санъатининг қилқалам усталари қадимий услубда зеб берган. Бутун пештоқлар, деворлару устунларга, ҳатто дарча панжараларига Куръони Карим оятлари сабт этилган. Уларни ўқишга «тишингиз ўтмаса» ҳам моҳиятини мақбара гумбазининг қайси бир гўшасидан таралаётган най садоси вужудингизга сингдириб юборади. Жалолоддин Румий бир

Оайтида Оллоҳ бизга барча фарз ва суннатларни бажариш, бир-биримизга ғамхўрлик қилиб яшаш учун умр Оерган, деган фикрни изҳор этади:

Зиндаги омад барои бандаги
Зиндаги бибандаги шармандаги.

Найнинг сеҳрангез оҳанглари бандаларига шоирпинг ана шу байтларини ҳам эслатаётгандай туюлади. Унинг мақбарасини зиёрат қилиш ва даъваткор най навосини эшитиш ҳаммага насиб этсин!

ЖАҲОЛАТНИ ҚОРАЛАБ

Аҳмад Яссавий умр бўйи Худо йўлида фидоийлик билан хизмат қилган, ислом фарзу суннатларини тарғиб этиб, инсон қадрини эъзозлаган санъаткордир.

Бўлғувси шоир ва дину шариат пешвоси Хўжа Аҳмад Яссавий XI асрнинг ўрталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гўдаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг мурид-халифаларидан бири Мусо шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли ўғли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи бўлган. Аҳмад дастлаб Яссиди ўқийди, сўнгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил кўради. Бу ерда у фикр илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган.

Асли Эроннинг Ҳамадон вилоятидан бўлган Юсуф Эрон ва Ҳиндистонда ўқийди. Имом Ғаззолийнинг устози Шайх Абу Али Фарюмодийдан дарс олади. Сўнгра Хуросону Мовароуннаҳрга келиб Марв, Самарқанд, Ҳирот, Балх, Бухоро шаҳарларида фаолият кўрсатади, Бухоро мадрасаларида бир неча йил дарс айтади. Умрининг охирида Марв сафарида Бомиенда вафот этади, шогирдлари жасадини Марвга элтиб дафн этадилар.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин бироз вақт Бухорода унинг ишини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ ўз дунёқарашини халқ орасида кенгрок ёйиш мақсадида туркий қўшиқларга якин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик, Яс-

сига қайтиб кўплаб тарафдорлар, шогирдлар орттиради. Ривоятлага кўра Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни Пайғамбар ёшига етач, ер остига — ертўлага кириб, умрини тоат-ибодат, худо йўлида риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшида 1166-67 йиллар орасида вафот этган. Шарқда ўтган аксарият художўй, ҳақ йўлида фидоий сўфи-донишмадларнинг 100—120 йил умр кўрганларини инобатга олсак, Яссавийнинг шунча йил умр кўргани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма замонларда, барча туркийзабон ашюдларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комиликка элтадиган дин, имон, Худо йўлида фидоийлик, эътиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни тарғиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худога эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, исломий ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хўжа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқиға Ҳазрати Расулulloҳнинг «Талабул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин» — «Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадис битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тўғрилик, меҳнатсеварлик, мўъминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват ғояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумозор, муфтхўр бўлмасликка даъватни кўрамиз. Айни пайтда Яссавий, нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам ўтмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шухрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома Ҳаким сифатида васф этувчи кўплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар кўхна дастхатлардан сараланиб, тўпланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни тартиб этади, деб камситиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий мақоласи атрофида иғво уюштирилди. Ўтмиш маданий меросга муносабат ўзгарган шу кунларда эса, заҳматкаш олимларимиздан Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини ўрганиб, ўз меросхўрларига етказиш,

шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амал-
II) оширмоқдалар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти Иброҳим Ҳаққулнинг сайъ қўшиши
Пилан Яссавий ҳикматларини биринчи бор 1990 йили
қўп нусхада нашр этди. Шундан кейин «Ҳикматлар»нинг
бошқа нусхаси 1992 йили М. Ҳасаний сайъ ҳаракати
билан чоп этирилди.

ҲИКМАТЛАРДА ЗАМОНДАН ШИКОЯТ ВА ЗУЛМ-ЗЎРЛИКНИ ТАНҚИД РУҲИ

Исломни халоскор дин сифатида қабул қилган, ле-
кин унинг жорий қилинишидан моддий манфаат кўр-
маган меҳнаткашлар уни эзиш қуролига айлантирган
ҳукмдорлар, расмий дин арбобларига қарши кучли но-
розилик билдирмоқда эдилар. Тасаввуф ўзининг илк
даврларидан (IX асрнинг бошларидан) бошлаб мана
шу норозиликларни ўзида акс эттирувчи фалсафий оқим
сифатида майдонга келди. «Унинг йирик вакиллари
уруш ва қирғинга қарши чиқар, ҳукмдор ва амалдор-
ларни нафсни чегаралаш, ҳалол меҳнат билан кун ке-
чиришга даъват қилар, дунёпарастликка қаттиқ наф-
ратланар эдилар. Улар хирс ва ҳавасни бойлик ортти-
риш ва хусусий мулкчиликка берилиш каби инсондаги
нуқсонларни адолатсизликнинг асосий манбаи ҳисоб-
лар эдилар» (Эргаш Рустамов).

Маълумки, Аҳмад Яссавий даврида ҳам мана шун-
дай зулм-зўрлик, манфаатпарастлигу — худбинлик, риё-
корлигу — мунофиқлик, ўзаро қирғин урушлар авж
олиб турар эди; ғазнавийлар ва салжуқийлар давридаги
узлуксиз давом этган ғазавотлар, ўзаро феодал қирпи-
чок, қорахитойларнинг қорахонийлар юртини хона-
вайрон этгани, тоғли ғузларнинг Марв ва Ғазна ша-
ҳарларига ўт қўйиши халқнинг тинқасини қуриган эди.
Шунинг учун ҳам Яссавий «Ҳикмат»ларида ана шу давр
иллатларига қарши акс-садо ўз ифодасини топган. Қуйи-
даги шеър босқинчилар, ўзаро тахт-тож талашувчилар то-
монидан таланиб, ўғил-қизлари асирликка олиниб, қул
сифатида ҳайдаб кетилган ва сотилган халқнинг дард ҳас-
ратининг оташин алангасидир:

Кун кўрмаган эсиз маҳбуб маҳпоралар,
Юраклари қурқиб бўлди садпоралар,

Дардларига даво топмай бечоралар,
Мунглуғ булбул, кофирга хор бўлди, кўрунг.
Жондин ортуқ кўрган жононалар,
Юзи — ой, кузи — чулпон мастоналар,
Бўйларини ҳеч кўрмаган бегоналар,
Кофирларга зору хайрон бўлди, кўрунг.
«Онам» тею кеча кундуз йиғлаюрлар,
Ориб қолгон бўталардек бўзлаюрлар,
Етим қолгон кўзи янглиғ мангроюрлар,
Нолишишига тош эриб сув бўлди, кўрунг.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халкни та-
лаётган замон ғаддорларини рўй-рост танқид қилади,
адолатли, меҳр-шафқатли бўлишга чорлайди. Хусусан,
шайх-зоҳидлар, айрим муллолардан диёнат кетгани,
зулм-зўрликка берилиб, етим-есир, фуқаро ҳаққини
ейишдан кўркмаётгани фош этилади. XI—XII асрларда
Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган қаҳатчилик, мў-
ғуллар истилосининг асоратлари танқид қилинади.
Адолат, инсоф, раҳм-шафқат ўрнини бедиднатлик, та-
кобур олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳам-
дардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий
руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар коришиб кета-
ди:

На анода раҳм қолди, на атода,
Оғо-ини бир-бирига можарода.
Мусулмонлик даъво килур, ичар бода,
Мастлиғ билан қариндошдин тонди, кўрунг.
Нокас, хасис, бедиднат қуллар ҳоқим,
Моуманлик ҳаддин ошиб бўлди золим,
Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
Ҳимояти халкни кофир бўлди, кўрунг.
Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
Ул сабабдин подшоҳларга ёлгон тузлар,
Оят, ҳадис сўзин кўюб, мулкни кўзлар,
Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўк.
Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
Рўзи махшар риёлари бўлғай гувоҳ,
Шайхман теку мунча ҳаво мунча бино,
Олло учун зарра жавоб этқони йўк.

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқат-
ли бўлиш, хайр-саховат, муравватли, очиқ қўл бўлишга
ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» ёққанидан
афсус, надомат чекади:

Аҳли дунё халқимизда саховат иуқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дўстликка хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ булса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим қуюб, жондан тўюб улдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захрига тўйдум мано.
Қайда кўрсанг кунгли синук марҳам бўлғил,
Андок мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Уммат бўлсанг ғарибларга тобё бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомё бўлғил.
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим ковла.
Ғариб, факир, етимларни қилғил шодон,
Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин эшитиб, бу сўзларни айдим мано.

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни кадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли бўлишга даъват этади; дилозордан ҳақ безор, барчага яхшилик қилмоқ — ҳар бир мўъминнинг бош шиоридур; чунки, мардумозорликнинг жазоси қаттиқ:

Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиғ дилозордан худо безор.
Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил,
Амри маъруф қилгонларни иззат қилғил.

Сабру қаноат, жавонмардлик, мақсад йўлида фидойлик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати; у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор; характерлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда содда, айни пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган ғоявий ният умумбашарий моҳиятга моликдир.

Нафсдан кечиб, қаноатни пеша қилғон,
Ҳар ким топса, рози бўлуб, бўйин сунғон.
Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олғон,
Андок ошиқ маҳшар кунни армони йўқ.

Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озғон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, ўз қад-
рини билмаган, ўзгалар қадрини эъзозламаганларни ин-
сон санаб бўлмайди:

Ҳайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манлик қилиб, яхшиларни кўзга илмас.

Бу дунёда кимда ким нафснинг гапига кирса, нафс
йўлида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шу-
нинг учун нафси баддин йироқ юрган маъкул!

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилғай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилғай,
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, ко-
милликка эришмоқнинг йўли икки нафсдан ҳам пар-
хезкорлик, саховатпешалик, жавонмадрлигу ҳақгўйлик-
дир. Ҳикматларда ёлғончилик, икки юзламачилик,
товламачилик, хирс, таъмагирлик сингари чин ошиқ-
ка, орифларга номуносиб ғайриинсоний хислатлар
лаънатланади; мунофиқлар кораланади, танқид қили-
нади:

Тўғри юрган ошиқлардин худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар, мунофиқка бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.

«Девони ҳикмат» таркибидаги қуйидаги фикрлар кибдаги бутун ахлокий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ўхшаб кўринади: мупки бу байтларда комил инсон учун мажбурий бўлган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз ифодасини топган:

Хайру саҳо қилгонлар, етим кўнглин олгонлар,
Чаҳор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдум.
Омил бўлгон олимлар, йўлга киргон осийлар,
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
Муфти бўлгон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
Андоғ муфти жойини сирот кўфругда кўрдум.
Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
Қаро юзлуғ маҳшарда кўлин арқода кўрдум.
Туну куни ухламай ҳу зикрини айтқанлар,
Малойиклар ҳамроҳи аршни устида кўрдум.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат ғоявий жиҳатдан, балки бадиий нуқтаи назардан ҳам XII аср туркий шеъриятнинг мумтозидир. Зероки, улар ғоятда равон оҳангда, жонли тилга яқин иборатларда битилган. Ҳар бир сўз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охириги мисра — нақоратомиз бўлиб, бандларини бир-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Қорун, Фаридун, Мусо, Вомиқ, Узро, Юсуф, Фарҳод, Мажнун, Од, Шаддод, Мансур, Шибли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яқуб, Зулайҳо, Зол, Рустам сингари ўнлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақллар, ҳикоят ва масалларга ишораларни, рамзларни кўрамит. Шунингдек, пули сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, арасот ва бошқа атамалар, Расулulloҳ, саҳобалар, чаҳорёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дучор бўламит. Улар китобхонни ўйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур кирраларини чархлашга ёрдам беради. Қуйидаги байтларда бутун бир тарих ўз аксини топгандай. Уларни тўла шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам,
Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?
Шиблидек ҳам ошиқ бўлуб само урсам,

Боязиддек тун-кун тинмай Каъба борсам,
Каъба ичра юзум сургуб зор чнграсам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?
Маъруфдек ҳам ушбу йўлга кадам кўйсам,
Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга кўнсам,
Дор узра шавкданибон ҳақни айсам
Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен.

Кўриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлгандан бериги тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимларнинг асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йўлидаги тутган русуми ғоятда нафис, тадрижий-такомилда ўз аксини топган. Бундай ҳикматларни ўқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут бўлади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади, Оллоҳга эришмоқ изнида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир сўз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нукталар қатқат бўлиб ётибди. Ана шуларни тўғри идрок этиб, аниқ тушунгандагина биз мақсадга эриша оламиз. Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насихатлар, инсон камолоти йўлида амалга оширилиши, бажарилиши лозим бўлган бурч, вазифалар тасвири ҳамон ўз тадқиқини кутмоқда.

ҲИКМАТЛАРДАН НАМУНАЛАР

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ гаоло рафиқ бўлса, бирдам турмай.
Бемор булса нодонларни холин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвешларни дуосида ижобат йўқ,
Турлик бало халқ устига ёғди, дўстлар.

Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб, ўлдим мано.

Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захрига тўйдим мано.

* * *

Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин.
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

* * *

Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.

* * *

Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ўшал туни меърож чиқиб дийдор кўрди.
Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди.
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.

АНДУҲ КОШОНАСИ

Форсий тилдаги шеърятнинг буюк сиймоларидан бири Хоқоний Шервонийдир. У Шарқ шеъриятида ўзига хос саз ва овозга соҳиб санъаткордир. Бўлажак шоир 1120 йили Шервонда дурадгор оиласида дунёга келган. Онаси христианка, отаси озар бўлган. Шоирнинг тўла исми Афзалиддин Бедил ибни Алидир. Гўдаклигидаёқ отаси вафот этиб, шоир ва табиб амакиси Умар бинни Усмон Кофиддиннинг қўлида тарбияланиб, сарфу нахв, риёзиёт, фалсафа сингари замон фанларини эгаллайди. Шундан сўнг истеъдодли йигитча шоир Абулаъло Ганжавийдан бадиий ижод сирларини ўрганиб, «Ҳақойиқий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Тахминан 25 ёшларида устози ёрдамида Шервоншоҳлар саройига дохил бўлади ва «Хоқоний» тахаллусини қабул қилади. Лекин ундаги фавқулудда истеъдод, оташқалблик, кун сайин ортиб бораётган шуҳратини кўролмаган ғаламуслар Хоқоний билан устози орасига совуғлик туширадилар. Натижада устоз-шоғирд бир-бирларини бадном қиладиган ҳажвиялар ёзиб тарқатадилар. Аҳвол мураккаблашгач, Хоқоний 1156 йили ҳажга бориш баҳо-

наси билан бу можародан кутулади. У салкам икки йил Ажаму Арабдаги кўп шаҳарларни кезиб чиқади, Макка ва Мадинада бўлади. Шервонга қайтгач, шоир 3 минг байтдан иборат «Тухфат-ул-Ироқайн» маснавийсини ёзади. Шервонда шоир атрофидаги иғво ва тухмат яна аланга олади. Бунинг устига кетма-кет бошига кулфатлар тушади: хотини билан кенжа ўгли вафот этади. Мужрииддин Байлоқоний Хоқоний номидан Исфаҳон халқини масхаралаб ҳажвия ёзиб тарқатади. Аммо шоир «Сифаҳон» номли қасида ёзиб, бу тухматдан қутилади. Демак, саройга яқин бўлган ёки «Сарой шоири» деб аталмиш ижодкорлар биз ўйлагандек ҳамиша роҳат-фароғатда бўлмаган. Уларнинг ҳаёти доим хавфда, қил устида турган.

Атоқли шарқшунос Е. Э. Бертельс «Низомий ва Фузулий» (Москва, 1962) китобида Хоқонийнинг Низомийга мактуби таржимасини келтирган. Унда шоир ўзининг тухмат ва надоматга дучор бўлгани, мунофиқ, риёкор, икки юзламачи, кўринишда мўъмин, аслида кофирдан ҳам баттар, илондек заҳар сочадиган одамлар орасида қолганидан шикоят қилади, иғво, жаҳолат ва разолатни, нопок муҳитни қаттиқ танқид қилади. Оғир аҳволда қолган Хоқоний Шервонни тарк этмоқчи бўлади, лекин улгурмайди. Уни тутиб олиб, Шаброн зиндонига ташлайдилар. Шоир шеърини мактуб билан Аҳсатандан мадад сўрайди. Аммо у номани жавобсиз қолдиради. Унинг машҳур «Ҳибсиёт» қасидаси ана шу зиндонда битилган. Афтидан Хоқоний сафар пайтида Рум (Византия) шаҳзодаси билан дўстлашган кўринади. Зероки, ҳибсхонадан Андроник Каменга нома-қасида ёзиб, мадад сўрайди ва шоир зиндондан халос топади. Шундан сўнг Хоқоний иккинчи марта ҳажга жўнайди. Сафардан қайтгач, уни яна мусибат пешвоз олади: тўнгич ўгли Изиддин Аҳмад вафот этади. Шоир умрининг охирини Табрезда муҳтожлик, бекасу бенаволикда ўтказиб, 1199 йили вафот этади. У шаҳарнинг Сурхоб қабристонига «Мақбарат-уш-шуаро»га дафн этилган.

Хоқонийдан бизга қадар улкан шеърлар девони ва бир дoston мерос бўлиб қолган. Девон 17 минг байтдан иборат бўлиб, унда 220 та қасида 330 ғазал, 300 рубоий, 230 та қитъа ҳамда 450 байт араб тилидаги шеърлар жамланган. Шоир девонининг дунё кўлёзмалар хазиналарида кўплаб нусхалари мавжуд. У ўтмишда ва бизнинг кунларимизда Техрон, Боку ҳамда Тошкентда аслида нашр этилган.

Хоқоний шеърятти мавзу жиҳатидан ҳам, ғоявий йўналиш ва бадиийлиги томонидан ҳам ранг-барангдир. Шоир форсий тилдаги шеърятда қасида жанрининг тақомилиги энг кўп ҳисса қўшган санъаткорлардан бири ҳисобланади. Айрим адабиётшунослар «Хоқоний қасидаларининг аксарияти ҳукмронлар ва зодаганлар таърифига бағишланганлиги учун мавзуси кашшоқ, ғоявий томондан чекланган» деган фикрни баён этадилар. Бу мулоҳаза бир ёқтамадир. Зероки, шоир қасидаларини ўқиган киши, уларда адлу адолат, инсофу диёнат, поклигу садоқат, меҳр-шафқату инсонпарварлик, аждодлар анъанасига фидойилик, касб-ҳунар, илм-маърифатга эътибор ғоялари улуғланганлигини сезади. Айни пайтда шоир мутақаббирлик, фитна ва игво, зулм-зўрлик, бадқаҳрлик, мардумозорликни қаттиқ танқид этади, ўз мамдўх-таърифлаётган кишиларда бундай ғайриинсоний хислатларнинг бўлмаслигини орзу қилади. Энг характерлиси шундаки, Хоқоний қасидаларида шоирона ҳиссиётдан кўра илмий-фалсафий тафаккур кучли. У ўзининг илмий мушоҳадаларини қабарик ифодалашда тадриж, илтизом, таждид, мажоз, истиора, тазод, тарсеъ, ғулу, игроқ каби ўнлаб бадиий санъатлардан ғоятда маҳорат билан фойдаланганким, бу ҳол ўша даврдаги бошқа қасиданависларда учрамайди.

Масалан, «Мадойин айвони» номли қасидасида муаллиф аждодлар анъанасига меҳр билан қараш, тарих сабоқтаридан тўғри хулоса чиқариш, дўстлик, инсонларга яхшилик қилиш, тенглик ва биродарлик ғоясини илгари суради; шеърда ўндан зиёд тарих, жуғрофия, ҳандаса, меъморчилик, фалакиёт, фалсафа, фикҳга доир ном ва атамаларни қўллайди; фикрларини нарса ва ҳодисаларнинг хоссаларини қиёслаш орқали бўрттириб кўрсатишга муваффақ бўлган.

Хуни дили Ширин аст он май, ки диҳад разбун,
З-обу гили Парвиз аст ин хум, ки ниҳад деҳқон.
Чандин тани чабборон, к-ин хок фуру бурдаст.
Ин гурусначашм охир ҳам сер нашуд з-эшон.

(Узумчи берадиган май Ширин дилининг қонидир, деҳқон келтирган хум Парвизнинг лойидандир. Неча одамларнинг танини тупроқ дамига тортган бўлса ҳам, бу очкўз улар билан ҳам тўймади).

Бир қатор қасидалар жиддий ижтимоий моҳиятга

эга. Уларда фожиаларга, игво ва тухматларга тўла шоир ҳаётининг айрим қирралари, қалб дард-ҳасратлари яшириниб ётибди. «Зухдиёт», «Ҳибсиёт», «Сифаҳон» сингари қасидалар ҳар жиҳатдан мумтоз асарлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Шарқнинг улкан санъаткорлари Ҳоқоний қасидаларига назиралар ёзишган. Чунончи, «Дили ман пур таълим аст» сўзлари билан бошланадиган қасидага Амир Хусрав Дехлавий, Жомий, Навоий, Насимий, Фузулий сингари шоирлар назира ёзишган.

Микдор жиҳатидан ғазал Ҳоқоний девонида иккинчи ўринда туради. Гарчи унинг ғазаллари ғоявий мундарижа, бадийий тасвирнинг ранг-баранглиги жиҳатидан қасидалари даражасига етмаса ҳам, услуб, ифода тарзи, поэтик тилнинг лексик қатлами нуқтаи назардан мутлақо ўзига хосдир. Фикрдаги яхлитлик, воқеъбандликка, ихчамликка интилиш унинг етакчи хусусиятидир. Бундан ташқари, асосан, форсий, қисман араб тилида ижод этган шоир ғазалларида туркий сўз ва ибораларни кўп қўллайди:

Тан гарчи суву ўтмек аз эшон талаб кунад,
Кай меҳри шаҳ ба Отсизу Буғро барафганад?

Ушбу байтда Муҳаммад Хоразмшоҳ Отсиз ҳамда қорахонийлар сулоласининг асосчиларидан бири Буғрохоннинг тилга олиниши характерлидир. Маълумки, Ҳоқоний Хоразмшоҳнинг (1128—1156) сарой шоири Рашидиддин Вотвот билан нома орқали дўстлашиб, шоҳ номига махсус қасида йўллаганди. Ҳоқоний ғазалларида мураккаб ибораларни ишлатмайди, бадийий-тасвирий воситалар занжирини яратишдан қочиб, содда, халқона байтлар яратишга интилади:

Лашкари ғамзаи ту берун тохт,
Сафи ақлам ба як назар бишикаст
Нарасад номаҳои ман ба ту з-онки.
Пари мурғони номабар бишикаст.

(Ғамзанг лашкари ҳужумга ўтгач, бир назар билан ақлим лашкарининг сафи синди. Нома элтувчи кабутар қаноти сингани учун менинг хатларим сенга етиб бормади). Умуман, шоир ғазалларида кўпинча бир сониядаги таассуротнинг мўъжаз нақши кўзга ташланади.

Хоқоний шеърларини мутолаа қилар экансиз, китъа и;| рубойлари диққатингизни ўзига жалб этади. Зероки, шоир бу кичик шеърий жанрларда жиддий фикрларни дангал айтишга, ўз дард-ҳасратларини тўкиб сочишга, замон иллатларини фош қилишга эришган. Биз нюир рубойларида мардлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, камтарлигу сабр-қаноат ҳақидаги панд-насихатларни кузатамиз; ўз бошига не-не кулфату надоматларни солган тесқари айланувчи фалакни лаънатлаш, кш-ҳасрат билан ўтган умридан афсус-надомат чекиш, посоз замонани қоралаш оҳангини туямиз. Улар гўё шоирнинг машаққатли ҳаёт йўлини кўз олдимизда гавдалантиради. Бир рубойида тоғнинг гоғ билан учрашишга ишонмай, инсоннинг инсон билан учрашишига ишониб юрувдиму бу дунёда бирон чин одамни учратолмадим, деган шоир, бошқа бир рубойида бугун умри ғам билан ўтганини уқтиради:

Дар ғусса маро жумла жавони бигузашт,
Айёми сиғар чунонки дони, бигузашт:
Дари марғ ҳаваи зиндағони бигузашт,
Умрам ҳама дар марсияхони бигузашт.

(Йигитлик ғуссада ўтди, сағирлик айёми, билсанг, шундай ўтди. Ўлим остонасида яшаш ҳавоси ўтди. Бутун умрим марсияхонлик билан ўтди).

Кўпгина рубойларда «Жаҳонга сиғмайдиган ғусса си борлиги», «умр боғида на сабза, на лола ва на сарв унгани» ҳақида дард-алам билан фикр юритган санъаткор саройда ўтган умридан афсус чекиб, қуйидаги хулосага келади:

Ҳар кас, ки зи даҳр ними ноне дорад,
В-аз баҳри нишаст як маконе дорад.
На ходими кас бувад, на маҳдуми касе,
К-ў, шод бизист, хуш жаҳоне дорад.

(Кимда ким жаҳонда яримта нон топиб, ўтиришга жойи бўлса, бировнинг хизматкори ёки амалдори бўлмай, бир жаҳон эгасидай шод яшасин).

Юқорида таъкидлаганимиздек, Хоқоний «Тухфат ул-Ироқайн» сафарнома достонини ҳам ёзган. Достон 1157 йили битилган бўлиб, олти мақолат ва бир неча қисмлардан иборат. Ҳар бир мақолат куёш тасвири ва унга хитоб билан бошланади. Унда шоир Шервондан Ма-

динагача бўлган шаҳарларни таърифлайди, уларнинг ҳашаматли иморатлари, боғу роғаларию қадамжоларни тавсиф этади; машҳур кишилар билан суҳбатларини келтиради; у ёки бу шаҳар халқининг касб-кори, шаклу шамойили, лаҳжаси, феъл-хўйи, турмуш тарзи ҳақида ҳикоя қилади. «Шоҳнома»дан кейин Шарқ шеъриятида кўш тасвирининг энг яхши намунасини Хоқонийда учратамиз. Ушбу маснавий Ажам ва Араб халқларининг XII асрдаги маданияти, ҳунармандчилиги, илм-фани, шаҳарсозлигу турмуш тарзини ўрганишда бир манба сифатида ҳам хизмат қилади. У ўзига хос бир шеърый сафарнома ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, сарой доирасидаги адабий муҳит ҳамма даврларда ҳам ғоятда мураккаб кечган. Шоҳ ёки амир ҳокимияти марказидаги барча сиёсий, иқтисодий, ижтимоий носозлик маънавий муҳитга жиддий таъсир этган. Бунинг устига ижодкорлар ўртасидаги рақобат, обрў, мартаба таллашиш кўпинча фожиа билан тугаган. Ҳазрат Навоий атрофидаги ғаламусликлар, унинг Астрободга четлаштирилиши бунга яққол мисолдир. Хоқоний Аҳсатан бинни Манучехри Шервоншоҳ ҳомийлигига суянсада, энг оғир пайтларда ҳомий ҳам шоир тақдирига бефарқ қарайди. Зероки, Хоқоний душманлари-рақиблари уни шу ҳолатга келтирадилар. Шунинг учун ҳам шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси чинакам жасорат намунасидир. У олқишлаган юксак ҳислатлар ҳамisha китобхон қалбида илиқ таассуротлар уйғотаверади.

АХСИКАТ АНДАЛИБИ

Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманидан чиққач Задарёга қараб юрсангиз ҳар жой-ҳар жойи казиб ташланган, ёзнинг чилласида чуқурларда ниманидир қидираётган одамлар юрган манзилгоҳга дуч келасиз. Бу IX—XVI асрлар мобайнида Фарғона водийсининг марказларидан бири бўлган, маданият, илм-фан, адабиёт гуллаган кўҳна Ахсикент қолдиқларидир. Археолог-қадимшунос олимлар қўлга киритган далиллар, Ёкут Ҳамавий, «Қомус-ул-аълум» муаллифи Маҳмуд ибни Вали (XVI аср) ва бошқа тарихчилар бу шаҳардан кўплаб олимлар, фузалою шоирлар етишиб чиққанлигини таъкидлайдилар ва улар орасида шоир Асириддинни алоҳида тилга оладилар.

Уз даврининг аллома суханпардозии бўлган Абул-фазл Муҳаммад бинни Тоҳир Асириддин Ахсикатий 1126—1128 йиллар орасида туғилган. У дастлабки таълимни ватанида олгач, Фарғонага бориб, ўқишни лавом эттиради. Лекин, бу ердаги ўқиш уни қаноатлантирмай, таҳсилни Балх шаҳри мадрасаларида давом лтиради. У ўз давридаги тиб, риёзиёт, кимё, нужм, ҳайат, фалсафа ва мантиқ каби илмларни пухта ўрганади; Ҳирот ва Марв шаҳарларига сафар қилади; у срадаги илм-адаб доиралари билан яқиндан танишади. Лекин нима сабабдандир у Султон Санжар саройидаги катта маданий ва адабий ҳаракат доирасига кирмайди ва унинг шеърлари орасида Султонга бағишланган қасида ҳам учрамайди.

Шу йиллари Хуросондаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт издан чиққан, ғўз қабилалари шаҳару қишлоқларда қатли ом уюштириб, Султон Санжарни асир олган эдилар. Ана шу даҳшатдан кўрққан Асириддин Ироққа кетишга мажбур бўлади. У дастлаб Ҳамадонда яшаб, Арслон ибни Тўғрал (1160—1179) ҳамда Қизил Арслон (1185—1191) даргоҳида хизмат қилади. Ҳамадондан бир неча бор Озарбайжонга сафар қилади. Асириддин Ахсикатий 1198 йили ватанидан йироқда, Озарбайжоннинг Ҳолҳол қишлоғида вафот этади. Демак, шоир ёшлигидан умрининг охиригача ғурбатда, моддий муҳтожликда яшаб ўтган.

Асириддиндан бизга қадар қасида, ғазал, китъа, рубоий, фард, таржиеъбанд сингари лирик тур жанрларидаги асарларни ўз ичига олган, 1313 йили Улвий Коший томонидан кўчирилган, шеърлар девони сақланиб қолган. У Лондон кутубхонасида сақланмоқда. Юқорида таъкидлаганимиздек, Асириддин умрида бирон бир ҳукмрон саройида муқим турмади, Ҳамадон ҳокими Муҳаммад Салжук ва Озарбойжондаги айрим ҳукмронларни мадҳ этиб қасидалар ёзган бўлсада, сарой билан доимо боғлиқ бўлмагани учун уларда ўзининг эркин, дадил мулоҳазаларини ҳам изҳор этаверган; баъзи қасидаларида саргордонликда чеккан азиятлару қон ютиб кечган умридан қаттиқ зорланади. Бир қасидасида ватандан жудолигу дўстлардан йироқликда ўтиб кетган ёшлигини кўмсаб, тескари айланадиган фалакни лаънатлайди:

Дар аҳди мо, модари роҳат аким монд,
Шоди зи халқ рӯи нухуфта чу духтар аст.

(Бизнинг замонамизда роҳатнинг онаси қисир қолди, шодлик халқ учун юзини ёпиб олган қизга ўхшайди).

Кўп ўринларда ҳасби ҳол характеридаги руҳий кечинмалар ҳаёт ҳақидаги чуқур фалсафий мушоҳадалар билан қоришиб кетади. Бундай қасидаларда Асириддин Ахсикатий шоир-олим сифатида намоён бўлади. Чунки, шоир ранг-баранг ташбеҳларни қўллайди, сонсаноксиз илмий тушунчаларни ишлатади.

Асириддин Ахсикатий ўз ғазалларида дунёвий ишқ-муҳаббатни ўзига хос содда ва равонликда тасвирлайди, қасидаларидагидек мураккаб ташбеҳ ва қиёслару рамзларни ишлатмайди. Ғазалларида ҳам биз ноаҳил дўстлару замона зулмидан азият чеккан, кимни дўст тутса, мухалиф иш тутишидан ғаму андуҳлар гирдобида қолган лирик қаҳрамонни кўрамиз. Аммо ошиқни ёрнинг нозу фироқи, жабру жафоси «дида пурхун» этса, бир кайрилиб боқиши гулгун этади:

Об мегирад зи рўяш чашми кас,
Акси ў он об гулгун мекунд.

(Унинг юзини кўргач, кўзим сув олади (яъни йиғлайман), аммо унга (сувга) тушган акси оби дийдамни гулгун этади.)

Асириддиннинг айрим ғазаллари бошдан охиригача замондан шикоят, ўзи яшаётган муҳит иллатларини рўйроғ танқид қилиш, фош этишдан иборат. «Менингдир», «Келмади», «Ўтажакдир» радифли ғазаллар шундай характерга эга. Шоирнинг баъзи ғазаллари ҳам ҳасби ҳол моҳиятидадир:

Бо ки гўям роз, чун ҳамдам намонд,
Дард бигузашт аз ҳадду, марҳам намонд
Нақши як ҳамдам ба ман нанмуд чарх,
В-ин батар, к-аз умр ҳам як дам намонд.

(Бир ҳамдамим қолмагач, розимни кимга айтай, дард жондан ўтиб кетдию бир малҳам қолмади, бу чарх менга бир ҳамдам нақшини ҳам кўрсатмади, бунинг устига умрдан ҳам бир дам қолмади).

Аммо аксарият ғазалларида шоир машуқанинг лутфу назокатию висол онларининг завқини тараннум этади; дилбари билан лола сайрию боғ гаштини суришни орзу қилади; гулу бўстон томошаси ёр билан хушдур:

Ба тан будам имрӯз чун нотавоне,
Шудам бо рафике сӯи бўстоне,
Зи хар сӯ, ки кардам назар гулистоне,
Дарахтоне бўстон арусону хар як,
Кушод аз замин лолагун бар баёне.

(Бутун вужудимла нотавон бўлган бу кун бир дўст билан бўстон сари юзландим. Қайси томондан лолазорга боқмайин, кўзим гулистонга тушди. Лоларанг заминдан бош кўтарган хар бир дарахт келинчакларни эслатади.)

Демак, Асириддин шеърларида танқидий рух билан бирга ҳаётга, гўзалликка, шодликка меҳр ҳам хийла кучлидир.

Шоир асарлари ўтмишда яратилган тазкиралар, баёзлар ва турли тўпламлардан жой олган. Унинг ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда Е. Э. Бертельс ва И. Ҳидоятовларнинг хизматлари катта.

ХОРАЗМ ФАХРИ

Ҳар галгидек бугун ҳам Маҳмуд ўрнидан кўзини укалаб турди-да онасининг «юз-қўлингни ювиб, но-нушта қил, ўйин қочмайди» дейишига қарамай, варрагини олиб томга чиқиб кетди. Хур-хур эсаётган баҳор шабадаси бирпасда варракни осмонга кўтарди. Варрак ҳаволаб юқорилаган сари, Маҳмуд уни янада баландга чиқармоқчи бўлиб орқасига тисарилаверди. Ногаҳоний чинкириқ онани хушёр торттирди: не кўз билан кўрсинки варрак аллақайларга учиб кетган, Маҳмуд эса томдан қулаб, инграб ётарди. Онанниг додвойига қўни-қўшнилари тўпланишди. Болани кў-тариб уйга олиб кирдилар. Бу орада отаси Абулқо-сим ҳам етиб келди. Табиб чақирдилар. У оёқнинг синганини айтиб, албатта, жарроҳлик муолажаси зарурлигини уқтирди. Жарроҳ келиб муолажа қилди, жароҳатни очиб, суяк заррачаларини олиб ташлади, асосий суякларни ўрнига солиб, малҳам қўйиб, тахтакачлади... Жароҳатлар тузалди-ю, аммо Маҳмуд бир умрга оқсоқ бўлиб қолди.

Бу шўх-шанг бола кейинчалик Замахшарий тахаллуси билан ўзбек маданияти тарихига кириб, ўз замонасининг улкан ижодкорлари сафидан ўрин олади.

Абулқосим Маҳмуд ибни Умар ибн Аҳмад Замах-

шарий 1075 йилда Кўхна Урганч яқинида дунёга келган. Бу диёр қолдиқлари Тошховуз вилоятининг Тахта туманидаги Измиқшир қишлоғидадир. Ногирон бўлиб қолганига қарамай Маҳмуд дастлабки таълимни қишлоғида олади, сўнгра Урганч ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўриб, мустақил мутолаа билан шуғулланган. Урганчда Замахшарий машхур тилшунос Абумузар ибни Жарир Заббие Исфаконийдан таълим олиб, тил, фалсафа бўйича мукаммал савод чиқаради. Бухоро мадрасаларида ўқиб юрганида эса Носир Ҳосирий, Абу-саъд Законий, Абулхаттоб ибни Абулбатир сингари замонасининг машхур олимларидан сабоқ олади; хат-тотликни пухта эгаллаб, одамларга китоблардан нусха кўчириб бериб, тирикчилик юритади. Таҳсилдан сўнг Исфакон, Хуросон, Бағдод, Хижозга, икки марта Маккага сафар қилади. Замахшарий бироз вақт Марвда Салжукийлар саройида хизматда бўлган. 1118—1119 йиллар оғир касалликка чалинган Замахшарий тузалгач, давлат хизматини тарк этиб, араб мамлакатлари бўйлаб саёҳатга чиқади. Бир неча йил Ироқ ва Арабистон ярим оролида яшаб, ерли халқларни тили, турмуш тарзию, илм-фани, маданиятини ўрганади. Халқ жонли тили, араб адабиёти билан қизиқади. Замонасининг забардаст, фидойи олими Маҳмуд Замахшарий 1144 йили ватанида вафот этади. 1333 йили Хоразмни зиёрат қилган араб сайёҳи Ибн Батутта (1304—1377) Замахшарийнинг макбарасини Кўхна Урганч яқинида кўрганлигини ва унинг устига кубба ўрнатилганлигини ёзиб қолдирган.

Замахшарий тил билими, тарих, география, адабиётшунослик, этнография, ахлоқ-одобга доир 50 дан ортиқ асар ёзган. У истеъдодли шоир ҳам бўлган, ғазал, қасида, нома, қитъаларини тўплаб, алоҳида девон тузган. Шеърларда Замахшарий кўпроқдунёнинг моддийлиги ҳақида фалсафий мушоҳадалар юритади, китобхонга ахлоқий масалалар хусусида панд-насихатлар беради. Олим асарларининг ўттиздан ортиқ турли даврларда кўчирилган нусхалари бизгача етиб келган. Олимнинг «Ал-қустос фил-аруз» («Аруз ўлчови»), «Насойиҳ-ул-кибор» («Улуғлар насихати»), «Асос-ул-балоға» («Сўзамоллик асослари»), «Ал-кашшоф» («Аён этувчи»), Куръони Карим тафсири китоблари Шарқ шеърляти назариясини, адабий-эстетик қарашлар тарихини, тил тарихини, ахлоқий-таълимий фикрлар тақомилини ўрганишда ҳамон ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Чунончи, у яратган таф-

сир хозирга қадар арабшунослар, фикҳдоншмандлари-ни ҳайратда қолдирмоқда. Замахшарий «Муқаддиматул идаб» («Нафис адабиёт муқаддимаси») асарини хоразм-шоҳ Аловуддин Абул Музаффар топшириғи билан ёзган. У араб грамматикаси, шевашунослигига доир ўнлаб рисо-лалар битган, луғатлар тузган. Олимнинг «Амоул ав-дия вал жибол» («Водий ва тоғ номлари») китоби қадим-1 и Арабистон ва Ироқ мамлакатлари географияси ҳамда халқлари турмуш тарзларини ўрганишда муҳим аҳамият-га эга. Ироқолими Фозил Солиҳаз-Самарний Замахша-рийнинг 56 асар ёзганини аниқлаган.

Буюк ватандошимиз Замахшарийнинг асарлари барча замонларда Шарқу Ғарб халқлари орасида шухрат ко-зонган. Шунинг учун уни илм-адаб аҳли «Хоразм фах-ри», «Ажам ва Араб олимларининг устоди» («Устод-ул Араб вал Ажам») сингари номлар билан эъзозлашган. Абусаид Самъоний-Марвазий (1113—1167), Ёқут Ҳа-мавий (1179—1227) каби олимлар «Насабнома», «Адиб-лар ҳақида тўплам» асарларида Замахшарийни «адиб-лар пешвоси» деб таърифлаганлар. Буюк бобомиз Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» («Етти сайёҳ») досто-нининг устози Абдурахмон Жомий таърифига бағиш-ланган бобида Замахшарийни эслаб ўтади:

Арабиятда дарс анинг вирди.
Ибни Ҳожиб камина шогирди.
Ибни Ҳожиб демайки, Жоруллоҳ,
Онча тафсир ишинда йўқ огоҳ.

(Арабчадан дарс бериш унинг доимий иши, Ибни Ҳожиб унга камтарин шогирди, Ибни Ҳожибгина эмас, ҳатто Жоруллоҳ ҳам араб грамматикасида унга тенгла-ша олмайди).

Замахшарий оила ташвишлари ижодга ҳалақит бе-ради, деб дунёдан тоқ ўтган, аммо кўплаб шогирдлари ва асарларини ўз фарзандларидек билган. Айрим олим-лар Замахшарий икки марта Маккаи мукаррамада бўл-ган, Куръон ва ҳадисни чуқур билиб, мукамал шарҳ-лагани учун Жоруллоҳ «Оллоҳнинг қўшниси» деган лақаб олган, деб уқтиришади. Замахшарийнинг ада-биётшунослик, тилшунослик, ва ахлоқ-одобга доир асар-лари бизга ҳамиша ҳамдам ҳамроҳдир. Унинг ижодини ўрганишда ва ўзбек тилига таржима қилишда профес-сор А. Рустамов ҳамда шарқшунос У. Увватовларнинг хизматлари каттадир.

ЗАМАХШАРИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Инсоннинг кийимига қарама, билимига қара. Илм — бу ота, балки у сут беришда онадан фойдалироқдир. Ў ёмонликни тузатиш учун ҳамма нарсадан яхшироқдир. Агар тилингни тиймасанг, жиловингни душманингга бериб қўясан.

Ақилли ғофилнинг холи нодон ғофилнинг умрига силтов бўлади.

* * *

Сенга энг яхши маслаҳат мутақаббирлик билан юзингни тескари бурма ва шон-шухратинг билан фахрланма.

* * *

Урушқоқ ва жанжалкаш киши хафалик билан шодлик орасида яшайди.

* * *

Ҳаддан ошишингни пасайтир, кибирланишдан воз кеч.

Яхшилик билан инсон камоли, ани қилургача йўқтир мажоли.

Қуёш нури беркитилмайди, ҳақиқат шамъи сўнмайди.

* * *

Виждонли киши хавфдан холи яшаса, хиёнат қилувчи киши беҳаловат яшайди.

* * *

Савдогарнинг шухрати чўнтагида.

* * *

Чайқовчи — овчи ити.

Хатолар қилишда оворалардир. Хато — алар тушган аробалардир.

НУКТАСАНЖ ШЕЪРШУНОС

Тонг саҳарлаб дарвоза тақиллади. Энди намози бомдоддан фориг бўлган мўйсафид бориб дарвоза занжирини туширди. Эшик олдида 35—40 яшар аёл гармсел урган ниҳолдай рангпар кизча билан турарди.

— Пирим, қизим оғир дардга чалиниб қолди, кўрсатмаган табибим қолмади, охирги умидим сиздан.

— Марҳамат, қани ичкарига киринглар.

Меҳмонлар ичкарига кириб, тор пешайвондаги кўрпача устига ўтиришди. Табиб қизчанинг томирини кўрди, икки чаккасини, қовоқларини босиб, кўзини тафтиш этди, қовурғаларини ҳам, курақларининг остини бармоқдари билан силаб кўргандай бўлди.

— Қизингиз кўп қон йўқотибди, қоринда балғам йиғилган, зардоб ҳам кўп, қолдириб кетсангиз, муолажа қилиб кўраман, — деди табиб.

— Майли худо хайрингизни берсин, эти сизники, суяги бизники, — ялинди онаизор.

— Ундай деманг, рози бўлсангиз, қизингизни мен фарзандликка ола қоламан.

— Мингдан-минг розиман, жони омон қолса бўлди.

Табиб қизчани кампири билан бир ой давомида боқишди, ювиб тарашди, томирдан қон олишди, энг ноёб дориларни тайёрлаб беришди. Қизча аста-секин рангига келиб, қайт қилишу қон кетишлари тўхтаб, соғайиб кетди. У янги ота-онанинг юмушини қилиб, тоғу тошлардан доривор гиёҳлар теришда ёрдам бериб юрди.

Бутун умрини илм-фан, давлат ишларию табобатга сарфлаган бу зот ҳамюртимиз Низомий Арузий Самарқандийдир.

Низомий XI асрнинг 90 йилларида Самарқандда туғилган. Унинг болалик йиллари она шаҳрида ўтган, мадрасада таҳсил кўриб, ижтимоий ва табиий фанлар бўйича мукамал билим олган. Вилоят ҳамда тахт учун феодал урушлар авж олган бир пайтда Низомий Арў-

зий Самарқандий ҳозирги Афғонистон худудига ўтиб, ғўрийлар сулоласи ҳукмдорлари саройида ишлайди. Ғазна, Ферўзкух, Бомиён ва бошқа шаҳарларда бўлади. Салжуқийлар, ғазнавийлар ва ғўрийлар олиб борган хонавайронгарчилик урушларининг бевосита гувоҳи бўлади. Низомий Аврўзий Самарқандий XII асрнинг 60 йилларида Бомиёнда вафот этади.

Олимнинг бизга қадар ягона «Чаҳор мақола» китоби етиб келган. Олим ўз асарини 1156—1157 йиллар орасида Бомиёнда ёзган. Худо, пайғамбар ва тўрт халифа таърифига бағишланган ҳамд ва наътдан ташқари тўрт фасл ҳамда бир ҳикоятда дунёнинг тузилиш, ер сфераси, табиатнинг моддийлиги, сезги аъзолари ҳамда билиш ҳақида мушоҳада юритилган.

Шундан сўнг дабирлик илмининг сеҳри, шеър моҳияти ва шоир салоҳияти, юлдузшунослик ва мунажжимликнинг моҳияти, табиблик ва тиб илмининг аҳамияти ҳақида тўрт мақола келади. «Чаҳор мақола» Ўрта Осиё ва Хуросон халқлари илм-фани, маданияти, адабий-эстетик қарашлари тарихи, у ёки бу ёзувчининг ҳаёти ҳамда ижодий меросини ўрганишда беназир манба ҳисобланади. Зероки, муаллиф китобда олдин ўтган ҳамда ўзига замондош бўлган кўплаб астроном, математик, тиб олимлари, адабиётшунослар, шоирлар ҳамда илм-фаннинг бошқа соҳалари вакиллари номини тилга олган, асарлари хусусида баҳс юритади, турли муносабатлар билан эслаб ўтади, баҳоли кудрат баҳолайди. Айниқса, рисоланинг «Шеър илмининг моҳияти ва шоирнинг салоҳияти», «Шоир ва шеърнинг қандай бўлиши» сингари қисмлари катта илмий, амалий қимматга молик. Чунки, бу бўлимларда олим ҳозирги кунда ҳам долзарб масалалар ҳисобланган ижодкорнинг бурчи, масъулияти, ўзига талабчан, ҳамиша изланишда, ўрганишда бўлиши хусусида жиддий фикрларни ёзган. «Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида, — деб ёзади Низомий Арўзий, — ўтмиш шоирларининг шеърларидан 20 минг байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан 10 минг мисрани ёд билмаса, устодлар девонини доимо мутолаа қилмаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса, юксак даражага етмайди. Ҳамда шеър навлари ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг яхши еки нуқсонли томонлари ақлининг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон,

1,п»би нозики эса камолат сари майл кўрсатмайди». Нждога локайд қарайдиган, нўноқ шоирларни қорала-М11 адиб ёш олимларга, соҳибистеъдод қаламкашларга шмхўрлик қилиш, уларнинг тарбиясига жиддий эъти (>ор бериш лозимлигини алоҳида уқтириб ўтади. «Шоир (-ш бўлса-ю, шеърлари яхши бўлмаса, аммо қобилият бўлса унинг яхши шоир бўлишига умид қилса бўлади. Олийжаноблик қондаси бўйича бундай шоирнинг шрбиясига киришиш вожиб, у ҳақда қайғуриш фарз, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир», — деб таъкидлайди муаллиф. Шундан сўнг муаллиф ёш ижодкорлар шеърят назариясига доир ўтмиш аждодлар яратган асарларни пухта билиши, хусусан, аруз ва қофия масалаларига доир китобларни ўрганиш зарурлиги ҳақида фикр юритади ҳамда мутолаа қилиш лозим бўлган илмий рисоаларнинг номларини санаб ўтади.

Бадий асарда шакл ва мазмун бирлиги, шеърятнинг инсон тафакқурига таъсири, бадий-эстетик, таълим-тарбиявий аҳамияти, ўтмиш аждодларнинг маданий-адабий меросига ҳурмат билан қараш, уларни тўплаш, кўчириб китоб қилиш хусусидаги мулоҳазалари катта аҳамиятга эга. Шоир ва шеърнинг қандай бўлиши, яхши бадий асарнинг кадри, мангу барҳаётлиги хусусидаги мана бу мулоҳазалар ҳам ғоятда мароқлидир.

Муаллифнинг фикрича, ҳукмронлар ижодкорларга, шоирларга эътибор бериши лозим, уларни эъзозлаш, асарларини кадрлаши зарур. «Чунки подшо... ўлим фармонини олгач, унинг лашкарлари, хазинаси ва қимматбаҳо нарсаларидан ҳеч вақо қолмайди. Фақат номигина шоирларнинг шеъри орқали боқий қолади... Шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очиқ чехра бўлиши лозим. Шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши зарур».

Яхши бадий асарнинг барҳаётлиги, инсон камолотига, эстетик дидига таъсири борасида фикр юритганда Низомий Арўзий Ҳанзала Бадғисий, Абу Абдуллоҳ Рўдакий ва Абулқосим Фирдавсийларнинг номи ҳамда асарларини ҳурмат билан тилга олади. Чунончи, оддий кўшчи Аҳмад Абдуллоҳ ал-Хўжастоний Бадғисийнинг икки байти таъсирида жанговор сипоҳий, машҳур лашкарбоши, оқибат натижада ҳукмдор даражасига етади. Форсий тилдаги шеърятнинг асосчиси Рудакийнинг

«Бўйи жўйи Мулиён ояд ҳаме» — деб бошланадиган машхур қасидаси амир Наср Ибни Аҳмад бошчилигидаги аёнларда ватанга меҳрни туғён урдиради. Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни старлича кадрламади, аммо бу асар ҳамон кишиларни гуманизм, ватанпарварлик, қаҳрамонлик руҳида тарбиялаб келмоқда. Муаллиф ўнлаб шоирлар тақдири ва ижоди мисолида ана шу хилдаги мулоҳазаларни баён этади.

Низомийнинг бу асари инглиз, немис, рус тиллари-га таржима қилинган. Уни ўзбек тилига эса шарқшунос Маҳмуд Ҳасаний ўгирган.

Хуллас, Низомий Арўзий Самарқандийнинг илмий қарашлари, хусусан, адабиётшуносликка доир назарий мулоҳазалари ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда.

ХАЛҚ ДАРДИГА ҲАМРОЗ

Ўтмишдаги аксарият шоирларимиз Анварийни устод санъаткор сифатида зикр этадилар. Фарбий Оврўпа адиблари эса уни форсий тилдаги шеърятнинг «пайғамбарларидан» деб атайдилар. Бунинг сири нимада? Гап шундаки, ҳали кичик шеърый жанрларда катта тажриба бўлмаган бир даврда Анварий лирик турнинг барча жанрларида мумтоз асарлар яратди, қасиданинг шакл ва мавзу доирасини кенгайтди, шеърятни замон руҳига яқинлаштирди. Натижада салжуқийлар сулоласи адабий муҳитида ўзига хос бир мактаб яратган шоир даражасига етди.

Авҳадуддин Али ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ Анварий 1105 йили Ҳоварон ўлкаси, Абевард вилоятининг Бадка қишлоғида туғилди. Анварий ёшлигиданоқ илм ўрганишга берилиб нужум, тиб, ҳандаса, илми бадеъ, ҳикмат, фалсафа ва бошқа фанларни ўрганди. Тус мадрасасида ўқиб юрганидаёқ «Ховарий» тахаллуси билан ишқий шеърлар ёза бошлади. Худди шу даврда салжуқий ҳукмронлар саройида, хусусан, Султон Санжар ҳокимияти пайтида (1118—1157) турли хил ижодкорлар жамланган адабий муҳит мавжуд эди. Анварий тахминан 20 яшарлигида ана шу шеърят доирасига дохил бўлди. XII асрнинг ўрталаридан бошлаб, Хуросонда нотинчлик содир бўлади. Марказий ҳокимият билан вилоят феодаллари ўртасида жиддий келишмовчилик юз берди. Хоразмшоҳлар бир неча бор бош кўтардилар. Хусусан, Афғонистоннинг тоғли вилоятларидаги ғўз-

||шинг марказга ҳужуми кўп фалокатлар келтирди:
оОод шаҳарлар вайрон қилинади, ёндирилади, илм-фан,
маданият кишилари ўлдирилади ёки тўрт гомонга тар-
қалиб кетишади, илму урфон таназулга юз тутлади,
Марв, Ғазна каби шаҳарлар ҳувиллаб қолади.

Анварий дастлаб Марвдан Нишопурга, у ердан эса
1>алхга ўтиб яшашга мажбур бўлади. Лекин Футухий
Марвазий номли шоир ғаразли ният билан Анварий
номидан Балх ва унинг халқини масхараловчи хажвия
I/ шб тарқатади. Шоир оғир аҳволда қолади ва «Қаса-
мёд» номли қасида битишга ҳамда шаҳар қозиси Ҳаму-
диддин ёрдамида бу маломатдан қутулишга эришади.

Ҳасби ҳол характердаги қасидаларидан бирида шоир
узининг дарбадар юриши, тухмат, фитнаю маломат ўқиға
ишон бўлиб, ғам-ҳасратда умр ўтказиб юрганлигини,
қай юртга борса ҳам нохушлик пешвоз чиққанлигини
ифодалайди:

То омад аз адам ба вучуд асли пайкарам,
Чуз ғам набуд бахра зи чархи ситамгарам.
Хун шуд дилам дар орзуи он ки як нафас,
Баҳри ғам зи гулшани шоди гуле барам.

(Танам йўқлик оламидан вужудга келгандан буён
ситамгар чархдан ғамдан ўзга нарса насибам бўлмади.
Шодлик гулшанидан тиконнинг захрисиз бир гул те-
риш орзусида бағрим қон бўлди.)

Оғир, машаққатли ҳаётга қарамай, шоир ишқий,
хажвий шеърлар, қасидалар ёзиш, илмий рисоалар би-
тиш билан машғул бўлди. Анварий 1187 йили Балхда
вафот этади. Анварийдан бизга қадар ғазал, рубоий,
қитъа, қасида каби жанрлардаги шеърларни ўз ичига
олган катта ҳажмдаги девони, илмий рисоалар мерос
бўлиб қолган. Табиатан шўх, ҳазил-мутуйиба, рост-
гўйликка мойил Анварийнинг шеърлари лирик қахра-
моннинг нозик туйғулари, ҳикматомуз байтлар, муно-
фик кишилари, зolim феодаллару риёкор дўстларни тан-
қид ва фoш этувчи шеърлар билан омухта бўлиб кета-
ди. Шоир асарлари инсон камолати, ҳаёт ва коинот,
ижтимоий борлиқ ва инсон тафаккури ҳақидаги ил-
мий, фалсафий мушоҳадаларга бой, турли-туман руҳий
кечинмаларнинг ранг-баранг беқиёс тасвирларига се-
робдир. Унинг нуктасанжу нозикбинлиги таъб аҳлини
хайратга солади.

Биз ошиқнинг вафосизликдан, мурувватсизлиги

паймонбузарликдан шикоятни замирида мавжуд ижтимоий тузумдан, ҳукмрон табақалардан нолишини сезасиз. Шунинг учун ҳам юксак ахлоқ-одобни, инсонпарварлигу самимийликни тарғиб этган шоир мардумазор, жангжўй одамларни танқид остига олади, халқнинг зулм-зўрликка нисбатан нафратини ифодалайди. Икки кишининг мунозараси шаклидаги битилган бир ғазалда шоир «Ҳокимлардаги барча мулк халқникидир» деган фикрини илгари суради:

Дурри марварид чашми ашки атфоли ман аст,
Лаълу ёкути ситамаш хуни айтоми шумост.
Онки тоби сабу пайваста ас хостаг,
Гар бижўй, то ба мағзи устихонаш они мост.

(Тожидаги дурру марварид фарзандларимнинг кўз ёшидир. Зеб-зийнатидаги лаълу ёкут аждодингизнинг қонидир, мадомики биздан шароб сувини олар экан, билсангиз, суяқларидаги илиги ҳам бизникидир.)

Анварий саройга яқин туриб, ҳукмронларга атаб қасидалар ёзган бўлса ҳам, моддий қийинчиликда яшади, замонасининг мураккаб зиддиятларини, оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаётини, юртда юз бераётган ижтимоий адолатсизликни зукколик билан кузатган, унга ҳамнафас ҳамдард санъаткордир. Шоир ишқ-муҳаббатни, ҳаёт гўзаллигию табиат жозибасини рангбаранг образларда тасвирлаган, улуғлаган. У ёрининг нозу итобию, ағёрнинг ғаламуслиги, жудолик дардини ўткинчи деб биларди, висол онлари келишига ишонч билан, келажакка умид билан яшайди:

Гар балое мекашам, айбам макун,
К-ин бало охир ба коре мекашам.
Заҳмати сармои сард аз моҳи дай,
Бар умеди навбаҳоре мекашам.

(Бошимга бирон бало келса, айб этмагин, эртанги кун умиди билан унинг захмини тортаман. Бўлажак навбаҳор иштиёқида кишининг қаттиқ совуғига бардош бераман.)

Форсий тилдаги шеърятда Анварий энг кўп қасида ёзган ва бу жанр имкониятларининг янги қирраларини очган санъаткордир. Бизга қадар унинг 250 дан зиёд қасидалари етиб келган. Шоир қасидаларини ўқир эканмиз, анъанавий васф-мадҳиялар билан бирга ҳасбу хол,

а)юкий-таълимий, бахория характеридаги фикр муло-
\a ^аларини кузатамиз, даврнинг турли-туман воқеала-
|)н билан ошно бўламиз: халқ дарди, ватан тақдири
\ақидаги дардкаш мушоҳадаларга шерик бўламиз. Де-
мак, Анварий сиртдан қараганда фақат мадҳия моҳия-
Ш1 а молик бўлиши лозимдек туюлган қасидага ижти-
мой-фалсафий, ахлокий-сиёсий масалаларни олиб
кирди, халқпарварлик, инсондўстлик, ватанпарварлик
тнларини ифодалашга эришди. Бу ғоя «Хуросон кўз
сшлари» қасидасида, айниқса, мукамал ўз аксини топ-
\ап. Унда шоир хонавайрон бўлган халқнинг ғам-ҳас-
ратини, душман оёғи остида харобага айланган обод
шаҳарлару боғу-бўстонлар манзарасини қалб изтироб-
аари билан чизади. Самарқанд ҳокимидан мадад сўраш
о\ангида битилган байтлар китобхон қалбида ватан-
дўстлигу инсонпарварлик туйғуларини жўш урдиради;
ўзаро феодал урушлар, тахт-тож талashiш, беҳудага
\алқ кони тўкилишига нафрат уйғотади.

Бар бузургони замона хурдон шуда солор,
Бар каримони жаҳон гашта лаимон меҳтар,
Бар дари дунон аҳрор ҳазину ҳайрон,
Дар кафи риндон аброр асиру музтар,
Шод, илло дари марг набини мардум,
Бикр, чуз дар шиками мом, наёби духтар...
...Халқро з-ин ғам фарёдрас, эй шоҳнажод,
Мулқро з-ин ситам озод кун, эй покгуҳар.

(Замона улуғларига гўдаклар бош бўлди, жаҳон буюк-
ларига пасткашлар раҳнамо бўлди, донолар нодонлар
даргоҳида ҳайрону ғамгиндур, шаробхўрлар чангалида
оқиллар асиру ғамгин, ажал остонасида турган халқда
шодлик на қилсун, она қорнидан ўзга жойда қиз бола-
ни тополмайсан... Эй шоҳнажод, бу ғамгин халқнинг
фарёдига ет, мулкни бу ситамдан озод эт, эй покгав-
хар).

Қасида бошидан охир ана шундай оташин мулк-
парварлик, фуқаропешалик, илму урфон топталишига
ачиниш руҳи билан суғорилган. Демак, Анварий
шеърятни ўзининг жанр жиҳатидан ранг-баранглиги,
ғоявий нуқтаи назардан ўша давр адабий муҳитидан
бир даража юксак туриши билан ҳамиша шуарою фу-
зало диққатини жалб этиб келган. Шоир ижодини ўр-
ганиш ва нашр этишда В. А. Жуковский, Р. Ҳодизода,
А. Абдуллаев сингари олимларнинг хизмати катта. Уз-

бек адабиётшунослигида Анварий ижодига бағишланган тадқиқот яратилмаган, шеърлари ўзбек тилига ҳали таржима қилинмаган.

ХАМСАЧИЛИК КАШШОФИ

Баҳром гўр шикорга чикқанида ўз маҳоратини намойиш қилиш учун ёнидаги маликадан узоқда кўринган кийикни қандай отиб беришни сўрайди. Малика унга «бир ўқ билан қўлини қулоғига михла, иккинчиси билан бўғизла», дейди. Баҳром бир ўқ билан оҳунинг қулоғини нишонга олади. Жароҳатланган қулоғини қашлаётган кийикни оёғини иккинчи ўқ билан «қулоғига михлайди» ва ҳунарига баҳо истайди. Қиз бўлса, «бу ерда ҳеч қандай сир, маҳорат йўқ, бу машқнинг маҳсули», дейди. Ғазабланган Баҳром суюкли қизни саҳрода қолдиради ва бир сардорга ўлдириб юборишни буюради. Шоҳ кетгач оқила аёл «шоҳ ғазабда шундай қилди, кейин афсусланади. Сен мени бир пана манзилга элтиб кўй», деб бўйнидаги дурнинг бир донасини сардорга беради. Ҳалиги хизматкорнинг шаҳар четида улкан боғи бор экан. Сардор раққоса, созанда қизни ўша ерга элтибди ва унинг илтимосига кўра 60 зинали бир айвон қурдирибди. Қиз ҳар куни янги туғилган бир бузоқни ўша зиналардан юқорига кўтариб чиқиб, олиб тушаркан. Бузоқ новвос бўлганида ҳам зиналардан эркин кўтариб чиқиб, олиб тушар экан. Кунлардан бир кун қизнинг илтимосига кўра хизматкор овдан қайтаётган Баҳромни ўша айвонга меҳмондорчиликка таклиф этибди. Айни зиёфат қизиган пайтда малика буқачани айвонга кўтариб чиқибди ва пастга олиб тушиб қўйишни шохдан илтимос қилибди. Шунда Баҳром «бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Бу машқ маҳсули», дебди. «Нега энди кийикнинг оёғини ўқ билан қулоғига тушовлаш машқ ҳосили эмас экану бузоқни олтмиш зинага кўтариб чиқиш машқ маҳсули экан», дебди таъна билан қиз. Баҳром қилмишидан пушаймон бўлиб, севгилисини саройга элтибди.

Шарқда беш дostonдан иборат «Хамса» ёзишни бошлаб берган Низомий Ганжавий ана шунақа кўплаб ибратомуз ҳикоялар муаллифидир. Абу Муҳаммад Илос бинни Юсуф Низомий 1141 — 1143 йиллар орасида ҳозирги Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида маърифатли оилада дунёга келади. Унинг отаси Эроннинг Қум шаҳ-

рилан бўлган, онаси эса ҳарбий саркарданинг кизи чил. Болалигидаёқ ота-онаси вафот этгач, ёш Юсуф-НIIII гарбияси билан тоғаси Хожа Умар шуғулланади. IИ юмийнинг аждодлари, таҳсил йиллари ва қайси мадрелларда ўқигани маълум эмас. Ганжа X—XII асрларла маданият, илм-фан, савдо-сотик анча ривожланган шп\ар бўлган. Шоир асарларидаги далиллар унинг фор-I ий ва араб тилларидан ташқари юнон, қадимги пахла-ШI й, санскрит ва бошқа тилларни ҳам билганлигини гасдиқлайди. Низомий ўз давридаги фалсафа, мантик, ило\иёт, адабиётшунослик, кимё, астромия математика сингари фанларни пухта билган, илмнинг инсон камолатида туган ўрнига алоҳида эътибор берган. У (амонасидаги Абулалои Ганжавий, Изуддин Шервоний, Мужириддин Байлоқоний, Анварий, Жамолиддин Аб-лураззоқ ижоди билан таниш эди. Хоқоний Низомийнинг яқин дўсти эди.

Ёшлигиданок шеър машқ қилиб юрган Низомий йигитлик палласида шоир сифатида шуҳрат қозонган. Унинг араб ва форсий тилда ёзган ғазал ҳамда қасидалари илм-адаб аҳли назарига тушади. Уни ҳукмронлар сарой шоирига айлантирмоқчи бўладилар. Моддий муҳгожликда яшаган ва баъзан амалдорларни мадҳ этиб қасидалар ёзган Низомий умрининг охиригача саройга бормади. Низомий Офоқ номли хотинидан таваллуд бўлган ўғли Муҳаммадни илм-маърифатли қилиб тарбиялаган. Шоир дostonларидаги ўғлига насихатномалар шундан далолат беради. Буюк мутафаккир ва даҳо санъаткор 1209 йили ўз ватанида вафот этган.

Низомий бадий ижод билан эрта шуғулланади. Шоир қасидалари васфия ҳамда фахрия моҳиятига эга бўлиб, кўпроқ ижтимоий ҳаёт, моддий борлик ҳақида фалсафий мушоҳадалар юритади, адолат ва ақл-заковатли, тадбиркор ҳукмронларни васф этади. Ана шундай қасидалардан бири ғоятда маъкул бўлгани учун Дарбанд шаҳри ҳокими Офоқ номли кул қипчок кизини инъом этади ва шоир унга уйланади. Давлатшоҳ Самарқандий (1487) Низомийнинг 20 минг мисрадан иборат шеърлар девони мавжудлигини таъкидлаган. Шоирнинг ўзи «Хусрав ва Ширин»да ғазаллари Дарбанд саройидаги созандалар дастаси томонидан кўшиқ қилиб қуйланиши ҳақида маълумот беради. Баъзи ғазалларида Низомий ижтимоий адолатсизликдан нолийди, ахлоқий-таълимий фикрларни илгари суради Афсуски, бизга қадар шоирнинг ўнга яқин қасидаси ва

бир неча ғазалларигина етиб келган, холос. Унинг шеърлар девони ҳанузгача топилмаган.

Шоирнинг Эрон олимлари томонидан турли манбалардан йиғиб чоп этилган девони 10 қасида, 192 ғазал, 5 китъа, 68 рубоийдан иборат.

Низомийга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Хамса»дир. Шоир халқ оғзаки ижоди, қадимий воқеаномалар, ёзма манбалардан ижодий фойдаланиб, ҳаётнинг долзарб масалаларини акс эттирувчи бешта дoston ёзди ва улар «Хамса» номи билан бир китобга жамланган.

Низомий «Хамса»нинг илк дostonи «Махзанул асрор» («Сирлар хазинаси»)ни 1173—1180 йиллар орасида ёзган ва Кичик Осиёдаги Эрзинжон шахрининг ҳокими Баҳромшоҳга йўллаган. Дoston Баҳромшоҳга маъкул тушиб, шоирга талай инъом-эҳсон жўнатган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Низомийнинг муҳолифлари бу тухфани талон-тарож этганлар. Шунинг учун ҳам шоирнинг моддий аҳволи умрининг охиригача оғирлигича қолган. «Махзанул асрор» ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий дoston бўлиб, мукаммал муқаддима ва йигирма боб-мақолатдан иборат. Мақолатларда Низомий одам ва оламнинг яратилиши, адолатнинг фойди ва зулмнинг зарари, одамгарчилик, яхшилик, аждодлар урф-одатига ҳурмат ҳамда садоқат, поклик ва саҳийлик, инсоф сингари жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида улкан мутафаккир сифатида мулоҳаза юритади, ўз мушоҳадаларини ҳаётий ҳикоя ва масаллар билан тасдиқлаб, исботлаб боради. Низомий «Золим шоҳ ва одил киши», «Кампир ва Султон Санжар» сингари қатор ҳикоятларда адолатли шоҳ ғоясини илгари суриб, ўз давридаги зулм-зўрлик, инсофсизликни қатъий қоралайди, замон ҳукмронларини одил бўлишга ундайди. «Махзанул асрор»даги инсонпарварлик ғояси, ахлоқий-таълимий қарашлар шоир пандномаларининг энг мумтози эканлигини кўрсатади.

«Хусрав ва Ширин» ишқий саргузашт асар ҳисобланади. «Хамса»нинг иккинчи дostonи бўлмиш бу ишқномани Низомий халқ оғзаки ижоди, воқеаномалар ва «Шоҳнома»дан ижодий фойдатаниб яратган. Фирдавсий Эроннинг сосоний ҳукмронлари охириги вакили Хусрав Парвизнинг (590—628) тарихий саргузаштини жангнома тарзида ёзган. Низомий бўлса шавкатли шоҳ Хусрав Парвизнинг Арманистон маликаси Ширинга бўлган муҳаббатини тасвирлаган. Дostonда Хусрав, Ме-

ушбону, Ширин, Шакар, Марям, Шопур, Шерўя, Фар-
\ол, Баҳром Чўбина ва сарой амалдорлари образи тас-
ирланган. Шоир Хусравни жасур, тадбиркор, давлат-
11Ц](1 бутунлигини сақловчи шоҳ сифатида таърифласа
\ам, севги-муҳаббатда беқарорлиги ва шахсий манфаат
учун муқаддас нарсадан ҳам воз кечиш, маънавий нуқ-
соиларини танқид этади. Ширин адолатли, тадбиркор
\укмрон Меҳинбонунинг жияни, гўзалликда танҳо. Айни
иантда у билимли, донишманд киз: турмуш қийинчи-
шқларини сабот билан енгади, холасидан сўнг давлат-
ип адолат билан бошқаради, юртнинг тинчлиги, халқ-
пипг фаровонлигини таъминлайди. Ширин Хусравни
чин дилдан севади, уни яхшиликка, маърифат ва адо-
чатга йўллаб туради. Низомий моҳир уста ва наққош
Фарҳоднинг хунари ва санъатини маҳорат билан чиз-
1п. Умрининг сўнгги нафасигача Хусравга содиқ кол-
1ан Ширин Фарҳодни чин инсон, моҳир уста сифатида
\урмат қилади. Унинг бевақт вафоти муносабати билан
мунг чекади. Босқинчилик урушларини, давлат бутун-
лигига раҳна соладиган исён, ўзаро феодал можаралар-
пи, разолатни қоралаган Низомий маърифат ва санъатни
олқишлайди: Борбад, Некисо, Саркаш сингари созан-
да ва ҳофизларни зўр самимият билан тасвирлайди.

Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Ара-
бистондаги Бани Омир қабиласи бошлигининг ўғли
Қайснинг Лайлига муҳаббати тасвирланади. Шоир бу
асарда ҳақиқий севгини тасвирлаб, фидоий ошиқ-
маъшуқалар образини яратиш билан бирга юксак ин-
соний фазилатларни улуғлайди: олийҳимматлик, би-
лимдонлик, дардманларга ҳамнафас, ҳамдард бўлиш,
инсон кадр-қимматини эъозлашни таъкидлайди.

«Хафт пайкар» («Етти гўзал») достони шавкатли Баҳ-
ром Гўрнинг севги саргузашти тасвирига бағишланган.
Асар Баҳромнинг саргузашти, унинг канизак Фитнага
бўлган муҳаббати тасвиридан ташқари яна етти қисса-
ни ўз ичига олади. Шоир дostonда тадбиркор, адолат-
ли, шижоаткор шоҳ Баҳромни мактайди: Яман шоҳи
Нўъмон томонидан машҳур меъмор Симнорнинг ми-
норадан ташлаб ўлдирилиши, вазир Ростравшаннинг
хиёнати, зулмини, саройдаги низо-адоват, маккорлик,
мансаб-бойлик талашиш, мол-мулкка ҳирс қўйишни қат-
тиқ қоралайди. Халқ осойиши ва юрт оройишини
ўйлайдиган ҳукмронларни улуғлайди.

Достон охирида Баҳром Гўрнинг вақтини кўпроқ
кийик овлаш билан ўтказишини тасвирлаган. Кунлар-

дан бир куни бир гўзал охуни қувиб ғорга кирган Баҳром қайтиб чикмайди. Асар Баҳромнинг ҳалокати ва шоирнинг насиҳати билан тугайди.

Низомий «Хамса»сининг бешинчи достони «Искандарнома» бўлиб, у «Шарафнома» ва «Иқболнома» сингари икки қисмдан иборат. «Шарафнома»да шоир Искандарнинг туғилишидан то Нўшобани асирликдан озод этиб, оби ҳаётни қидириб зулматга киришигача бўлган воқеаларни тасвирлайди. Бунда Низомий асосий этиборни Искандарнинг Никуможис ва унинг ўғли Арасту кўлида вояга етиб, фаолият кўрсатиши, ер юзида адолат ўрнатиб, турли юрт ва элатларда тинч ва фаровон ҳаётни таъминлаш учун олиб борган уруши тасвирига қаратган. «Иқболнома»да эса Искандарнинг турли соҳа олимлари билан инсон ва коинот, объектив борлиқ ва ижтимоий ҳаёт, илоҳиёт хусусидаги савол-жавоблари батафсил ёритилган. Искандарнинг тўрт саёҳати тафсилотлари, идеаллик тасвири, етти буюк донишманднинг ҳаёти ва бошқа жуда кўп воқеалар баёнида Низомий дунёқарашининг гуманистик, ижтимоий-сиёсий жиҳатлари бадиий юксак даражада ифодаланган. Бош қаҳрамон барча билимларнинг донишманди, замин ва коинотнинг ҳамма сирларидан воқиф, кароматгўй ва пайғамбар даражасига кўтарилади. Бундан шоирнинг мақсади «Махзанул асрор», «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» дostonларида йўл-йўлакай ифодаланган маърифатли, адолатли шохнинг мукамал сиймосини яратиш эди. Ҳақиқатда ҳам Искандар ёшлигидан барча билимларни пухта ўрганади, ақлий ва жисмоний жиҳатдан баркамол бўлгач, илм-фанга рағбат қилади. Унинг зангиларга қарши биринчи жангиёқ камбағалларни ҳимоя қилиш мақсадида бошланди. Дорони енггач, хароб юртни обод, хонавайрон халқни шод этади. Хуллас, Искандар сиймосида Низомий ўзи орзу қилган донишманд, тadbиркор, барча халқларнинг тинч-тотув яшаши учун, ер юзида зулм ва қабоҳат уруғини қуритишга қаттиқ бел боғлаган, халқ орзу қилган одил шох образини мужассамлаштирган.

Низомий «Хамса»сидаги аксарият образлар биринчи дафъа бадиий адабиётда мукамал сайқалини топиб, кейинчалик Шарқ дostonчилигида анъанавий образларга айланди. Бугина эмас, Хусрав Дехлавий, Ҳожу Кирмоний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Очилдимурод Мирий сингари санъаткорлар Низомий анъанасини давом эттириб, ўзларига хос услуб ва ма-

Ҷорат билан «Хамса» ёзганлар. Дехлавий, Жомий ва Павоий «Хамса»лари катта шуҳрат қозонди. Уларда Низомийнинг мавзу, образлари янги ранг ва оҳангларда қуиланади, шоирларнинг ижодий нияти давр талаби (>нлан ривожлантирилди ва янги тараққиёт чўккисига кўтарилди.

Низомий асарлари ўтмишда аслида ҳам, туркийча гаржимаси орқали ҳам халқимиз орасида кенг тарқалган. Ўзбек хаттотлари шоир «Хамса»сини қайта-қайта кўчирдилар, мусаввирлари эса минатюралар билан бетдилар. Истеъдодли шоир ва дostonнавис Қутб 1341 йили «Хусрав ва Ширин»ни маъно нозикликлари, бадий жозибасини сақлаган ҳолда турк тилига ўгирган. Шоир Хайдар Хоразмий бўлса, «Махзанул асror»дан илкомланиб, ижодий файз топиб, «Гулшанул асror» дostonини ёзди. Атоқли шоир, тарихнавис ва сермаҳсул таржимон Огаҳий «Хафт пайкарни» ўзбек тилига пасрда таржима қилган. Навоийдан тортиб барча ўзбек июирлари Низомийни ўзларига устоз деб билишган. Улуғ озар шоири дostonлари сюжети асосида сахна асарлари ҳам яратилган. Таникли шарқшунос, профессор Ш. Шомухамедов Низомий ғазал ва қасидаларини, дostonларидан айрим ҳикоятларни таржима қилиб, нашр эттирди. Хуллас, Низомий асарлари, у улўглаган юксак ғоялар халқимизга ҳамиша қадрдон.

ЖАСОРАТЛИ АДИБ

Хоразмшоҳ Отсиз марказий ҳокимият бошлиғи Султон Санжарга нисбатан доимий адоватда бўлиб, баъзан исён кўтарар, қирғинбарот урушлар келтириб чиқарар эди. Ана шундай мажороларнинг олдини олиш мақсадида ва вилоятдаги воқеаларни марказга етказиб туриш учун Санжар олим ва шоир Адиб Собирни Хоразмшоҳ даргоҳига элчи сифатида йўллайди. Отсиз шоирни яхши кутиб олади. Бу орада Хоразмшоҳ икки тажрибали жосусни махсус тайёргарлиқдан сўнг Санжарни ўлдириш, ҳеч бўлмаса шаҳардаги аҳволни билиб келиш учун Марвга жўнатади. Жосусларни яхши таниган Адиб Собир уларнинг суратларини чизиб, бир кампирнинг махсиси кўнжигга жойлаб Санжарга йўллайди. Султон Санжар ана шу расмларга қараб шаҳар четидаги саройлардан бирида жосусларни тутиб қатл эттиради.

Ғоятда пухта ўйланган бу тадбирнинг фош бўлиши

сабабини Хоразмшоҳ жиддий тафтиш этади ва саройида ягона сураткаш Адиб Собир эканлигини аниқлаб шоирни ҳибсга олади ва орадан кўп ўтмай дўстларининг ҳимоя қилиб қолишидан ҳадиксираб, ярим тунда кўкрагига тош боғлатиб, Амударёга чўктириб юборади. Бу фожиа 1147 йилнинг куз ойларида юз беради.

Даштат арбоби даражасига етган оддий қосиб фарзанди Адиб Собир Термизий 1089 йили кўхна Термизнинг Дуоба гузарида хунарманд зиёли Адиб Исмоил хонадонида дунёга келади. Бўлажак шоир шаҳар мактабида ўқийди. Адиб Исмоилнинг ўзи шахсан боласининг тарбияси билан шуғулланади, барча диний ва дунёвий билимларни ўргатади. Онаси Садоқат отин ҳам ўғлининг тарбиясига алоҳида эътибор беради. Адиб Собир 10—11 ёшларида шеърлар машқ қила бошлайди. Ўғлидаги иқтидорни сезган Адиб Исмоил уни Ҳирот мадрасасига ўқишга юборади. У мадрасада илм ўрганиш, шеър машқ қилиш билан машғул бўлади: фалсафа, мантик, астраномия, математика сингари билимларни қунт билан ўзлаштиради. Мадраса хатмидан сўнг Адиб Собир Термизга қайтади.

Бу орада Адиб Исмоилнинг яқин дўсти, «Хуросон раиси» деб ном олган маърифатли донишманд, илм адаб аҳлининг ҳомийси Абулқосим Али Собирни ўз ҳузурига даъват этади. Ва ниҳоят, 22 яшар шоир 1100 йили Нишопурга қараб сафарга отланади. Абулқосим Али бинни Жаъфар ўз даврининг таниқли давлат арбоби бўлиши билан бирга математика ва астраномия билан муттасил шуғулланади. У марказий ҳукуматдан мадад олиб, Умар Хайём ва Имом Музаффар Исфизорий ёрдамида расадхона қурдирган эди. Ана шундай илмий марказда Адиб Собир ҳам ишлади ва ўзининг табиий фанларга бўлган майлини такомиллаштирди. Адиб Собир Абулқосим Али сиймосида маърифат ҳомийси, ажойиб жасоратли олимни кўрди ва шунинг учун ҳам уни мадҳ этиб қасидалар битди.

Адиб Собирнинг кундан-кунга мартабаси ошиб, шуҳрати чор атрофга тарқала бошлайди: Сайқалий ва Насимий номли шоирлар билан яқиндан дўстлашади. Бухородан келган ёш шоир Заргар Жавҳарийга устозлик қилади. Муизий Нишопурий, Саъди Салмон сингари машҳур санъаткорлар билан ҳамкор бўлади. Аммо лаганбардор шоирлар, шуҳратпараст амалдорлар шоирнинг ҳоким олдидаги обрў-эътиборига бахиллик қилдилар: унинг имзоси билан «Хуросон раиси» Абулқо-

сим Агини бадном қиладиган ҳажвия ёзиб тарқатадилар, нуфузли амалдорлардан Аминалмулк билан шоир уртасида жанжал чиқарадилар. Натижада Адиб Собир мирзоликдан ҳайдалиб, мол-мулки, қароргоҳи мусода-
)а қилинади. Шоирнинг аҳволи кундан-кунга ёмонлашади, бу тухматлардан қутқариш ҳақидаги додига ҳеч ким кулоқ солмайди, ҳаёти хавф остида қолади, фақат 1125 йили яқин дўстлари ёрдамидагина Термизга қайтишга муваффақ бўлади. Аммо Адиб Собирни Раион шаҳрига бадарға қилишни мўлжаллаб қўйган Аминалмулк унинг ватанига кетганидан дарғазаб бўлади ва гезликда сургун қилиш ҳақида шаҳар ҳокимига чопар жўнатади. Адиб Собирнинг оила, ватан ҳузуридаги осойишта дамлари узокқа чўзилмайди, У Равонга мажбурий маҳбус сифатида кетади. Фақат 1127 йилдагина Ҳажга бориш баҳонаси билан Арабистон сари йўл олиб, гутқунликдан озод бўлади. Тўрт йил давомида Арабистон шаҳарларини кезиб чиқади, Исфаҳонда бўлиб шоир Имодий билан учрашади, қайтишда Нишопурга тушади. Абулқосим Али уни авф этиб, ватанига қайтишга рухсат беради. Бу йиллар Адиб Собир балхлик Рашиддин Ватвот, Анварий, Абулвосё Жабалий, Низомий Арўзий Самарқандий сингари замон шоирлари билан яқиндан алоқа боғлаган, устоз шоир сифатида улар томонидан эътироф этилган эди.

XII асрнинг 40-йилларига келиб Султон Санжар бошчилигидаги салжуқийлар давлати заифлаша бошлади. Бундан фойдаланган вилоят ҳокимлари Санжарга қарши исён кўтарар, мустақилликка интилар эдилар. Жумладан, Хоразмшоҳ Отсиз 1141 йили Султон Санжар Балхдалигида Марвга ҳужум қилиб, киргинлар уюштирган эди. Бир йилдан сўнг Султон Санжар катта кўшин билан Хоразмга юриш қилади. Мағлубиятга учраган Хоразмшоҳ тавба-тазарру билан Санжарга сўзсиз итоат этиш ҳақида қасамёд этади. Султон бу хийла эканлигини сезади ва Отсизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан огоҳ бўлиб туриш учун Урганчда элчихона очади. Кўп маслаҳатлардан сўнг Абулқосим Алининг тавсияси билан Адиб Собир Хоразмга элчи қилиб юборилади. Натижада унинг бу фаолияти фожиа билан тугайди.

Адиб Собир ғоятда донишманд, серғайрат, тинибтинчимагаан ижодкор бўлган. Турли фитна, иғво, таҳқир ва ҳақоратларга қарамай 37 йил давлат идораларида ишлади, қайноқ ҳаёт бағрида бўлди, замонасининг барча зиддиятларини ўз кўзи билан кўрди.

Шунинг учун шоир ижодининг етакчи ғоявий мазмунини давр иллатларини танқид қилиш ташкил этади. У вилоят ва марказий ҳукумат идораларида ишлашига қарамай, золим, фитначи, ишратпараст, шаробхўр феодалларни, мунофик руҳонийларни фош этувчи шеърлар битди. Жумладан, Термиз ҳокими, жоҳил ва майпараст Амир Ахти кирдикорларини рўй-рост танқид қилади. Ахти шароб тикилиб ўлганида ҳажвий шеърлар ёзади. Бу шеър Термиз халқи орасида оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Адиб Собир ғаламислардан азият чекканида, эътиборсизликда кун кечириётганларида, танҳолигини ҳис қилганида изтироб тўла, дардли дилнинг фиғони уфуриб турувчи, тескари айланувчи фалакни лаънатловчи шеърлар битди:

Умидим йўқ замонда яхшиликдан,
Умид бирла ва лек ўтди умрим.
Разиллардан бўшалса, яхши олам,
Сахийлардан бўшабдур энди билсам.

Лекин Адиб Собир шеърлари фақат танқид руҳида, замонадан шикоят оҳанги билан суғорилган эмас. Шоир чинакам инсоний муҳаббат, шодлик ва гўзаллик шайдоси. Унинг аксарият шеърлари соф ишқни куйлашга, инсон руҳий кечинмаларини, табиат жозибасини боғу-роғлар, гулу гулзорлар нафосати билан уйғун тасвирлашга, китобхон қалбида она-Ватанга, кўҳна оламга меҳр ўйғотишга бағишланган. Адиб Собирнинг талайгина ғазаллари пейзаж лирикасининг мумтоз намунаси ҳисобланади:

Баҳор гул шоҳида минг турли оҳанг айлагай
булбул,
Анинг оҳанги бирла шодликни бешумор айла.
Сенинг базминг қизитгай созу май, созаңдаю ялла,
Йиғишга тўртовин, албатга, қатъий ихтиёр айла.

Кўп жабру жафолар чеккан Адиб Собир ҳамиша шодликни куйлади, яхшиликка интилди, ҳур онларни қўмсаб яшади, шеърларида ҳаётга, келажакка ишонч оҳанги янгради:

Ниҳоят тунимиз уланар тонгга,
Юлдузимиз порлар шараф буржида.

Шоир ижодини ўрганишда Тожикистонлик олим А. Абдуллаевнинг хизматлари каттадир. Унинг сайлан-

мм шеърлар тўпламининг ўзбекча таржимаси икки марта
нпшр этилди. Унга нуктадон адабиётшунос Ё. Исоқов
IV | Сюши ёзган.

АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Эрур давот, ўғил, давлат яроғи,
Дағал давлатни унга ром қилғил.
Давотдан давлат этмоқ хоҳласанг гар,
«Алиф»ни сен пайванди «лом»қилғил.

* * *

Давот топди қаламдин номдорлик,
Қалам тут, яъни шуҳрат ном қилғил.

* * *

Емон ниятли бўлма эл ҳақида,
Ўзинга бу ишинг сўзсиз зиёндур.
Киши яхшилиқ ҳар кимга қилса,
Бу майдон ичра у соҳибкирондур.

АДИБ ВА АДАБИЁТШУНОС

Тўққизинчи ва ўн учинчи асрлардаги Ўрта Осиё
халқлари адабиёти туркий, араб ва форсий тилларда
яратилиб, жанр, мавзу ғоявий йўналиш, бадий қудрат
жиҳатидан жаҳоншумул шуҳрат топди. Айрим адиблар
бир йўла бир неча жанрларда ижод этдилар, бадий
ижодни илмий-назарий, фалсафий ва тарихий асарлар
яратиш билан уйғун тарзда олиб бордилар. Бухоролик
Муҳаммад Авфий ана шундай серқирра бадиият соҳи-
бидир.

Муҳаммад Авфий тахминан 1172—1177 йиллар ора-
сида Бухорода туғилган. Унинг болалик ва йигитлик
ииллари она юртида ўтди. У Рукниддин Маъсуд Имом-
зода Бухорий, Али Бурҳон, Қутбиддин Сарахсий каби
замонасининг машҳур олимларидан таълим олади. Са-
марқанд, Хоразм, Нисо ҳамда Хуросоннинг турли ша-
ҳарларида бўлиб, илм-адаб аҳллари суҳбатларида бўла-
ди, юрт кўради, эл танийди. Нишопурда ўша давр араб
ҳамда.форсий тилдаги шеъриятни ўрганиш билан маш-

гул бўлади. Лекин бу орада мўғуллар Ўрта Осиёга ёпирилиб келади. Муҳаммад Авфий ўз ватанига қайтолмай Ҳиндистонга ўтиб кетишга мажбур бўлади. Олим Ҳиндистоннинг Учх, Гужорот вилоятларида яшаб, турли вазифаларни бажариб, ижодий ишлар билан шуғулланади. Умрининг охириги йилларини Дехлида ўтказган Муҳаммад Авфий 1227 йили вафот этади. Муҳаммад Авфийдан бизга қадар бир таржима, «Лубоб-ул албоб» («Негизларнинг негизи») тазкираси, «Жавомеъ-ул ҳикоёт, лавомеъ-ул ривоёт» («Ҳикоятлар мажмуаси ва ривоятлар нури») ҳикоятлар тўплами етиб келган. Маълумки, XIII асрга қадар форсий тилда кўп тазкиралар ёзилган. Лекин улардан бизга қадар тўла етиб келгани «Лубоб-ул & 1боб»дир. Икки жилд, ўн икки бобдан иборат бўлган ушбу тазкирада олим шеърят назариясига доир фикр-мулоҳазаларини баён этади, араб ҳамда форсий тилда шеър ёзган шоирлар ҳақида мулоҳаза юритади. Ҳиндистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ, Эроннинг жанубий қисмида яшаб ижод этган 299 шоирнинг ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида маълумот беради, уларнинг турмуши, айрим асарларининг яратилиши билан боғлиқ ривоятларни келтиради.

Тазкиранинг биринчи жилди 7 бобдан иборат бўлиб, дастлабки икки бобда муаллиф шеър фазилати ва шоирнинг салоҳияти ҳақида, 3—4 бобларида форсий тилда яратилган биринчи шеър ва шоир хусусида баҳс юритади, маълумот беради. Қолган уч бобда эса асли шоир бўлмасалар ҳам баъзан ғазал ёзган, илм-адаб аҳлига ҳомийлик қилган подшоҳ, вазир, амир, олим ҳамда фозил кишилар хусусида маълумотлар келтирилган. Шундай қилиб, биринчи жилдда 130 шоир ёки адабиёт муҳиблари хусусида фикр юритилади. Асарнинг иккинчи жилди 5 бобдан ташкил топган бўлиб, унда IX асрнинг бошларидан XIII асрнинг биринчи чорагида яшаган, яъни Ханзала Бадғийсидан тортиб Зиёуддин Санжарга қадар 169 шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида маълумот келтирилади. Характерлиси шундаки, форсий тилда ижод этган ўндан ортиқ шоирларнинг меросидан баъзи намуналар ана шу тазкира орқалигина бизгача етиб келган, холос. Бу асар IX—XIII асрлар форсий тилдаги адабиётни ўрганиш, Хуросону Мовароуннаҳр халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихини аниқлашда энг ноёб ва мўътабар манба ҳисобланади.

Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъ-ул ҳикоёт» асари,

И.ф.п. фанлари доктори, профессор И. Низомиддинов-ИИИП аниқлашчи, икки мингдан зиёд ҳикоят, ривоят ва тамсилларни ўз ичига олган. Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Муҳаммад Авфий мазкур асарни яратишда ўзига яшаган арабийнавис ва форсигўй ошмларнинг 90 дан зиёд тарихий, илмий, бадиий асар-придан фойдаланган. «Осор-ул-бақия», «Дастур-ул-вугаро», «Тарихи Табарий», «Сиёсатнома», «Қобуснома», •• Гариhi Яминий», «Тарихи Туркистон» шулар жумласидандир. Бундан ташқари, олим кўпгина ҳикоятларни (кчюсита ўз ҳаёт тажрибалари асосида оғзаки ижод дашллари, халқ нақллари асосида битгани ҳам шубҳасиз. Баъзи ҳикоятларда бунга ўзи ҳам ишора қилади. Адиб \икоятларининг аксарияти, инсоф ва адолат, ақл ва тковат, вафо ҳамда садоқат, инсонпарварлик, мардшк, жасорат, илм-хунарга даъват сингари ранг-баранг \аётий масалаларни, юксак инсоний ахлоқ-одобни, идрок ва донишни тарғиб этишга бағишланган. Унинг нжодни ўрганиш, оммалаштиришда М. Бақоев, Ш. Шомухамедов, мутаржим Кибриё Қаҳҳорованинг хизматлари катта. Шарқшунос олим М. Бақоев Авфий ижоди ҳақида жиддий тадқиқот олиб бориб, энг нодир дастхат асосида «Жавомъ-ул-ҳикоёт»нинг бир қисмини 1966 йили нашр эттирган эди. Кейинчалик Кибриё Қаҳҳорова, И. Низомиддинов ҳамда Т. Файзиевлар бу асардан бир қанча ҳикоятларни ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирдилар.

Филология фанлари доктори Султон Воҳидов ватандошимиз, ёзувчи ва шеършунос олим Муҳаммад Авфий ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда хайрли ишларни амалга оширган. Авфий ҳикоятларини ўзбек тилига ўлатаржима қилиб, нашр қилдириш адабиётшунос ва шарқшуносларнинг галдаги вазифасидир.

МАЗЛУМЛАР КЎЗ ЁШИ ОТАШ...

Сайфиддин Муҳаммад Фарғоний XIII асрда яшаган атоқли қасиданавис, ғазалгўй санъаткордир. Шоир асарларининг мукамал нусхалари (учта қўлёзма девони) ҳозир Туркияда сақланмоқда. Улар 1348 ва 1498 йилларда кўчирилган. Ана шу қўлёзмаларни чоп этган турк олими Аҳмад Оташ, Эрон адабиётшуноси Забехулло Сафо ва шу нашрлар асосида тадқиқот олиб борган тожик олими Ансор Афсаҳовларнинг аниқлашларича, Сайфиддин XIII асрнинг 20-йилларида, мўғуллар вата-

нини талаётган бир пайтда дунёга келган. Бу ҳақда шоирнинг ғазал ва қасидаларида ҳам ишора бор. Сайфиддин Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таълим олган, деб тахмин қилиш мумкин. У баъзи шеърларида «мадрасага бориб, илм ўрганишга ружу қилгани», ғоятда мухтожликда кун кечиргани ҳақида шикоят қилади.

Мўғуллар босқини кучайгач, Сайфиддин бошқа ижодкорлар сингари ўз ватанини тарк этиб, Табрэзга боради ва ҳоким Жувайний саройида ишлайди. 1230 йилларнинг ўрталарига қадар шоир Жувайний паноҳида Табрэзда яшайди, мана шу ерда шоир ҳаётида муҳим воқеа рўй беради. У буюк шоир Саъдийнинг шеърлари билан танишади ва у билан дўстлик алоқаларини ўрнатади. Чунки, Саъдий нисбатан адолатли, илму адабни дўст тутувчи Жувайнийга асарларини жўнатар, уни таърифлаб қасидалар ёзар эди. Сайфиддин Саъдий билан шеърӣй нома орқали дўстлашади ва бу алоқа икки буюк санъаткор ижодини руҳий жиҳатдан бир-бирига яқинлаштиради. Тадқиқотчилар Саъдий Табрэзга келган пайтда (1265) Сайф ҳамда машҳур шоир Хумоми Табрэзий билан шахсан учрашиб, дўстлашган, деган фикрни баён этадилар. Чунки Сайф ўз ғазал ва қасидаларида Хумом номини ҳамда Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» сингари шоҳ асарларини кўп тилга олади, таърифлайди.

1248 йили феодал урушлар натижасида Шамсуддин Жувайний хонадони билан қатл этилади, ҳокимиятни қўлга олган Шамсуддин Яҳуд мусулмонларга нисбатан қатли ом уюштиради. Илм-адаб аҳлининг ҳаёти хавф остида қолгач, Сайф Ҳажга бориш баҳонаси билан сафарга чиқади. Макка зиёратидан сўнг Сайф Кичик Осиёдаги Оксарой шаҳрида паноҳ топади. Ватандан, дўстларидан (1292 йили Саъдий вафот этади) жудо бўлган шоир ғам-ҳасратда, моддий мухтожликда яшайди. Табрэзга қайтишни истаб Ғазонхонга (1295—1304) қасидалар ёзиб юборади. Аммо бунга муяссар бўла олмайди. Замонасининг айрим ҳукмронлари унга турли вазифа ва мансабни, ҳатто девонбеги вазифасини тавсия этадилар. Лекин сарой билан бевосита боғланиб қолишни истамаган шоир бу таклифларни рад этади. Ҳақиқатда ҳам Сайфи Фарғоний шеърлари орасида бирон тарихий шахс, ҳукмронни шахсан мадҳ этувчи ғазаллар учрамайди. Шоир тахминан XIV асрнинг бошларида ватанидан узоққа — Оксаройда вафот этган.

Сайфи Фарғонийнинг бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Унинг 1348 йили Мухаммад Али Оксарой томонидан кўчирилган нусхаси, юқорида эслатганимиздек, ҳозир Истанбул университетининг кутубхонасида сақланади. Девоннинг нашрий нусхалари ушбу дастхат асосида амалга оширилган Пўлиб, у 573 ғазал, 116 қасида, 13 рубой, 4 қитъадан пборат.

Сайфи Фарғоний ўз ғазал ва қасидаларида Саъдий, Санойй, Аттот, Хоқоний, Рудакий, Анварий, Соҳири Фарёбий сингари улкан санъаткорларнинг амьаналарини давом эттириб, дунёвий севгини қуйлади, ҳаётга, гўзаллик, табиат кўркига муҳаббатни оқшлади, инсонпарварлик, ахлоқий-тарбиявий, ижтимоий-сиёсий фикрларни илгари сурди. Бу билан у форсий тил ва ундаги шеърят тараққиётига муҳим улуш қўшди. Шоир асарларида замона зулмидан, нодонларнинг бедодлигию ағёрларнинг ғаламуслигидан шикоят қилинади, жамият иллатларига муносабат билдирилади:

Бозам аз жаври фалак ин дили ғамнок пур аст,
Бозам аз хуни жигар дидаи намнок пур аст.

(Ғамгин кўнглимга фалак жаври тўлибдир, кўз ёшимга жигар кони тўлибдир).

Аммо ижтимоий ҳаёт иллатлари, зулм-зўрлик, тенгсизликдан шикоят, босқинчилик, ўзаро урушларни лаънатлаш, вайронага айланган ватан учун, абгор бўлган халқи учун куюниш Сайфи Фарғоний қасидаларида ғоятда мукаммал ифодаланган. Ижтимоий-сиёсий, фалсафий мушоҳадалар кучли бўлган бу қасидаларда биз анъанавий мадҳиябозликни кўрмаймиз. Ҳатто, давр ҳукмронларидан бўлмиш Ғазонхонга бағишланган уч қасидада ҳам замона носозликларидан шикоят мотивлари хийла кучлидир. Биз уларда мўғул истилоси натижасида култепага айланган шаҳарларнию хонавайрон бўлган бечораларни, дарбадар юрган халқни кўрамиз. Гўё шоир қасидаларида Чингизхон ҳужуми давридаги Ўрта Осиё халқлари ҳаёти манзаралари чизилгандек туюлади. Бир қасидасида истилочиларнинг давлатни бошқара олмай, уни идора этишни маҳаллий сотқин амалдорларга топширгани устидан кулса, қуйидаги байтларда уларни лаънатлайди:

Мардуми беақлу дин гирифта вилоят,
Ҳоли барра чун бувад, чу гург шубон буд.
Бингару имрӯз бин, ки аз они киёнаст,
Мулк, ки дию парер аз они Каён буд.
Мулки шаётин шуда аз зулми таадди,
Он чи ба мерос аз они одамиён буд.

(Вилоятни ақлу динсиз кишилар эгаллади, бўри чў-пон бўлгач, қўйнинг аҳволи нима кечади. Ўтган кунлар Каёнийлар мулки бўлган юрт бугун кимларнинг қўлига қолганини кўр. Инсониятдан қолган барча мерос зулм-зўрликдан шайтонлар мулкига айланди).

Мана бу байтларда эса мўғул истилоси давридаги халқнинг оғир турмуши, мамлакатнинг хонавайрон бўлгани аниқтаъкидланган:

Чу баста зери пой пил мулке,
Ба дасти ин овонон уфтода.

(Бу лаънатилар қўлига тушган юрт, филнинг оёғи остига тушган мулкка ўхшайди).

Гуфтам андар кунжи узлат ру ба девор оварам,
Чун кунам, дар шаҳри мо як хонаро девор нест.

(Ғам-ҳасрат кўйида бир деворга юз ўгириб суянай десам, бизнинг бу шаҳарда девори бутун бирон уй топилмайди).

Қасидаларидан бирида шоир Ғазонхонга Румнинг харобалиги манзарасини чизади ва уни юртни обод, элни маъмур қилишга чорлайди. Шаҳар нообод, халқ очьяланғоч, дейди Фарғоний, ҳукмронлар жабр-зулмни кундан-кунга оширмоқда, олиқ-солиқлар кўп, нарх-наво баланд, лекин мазлумлар додига етадиган инсон йўқ. Шоир зодагонлар ҳаёти билан мазлумлар турмушини қиёслаб, меҳнаткаш халқ аҳволининг нақадар аянчли эканлигини рўйроост кўрсатган. Бу қасида Анварийнинг «Хуросон аҳлининг номаси» (инглиз олими Эдуард Броун қасидани «Хуросон кўз ёшлари» деб атаган)га ўхшатма тарзида ёзилгани учун турк олими Аҳмад Оташ уни «Рум кўз ёшлари» деб атаган.

Золимон мурдадилу мазлумакон навҳақунон,
Ҳеч дилсўзе набошад мурдаро бар навҳагар.

(Золимлар қалби ўлигу мазлумлар нолакаш, уликлар қандай қилиб тирик йиғловчиларга таскин беришсин).

Шундай қилиб Сайфи Фарғоний қасидалари том маъноси билан замон иллатларини: зулм-зўрлик, суд-хўрлик, товламачилик, мунофиқлик, риёкорлик, таъма-трлик, муттаҳамлик, талончиликни қоралашга, диний урф-одатларни, шариат қоидаларини суистеъмол қилиб, халқни қуллик ва жаҳолатда саклашни қаттиқ танқид қилишга қаратилган. Шоир илм-маърифатни тарғиб этади, нодонлар иззатдаю доналар хор-зорликдалигидан ношйди, хукмронларни инсоф, адолатга, инсонпарвар бўлишга чорлайди. Ўз аҳволдан нолиган шоир «жабр қўрган мазлумлар», «паришонхотир бечоралар» ғамидан афсуснадоматлар чекади, мўғул босқинчилари вауларнинг ма-аллий малайларини «халқнинггўштигатушган қуртга»га ўхшатади:

...Басе мардум зи сармо дар заминанд,
Чу барф андар зимистон уфтода,
Ба жои анбару мушқаш кунун ҳаст,
Газанда дар гиребон уфтода.

... Аё мазлуми саргашта ки хаста,
Чунон маҳруму хайрон уфтода.
Зи жаври золимон дар мулки хеш,
Ба хори чун ғарибон уфтода.

(Кўп халқ қишда ёққан қордек совуқдан ер билан битта бўлиб ётибди. Эндиликда (халқнинг) ёқасига мушқу анбар ўрнига газандалар ёпишиб олган. Эй саргардон мазлумлар, нечун бу қадар ҳамма нарсадан маҳруму хайронсан. Золимлар жавридан ўз ватанингда ғариблардек хор-зорликка йўлиқибсан).

Афсуски, бу ватандошимизнинг шеърлари ҳанузгача ўзбек тилига таржима қилинмаган. Ваҳоланки, Сайфи Фарғоний асарлари XIII асрнинг охири ва XIV аср бошлари Ўрта Осиё халқлари адабиётидаги ижтимоий-сиёсий руҳнинг тараққиётида муҳим ўрин тутди. У халқнинг куч-қудратига ишонган, уни эъзозлаган санъаткордир.

Оташ аст оби дидаи мазлум,
Чун равон гашг хушқу тар сўзад.

(Мазлумларнинг кўз ёши оташдир, у аланга олса, хўлу қурук баробар ёнади).

Сайфиддин Фарғоний ижодини топиш, тарғиб ва ташвиқ этишда Ўзбекистон Республикаси ФА академиги Б. Ахмедов, У. Каримов ҳамда А. Афсаховларнинг хизмати катта.

ЖАҲОНГАШТА ШАЙХ

Бир куни эрталаб тоғам Алоуддин томдан тараша тушгандай:

— Мен сени ўқитиб бўлдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, деб кўшни маҳалладаги шайх Али Дўстийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан сўфизм таълимотининг зикр, сабр, сидк, вафо, нафс, риёзат, фано сингари қоидалари бўйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни у бурчагига олиб бориб — олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят шайх ўз ишларидан бўшаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан бу ёққа кўтариб бориб, кўтариб келишнинг фойдаси нима? — деб сўраб қолдим.

Муаллим бир оз жим турдилар-да, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу бўлади, — деб — орқамга, юмшоқ жойимга чунонам туширдиларки, кавшнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам шайх кўлига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ножўя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топшириғини сўзсиз бажариши шарт экан.

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Падари вафотидан сўнг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, табиёт, Шарқ юртлари жуғрофиясини ўргатади. Табиий фанларни мукамал эгаллаб бўлгач, Алоуддин жиянини Машрик заминнинг машхур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дўстий кў-

Лига топширади, Ҳамадоний улардан сўфизм таълимо-
И бўйича дарс олади.

Кунлардан бир куни Маздақоний шогирдига шун-
дай дейди:

— Сен бу дунёю у дунёга керакли барча билимлар-
пи ўрганиб бўлдинг. Аммо ҳаётни яхши билмоқ ва
инсон қалбини тўғри тушунмоқчун сафар қилиб, юрт
кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний 21 йиллик сафарга
чиқади. Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқа-
ди, кўплаб шогирд ва муридлар орттиради, Арабистон-
да бўлади. У энди машҳур олим, сўфизм таълимоти
жавонмардлик (борини йўқпар билан баҳам кўриб, йў-
Лига шуқр қилиб, фақат ўз хунари эвазига кун кечи-
риш) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шуқ-
рат қозонганди. Сафарларидан бирида Ҳамадоний 1372
йили Ҳатлон вилоятининг (Ҳозирги Кўлоб вилояти)
Алишоҳ кишлоғига тушади. Бу ер шайхга ёқиб қолиб,
бир умрга шу ерда яшайди, уйланиб, бола-чақали бў-
лади.

Кашмирда Ислоннинг тарқалиши ва ислом маъри-
фатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадоний
катта хизмат қилган. У 1374 йили буюк Соҳибқирон
Амир Темур маслаҳати билан 700 шогирдини олиб Каш-
мирга борган ва бу ерда илмий мажлислар ўтказиб,
ваъзлар айтиб халқни ўзига эргаштиришга эришган.
Шундан кейин умрининг қолган йилларини кўпроқ
Кашмирда ўтказган Сайид Али Ҳамадоний 1384 йили
вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли барчага бир ибрат-
дир, у ҳар бир сўфи, шайх, дин арбобидан мукаммал
билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннат-
ларни, билимларни элга ўргатиб ҳалол ҳамда фидоий
бўлмоғини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча
мурид ва шогирдлари бирон бир хунар эгаси бўлган.
Ўзи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун
кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тил-
лардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс
маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бош-
қариш қодалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик
ҳажмдаги асарлар мерос бўлиб қолган. Уларда олим
илм ўрганишнинг аҳамияти, хунарнинг инсон фаолия-
тидаги ўрни, шайх, сўфиларнинг маънавий пок бўли-
ши, имон, эътиқоднинг мустаҳкам бўлмоғи, ким ва
қайси эътиқодда бўлишидан қатъи назар барча одам-

ларга яхшилик қилиш, бева-бечораларга нисбатан муруватли бўлиш хусусида насиҳат қилади, йўл-йўриқлаб кўрсатади. У ўз асарларида маърифатли, узокни кўра биладиган, тадбирли, адолатпеша, инсонсевар, амир бошчилигидаги марказлашган, мустаҳкам давлат ғоясини илгари суради.

Али Ҳамадонийнинг шахси, унинг Амир Темур билан мулоқотлари ҳақида Шарқда кўп нақдлар тарқалган. Уларда икки буюк шахснинг давлат, юрт, эл, илм-маърифат, инсондўстлик, мардлик ва жасорат, ўзи танлаган иш ва йўлда сабот ҳамда матонат кўрсатиш хусусида ажойиб, ибратомуз фикрлар мужассамланган.

РИВОЯТЛАР

Шоҳ Нуриддин Неъматулло Вали Ҳазрати Мирни кўргани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига бериб дебдилар:

— Буни пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва ўз пайтаваларини лутфан берсинлар, мен салла қилиб ўрайман.

* # *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дўстий хузурида бўлиб, сўнг Маздақонга қайтаркан, хижрий 732 (1358) йили иккинчи куни Сайид хайри хуш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Ўша куни шайх доимий одатига кўра ҳовлисидан чикмабди. Дўстлари Али Ҳамадонийга устознинг кулбасига кириб хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб не кўз билан кўрсинки, Дўстий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

Али Ҳамадоний ва бошқа шоғирдлар шайх Алини дафн этиб, учинчи куни Маҳмуд хизматига етиб борибди. Ўша кунлари Сайиднинг муридлик муддати тугаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш, жаҳонгашталикка юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошланибди.

*

Кунлардан бир куни Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш кўрибди. Тушида Азко-

мпп унга бир лочин тухфа қилибди. Буни шайх фар-
111Ш1 деб тушинибди-да тезда уйланибди. Оллох таоло
\;|қмқатдаҳам унга ўғил берибди, номини Муҳаммад
кдиибди. Ўшанда Ҳамадоний қирқ ёшда экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ўн ой да-
иом лди. Қаерда дам олиб ётсам, ҳақ субаҳонаху тао-
мшан «тур, халқни исломга даърат эт» деган нидо ке-
чарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим,
оирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Кашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида оф-
тбнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда ула-
моларини йиғиб, туши таъбирини сўрабди. «Эй под-
иоҳ, дебди улар, Мовароуннаҳр заминидан бир киши
кслиб, ҳаммамизни мусулмон қилади», дебди. Ҳақи-
қатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун
халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан
биргаликда соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди.
Сухбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сўрабди.

— Устоди аржманд, нега қора либос кийиб, қора
салла ўраб юрасиз?

— Улуғ амир, мен Ҳақ йўлида ҳар икки нафсни
шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа
кияман, — жавоб берибди Ҳамадоний.

Нақл этишларича Али Ҳамадоний бир сафар 700
нафар саййидлар билан Кашмирга борибди. У ўз дўст-
лари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Аб-
хат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди.
(Кейинчалик ана шу манзилда Шоҳи Ҳамадоний ном-
ли хонақоҳ ва жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар
куни Ҳамадоний аср намозидан сўнг бир баландликда
одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга
таржима қилдираб экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд

ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу мунозарага айланиб, Шайх ўз ақлзаковати, ўткир зеҳни, исломий тафаккури билан ғолиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йўла исломни қабул этган кунлар ҳам бўлган экан.

* * *

Султон Баҳромшоҳ Саййиднинг муриду мухлисларидан бири экан. У бир неча кун шароб ичиб, бадмаст бўлибди, ёмон ишларга қўл уришга қасд этибди, яъни бировни қатл этишни мўлжаллабди. Иттифоқо кўзи уйкуга кетиб, тушида Али Ҳамадонийни кўрибди. У шоҳга қараб: «Эй подшоҳ, худои таоло ва эрта қиёмат кунндаги жазодан кўрқмайсанми? Нега бундай бадбинлик ва котилликка қўл урмоқдасан?» дебди.

Уйкудан турган шоҳ ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, Али Ҳамадоний хузурига бориб, унинг қўлини ўпибди. Ана шу кундан эътиборан Баҳромшоҳ адолат билан ва худодан кўркиб ҳукмронлик қила бошлабди. Шунинг учун халқ уни «Шайх Султон» деб атай бошладилар. У баъзан Бадахшонни, кўпинча Балху Бадахшонни ўз тасарруфида тутаркан. Бир сафар Бадахшон ўзаро жангда унинг ҳарифи қўлига ўтиб қолибди. Шунда Али Ҳамадоний: «Эй худо, тез кунда Бадахшонни шайх Муҳаммад қўлига қайтар» деб дуо қилибди. Ҳақиқатда ҳам кўп ўтмай Бадахшон яна Шайх Султон қўлига кирибди. У шайх таъсирида халқ учун кўп яхши ва хайрли ишларни бажарибди. Султон Ҳамадонийнинг «Воридоти амирия» рисоласини кўп мутолаа қилиб юраркан.

* * *

Али Ҳамадоний ҳалол ризқ топиб ейиш учун қалпоқ тикиш билан машғул бўларди. Айтишларича бу касб унга тушида башорат қилинган экан. Кунлардан бир кун у ўзи тиккан қалпоқлардан бирини Султон Кутбиддинга тухфа қилибди. Кутбиддин ўша қалпоқни доим тожи остидан кийиб юрар экан. Бир юз қирқ йил давомида ўша шажара ҳукмронлари бу анъанани давом эттиришибди. Аммо Султон Фатҳ шоҳ ўша қалпоқни ўз кафанига кўшиб дафн этишни васият қилибди. Тоқим шу қалпоқ туфайли гўр азобию қиёмат захмати

кммроқ бўлсин, деб умид қилган экан. Шундай қилишбди.

Машхур донишманд Мавлоно Муҳаммад Они бу пшиинг хунук оқибатини қуйидагича нақл этган: дав-|;и ва салтанат Шамсуддин хонадонидан бошқанинг купна ўтажак. Шундай ҳам бўлибди. Нақл этишлари-чм, Ҳамадоний кулоҳи дафн этилгандан 37 йил ўтгач, I ошчак номли бир баҳодир майдонга чиқиб, «шоҳам-◁;фий» шажарасига барҳам бериб, тарих майдонига чак-1мр сулоласини чиқазибди ва улар 23 йил ҳукмронлик қилиб, Акбаршоҳ зарбаси, буюк Темур империяси таъси-рида қулабди.

* * *

Кунлардан бир куни отасининг яқин бир ошноси Сайид Шаҳобуддин йўлда Ҳамадонийга учрабди ва унга 200 динор ҳадя берибди. Сайид ўша куни бир қанча дарвеш ва оддий кишиларни тўплаб, юз динорни чаржаб мехмон қилибди. Шу зайлда кеч кирибди. Ҳамадоний уйқусида Расули Ақрамни зиёрат қилибди. Пайғамбаримиз шайхни бундай текин пулни олмоқ ва мехнатсиз нарсани қўлга киритмоғини ман этиб дебдилар: «Сен ҳалол касб эвазига ризқу рўзи топмоғинг лозим».

«Хулосат-ул-manoқиб» китобининг муаллифи Сайид Ҳамадоний қалпоқ тикиш билан тирикчилик қилар ва у бу касбни тушида башорат бўлгандан кейин ўрганган, унинг тиккан қалпоқлари ҳамманикидан чиройли бўларди, деб ёзиб қолдирган. Шунинг учун ҳам унинг аксарият муридлари бирон касб эгаси эканлар. Ишлаган ҳар бир мурид ёки шогирд ишсизлик ва танбалликдан йироқ бўлишаркан. Шайх туфайли Кашмирдаги «Боғи Сулаймон» маҳалласида ҳунармандчилик борган сари ривожланиб, ободлашиб кетибди.

* * *

Кашмир мусулмонлари Сайид Ҳамадоний ваъз айтадиган жойда кўркам ёдгорлик барпо этишган. Бу ер илмадаб аҳлининг зиёратгоҳи ҳисобланади. Кашмир-ликлар Ҳазрати имом Ҳусайнни эслаш маросимида Шайх қадам жойига келганда аламларини ҳам қилиб ўтадилар. Халқ қалбида бу зотга ҳурмат шунчалик зўрки, Кашмир дарёларидаги балиқчилар ундан мадад

сўрайдилар. Кашмир ахли ҳар йили зилҳижжанинг 6 кунини байрам қилиб, Ҳамадоний ҳақида суҳбатлар уюштирадилар.

* * *

«Мастурот» китоби муаллифининг ёзишича Балх ҳукмронларидан бири Сайид Ҳамадонийнинг илмий кучи, кароматгўйлик қудратига ишонмай, мис ва пўлатдан отлар яссатираркан-да «агар сен ўз қавмингдан қайтиб, менинг саройимга бўйин эгиб келмасанг, ана шу кизиб турган отлардан бирига ўтқизаман» деб сиёсат қиларкан. Лекин Сайид ҳақ йўлдан қайтмабди. Кунлардан бир кун подшоҳ қараса, яссатирган барча отлари тупроққа айланиб қолибди. Қилмишидан пушаймон бўлган шоҳ Шайхга қўл бериб, мурид бўлибди.

* * *

Али Ҳамадоний 1383 йили учинчи марта Кашмирга сафар қилиб, 1384 йилнинг зилқадаси бошларигача ўша ерда яшади. Шундан сўнг умра ёки Ҳаж сафарига бормоқ мақсадида ватанига қайтади. Йўлда Похли шаҳрига тушади. Шаҳар ҳокими Шайхдан бир неча кун шу ерда яшаб, ўз маърузаларидан халқни барҳаманд этмоғини илтимос қилади. Сайид ўн кун давомида катта анжуманларда ваъз айтиб, халқни ўз маърифатидан баҳраманд этгач, йўлга тушибди. Йўлда касал бўлиб, беш кун ўтгач, вафот этибди.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай ёзади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расулulloҳни тушида кўрган экан ва ул ҳазрат «сенинг хокинг шу ерда бўлади» деб башорат қилган эканлар. Уйқудан турган Сайид бу башоратдан мамнун бўлибди. Чунки, у ўзини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ, деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади» деб берган саволларига «мен мана шу воқеадан сўнг уч йилу бир кеча кундуз умр кўраман» дебди. Муридлари зор-зор йиғлашибди. Ҳақиқатдан ҳам шайх ўзи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Лли Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Қут-оилдин жасадни Кашмирга элтиб дафн этиш учун одам юборибди. Похли ҳокими эса, Сайидни ўз вилоятида ллфи этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кура мурдани ўзлари олиб кетмоқчи бўлишибди. Ҳар ҳолда орада қаттиқ тортишув рўй берибди. Мурдани ювиб-мраб, кафанга ўрагач, Шайхнинг мурид ва шогирдларилан бўлмиш Қавомиддин Бадахший дебди: «Кимда ким Шайхнинг мурдасини ўрнидан кимирлата олса, уни хоҳлаган ерига элтиб кўмиши мумкин». Бу гапдан \амма таажжубга тушибди. Кашмирликлар ва похли \алки бирин-кетин Сайид Ҳамадоний жасадини кўтарпб кетишга уриниб кўришибди, лекин ҳеч ким ўрни-лн кимирлатолмабди. Шундан сўнг Шайх Қавомид-лин Бадахший «Энди навбат бизга келди» дебди-да, устози мурдасини бир ўзи икки кўлида даст кўтариб пўлга тушибди. Йиғилганлар ҳайрат бармоғини тааж-жуб дандони билан тишлаб, шайхни Хатлонга элтишга монъелик қилмабдилар. Шундай қилиб Али Ҳамадо-пийни ўзи севган Алишоҳ қишлоғига элтиб дафн этиб-дилар. Унинг мақбараси ҳамон мўътабар зиёратгоҳ \исобланади.

«ДИЛ БА ЁРУ ...»

Ўн иккинчи ва XV асрларда Ўрта Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури таракқиётига ул-кан ҳисса қўшган бир тизим мутафаккир мутасаввуф-лар етишиб чикди. Исломиий аҳкомлар ўчоғи Бухоро-дан етишиб чикқан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошланган) қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келган. Унинг ҳаёти ва ижодий фао-лияти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Кудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурах-мон Жомийнинг «Нафаҳотул унс», Шарофиддин Роқимийнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Ма-қомоти Амир Сайид Кулол», Муборак ал-Бухорий-нинг «Анисул толибин ва уддатус соликин», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Рашаҳот-ул-айнул ҳаёт», «Футу-

ватнома» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Х. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Мўминов, А. Муҳаммадқулов, О. Усмонов, А. Ҳайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк файласуфнинг тўла биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда туғма зийрак ва зукко бўлган Баҳовуддинни ёшлигиданок дастлаб Хўжа Муҳаммад Самосий тарбиялай бошлайди. Зеро бир неча йил бурун «Қасри Ҳиндувон»да бўлган Самосий яқин ораликда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сўнг эса Баҳовуддиннинг тарбияси билан ўша даврнинг машхур мутасаввуфи Амир Саййид Кулол шуғулланади. Ана шу Саййид Амир Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абул Холиқ Ғиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа бўлган.

Маълумки, Аҳмад Ясавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний ўрнида мударрислик қилган. Ўша кезларда Саййид Кулол билан Абул Холиқ Ғиждувоний Аҳмад Ясавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Ясавий шогирдларидан ҳисобланади. У етти яшарлигида «Қуръони Карим»ни тўла ёдлаб, хуш овоз билан қироат қилган.

Ўн бир яшар Баҳовуддинни Саййид Кулол ўзи билан Қаршига элтади. У бу ерда кўп китоб ўқийди, сўфизм назариясини пухта эгаллайди; устозларидан «махфий зикр» қоидаларини ўзлаштиради; орифлик шартларини ўрганади; ўн етти яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бакир ибни Муҳаммад Алининг «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши тугагач, амакиси Баҳовуддинни Самарқандга элтади ва машхур дарвишлар хузурига элтиб, улардан таълим олдиртиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Хизр кириб, «агар сен ҳақиқий сўфи бўлишни истасанг, хотининг билан алоқани узишинг керак» дейди. Шундан сўнг Баҳовуддин оиласи билан ажралишади. Умуман, унинг камолотида «ғойибдан нидо», «хуфя зикр» пайтида кўз олдига пайғамбар, Сулаймон Ҳаким Ота, Хизр,

Иброҳим Адҳам, машҳур авлиёларнинг келиши, башорат, ўзининг ногихоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омиллардан бўлган. Ўтмишда яшаган буюк мутасаввуфларнинг ҳаётида Хизр башорати ёки ундан таълим муҳим ўрин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган бўлса ҳам ўзининг қатъий ақидаси «даст ба кору дил ба ёр»дан келиб чиқиб, деҳқончилик билан шуғулланган, отасининг ёнида туриб дастгоҳда гулли ҳарирлар тўқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шуғулланган. Унинг лақаби — Нақшбанд ҳам мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Халил султон ёки Қазон султон даргоҳида яшаган ва унинг бой китобхонасидан фойдаланган, айрим масалаларда Султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, олим шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали Ҳажга жўнайди. Улар йўлда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамашқ каби ўнлаб шаҳарларда бўладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бастомий, Жўнайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Маҳосиби сингари машҳур сўфи-машойихлар, Шарқ сўфизм таълимотининг алломалари макбараларини зиёрат қилади: «Анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат кўрсатади.

Машҳур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса курдириб, ўн йил давомида ўн уч фандан дарс айтган Абулқодир Гелоний-Ғавсул Аъзам (XII аср) Мансури Халложга хайрихоҳ бўлган, унинг ақидасини тарафдорлик қилган. Баҳовуддин Нақшбанд ҳам шогирди Муҳаммад Порсога «Мансур қалбида ишқ оташининг алангаси бор эди. Тирд-атрофдагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастгирлик этмади. Мен ўшанда Халлож ёнида бўлганимда, уни қўллаб-қувватлардим» деган экан. Бу эса Нақшбанднинг «Худо билан қалбан бирга бўлмоқ лозим, у бизнинг вужуди-мизда бўлмоғи даркор» деган фикри билан ғоятда мутаносибдир. Уч йилдан сўнг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд худо йўлига хизмат қилишга: муридлару шогирдларга дарс айтиш, амри маъруф ўтказиш, уларга «зикри хуфя» қондаларини сингдириш, кўпроқ даврвишлар даврасида бўлишга интилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича Муҳаммад Порсо ва Алоуд-

дин Атторлар унинг[^] нутқлари, ҳикматли сўзларини ёзиб, тўплаб юрган. Ўтмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотларига» кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги кўплаб маҳоботли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умр охирига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир қарвонсаройга бориб ўрнашган. Кўплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан ўтган. У ўзигача ўтган барча сўфи, машойхлар таълимотини пухта эгаллади ва бу соҳада ўзича қуйидаги йўналишни белгилади: таълимотининг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружў қилмаслик, ўз қўл кучи, кўз нури эвазига кун кечириниш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилозор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга кўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан хуфя бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгалари давраларида, усталар расталарию гузарларда, қарвонсаройларда фаолият кўрсатган. Бунда ўн бир шарт дастур сифатида қўлланилган:

1. Хуши дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солиқ худо шарафига қилинадиган хуфя зикр пайтида хушҳол ва хушчақчақ юрмоғи лозим.
2. Назар дар қаддам, яъни солиқ ҳамиша хушёр бўлиб, паришон хотирликка йўл қўймаслиги зарур.
3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби бўлган солиқ атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт кўрсин, одамлар орасида бўлсин.
4. Хилват дар анжуман, яъни солиқ зоҳиран халқ билан, ботинан холиқ билан бўлсин.
5. Ёд қард, яъни солиқ худо ёди билан яшамоғи, зикрга ғарқ бўлмоғи зарур.
6. Бозгашт, яъни солиқ ҳамиша худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоғи даркор.
7. Нигоҳдошт, яъни солиқ хаёлини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоғи лозим.
8. Ёддошт, яъни солиқ ваҳдати вужуд таълимотини билмоғи керак.
9. Вуқуфи замони, яъни солиқ ҳамиша ўз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур.
10. Вуқуфи адади, яъни солиқ ҳамиша ўзининг яғоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак.
11. Вуқуфи қалб, яъни со-

'шк хуфя зикрда ғарқ юриб, дилида Оллони сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак. Нақшбандийлик триқати аъзолари, тарафдорлари олдиға қўйиладиган Пу галабларнинг тўрттаси, яъни «Хуши дар дам», «На-тр дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар ан-жуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда кўплаб «авроқ мунақ-қаш этган» бўлса-да унинг тўла илмий мероси бизға қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чанок қалъа» (1909 иил), «Бухорой шариф» (1912 йил), «Шўро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларға қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 га асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили оши-қон», «Одоб ал-соликин» («Муридлар одоби»), «Наси-лат ул-соликин» («Муридлар учун насихат») асарлари алоҳида аҳамиятга эга эканлиги уқтирилган. Лекин не-гадир Абдулаҳад Хўжаев ўзининг «Махдуми Аъзам» («Мулоқот» журнали, 3—4 сонлар, 1993 йил, 45-бет) мақоласида сўнгги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган.

X—XI асрларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — ўзлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларға ўзгача назар билан қарашға, сўфизм назариясининг баъзи жиҳат-ларига ислоҳ киритишға интиладилар. Тасаввуфнинг машхур донишманди Абулҳасан Хараконий 3 ўғлининг бирини темирчиға, иккинчисини дурадгорға, учинчи-сини қуролсозға шогирд қилиб беради. Муридлари-дан бири «ахир фарзандларингиз хунар эгаллаш билан банд бўлса, комиллик йўлидаги фарз ва сун-натларни ўз вақтида бажара олмайдилар-ку?» деб сўраганида «ошиқларни қўли ишда, қалби ёрда бўл-моғи лозим, улар текинхўрлик, тамаъгарликка ўрган-масликлари керак» деб жавоб берган. Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кўтаришға, сўфизмни турмушға, инсон ҳаётига яқин-лаштиришға муваффақ бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, сўфизм таълимотида исло-хотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган На-қшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда. Унинг асарларини топиш, гадқик этиш ва нашр қилиш шарқшунос ва файласуфларнинг галдаги вазифаларидан ҳисобланади.

НОЗИКТАБЪ БДИХАГЪЙ

Машхур шоир Жалолуддин Салмон ибн Хожа Алоуддин Соважий (1300—1375) баҳор ойида тўлиб-тошиб оқаётган Дажла дарёсини (Бағдод шаҳри яқинида) бир тепаликка чиқиб, томоша қилиб ўтирган экан, олдига юпун кийинган, устида наMAT чакману кўлтиғида китоб билан бир йигит кулиб салом берибди:

— Кимсан, эй йигит? — сўрабди шоир.

— Мен ғариб бир шоирман, — жавоб берибди мусофир.

Шунда Салмон Соважий унинг иқтидорини синаб кўрмоқ учун қуйидаги мисрани ўқибди:

Бу йил Дажланинг рафтори ажаб мастонага ўхшайдир.

Мусофир йигит шу заҳотиёқ бадеха тарзида байтнинг иккинчи мисрасини айтибди:

Аёғи банддаю оғзида купик, ажаб девонага ухшайдир.

Салмон тепаликдан тушиб, жулдирвоки йигитнинг қобилиятига офаринлар айтибди ва улар бир умрга устод-шогирддай дўстлашиб қолибдилар.

Забардаст олим ва шоир Давлатшоҳ. Самарқандийнинг «Газкират-уш-шуаро» китобида таърифланган бу дарвеш йигит жаҳонгашта шоир Носир Бухорийдир.

Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шамсиддин Сомий ва бошқа Шарқ муаллифлари Носирни зукко шоир сифатида таърифлаган бўлсаларда, аммо унинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳақида аниқ маълумот келтиришмаган. Баъзи манбалар ҳамда шоир асарларидаги ишоралар, замондошлари билан мулоқотларига қараганда Носир XIV асрнинг бошларида Бухорода камбағал қосиб хонадонида дунёга келган. Болалик ва йигитлик йиллари она шаҳрида ўтган. Эрон олими Саид Нафисийнинг таъкидлашича Носир Бухоро ва Балх мадрасаларида таҳсил кўрган. Шаҳардаги нотинчлик, охириги мўғил ҳукмронларининг ўзаро тахт талашishi, халққа қилаётган бедодликлари шоирни она-Ватанни тарк этиб, нисбатан осойишта ўлкаларга юз туттиради. Шоир ўз даврининг буюк шайхи ва маърифатпарвар донишманди Хожа Муҳаммад Порсо билан дўст бўлган.

Шундан сўнг Носир Бухорий Ажам ва Араб мамлакатларининг кўп шаҳарларини кезиб чиқади, икки ма-

ршаПа Маккада бўлади; Ироқда Салмон Соважи ва
1аПрсзда Камол Хўжандийлар билан учрашади. Кўп
помпо ва зодагонлар шоирни сарой доирасидаги ада-
(>ий муҳитга тортмоқчи бўлишади, турли мансабларни
1,)к,1иф этишади. Лекин «дунё молига кўл силтаган»
шоир фақат дарвешона ҳаёт кечиришни афзал кўради.
Иосир Бухорий 1378 йилда мусофиратда вафот этган.
Упинг хоки Табрес атрофидаги шоирлар қабристоничм,
деб тахмин қилинади.

Ўтмиш тазкираларида Носир Бухорий катта ҳажм-
маги девон тузганлиги таъкидланиб, турли йилларда
|узилган баёз, мажмуа ва фехристларда шеърларидан
омйтлар келтирилса-да, аммо 60-йилларга қадар унинг
мастхати номаълум эди. Филология фанлари доктори,
профессор Исмадулла Абдуллаев Носир Бухорий дево-
нининг ҳозирча фанда ягона нусхасини Наманганда
кулга киритди ва у ҳақда «Носир Бухорий» деган рисо-
масини ёзди. Биз бу лавҳани ёзишда домланинг маълум-
мотлари ва шоир девонидан фойдаландик.

Кўлёзма девон дебоча ҳамд ва наътлардан ташқари
қмсида, ғазал, китъа, рубоий, маснавий, мухаммас, тар-
жеъбанд, бир неча васфия (турли ҳайитларга бағиш-
ланган шеър)лардан иборат. Уларнинг жами 7 минг
Пайтни ташкил қилади. Юқорида биз Носир бирон
Пир шоҳ ёки амир саройини ихтиёр этмаган, дедик.
Ҳақиқатдан ҳам девонда мавлоно Шамсиддин Муҳам-
мад, Хожа Садриддин, Шайх Увайс, мавлоно Тожуд-
дин, Хожа Убайдуллоҳ сингари илм-адаб аҳли, исло-
мий аҳком уламоларига бағишланган қасидаларгина мав-
жуд, холос.

Носир Бухорий шеърлари тематик жиҳатдан ҳам,
ғоявий, бадий нуктаи назардан ҳам ранг-барангдир.
Гарчи шоир анъанавий муҳаббат мавзусида кўплаб ғаз-
заллар битган бўлса-да, лекин уларда тасвирланган ишқ
кўпинча ҳақиқий ишқ талқини билан, комилликка майл
билан қоришиб кетади; баъзан эса соф лирикадек туюл-
ган ғазалларда ижтимоий руҳ омехта келади, айримла-
рида лирик қаҳрамоннинг интим кечинмалари, саргар-
донликдаги оху-зори, ватан соғинчи, дўсту-ёрлар, хеш-
лар ёди аралашиб кетади:

Саломимни еткурғил, эй сабо, мендин Бухорога,
Дегин, Мажнун дилининг табригин ул шаҳри Лайлога.
Хабар бергил кириб Ширин саройи ичра Фарходдин,
Олиб кетди дили танҳо ғарибни тоғу сахрога,

Муяссар бўлса кўрмоқ сенга дилдорим жамолини,
Жаҳонда мартабанг ошгай, етарсан жойи аълога.

Аммо Носир Бухорий шеърларининг етакчи мавзусини ватанпарварлик/ инсонпарварлик, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини танқид, адолат ва риоят-парварликни тарғиб этиш, номардлик, пасткашлик, судхўрлигу тамаъгирликни қоралаш ташкил этади. «Дарвешга қаноат мулки таслим бўлса, у оламнинг султонидир» деган шоир сабру қаноат, хайру саховат, жавонмардлигу етимпарварликни олқишлади; у доимо ёрига садоқат кўрсатиб, фидойлик билан унга интилиб, меҳр-мурувват тилайди:

Оинаи худой рухсори туст моро,
Бигузар, то бубинам дар оина худоро.
Дар каъбаи висолат гар бошадам мақоме,
Аз замзами ду дида об занам сафоро.

(Сенинг юзинг мен учун худонинг ойнасидир, олдимдан ўтгил, шу ойнада худони кўрай. Сенинг висолинг каъбасида мақом тута олганимда эди, икки кўзим замзамидан сафога сув сепган бўлардим). Шоир бу ерда ғоятда нафис тасвир яратиб, мантиқан кучли қиёслар яшаш билан бирга, мажозий ишқни, суфизм фалсафасининг «ишки кулл» ҳақидаги назариясига содиқлигини ҳам кўрсата олган.

Ғам-ҳасрат, ватан меҳри шоир қалбидаги жўшқин кайфиятларни сўндиролмайди. Танбур навоси, най нолаши, боданинг кайфиятию баҳорнинг жонбахш таровати унга таскин беради, табиат жилоси ипордек ҳид таратиб, кўзини яшнатади, киши қалби гул-гул яшнайди:

Баҳор келиб гуллар анжумани қизиди,
Лола тоғу саҳроларга ўз аламини тикди.
Сарв бошига чодирини тортиб, булбуллар
хонишга киришди,
Доналарни тарс ёриб, гунчалар юз кўрсатди.

Девондаги бундай ғазаллар шоирнинг чинакам гўзаллик ва табиат ошиғи эканлигини кўрсатади. Улар форсий тилдаги шеърятда манзара тасвирига бағишланган лириканинг энг яхши намуналари ҳисобланади. Умуман Носир Бухорий шеърларида манзара тасвирига

шгт кенг ўрин берилганлиги унинг табиат ошуфтали-
пшмн далолат беради.

Шоир девонини варақлар эканмиз, уни чинакам
дустлик вассофи эканлигини ҳам билиб оламиз. Зеро-
ки бир қанча ғазаллар, қитъа ва рубойлар бевосита
ипсоннинг инсонга меҳр-оқибатли бўлиши, турли элат,
11Ии ва мазҳаб кишиларининг иноқлигини тараннум
•цишга, дўстликка даъват қилишга қаратилган. Афти-
/1.'ш шоир ўз ватанида жуда катта обрў, шуҳратга эга
оулган. Чунки бир шеърида «эски, содик дўстлардан
рубоб, шатранж, най ва шароб қолди, холос. Энди мен
учарни қанча кидирмайин, бари бир тополмайман» дей-
/1.и. Шунинг учун дўстнинг кадрига етмоқ, унга содик
колмоқ, «булбулдек гулдан айрилиб қолмасликка» ин-
Iилмоқ зарур:

Агар дўстонро тавони боз ёфт,
Тавон аз паси марг жон боз ёфт.
Касеки аз фирок ба васл расид,
Дубора ҳаёти жаҳон боз ёфт.

(Агар дўстларимни қайтадан топсам, ўлик танамга
қайта жон киргандай бўларди. Кимки айрилиқдан ке-
йин висолга етар экан, у иккинчи марта ҳаётга етиш-
гандай бўлади).

Шоир ғазалларидаги дўстлик ва ҳамжиҳатлик ҳақи-
даги мулоҳазалар кенг қамровли. Уларда муаллиф худо
бандаларининг бари тенг, шунинг учун улар бир бири-
га меҳрибон, хайрихоҳ, ҳамдарду ҳамдам бўлиб, яхши-
лик уруғини сепаиб, бу дунёда «яхшилик» деган ном
қолдириб яшашга интилиши зарур. Бир ғазалида Но-
сир дунёдан шундай яшаб ўтгинки, сендан сўнг «фа-
лондан яхши ном қолди, деб юришсин» деган хулосага
келади.

Қайд этганимиздек, Носир Бухорий ғазалларида
мавжуд ижтимоий тузум иллатларини қоралаш, адо-
латсизлик, зулм-зўрликни танқид қилиш хийла куч-
ли. Ана шундай ғазалларида шоир донолар назардан
четдаю нодонлар иззатда бўлган, судхўрлик, риёкор-
лик, иккиюзламачилик авжига чиққан замонасидан
нолийди, ҳукмрон табақаларни, умуман, замондошла-
рини инсофли, адолатли, хайр-саховатли, ҳалим,
ростгўй, очиккўнгил, ширинсухан бўлишга чорлайди;
ўз замонасида инсоф, диёнат тансиқ бўлганидан азият
тортади:

Носир инсоф дар жаҳон маталаб,
Ки дар офоқ аз ў наёби гард.
Хусрави одиле намонд магар,
Тождори хурўс хоҳад кард.
Парварад осмон бо хуни дилаш.
Ҳарки дар даври мо суҳанпарвар аст.
Кори дониш замин фуру бурдааст,
Зухал нахсу Зуҳра номард.
Заррае меҳр агар буди дар чарх,
Чехраи меҳри ў набуди зард.

(Носир дунёда инсоф ахтариб овора бўлма, бутун офоқда ҳам унинг гардини тополмайсан. Бошида тожи бўлган билан адолатсиз Хусрав шоҳ ҳисобланаверадими. Ундай бўлса, хўрознинг ҳам бошида тож борку. Бизнинг замонимизда куруқ вайсақиларни фалак дил қони билан эъзозлайди. Илм қадрини ер ютиб юборгани учун Зухал бахтсиз, Зуҳра номард бўлиб қолди. Чархнинг табиатида заррача меҳр бўлганда, Қуёшнинг юзи сарғаймаган бўларди).

Аммо шоир ақидасича, турмуш қийинчиликлари, мунофикдигу риёкорлик наздида ўзни мардона тутмоқ, тақдир тақозосига ризолик билан, ҳалол меҳнат, пешона тери билан ризқ топиб, сабр, қаноат билан яшаб, нодонларга мутеъ, сарватмандларга эҳтиёжманд бўлмасликка даъват этади; бир мутафаккир сифатида панд беради; пасткашлик, тамаъгирликка йўл қўймасликни уқтиради:

Оташ андар тамаъ зану чун хок,
Бар дари нокасон сифла магард.
Боядаш сад синон хори дид
Ҳар, ки як нон з-нони дунон хўрад.

(Тамаъни оташда куйдириб, нокаслар эшигини остида тупроқ бўлиб юришдан сақлан. Пастлар дастархонидан бир нон егандан кўра, киши юзига юз хору зорлик найзаси санчилгани афзал).

Хулоса қилиб айтганда, Носир Бухорий ижоди XIV аср форсий тилдаги адабиётнинг ўзига хос зарваракдаридир. Нозиктабъ ватандошимиз девонини ўзбекча таржимаси билан нашр этиш адабиётшуносу мутаржимларимизнинг муқаддас бурчларидандир.

ЖОНБАХШ ШЕЪРИЯТ

Форсий тилдаги шеъриятнинг энг кўзга кўринган шймоларидан бири Камол Хўжандийдир. Зероки, у цъаиавий ғазал жанрини мавзу ва ғоявий йўналиши *и\атидангина эмас, балки ўзига хос бадий нафосати нуктаи назаридан ҳам янги поғонага кўтара олган синьягкордир.

Камолиддин Масъуд 1318—1321 йиллар орасида Ху-Алндда таваллуд топган. Унинг болалик йиллари она к.ргида ўтган. Кўхна Урганчда таҳсил кўрган, бир неча 1Н11 Тошкентда яшаган. Навоий Хўжа Аҳрор Вали маълумотига асосланиб, Камолнинг отаси тошкентлик ши, деган. Ёшлигидан зехни ўткир бўлган Камолид-дпм замонасидаги араб тили ва адабиётини, сўфизм фалсафаси, ҳадису тафсирни пухта эгаллайди. Мадраса члтмидан кейин бўлажак шоир хажга бориш баҳонаси Гжлан Ҳижозга жўнайди. Каъба тавофидан қайтишда Таб-ризга тушади ва бир умрга шу ерда қолиб кетади. 1375—1383 йиллар Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Султон Хусайн Жалойири шаҳардан унчалик узоқ бўлмаган Валиёнкўхдан шоирга мулк инъом эта-ди. Камолиддин бу ерда Биҳишт отлиғ катта боғ барпо лади.

«Тарихи томм»нинг муаллифи Шарофиддин Роқи-мийнинг ёзишича «ҳоким ана шу боғда Хонақоҳи Но-дирий қуриб беради. У хизматкорлар каъбаси ва зоҳид-лар қибласи бўлган. Султон бойлигининг ярмини шу чонақоҳга вақф қилиб берган».

Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чузил-мади. 1385 йили Дашти Қипчоқҳокими Тўхтамиш кат-та лашкар билан Табризга хужум қилиб, шаҳарни та-лайди ва бошқа асирлар қатори Камолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига элтади ва эъвозлайди. Гарчи Камолиддин саройда ардоқланган, Тўхтамишнинг са-фарию зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табризни соғиниб мумтоз ғазаллар битади ва Амир Темур Тўхта-миш устидан ғалаба қозонгач 1396 йили сеvimли шаҳ-рига қайтишга муваффақ бўлади. У Мироншоҳ билан дўст бўлган, ундан мурувватлар кўрган; шоир тему-рийларга атаб ғазаллар ёзган бўлиши керак. Баъзи олим-аарнинг таъкидлашича машҳур Эрон олими ва ёзувчи-лари Ризокулихон Ҳидоят (XIX аср), унинг набираси Содиқ Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Камол Хўжан-дий авлодларидан экан. Камол Хўжандий 1401 йили

Табризда вафот этади. Унинг қабри ўз боғида бўлиб, илм-адаб аҳли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Камол Хўжандий шеърлар девонининг бир қўлёзма нусхаси бизгача сақланиб қолган. Остони Кудс (Машҳад), Боку, Душанбе, Санкт-Петербург шаҳарларидаги қўлёзмалар хазинасидаги дастхатлар нисбатан мукамал ва қадимийроқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо бизгача етиб келган нусхалардаги шеърлар 7 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 ғазал, 101 қитъа, 1 мустазод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган, ғазалларнинг кўпчилиги 7 байтдан иборат.

Камол Хўжандий шеърлари ғоявий-тематик ҳамда бадий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо ғазалларнинг асосий мавзуси анъанавий ишқ-муҳаббатдир. Бу асарларда вафо ҳамда садоқат, инсондўстлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию маъшуканинг бетакрор ҳусну латофати, нозу карашмаси, ағёрнинг ғаламуслигию тошбағирлиги ғоятда нафис бир тарзда, халқона соддалик билан чизилган. Ёрнинг вафосизлиги, ошиқ қалбига қадалган мужгон ўқлари дардини, нозик табассумию, ширин гуфтори баргараф этади; ҳижрон азобида куйиб, адою тамом бўлаётган ошиққа маъшуканинг булут остидаги қуёшдек «ялт» этиб кўриниши жон бағишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хўжандий ғазалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гўзалликка, яхшиликка меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

Кўз ёшимни кўну қушнилари кўриб, хайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикин бу сел бизнинг хонани,
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг.
Бир қадамла тиклагайсен кулбаи вайронани.

(Васифий таржимаси).

Профессор А. Ҳайтметов Аҳмад Тирозийнинг «Фунул-ул-балоға» (XV аср) асарига суяниб шоир ўзбекча шеърлар ҳам ёзган, деган хулосага келган.

Камол Хўжандий ишқни хою ҳавас, ўткинчи инсоний ҳиссиёт деб эмас, балки ошиқнинг маънавий эҳтиёжи, ҳаётнинг мазмуни, деб тушунади. Шунинг учун маъшуканинг нозу истиғносию жабру жафоси ошиққа куч-қудрат бахш этади, у висол онларини, ёрнинг лутфу карашмасини соғиниб яшайди, айрилиқ дардию жафодан нолимайди:

Гар теғ кашад душману гар таъна занад дўст,
Қатъ аз тую савдои ту қатъан натовон кард.

(Душманним қатлим учун тиг тортиб, дўстим таъна кичсм ҳам сен ва сенинг ҳасратингдан кечолмасман).

Камол Хўжандий ғазалларида табиатнинг бетакрор жошбаси, чашмаю анҳорларнинг зилол сувлари файзи оншқ қалбидаги нозик ҳислар тизимига уланиб кетади. Шоир ғазалларида биз Наврўз латофатию булбуллар м)11иши, қўшчилар овозию боғбонлар хиргойисини ҳис нммиз, боғу-бўстонлардаги шеър баҳсию созу куй, таронмлар унини эшитамиз:

Канори обу лаби чўйбору гўшаи боғ,
Хуш аст бо санами сарвқад ба шарти фароғ.

Демак, шоир учун анҳор лабию боғ сайри сарвқо-мт ёри билан файзли ва тотлидир.

Хуллас, Камол Хўжандийнинг ҳар бир шеъри ошиқ кмчб торининг оҳанги, маъшуқанинг сеҳрловчи, жон-омхш сиймосининг сувратиدير. Шунинг учун улар ўқувчи қалбини хамиша тўлқинлантириб, гўзалликка, жўш-кин ҳаёт қалбига даъват этаверади.

ПАҲЛАВОН ВА ШОИР

Маҳмуднинг галдаги Дехлига сафари хинд ҳалқи-нинг миллий байрамига тўғри келибди. Бундай айём-дарда турли савдо расталари, халқ сайллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилар экан. Маҳмуд-нинг шаҳар четидаги саройлардан бирига тушганини эшитган султон уни эртанги курашда иштирок этиши ва ёш сарой полвони билан беллашишини сўраб одам юборибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикаст етказишни ўзига эп кўрмай бу илтифотни рад этибди. Ўз марҳамати қабул қилинмаганини эшитган султон ғазаб отига минибди. Мулозимлар бу хабарни Маҳмудга етказиб, курашда иштирок этишини ўгиниб сўрабдилар. У розилик билдирибди.

Одатда мусобақалардан олдин Маҳмуд мусофирлар мазори улуғларининг қадамжоларини зиёрат қилар экан. Ўша кеча ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини кучоқлаб: «Эй худо, икки болам ва эримни олдинг, эртанги кун майдонда

ёлғиз ўғлимнинг кўлини баланд қилгин» деб нола че каётган экан. Маҳмуд бу хотин султон саройидаги паҳ лавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кун кураш майдонида Маҳмуд ўзини ғоятд заиф ва лапашанг қилиб кўрсатибди. Еш баҳодир ик ки- уч даврадан кейиноқ Маҳмудни чирпирак қилиб кўтариб урибди. Султон бу ғалаба шарафига катта зиё- фат берибди. Тантаналардан сўнг ҳоким бошчилигида аркони давлат, барча хизматкорлар, меҳмонлар фил- ларга миниб ўрмонга-овга жўнашибди. Чангалзорлар'орасидан кетаётганда беҳосдан султон тахтиравони ўр- натилган фил ботқоққа ботиб қолибди, кўп уринишиб- ди, филни лойдан чиқаза олишмабди. Шунда Маҳмуд хизматкорларга филнинг олдинги оёқлари орасини ков- лаб бўшатишни буюрибди. Шундай қилишди. Бўш- ликка катта бир кундани ташлабдилар. Маҳмуд ана шу • кунда устига тушиб, фил оёқлари орасига елкасини кўйиб, бир зўр билан икки оёғини ботқоқдан бўшатиб- ди, фил ўзини ўнглаб ҳалокатдан кутулибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди. Овдан сўнг яна зиёфат бошланибди. Гап орасида сул- тон Маҳмуддан:

— Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги жасоратингизни қандай тушунса бўлади, — деб сўрабди.

— Эй, олийҳиммат султон! Бу йигит бир беванинг ягона фарзанди. Истикболи порлоқ паҳлавон, лекин ҳали тажрибасиз. Мен у билан олишиб, майиб қилиб, умрига зolim бўлишни истамадим. Аммо Сиз ғазаб- ланганингиздан сўнг кураш тушишга розилик берган- дим, — дебди у.

— Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайё қиламан, — дебди султон.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, Сизнинг зиндонла- рингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, ўша- ларни озод қилсангиз, ватанимга бирга олиб кетсам бас, — дебди Маҳмуд.

Султон баҳодирга от-улов, сарполар берибди ва асир- ларни хибсдан бўшатибди. Маҳмуд ватандошлари би- лан Хоразмга қараб йўл олибди.

Машхур файласуф олим, инсонпарвар шоир Паҳ- лавон Маҳмуд Пурёввалий 1247 йили Хива яқинида пўстиндўз оиласида дунёга келган. Кўхна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олди, турли билимларни пухта эгаллаш билан бирга жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланди, миллий кураш қоидаларини ўр-

Гинлн. Йигитлик палласидаёқ кураги ерга тегмаган бацшир, нозик дидли шоир сифатида шуҳрат қозонди. У Ширқнинг деярли барча мамлакатларида бўлиб, мусобмқаларда қатнашди, фақат зафар кучди, тушган инъом > \сонларни, соврин, муқофотларни бева-бечораларга улншиб бериб, ўзи ота касби пўстиндўзлик билан кун м-чирди. Паҳлавон Маҳмуд 1325 йили она шахрида мифот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қабри устида муҳта-шам мақбара тикладилар. Ҳозир бу мақбара давлат то-моиидан муҳофаза қилинади.

Маҳлавон Маҳмуд дин назарияси — фикҳ, фалсафа иа мантикка доир бир неча рисоалар ёзган. Жумладан, жанонмардлик ҳақида «Канзул ҳақойиқ» рисоласини нратган. Рудакий, Ибн Сино, Хайём анъаналарини даиом эттириб, форсий тилда рубойлар битган, шеърларида Пурёрвалий ёки Қитолий тахаллусларини қўллаган. ••Мажолисун-ошиқин» китобида шоир ҳақида қизиқар-ап маълумотлар бор. Шоир ўз рубойларида чин инсоий севгини бетакрор нозикликда тасвирлайди, янги (>алиий-тасвирий воситалар ишлатади; зулм-зўрликни, кшаъгирлик, пасткашлик, риёкорликни қаттиқ қора-лайди; ҳаллоллик, инсонпарварлик, мардлик ва маърифатни олқишлайди, кишиларни дўстликка, хушёрликка, и.ам ўрганишга даъват этади; айрим рубойларида замо-масидаги тенгсизлик, жабр — ситамдан шикоят қилади; ме\наткаш халқнинг оғир ҳаётига ачинади.

Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
Қўз очсам чимирилган қошни кўраман.
Қачонгача поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни кўраман.

Номардлик, пасткашлигу нодонликни қоралаган шоирнинг куйидаги рубойси ҳам ибратомуздир.

Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ.
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомий «Силсилатуз заҳоб» — «Олтин занжир» дostonида шу рубойга яқин шеърлар битган, унинг ғояларини ўзига хос йўсинда давом эттирган. Демак, Жомий жаван-мардлик ақидасидаги Паҳлавон Маҳмуд ижодини бил-

ган ва кадрлаган.

Шоир ҳаёти ва ижодий меросини ^рганиш, тўплаб таржима қилиш ва нашр эттиришда Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Яҳё Ғуломов ҳамда нозик дидли ёзувчи ва таржимон Тухтасин Жалолов, шоир Матназар Абдулҳакимларнинг хизмати катта. Паҳлавон Маҳмуднинг шахсий ҳаёти ва рубойлари бизни доим инсонпарварликка, мардлик ва жасорат ҳамда ватанпарварликка чорлайверади.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД ҲИҚМАТЛАРИДАН

Кўзгуга берардим кечкурун сайқал,
Бокдим унга тиниқ бўлган бил маҳал:
Шунча кўп куринди ўз айбимки, мен
Ўзгалар айбини унугдим тугал.

Қўрқоқлардан бирон чиққанмиди мард,
Хайрсиз одамдан лўлининг ити яхши.

Номард ит кабидир, мард — бир дарё,
Дарё ит дамидан нопок бўлмас.

Ҳамма дарддан кўра айрилиқ ёмон,
Ҳамма қайғудан ҳам ёмондир ҳижрон.

Ёмон билан улфат бўлма, юр йироқ,
Йўлингга дон сочиб, қўяди тузоқ.

Кийим эскиргани айбга қушилмас,
Айб шунда, гар бўлса кийимда ёмон.

Токи бор ғайрату мардликдан асар,
Аҳлу аёлингни этма дарбадар.

Қора тош сира ҳам бўлмас ложувард,
Тоза қалбга асло юқмас чангу гард.

ФАХРУЗЗАМОН

Қадимий Шош, яъни Тошкентда яшаб ижод этган адиблардан бири Бадриддин Чочийдир. Бадриддин Муҳаммад 1285 йили зиёли оиласида туғилган. Болалиги Тошкентда ўтади, кейин Самарқанд ва Бухоро медресаларида ўқийди. Бўлажак шоир шеърят ва санъат билан бирга, замонасидаги барча билимларни, хусусан, табиий фанларни яхши эгаллайди. Мамлакатдаги ногинчилик, тахт-тож учун курашларнинг авж олиб кетими сабабли Бадриддин Муҳаммад Шарқ мамлакатлари Пўйлаб саёҳатга жўнайди. Кичик Осиё ва Арабистон ярим ороли шаҳарларини кезиб чиқади, Маккада бўлади. Тарихий манъабаларга қараганда, у ҳаждан қайтишда 1333 йили Ҳиндистонга боради ва Деҳли султони Гўгулуқ Муҳаммад саройига ишга киради. Адабий қошиқчилик, зукколигини муносиб тақдирлаб, Тўгулуқ Муҳаммад Бадриддин Чочийга 1344 йили Ҳиндистон султони томонидан таъсис этилган «Фахруззамон» — «замонасининг фаҳри» унвонини беради. Бадриддин Чочий бир китъасида ўз қобилияти ҳақида фаҳрия сифатида қуйидагиларни ёзган эди:

Худовандо маро дар илми манкул,
Забону дидаи дил гашт бино.
Сўи маъкул тирам дастрас ҳаст,
Агарчи нестам чун пури Сино

(Эй худо! Диний билимларда тилимни равон, дил кўзини равшан эттинг. Сино фарзанд бўлмасам ҳам дунёвий билимларда ўқим нишонга тегади.)

Шуни алоҳида қайд этиш керакки ўтмишда Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга бориб яшаган ва ишлаган олим ҳамда шоирлар жуда кўп бўлган. Лекин улардан фақат Бадриддин Чочийгагина «Фахруззамон» унвони берилган. Бадриддин Чочий 1346—1350 йиллар орасида Деҳлида вафот этган.

Шоир Деҳли султони даргоҳида ишлаган бўлсада, муҳтожликда яшаганга ўхшайди. Қуйидаги мисралар шундан далолат беради:

Заифтар шуда з-он мўи дидаеки зи дард,
Дар оби дидаи худ хору пинҳон аст...
Ба шакли тори бирешим ки дар бари чанг аст,
Низору зор пур аз тоб сахт нолон аст.

(Дарддан заифлашган киприklar кўз ёшлари о^сида хору пинхондир. Унинг ҳолати калтакдан ҳар лазада нола чекувчи чангнинг ипак торларига ўхшайди.)

Чочий, шубҳасиз кўплаб илмий асарлар, дostonл ҳамда ғазаллар яратган. Ҳатто ўтмишда Бадриддин Ч_чий девонларидаги шеърларни шарҳловчи, изоҳловч алоҳида китоблар, луғатлар тузилган. Тазкираларда (ўтмишда антологиялар шундай номланган) Бадриддин Чочийнинг Туғулукийлар сулоласи тарихи тасвирига бағишлаб, Фирдавсийга эргашиб 30 минг мисрадан иборат «Шоҳнома» битганлиги ҳам қайд этилади. У 1345 йили 2 минг байтдан иборат шеърлар девонини тузган.

Бадриддин Чочий форсий тилдаги шеърятда қасида жанрини янги тараққиёт босқичига кўтарган санъаткордир. У анъанага кўра ўз қасидаларида у ёки бу тарихий шахсларни мактамайди, балки Ҳиндистон табиатининг бетакрор гўзалликларини тасвирлайди, баҳорнинг жозибали манзарасини чизиш оркали ўқувчи қалбида табиат кўркига, ҳаётга, яшашга завқ-шавқ уйғотади. Бадриддин Чочий ғазал ва рубойларида ўзига хос бадий санъатларни ишлатади, турли хил мажозий образлардан ҳаётий лаҳзалардан усталик билан фойдаланади. Шунинг учун ҳам ўтмишда «Бадриддин Чочий қасидаларининг шарҳи» деган, шоир шеърларини тушуниш ва таҳлил қилишга ёрдам берадиган алоҳида китоблар яратилган. Чунончи, 1848 йили Чочий шеърларига Муҳаммад Усмон Қайс икки жилдлик шарҳ яратади ва уни «Нусхаи Усмонхон» деб атайди. Афсуски, ана шу забардаст адиб меросидан бизга юздан зиёд қасида, ғазал ва рубойларигина етиб келган, холос. Мазкур шеърлар Бадриддин Чочийнинг чинакам табиат ошиғи, гўзаллик шайдоск, инсонпарвар шоир эканлигини кўрсатади. Шоир ўз асарларини ўша давр анъанасига кўра форсий тилда ёзган. Бадриддин Чочий асарларини Шарқ илм-фанининг билимдони, шоир ва таржимон Анисий ўзбек тилига таржима қилган.

Бу катта ижодий меҳнат ҳамон рўёбга чиқмаётир, яъни Чочий асарларининг таржимасини нашр этиш пайсалга солиб келинмоқда.

ИНСОНДЎСТЛИК КУЙЧИСИ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий 1320—1321 йиллар орасида Эроннинг жанубидаги Шероз шаҳрида, косиб оиласида дунёга келади.

Шамсиддин Муҳаммад қобилиятли, зеҳни ўткир бола Оушан. Отадан эрта етим қолган Муҳаммадни онаси ноннойга шогирдликка беради. Бўлажак шоир бир ипкпнинг ўзида ҳам ўқийди, ҳам нонвойга дастёрлик қдлади, маърака ва йиғинларда Қуръон ва бошқа кибларни хушовоз билан ўқиб бериб, рўзгор тебратади. Хушовозлиги, беҳато ўқиш ва ёзиши Муҳаммадга шухрат келтиради: уни Ҳофиз деб чақира бошлайдилар.

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз жуда эрта ижод қила (юшлаган. У бир умр ўқиш, ижод билан банд бўлган санъаткор ва мутафаккирлардан ҳисобланади. У шеърларида «Қирқ йил ўқигани»ни алоҳида таъкидлаган. \офиз умрининг охирига қадар она шаҳри Шерозда ишади. У 1389 йили шу ерда вафот этди.

Халқ ўзининг сеvimли фарзандини машҳур Мусалло боғига дафн этди.

Ҳофиздан бизга қадар катта ҳажмдаги ғазаллар китоби етиб келган. Шоир ўз ғазалларида ҳамиша инсонпи улўғлади, чин муҳаббатни, дўстлик, ҳамжихатлик, ватанпарварлик ҳамда инсонпарварлик ғояларини тартиб иб қилди. Кишиларни ҳалол меҳнат эвазига кун кечирришга, бу дунё ноз-неъматларидан, табиат кўркидан кўпроқ бахраманд бўлишга чорлади.

Ҳофиз умр бўйи ёмон кишилардан узок юрди, давлатмандлар, шоҳ ва сарой хизматида бормади. Шунинг учун шоир риёкор ҳукмрон табақалар томонидан таҳқир қилинди, камситилди. Ҳофиз кўпгина шеърларида ўзаро феодал урушлар ва мавжуд ижтимоий тузум келтириб чиқарган хонавайронлик, зулм-зўрликка нисбатан ғазаб ва нафратини ифодалайди. Чунончи, куйидаги рубойида Ҳофиз замон бошига солган ғам, аламдан ҳасрат чекади:

Умримнинг ҳосили бўлди фақат ғам,
Йил ичра \ар қандай пайтларда ҳам.
Ғамдан бошқа топмадим мен бир улфат,
Дарддан бўлак топмадим вафоли ҳамдам.

Ҳофиз ижодида илм-фанни, ростгўйлик ва меҳрибонликни, маърифатни тарғиб этиш ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Шоир кишиларни ҳамиша бир-бирига ҳамдам, ҳамдард, инсон фарзандига доим ғамхўр бўлишга чақиради, дилозорлик, мунофиқлик, такаббуриликни қоралайди; инсонпарварлик, оддий меҳнаткаш ҳақида қайғуриш Ҳофиз ғазалларининг ўқ мавзуидир.

Шоир яратган май, ринд, маъшукқа, ошиқ ва маъшук образлари кейинги давр санъаткорлари ижодида анъана сифатида давом этди. Навоий «Девони Фоний»даги кўп ғазалларини Ҳофизга жавоб тарзида яратган. Гёте, Гейне, Пушкин, Есенин каби шоирлар ижодидаги кўп ғазаллар Ҳофизга татаббу тарзида ёзилган. Гёте «Ғарбу Шарқ» девонини ёзишда унга эргашган.

Ёмондан узоқ бўл, яхшига ёндош,
Умринг зое кетгач, дилинг бўлур ғаш.
Ёлгон бевиқор қилур одамни,
Ёлгон шармисор қилур одамни.

ҲОФИЗ ҲИКМАТЛАРИДАН

Кимки заҳмат чекмади,
Роҳатга ҳам етмади.
Меҳр уругин элмаган термас яхшилик гулин.

* * *

Сиртдан кўринганчамас ҳар нарсани ичи ҳам,
Баъзи ширин нарсанинг ўртасида заҳри ҳам.

* * *

Ёлгончидан ордир оқиллар иши,
Ёлгончини одам демас ҳеч киши.

* * *

Яхши бўлғай ўртага тушса синов тажрибаси,
Бу синовда қора бўлғай лофчиларнинг чехраси.

САРГАРДОНЛИКДА

Шероз ҳокими Шоҳ Шужоънинг сарой шоирларидан бўлган лаганбардор Имоди Фақеҳ Ҳофизнинг шоншухрати, истеъдодини кўролмасди. Кунлардан бир кун Фақеҳ Ҳофизни динсизликда айблаб, Шужоъга чақади ва дарҳол тутиб тошбўрон қилишга ундайди. Шужоъ шоирни дарҳол тутиб келишни буюради. Мулозимлар Ҳофизни қидиришга тушадилар. Шоирнинг саройидаги дўст ва мухлислари бу шум хабарни унга етказди-

лнр. Ҳофиз ўша тунни бир дўстиникида ўтказиб, эртаси азонлаб Язд шаҳрига қочиб кетади.

Язд Шероздан унчалик узок бўлмаган Шеркўҳ то-1111ШНГ жанубий этакларида жойлашган кичик шаҳар >ди. Унга шоҳ Шужоънинг жияни Яҳё ҳокимлик қи-иарди. Ҳофиз йўлда Истаҳр ва Анжирак шаҳарларида Тумаб, бир неча кунда етиб келади. Лекин бу ерда ҳам нюирни нохушлик кутиб олади. Шаҳардаги масжид-чардан бирининг мусофирхонасига жойлашган Ҳофиз («ир ғазат билан келганлигини шоҳ Яҳёга етказди. Дммо хасис ва зикна Яҳё буюк шоирга эътибор берма-;ш илтифот кўрсатмади. Бу сафаридан ғоятда пушаймон Г»ў)1ган Ҳофиз яна Шерозга қайтмоқчи бўлади. Лекин мриблик, моддий муҳтожлик уни шу ерда қолишга мажбур этади.

Шоир ватанидан узокда ғам-алам билан кун кечи-ради. Тунлари мусофирхонада бўйра устида ухлар, кун-дузлари эса бева-бечоралар, дарвешлар билан суҳбат-лашарди. Она юртини кўмсаб, дард-алам тўла шеърлар сзарди.

НОЁБ ҚЎЛЁЗМА

Ҳофиз Шерозий ёшлигиданоқ хушовоз қиссахон бў-лиш билан бирга чиройли ҳуснихат эгаси ҳам эди. За-монидаги жуда қўп илм-адаб аҳлига китоблардан нус-халар кўчириб бериб, шу йўл билан тирикчилик ўтка-зишга тиришган. Тошкентдаги Беруний номли Шарқ-шунослик илмий-текшириш институтида 1355 йилнинг апрель-май ойларида Ҳофиз томонидан Шерозда кў-чирилган китоб сакланмокда. Бу китоб машҳур шоир Амир Хусрав Дехлавийнинг «Искандар ойнаси», «Ши-рин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли». «Саккиз жаннат» дostonларидан иборат.

ҲОФИЗ ДЕВОННИ КЎЧИРГАН ХАТТОТ

Ҳофиз асарларини халқ орасида тарқатишда илм-фан ахллари катта хизмат қилишган. Устоз Абдулқо-дир Муродий ана шундай билимдонлардан ҳисоблан-ганлар. Домла Муродий асримизнинг бошидаёқ Ҳофиз шеърларини қайта-қайта кўчирганлар. Тошкентда наш-риёт ташкил қилинганидан сўнг Ҳофиз ғазаллари бир неча бор асл нусхада босилади. 1913 йили «Фуломия»

нашриёти чоп этган Ҳофиз девонини Муродий домла кўчириб берган эдилар. 1958—1962 йиллари Тошкент бадий адабиёт нашриёти нашр этган Ҳофиз ҳамда **XII** асрда яшаган шоир Камол Хўжандий девонларининг араб алифбосидаги саҳифаларини ҳам домла Муродий битганлар. Ўзлари ҳам «Ўрта Осиё хаттотлари» (1974) асарини яратганлар. Бу рисола Хуросону Мовароун-наҳр хаттотлик санъати тарихи хусусида ягона китоб ҳисобланади.

ЗОКОНЛИК ҲАЖВЧИ

Ҳайбатуллохўжа Хислатнинг «Мушук ила Сичқон» қиссасини ўқиган бўлсангиз керак. Бу дostonда ўзбошимча, золим, худбин мушук устидан сичқонлар қандай ғалаба қозонгани ибратли тасвирланган. Ана шу кизиқарли қисса асли форс-тожик адиби Убайд Зоконий қаламига мансуб. Хислат бобонгиз уни сизларга мослаб ўзбекчалаштирган.

Серзавқ шоир, ажойиб ҳикоялар устаси ва дostonнавис Убайд Зоконий 1280 йилда Эроннинг Қазвин вилоятидаги Зокон шаҳарчасида амалдор оиласида дунёга келди. У дастлаб Зоконда ўқиди. Ўша даврдаги Шарқнинг илмий маркази бўлмиш Бағдод мадрасаларида таълим олди. Ўқишни тугатгач, Қазвинда бир оз давлат идораларида ишлайди. Кейин Шерозга қайтиб машҳур шоир Хўжа Ҳофиз билан танишади. Гарчи Шероз ҳокими шоҳ Шужоё саройида паноҳ топган бўлсада, тахт-тож талашиларнинг янада кучайиши натижасида Убайд гоҳ Бағдод, гоҳ Қазвинда сарсонун саргардон, муҳтожликда яшади. Шоир 1370—1371 йиллар орасида ўз ватанида вафот этди.

Убайд Зоконийнинг катта ҳажмдаги шеърлар девони, дostonлари, «Дилкушо», «Даҳ фасл» («Ўн фасл»), «Сад панд» («Юз панд»), «Ахлоқул ашроф» («Улуғлар ахлоқи») сингари кўплаб ахлоқий-таълимий, ижтимоий фалсафий руҳдаги рисолалари сақланиб қолган. Аксарияти насрда, баъзилари наср ва назмда ёзилган мазкур асарларида ёзувчи ота-боболарнинг қутлуғ анъаналарини тарғиб этади, аждодларнинг маънавий, моддий меросларига менсимасдан қарайдиган феодал зодагонлар ва рухонийларни қаттиқтанқид қилади, қоралайди. «Ришнома» қофияли наср ва назмда битилган ҳажвий асар бўлиб, ахлоқий-таълимий ҳикоятлар билан зийнат-

ишиан. Унда баъзи ғайриинсоний хислатлар танқид қилинади. Энг муҳими шундаки, кўп умрини мухтожликда ўтказган ёзувчи меҳнаткаш халқ ҳаётига ачинали, юртни вайрон, элни қашшоқ қиладиган урушларни, разолат ва жаҳолатни қаттиқ танқид қилади. Шунинини учун ҳам риёкор рухонийлар, давлатни зулм-зўрчиққа суяниб бошқарган ҳукмронлар, лаганбардор июпрлар Убайд Зоконийни таҳқирлаганлар, бадном қилишга уринганлар. Лекин булар ёзувчи иродасини букашмаган, асарларидаги танқидий руҳни сўндира олмади. Меҳнаткаш халқни мадҳ этган ёзувчи, тамаъгирлик, маддоҳлик, лаганбардорлик, бахиллик, судхўрликни қоралаган, қокимларни адолатга қорлаган.

Юқорида таъкидланган «Мушук ила Сичқон» қисмида шоир имо-ишоралар билан Кимрон шоҳи Мурориддин билан Шероз ҳокими Абӯисҳоқи Инжу уртасидаги жангу жадалларни қоратаган. Шунинг учун ҳам бу доатонни шоир гувоҳи бўлган тарихий воқеалар асосида ёзилган реалистик асар дейиш мумкин.

УБАЙД ЗОКОНИЙ ҲИКОЯЛАРИДАН

Бир киши Мавлоно Азудиддиндан сўради:

— Нега халифалик даврида кишилар худодлик, пайғамбарлик даъво қилишарди-ю, энди ҳеч ким бундай даъво билан чиқмайди?

— Бизнинг давримизда халқ зулм ва очликдан шу даражада адою тамом бўлганки, худони ҳам, пайғамбарни ҳам эслашга мажоллари етмайди, жавоб берди у.

Бир киши дўстидан сўради:

— Қўзим оғриб қолди, нима қилсам экан?

— Ўтган йили тишим оғриганди, суғириб ташладим, — жавоб берди дўсти.

* * *

Бир воиз минбарда ваъзхонлик қилаётган экан, мажлис аҳлидан биров хўнграб йиғлай бошлабди. Шунда ваъзхон хитоб қилибди:

— Эй халойиқ, анови кишидан сўранглар-чи, нега бунчалик йиғлайди?

Ҳалиги киши ўрнидан турибди-да, дебди:

— Эй мавлоно! Нима деб алжираётганингни тушунмадим. Аммо бир қизил эчким бор эди. Соқоли сенинг соқолингга ўхшарди. Икки кун бурун ўлиб эди. Сен соқолингни қимирлатганда ўша эчким кўз олдимга келиб ўпкам тўлди, йиглаб юбордим.

* * *

Рамазоннинг ўн бешинчи куни «рўзахўрлик»да айблаб, бир кишини ҳибсга олишди.

— Рамазон ойининг неча куни ўтди? — сўради ҳалиги киши.

— Ўн беш куни ўтди, — жавоб беришди.

— Неча кун қолди? — яна сўради маҳбус.

— Ўн беш кун.

— Ундай бўлса, мен бечора рамазоннинг нимасини еб қўйибман, — дебди у таажжубланиб.

«ЮЗ ПАНД»ДАН

Чин дўстга фидойи дўст бўлинг.

* * *

Кашандаларга қарши курашинг.

* * *

Мастларни ҳибс қилишга ёрдам беринг.

* * *

Вақтни ғанимат тутинг.

ҲИКМАТЛАР ГУЛДАСТАСИ

Шарқу Ғарбда Саъдий, Шайх Саъдий номи билан шуҳрат қозонган, кўп халқларнинг улкан шоирлари ўзларига устоз деб билган мутафаккир санъаткорнинг асл номи Мушаррафиддин ибни Муслиҳиддин Абдуллоҳдир. У 1189 йили шерозлик давлат хизматчиси оиласида дунёга келади. Саъдийнинг отаси Шероз ҳокими

('льд бинни Занжи саройида хизмат қилган. Отаси Саъдийни ўқитиш билан жиддий машғул бўлади, лекин куққисдан вафот этади. Етим қолган Саъдий ва укаси-III оз миқдорда бўлса ҳам давлат нафақа тайинлайди. Шерозда тахт-тож учун кураш авж олган бир пайтда 1226 йили Саъдий Бағдодга бориб, «Низомия» мадрасида таҳсил кўради. Уша даврнинг машхур олими Лбдулфарош Абдурахмон ибни Жазвий (1186—1257)дан иарс олади. Мадраса таҳсилдан сўнг Эрон, Жанубий Онрўпа, Кичик Осиё, Араб ҳамда Урта Осиё, Ҳиндистон ва Хитой мамлакатлари бўйлаб сафарга чиқади. Ўтгиз йил давомида турли юртларни кўради, ҳар хил чалқлар орасида бўлади, баъзан мусофирларни, савдо карвонларини ҳимоя қилиб, қароқчилар билан бўлган жангларда иштирок этади, салбчилар қуршовида қолиб асир тушади, бир дўсти уни қутқариб олади. Умрининг охириги йилларини Саъдий мунофиқ ва разил кишилардан йироқда — гўшанишинликда ўтказган, ижодий ишлар билан машғул бўлган. Саъдий узок яшаб, 1292 йили вафот этади. У дафн этилган бог ва мақбара Шероз меҳнаткашларининг қадамжоларидан биридир.

Саъдий Шарқ ижодкорлари орасида энг заҳматкаш ва жаҳонгаштасидир. У 30 йил илм ўрганди, 30 йил саёҳат қилди, 30 йил бадий ижод билан шуғулланди.

Саъдий қасида, ғазал, рубоий, китъа ва бошқа жанрлардаги шеърлардан таркиб тошган «Тойибот», «Бадоеъ», «Хавотим» деб номланган тўртта девон тузган. Уларда Саъдий буюк шоир сифатида юксак ғояларни янги босқичга кўтарган.

Саъдий беназир шоир ва мутафаккир сифатида мактаб яратган санъаткор. Юз йиддан ортик умр кўрган Саъдий даврнинг барча билимларини чуқур эгаллаб, юрт кўриб, халқ орасида юриб, чинакам олим, мурабий, инсонпарвар санъаткор бўлиб етишди. Шеърый ва насрий ҳикоя ва масалларидан ташкил тошган «Гулистон» ва «Бўстон», «Соҳибнома» асарлари унга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Саъдий ўз ҳикояларида бошқа Шарқ мутафаккирлари сингари халқ фаровонлиги, юрт тинчлигию ободонлигини одил подшо шарофатидан деб билади. Унинг ақидасича, подшо илм-маърифатли, одил бўлса, мамлакатни илмга, донишмандларга суяниб бошқарса, зулм-зўрлик, жаҳолат ва разолатни ер юзидан йўқотса, давлат мустаҳкам, юрт обод, фуқаро тўқ ва тинч бўлади.

У илм ўрганиш, меҳнатсеварлик, таъзим-тавозе, кат-

таларга ҳурмат, кичикларга иззат, ота-онага эътибор (тил ва муомала, сўзлаш одоби, ширинсуханлик) ва бошқа жуда кўп масалаларда улкан мураббий, мутафаккир сифатида панд-насихат беради. Айни чоқда ёзувчи судхўрлик, товламачилик, тамаъгирлик, танбаллик, ёлғончилик, ғирромлик, икки юзламачилик, фирибгарлик сингари ғайриинсоний иллатларни аёвсиз лаънатлайди ва покиза кишиларни бундай ярамасликларга қарши курашишга чорлайди.

Саъдий Шерозий асарлари ўзбек халқи орасида қадимдан машҳур ва манзурдир. Хусусағ, унинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари ўтмишда Ўрта Осиё мадрасаларида асосий қўлланма сифатида ўқитилган. Сайфи Саройи, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муродхўжа домла, Сидқий Хондойлиқий бу китобларни ўзбек тилига таржима қилишган.

Алишер Навоидан тортиб барча ўзбек адиблари Саъдийни ўзларига устоз деб билган, унинг даҳосидан ижодий баҳраманд бўлишган. Навоийнинг «Ҳайратул аброр», «Маҳбубул қулуб», Авлонийнинг «Туркий гулистон» асарларида Саъдий ижодининг бевосита таъсири бор.

Саъдий асарларини тадқиқ ва таржима қилишда шоирлардан Чустий, Муинзода, Ғафур Ғулом, олимларимиздан профессор Шоислом Шомухаммедов ва Рустам Комиловларнинг хизматлари катта. Саъдийдаги тинимсиз риёзат чекиш, юрт кўриш, дунё кезиш, муттасил, сабот-матонат билан илм ўрганиш, бадиий ижодда муъжаз баёнлигу соҳирлик барча замонлар аҳли учун юксак ибрат намунасидир.

САЪДИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Мисрда икки ака-ука яшар эдилар. Улардан бири султонга хизмат қилар, иккинчиси эса, ўз меҳнати билан кун кечирадиган бечора киши эди. Кунлардан бир куни акаси камбағал укасига қараб:

— Султон хизматида борсанг-чи, эртаю кеч меҳнат қилиш азобидан қутулардинг, — дебди.

Камбағал укаси унга шундай жавоб берибди:

— Сен нега меҳнат қилмайсан, миннатдан қутулар эдинг. «Амир хизматида олтин камар билан бел боғлаб тургандан кўра, арпа нон еб, қуруқ ерда ўтирган яхши», деганлар.

Лмир хизматида мунгли ва абгор,
Қўлларинг кўксингга қўйгинча ҳар гал.
Куйса ҳам қўлларинг майли, биродар,
Кафтингда оҳак тош олганинг афзал.

* * *

Қачон сўзки, дилбанду ширин бўлур,
Сазовори тасдиқу таҳсин бўлур.
Вир айтдингми, айтма уни ўзга дам,
Тўйиб бир едингми етар ҳолва ҳам.

* * *

Йиллар ўтиб кетди тепангдан ғир-ғир,
Отанг мозорига бордингми бир дам.
Отанг хотирига нима эзгулик —
Қилдингки, ўғлингдан қутасан сен ҳам.

* * *

Сўз айни савоблигини билмагунча гапирма,
Унга соз жавоблигини билмагунча гапирма.

* * *

Камолу фазлдан бебаҳра бўлсанг,
Оғзинг оча кўрма, тилингни тийгил.
Одамнинг ўз тили қилур шарманда,
Пус ёнғокнинг вазни келгандек енгил.

Оз-оздан йиғилиб бўлади бисёр,
Дона-дона ғалла тўлдирар омбор.

* * *

Агар бўлсанг нодон улфатга ҳамдам,
Нодон қаторига қўшилдинг ўзинг ҳам.

* * *

Чу кўрдинг кўр киши йўлинда чоҳдир,
Индамай ўтирсанг, катта гуноҳдир.

Ҳарчанд ўқибсан-билимдонсан,
Агар амал қилмадинг — нодонсан.

* * *

Ўз аҳдига вафо қилмаган киши,
На сеvimли бўлур ва на иззатманд.
Ажабланма ўйлаб-ўйлаб сўз деса,
Ҳаётга камолга етган бир кекса.
Ўйламасдан туриб ҳеч урмагил дам,
Соз сўзла, агар кеч сўзласанг ҳам.
Аввал ўйлаб, сўнгра сўзла, ур нафас.
Тўхтат, ҳеч ким сенга демасидан «бас!»

МАЪРИФАТНИ ОЛҚИШЛАБ

Ямуниддин Абдулҳасан Амир Хусрав ибни Ам1 Сайфуддин Маҳмуд Деҳлавий 1253 йили Ҳиндистоннинг Патёли деган шаҳарчасида дунёга келади. Бу тарих шоир асарларида ўзи томонидан ҳам қайд қилинган. Амир Хусравнинг отаси Амир Сайфуддин Маҳму шахрисабзлик бўлиб, авлоди туркий элатларнинг лочин уруғидан. Аммо у Ўрта Осиёга мўғуллар ҳужумининг дастлабки йилларидаёқ тарки ватан этиб, Деҳли ҳукмрони Шамсиддин Элтутмиш (1211 — 1236) саройига хизматга киради. Сайфуддин Маҳмуд 1261 йили мўғулларга қарши жангда ҳалок бўлади. Хусравни ўша даврнинг маърифатли кишиси бўлган бобоси Имодулмулк ўз тарбиясига олади.

Бўлажак шоир хушхат бўлгани учун отаси Хусравни хаттот қилиб тарбиялаш мақсадида хушнавис мунши Қози Саъдуддин Муҳаммад ҳузурига юборади. Аммо болада хатдан кўра шеъриятга завқ ва рағбат кучлилигини сезган Саъдуддин уни замонасининг фозил шоири Хожа Азизуддин билан таништиради. Азизуддин кичкинтойнинг шеърини салоҳиятини синаш мақсадида «мўй» (соч), «байза» (тухум), «тир» (ўк), «харбуза» (қовун) каби маъноси бир-биридан узоқ сўзлар иштирокида шеър айтишни сўрайди. Бола дарҳол бадиха тарзида рубоий ўқийди:

Ҳар мў, ки дар зулфи сияҳи он санам аст,
Сад байзаи анбарин дар он мўй зам аст.

Чун тир мадон рост дилашро, зеро,
Чун харбуза дандонаш доруни шикам аст.

(VI санам қора зулфининг ҳар мўйига юз анбар
„*умп жамланган. Дилини ўқдек тўғри-рост деб анг-
^йми. қовун сингари унинг тишлари бағрига жойлаш-
0\I Мъни ёрнинг жабру жафоси қалбида пинҳон).

Шу воқеадан сўнг бўлажак шоир устози ва бобоси
й«\Г);рлигида адабиёт, шеърӣй санъатлар, тарих, муси-
(уппиуослик, мантик ва бошқа фанларни пухта эгал-
лшшл киришади. Йигирма ёшида Хусрав истеъдодли
цоир. крмусий билим соҳиби — олим, созанда ва бас-
шкор сифатида шуҳрат қозонади. Буни сезган Мўлтон
цокими Кушлихон шоирни саройга жалб этади. Лекин
орм/кш икки йил ўтгач, Дехли ҳокими Ғиёсуддин Бала-
Оон (1265—1267) саройга тортилади. Умуман, Хусрав
Дс\лавий умри давомида етти ҳукмроннинг даргоҳида
чи 1млт қилади. Давлат арбоби сифатида шуҳрат топиб,
имир унвониға эға бўлади. Хусрав Дехли ва бошқа ша-
\ирлар ҳукмдорлари саройидаги хизматда бўларкан, жан-
IV жадалларда, мўғулларға қарши курашларда қатнаша-
)1и. Шундай жанглардан бирида дўсти Ҳасан Дехлавий
Гшлан асир тушиб қолади. Аммо бахтли бир тасодиф
|у<|)айли икки дўст қатлдан қутулиб қоладилар. Шоир
умрининг охирги ўттиз йилини Дехлида ўтказади. Та-
рпхий манбалар ва асарларидаги ишораларға кўра, узок
Ниллар масъул вазифаларда ишлашға ва ҳукмронлар
уининг илми, шоирлик обрўсидан ўз манфаат, шуҳрат-
иари йўлида фойдаланишға интиланликларига қара-
май, Хусрав Дехлавий камтарона ҳаёт кечирган. Улуғ
июир 1325 йили Дехлида вафот этади.

Амир Хусрав Дехлавий, ўз таъбири билан айтганда,
«хали тишлари тўкилиб юрган гўдаклик онлариданок»
ажойиб лирик шеърлар бита бошлаган, кейинчалик фор-
сий тилдаги шеърятни янги тараккиёт чўққисига кў-
тарган. Шоир умр бўйи ёзган шеърларини «Тухфат ус-
сиғар» («Ёшлик тухфаси») «Васат ул-ҳаёт» («Ҳаёт ўрта-
си»), «Ғурат ул-камол» («Камолот ибтидоси»). «Бақияи
наҳия» («Сараларнинг сараси»), «Ниҳоят ул-камол»
(«Камолот чўққиси») номи билан беш китобға жамлаб,
Шарқ адабиётида девон тузишни бир адабий анъанаға
айлантирган.

Амир Хусрав Дехлавий ғазалнинг кўпроқ енгил вазн-
ларида ғоятда мўъжаз, шакл ва мазмун жиҳатидан
сода, оммабоп асарлари яратиб инсоф ва адолатни

куйлайди, разолат ва қабоҳатни қоралайди. Шу са ли ҳам Хусрав лирикаси равонлиги, енгил ўқилиши шеърхон қалбига тез етиб бориши билан бошқа ғаз навислар ижодидан фарқ қилган. Маъшуканинг хус жамолини таъриф этганда ҳам муҳаббатнинг ҳаётбах руҳафзо хислатини таъкидлаганида ҳам, ағёр иғвос жафоси, ёрнинг нозу таманносига боғлиқ руҳ кайфиятларини чизганда ҳам, шоир ҳамиша бади баркамоллик, айна пайтда, соддаликка эришади. Х" равнинг лирик қаҳрамони гўзаллик ошиғи, у ҳам маъшукадан вафо ва садоқат истайди, висолга етиш умиди, завқ-шавқи билан яшайди. Шоир ёрнинг заллигини қай даражада сеҳрли чизса, ошиқ хис туй. ларининг энг нозик ва ранг-баранг ҳолатларини ҳг шу қадар моҳирлик билан ифодалайди.

Амир Хусрав асарларида юксак инсоний фазила ларни, ахлоқ-одобни тарғиб этади, замон ва нобоп ки шилардан чеккан азиятларини қаламга олади. Мўту. истилочилари Ҳиндистонга муттасил хужум қилиб тур ган, ўзаро феодал урушлар авжига миниб, мамлакат ва; меҳнаткаш халқнинг ахволи оғирлашган бир замонд яшаган Хусрав шеърларидан бирида шундай нолийди:

Хуш эрди умр ўтса бир замон хуш,
Менга эмас, шундай хуш замон йўқ.
Фалак ваъда этар меҳрини, лекин,
Дилим айтарки, меҳри ончунон йўқ.
Агар шодликнинг нархи бўлса юз жон,
Сотиб олгум, фалак дерки, ҳамон йўқ.

(Чустий таржимаси).

Инсон маънавий баркамоллигини тараннум этган Хусрав Деҳлавийнинг сон-саноксиз байтлари халқ ҳик- матларига айланиб, диллардан дилларга, тиллардан тил- ларга кўчиб юради:

Истасанг дунёда бахту саодат,
Айлагил қардошлар дийдорин одат.
Бу кўҳна оламда айлагил бунёд,
Бир нарасаки, халқинг этсин сени ёд.

(Ш. Шомухамедов таржимаси).

Хусрав Деҳлавий Шарқ шеърлятида дostonнавис- лик анъанасини давом эттириб, Жомийнинг таъкидла-

ичл, «Низомий Ҳамса»сига ҳаммадан яхшироқ жавоб •ЙШ|м шоирдир». У Низомийдан руҳ ва файз олиб, уч |ил (1299—1301) мобайнида «Матлаъ ул-анвор» («Нур-Дйрнинг чиқиши»), «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва ЛпИли», «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат»), «Оинаи Йскандарий» дostonларидан иборат «Ҳамса» яратади. Хусран дostonларида Низомий асарларининг шакл ва вмжети, образлар силсиласини асосан саклаган ҳолда улуг озарбайжон шоири тараннум этган ғояларини ян-Гича куйлади, уларга тоза мазмун бағишлади. Масалан, Цшомийнинг «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») цostonига жавобан битилган «Матлаъ ул-анвор»да шоир Гуим-зўрлик, қабоҳат ва разолат, риёкорлик ва муно-фикликка нафрат, ахлоқ-одоб, илм-маърифат, инсоф Гш адолат масалаларига доир ижтимоий, дидактик руҳ-диги оригинал ҳикоялар яратади. «Ширин ва Хусрав»да >са, Хусрав образи шон-шавкатли, адолатли, ҳамиша осойишталикка интилувчи, эл ва юрт ғамини еувчи, инсон, илм-хунар соҳиби сифатида талқин этилади. Лйни пайтда шоир Хусрав табиатидаги айшу ишратга Ёрилишни, шуҳратпарастликни қоралайди. Фарход об-ра)ини ҳам шоир чин ошиқ, баҳодир, заҳматкаш, мо-\\ир хунарманд, покдоман инсон сифатида меҳр билан Ёсвирлайди. Шоир «Ҳамса»сининг барча дostonлари мазмунан баркамол, бадийлик нуқтаи назаридан бе-иазир асарлардир. Шу жиҳатдан Жомий ва Навоии каби буюк сўз санъаткорларининг Амир Хусрав Дехла-ний асарларига юксак баҳо берганликлари бежиз эмас.

Хусрав Дехлавий «Қирон ас-саъдаи» («Икки саодатли сайёранинг кўшилиши»), («Мифтоҳ ул-футуҳ») («Ғалабалар калити»), «Ҳазойин ул-фугуҳ» («Ғалабалар хазинаси»). «Дувалроний ва Хизрхон», «Нух сипеҳр» («Тўққиз қават осмон») сингари ўнлаб дoston, насрий асарлар ҳам яратди. Булар, бир томондан, шоир ижо-дининг тобора камолатга етиб, дунёқарашининг ранг-баранг кирралари намоён бўла борганлигини, гуманист мутафаккирни замонасининг долзарб масалалари ғоят кизиқтирганлигини кўрсатади. Масалан, халқлар дўст-лиги, хотин-қизлар кадри, ақл-заковати ва ҳақиқий ишқ-муҳаббатни олқишлаган шоир мусулмон йигит Хизрхон билан ҳинд қизи Дувалроний ишқий саргу- заштини тасвир этиш орқали ҳиндлар билан мусул- монлар ўртасидаги мазҳабчиликнинг ёмон оқибатлари- ни кўрсатади. Ҳиндистон халқларини мустаҳкам бир- ликка чорлайди. Бу эса ташки хужумни даф этиш ва

мамлакатни хонавайрон қиладиган ўзаро феодал урларнинг олдини олиш, ички низоларга барҳам берининг асосий омили эди. Иккинчидан, тарихий воқаларга бағишланган мазкур асарларнинг аксарият шоир султонларни адолатга, иттифокка ундайди, дшатли урушларнинг аянчли оқибатларидан изтироб келади: факт ҳамда воқеалар тасвири ёки баёнида Ҳидистоннинг табиати, илм-фани, маданияти, адабиёт санъати, урф-одатларига доир ажойиб маълумотлар береди. Унинг «Тўғулукнома», «Тарихи Деҳли» каби асарлари ҳам шундай характерга эгадир. Шоир адолат одил шоҳ ҳақидаги фикрларини кўпинча афсонави ёки ҳаётий тамсиллар билан асослаб, қиссадан хисс чиқаради.

«Эъжози Хусравий» («Хусрав мўъжизаси») асари катта илмий қимматга моликдир. Адабиётшуносликка доир бу асар беш рисоладан иборат бўлиб, умуман, Шарк шеъриятидаги бадий санъатларни ўрганишда энг муҳим манба ва дастуриламал ҳисобланади.

Амир Хусрав Деҳлавий асарлари қадимдан аслида ҳам, таржимасида ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур. Хусрав меросининг кўпчилик дастхатлари юртимизда қайта-қайта кўчирилиб, кенг тарқалган, илм-адаб аҳли анжуманларида мунозара ва муҳокамаларга сабаб бўлган. Чунончи, илм ва маданият ҳомийлари Улуғбек ва Бойсункур Мирзолар Амир Хусрав Деҳлавий «Хамса»си устида кўп баҳслашганлар. Зайниддин Восифий «Бадоеъ-улвақоеъ»да 1515—1525 йиллар Шошдаги адабий йиғинларда кўпинча Хусрав ижоди борасида суҳбатлар қизиқ, тортишувлар бўлиб турганлигини ёзган. Бойсункур Мирзо шоир девонларининг бир неча нусхаларини қиёсан ўрганиб, унинг 120 минг байтини тўплаган. Ҳусайн Байқаро эса, Хусрав Деҳлавийнинг 18 минг байтдан иборат мухтасар девонини кўчиртирган.

Хусрав Деҳлавий ижодининг ўзбек адабиётига таъсири кучли эканлигининг боиси ҳам шунда. Аксарият забардаст шоирлар уни ўзларига устоз деб билганлар. Алишер Навоий «Хамса»ни яратишда Хусрав Деҳлавий ҳам «руҳ» ва «қувват» бахш этганини алоҳида эҳтиром билан таъкидлайди. Шоир деярли барча асарларида Хусрав номини тилга олади. Навоийнинг машҳур «Тухфат ул-афкор» («Фикрлар совғаси») қасидаси «ҳинд» сеҳргари»нинг «Дарёи аброр» қасидасига жавобан битилган, «Девони Фоний»даги бир қанча ғазаллар Хусрав

"е\>ии!ий шеърларига татаббуъ тарзида яратилган. Али-УҒр Иавойй «Мажолисун нафоис», «Соқийнома» асардирида шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига алоҳида ТУчталиб ўтади. «Ягонаи замона», «Ишқ ва дард аҳлимиш раҳбар ва пешвоси», деб юксак баҳо беради. Закирилдин Муҳаммад Бобур, Мунис Хоразми, Муҳаммпдризо Огаҳий ва бошқа сўз санъаткорлари ҳам Хусппн Дехлавий даҳосидан баҳра тошганлар.

Огаҳий ўзбек китобхонларини шоир ижоди билан миада яқиндан таништириш ниятида «Ҳашт биҳишт» логгонининг насрий таржимасини яратади.

Буюк «ҳинд соҳири» (Навойй) ҳаёти ҳамда ижодии мгросини тадқиқ ва тарғиб этишда ўзбек олимлар ба-рпкали меҳнат қилмоқдалар. Профессорлардан Ш. Шому\амедов, М. Имомназаров ҳамда доцент Б. Мусаев-ийнг рисоалари эълон қилинди. Тошкент Шарқшу-носшк институтидаги «Хорижий Шарқ халқлари ада-<н!сти» кафедраси ҳузуридаги хусравшунослик маркази иккита илмий тўпламни оммалаштирди. Шоирнинг ға-шнлар мажмуаси, ҳикматлари тўплами нашр этилди. |.у улкан ишда профессор Ш. Шомухамедовнинг хиз-мати каттадир.

Хусрав Дехлавий ўзи куйлаган юксак гуманистик ғоя-иар билан асрларга ҳамроҳ ва ҳамдамдир. ЮНЕСКОнинг қарорига мувофиқжаҳон тараққийпарварлари, илм-адаб аҳаи улуғ шоирнинг 700 йиллик юбилейини кенг нишон-лади.

ХУСРАВ ДЕХЛАВИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Ҳалол ишлаб топсанг гар арпа донин,
Яхшидир егандан биров оқ нонин.

Иш вақти бўлмагин ғофил, паришон,
Охири меваси бўлур пушаймон.

Дўстларинг кўпаяр фаровонликда,
Уларни синаб кўр нотавонликда.

Мева берса дарахт битта бутогдан
Шу дарахт яхши минг мевасиз боғдан.

Нимаики ўзинга бўлмабди даво,
Бошқага ҳам уни кўрмагил раво.

Емон нафсингни одобга ғулом қил,
Одобсизни одобинг бирла ром қил.

Ёш ҳар қанча ишда бўлсин ибратли,
Кўп кўрган кексанинг иши ибратли.

Тўғри ўйлаб, тўғри юрса ҳар киши,
Билгилки, маҳкамдир унинг ҳар иши

Бу эски оламда бир нарса бунёд,
Айлаки, мангуликка халқинг этсин ёд.

Ҳаётда қолдирса ким абадий ном,
Энг бахтли одам шу, хулласи калом.

Ишга яраб қолса илминг бир муддат,
Яна оширмоққа айлагил шиддат.

Қисқа сўзлик, қара, не яхши ҳолдир,
Сергаплик тамоман дилга малолдир.

Мардлар каби сен хунар талаб эт,
Хунарсизлардан узоқ-узоқ кет.

То қадам қўймасанг дастёрликка,
Ҳеч ким келмас сенга дўсту ёрликка.

Улуғлик шарафин истаган одам,
Кичикларга айлар химмату қарам.

ҲАЁТ ШАЙДОСИ

Ўрта Осиё мўғуллар тарафидан истило қилинган **XIII—XIV** асрларда босқинчилар таҳқир ва таъқибига қарамай, ўз она тилида ижод қилган шоир, ёзувчи ва таржимонлардан бири Сайфи Саройидир.

Сайфи Саройи 1321 йили Хоразмнинг Қамишли деган жойида хунарманд-қуролсоз оиласида дунёга келади. Дастлабки билимини ўз юртида олган Сайфи ўқишни давом эттириш учун Олтин Ўрда давлатининг маркази Сарой шаҳрига боради. Бу ерда у кунт билан ўқийди, шоир сифатида танилади. Бу ҳақда унинг ўзи қуйидагиларни ёзади:

Қамишли юрт менинг тувғон элимди,
Билинг, ғурбатга келтурган билимди.
Келиб булдум саройда шеър фидойи,
Саройнинг шоири, элнинг гадойи.

Лекин ўзаро феодал урушларнинг авж олиши, тахт-гож учун курашнинг кучайиб кетганлиги, Марказлашган давлат яратиш учун интилаётган Амир Темурнинг Олтин Ўрдага шиддатли зарбаси туфайли Сайфи Саройи юртини тарк этади. У аввал Эронга, сўнг Туркияга боради. Шоир сарсон-саргардонликда, муҳтожликда кечган кунларидан нолиб шеърлар битади:

Ўсиб тупроғим узра найзалар мен эвдан айрилдим,
Ватандан бенишон ўлдим-да, ўзга юрта эврилдим.
Нечун менга фалак жавр айлади, қандай гуноҳим бор,
Илоҳо айла кам жавринг, мен элга содиқ ул эрдим.

Замондан, мавжуд ижтимоий тузумдан нолиш шоирнинг бошқа ғазалларида ҳам кўзга ташланади.

Сайфи Саройи умрининг охириги йилларини Мисрда ўтказиб, тахминан 1396 йили шу ерда вафот этган.

Сайфи Саройининг ҳаёт йўли ва ижодий мероси хали мукамал ўрганилмаган. Адиб меросини тўплаш тадқиқ этишда филология фанлари номзоди Насрулло Даврон анча хайрли иш қилган. Бизгача шоирнинг бир қанча ғазал, қасида, рубойи ва маснавийлари, «Сухайл ва Гулдурусун» достони етиб келган. Бундан ташқари Сайфи Саройининг 1391 йили Мисрда Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилгани ҳам маълум. Бу Саъдий асарининг туркий тилларга илк таржимаси бўлиб, алоҳида қимматга эга. Чунки, таржимон асл нусха матнига эркинрок, ижодий ёндашган: асар услубини ўзбек насрига, халқ ҳикоятларига яқинлаштирган, бир хил мазмун ва ғояга эга бўлган ҳикоялардан баъзиларини тушириб қолдирган; муқаддима, хотима тарзда, наср оралигида келадиган панд-ҳикмат характеридаги шеърларни кўпинча ихчамлаштирган, айрим ҳолларда ўзидан янги байтлар қўшган. Аммо бу ўзгартиришлар Саъдий асарининг туб моҳиятига зарар етказмаган. Таржима буюк санъаткорнинг халқпарварлик, адолатсеварлик, касб-ҳунарга, илмга меҳр қуиш, ҳалолу пок, диёнатли, хайр-эҳсонли бўлишга даъват каби юксак ғояларини ўзбек халқига яқинлаштиришга хизмат қилади.

Сайфи Саройи ўз шеърларида яхшилик, гўзаллик ва чин инсоний севгини, ҳаётга муҳаббатни куйлади, маърифатни тарғиб этди, кишиларни реал ҳаётга, эл-юртига меҳр қўйишга чорлади. Асарларида ўзига хос ранг-баранг бадиий-тасвирий воситаларни қўллайди, халқона ибораларни ишлатади. Шоир учун халқининг марҳамати, ватани, ҳаёт файзи ҳамма нарсадан афзал:

Хабарсизман у дунё жаннатидан,
Увурмам юз элимнинг раҳматидан.
Инонмам бўлгучи дорул вафоя,
Ёруғлик баҳрасин топсам кифоя.

«Сухайл ва Гулдурсун» достонида шоир Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг ўғли Сухайл билан Темурнинг кизи Гулдурсун ўртасидаги севги саргузаштини тасвирлаган.

Амир Темур Кўҳна Урганч учун Тўхтамиш билан қилган жангда ғалаба қозонади. Кўп лашкар қирилади, Тўхтамиш ўлдирилади. Унинг баҳодир ўғли Сухайл бошчилигидаги асирлар Урганч кўрғонига ҳайдаб келинади: ҳамма ёқ ял-ял яшнаган, боғу роғларда мевалар фарқ пишган, мўл ҳосилдан деҳқон юзи гулгун, лаби хандон. Аммо баҳодир Сухайл ғамгин, бошига жафо тоши ёғилган; ҳеч ким унга мадад қўлини чўзолмайди:

Сухайл хусни эрур Юсуфдин олий,
Этар мот олмани юзининг оли.
Бийик ардамлари бор, сўзи ширин,
Бўлур ошиқ ани кўрганда Ширин...
Фақат ҳолини кўрганлар этур ох,
Учар атрофда кушлар дардли ҳамроҳ.
Бўлуб мутриб гулистонларда булбул,
Қилур минг турли нағма бирла гул-гул.
Гунаш дунё юзиндин чоҳга ботти,
Узулган гул текин тупроқда ётти.

Сухайл зиндонда ётғонида тушида Соҳибқироннинг кизи Гуддурсунни кўриб севиб қолади:

Бу тушда бир пари боғда юрармиш,
Юриб боғ ичра ул гуллар терармиш.
Деюб анга Сухайл; «Не гул терурсан?
Ўзинг гулдон-да кўркли гул эурсан?
Недур зотинг, париму ё одамизод?

Манга айт одингни, доим этай ёд!...»
Жавоб кутди, бўлиб у ишк аро маст,
Вале тақдир кулуб, тез бермади даст.
Ғизолтек силкиниб қочти париваш,
Суҳайл кўнглига ташлаб катта оташ!!.

Гулдурсун ҳам эл оғзида дoston бўлиб кетган гўзал
иа паҳ)тавон Суҳайл таърифини кўп эшитиб, уни бир
кўриш иштиёкида юрганди. Асирларни зиндонга эл-
гаётганларида киз дугоналари билан гул сайрида юр-
ганди ва иттифоқо кўзи Суҳайлга тушди:

Суҳайлни кўрдию айланди биртек,
Гунаш гирдинда юрган мисли ертек.
Ўзин гул билдию булбул-Суҳайлни,
Ани севдию таслим этди майлни.
Ва не чора қисин булбул қафасда,
Керак гул ғунчаси озод нафасда...

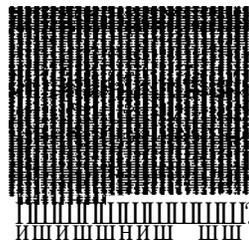
Мшшка побсонга инъом бериб, йигит билан аҳд-
паймон қилишади ва зиндондан чиқиб қочишади. Фа-
лак ҳам буларга ҳамдамлик кўрсатди, тун ғанимлар кў-
зидан пинҳон тутса, ой йўлларини ёритади:

Алар қўйди иккиси йўл сари пой,
Боқиб турғонда йўлга зар сочиб ой.

Оч, чанқоқликдан тинкаси қуриган кизни колди-
риб, Суҳайл сув, ғизо қидириб кетади. Қайтганида Гул-
дурсун ўлган бўлади:

Менга яхши деди ёр бирла ўлмак,
Не лозим ғам билан дунёда қолмак.
Шу сўзни айтти, тиғ урду ўзиға,
Кўринмай қолди кенг олам кўзига.
Суҳайл оҳидин шу дам қўпти бўрон,
Анингтеки бузулди чархи даврон.
Алар узра тўкулди, кўмди тупроқ,
Бу сирни танҳо сахро билди кўпроқ.

Сайфи Саройи ижоди, хусусан, «Гулистонни бит
туркий» янада жиддий ўрганишни тақозо этади.

САЙФИ САРОЙИ ҲИКМАТЛАРИ

Оқил ўз сўзин ўрнида сўзлагай,
Ҳам жавобини муносиб кўзлагай.

* * *

Сирингни кўнгулда саклагил берк,
Мушфиқ сенга йўқ жақонда сентек.
Айтма деб ани бир кишига айтма,
Турмаским, ани эшитса тинч-тек.

* * *

Қил ҳазар душман сўзиндан, эй рафиқ
Неким ул айтса, анинг аксини эт.

* * *

Аё, келган жаҳонга, эзгулик эт,
Ёмон ишни ёмонларга қўюб кет.

* * *

Ор кўрма билмагани сўрмага,
Сурмайинча илм ўрганмас киши.

НИГОРИСТОН СОҲИБИ

Ун бешинчи асрнинг атоқди маданият арбобларидан бири, истеъдодли шоир, адабиёт ва санъатнинг жонкуяр ҳомийси бўлган Бойсунқур 1397 йилнинг 16 октябрида Шоҳрух оиласида дунёга келади. Бойсунқур тадбиркорлиги, ишчанлиги, билимдонлиги билан тенгдошларидан ажралиб турарди. Шунинг учун ҳам отаси 1414 йили 17 яшар Бойсунқурни Тус, Машҳад, Обивард, Ҳабушан, Нисо, Астробод, Мозандарон, Шумулқон, Журжон каби вилоятларга ҳоким қилиб тайинлайди. У давлатни иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалтиришга, илм-фанни тараққий эттириш, кўшни мамлакатлар билан муносабатни яхшилашга алоҳида эътибор беради. Бойсунқур Мирзо 19 яшарлигида Шоҳрух давлатининг вазири қилиб тайинланади. Отаси сарфаридалигида давлатни у бошқарган.

Унинг ишбилармонлиги, санъат ва маданият аҳлига ҳайрихоҳлиги, мамлакатни ободонлаштиришдаги иш-

ларини замондошлари ғоятда завқланиб ёзиб қолдирганлар. Машхур тарихчи Абдуразоқ Самарқандий: «У ўзининг давлати гулшанида эҳсон ниҳолидан бошқа нарсани эмади. Давлат аҳволининг ташвиши унинг равшан замиридан жой олган эди», — деб ёзган. Ҳирот ҳамда Машҳаддаги Гавҳаршодбегим масжидлари безагию катибаларини Бойсунқур Мирзо бажарган.

Бойсунқур Мирзо вазирлик ишини олиб бориш билан бирга бадиий ижод, маданий-маърифий, илмий ишлар билан ҳам шуғулланарди. Ўша вақтда у Ҳиротда жуда катта кутубхона ташкил қилиб, қирққа яқин хаттот, саҳдоф (муқовачи), варроқ (қоғоз тайёрловчи), наққош, лаввоҳ (лавҳа чизувчи) ва бошқа хунар эгаларини шу ерга тўплайди. Улар хушнавис хаттот Мавлоно Жаъффар Табризий бошчилигида қўлёзма йиғиб кўчириш, безаш ва тарқатиш билан шуғулланганлар. Давлатшоҳ Самарқандий унинг мана шу фаолиятини таърифлаб: «Шаҳзода Бойсунқур хунарпарвар ва хунармандликда жаҳонда машхур бўлди. Шеърят ва хаттотлик унинг замонида ривож топди. Хунарманд ва фазл эгалари унинг авозасини эшитиб, теварак атрофдан хизматга келдилар. Хушхат котиблардан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машхур эдилар. Бойсунқур Мирзо хунармандларни эъзозлаб, шоирларни дўст тутар эди», — дейди.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Бойсунқур кутубхонасида китоб кўчириш билан бирга, китобларга зар билан лавҳалар чизиш, гўзал нақш ва суратлар солиш, ўтмиш мутафаккирларининг ижоди ва таржимаи ҳолига доир фактларни тўплаб ўрганиш, ноёб китобларнинг нухасини кўпайтириш, айрим ижодкорларнинг мукамал куллиётини яратиш каби илмий ижодий ишлар ҳам кенг йўлга қўйилган. Масалан, Бойсунқур устод Сайид Аҳмад наққош, Хўжа Али мусаввир, саҳдоф Қавомиддин Табрузийга Аҳмад Бағдодий чизган суръатлардан нуха кўчиришни топширади. Чунки, Аҳмад Бағдодий Амир Темур учун чизган суратлар мажмуаси (альбом)даги айрим расмлар нурсизланиб, ўз жилосини йўқотаётган эди. Бойсунқурнинг илм даргоҳида бажарилган ишлар, кўчирилган, нафис санъат билан зеб берилган қўлёзмаларнинг баъзилари бизга қадар етиб келган. Абулқосим Фирдавсийнинг машхур «Шоҳнома»си, «Калила ва Димна», «Жомеъ ут-таворих» каби асарларнинг мавжуд нодир нухалари ана шулар жумласидандир.

Маълумки, Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг қадимга халқ оғзаки ижоди материаллари воқеаномалар асосида ёзилган «Шоҳнома» жаҳонда энг кўп тарқалган мумтоз асарлардан ҳисобланади. Бу асар ўтмишда шу даражада кўп кўчирилиб тарқатилганидан унинг қайси бири тўла ва асл нусхаси эканлигини аниқлаш қийин бўлган. Чунки, қотиблар кўчириш пайтида айрим дostonларни қисқартириб, тушириб қолдираётган эки Фирдавсий асарига ўзларидан янги эпизодлар, лавҳалар қўшар эдилар. Бу ҳолни кўрган Бойсунқур Мирзо «Шоҳнома»нинг 41 та нусхасини тўплатади. Кутубхонада хаттот ва олимлар томонидан 1425—1430 йиллар давомида қиёсий ўрганиш натижасида «Шоҳнома»нинг асл нусхаси тикланади. Бу асарни машҳур хаттот Жаъффар Табризий кўчиради, кутубхона мусаввирлари эса китобни ажойиб лавҳалар ва суратлар билан безайдилар. Бойсунқур Мирзо эса унга «Муқаддимаи Бойсунқурий» номи билан сўзбоши ёзади. Бойсунқур унда Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижодига доир қимматли маълумотларни баён этаркан, «Шоҳнома»нинг ёзилиш тарихи, шоирнинг фоживий ҳаёт йўли, асарнинг манбалари, афсонавий образлар, насрий «Шоҳнома»га доир ажойиб маълумотлар келтириб, Фирдавсий ижодини тўғри баҳолайди. Мана шу нусха ҳамда «Бойсунқур муқаддимаси» ҳозиргача Фирдавсий ижодини тўлиқ ўрганиб, «Шоҳнома»ни илмий танқидий нуқтаи назардан тиклашда ноёб манба ҳисобланиб келинмоқда. Унга уч хаттот 22 та расм чизган. Ўша нусха Эроннинг Кохи Гулистон китобхонасида сақланмоқда.

Бойсунқур Мирзо Амир Хусрав Дехлавийнинг ижоди ва адабий меъросини ўрганиш ҳамда тўплаш билан ҳам шуғулланган. У шоир девонига кирган шеърларидан 120 минг байтини, девонига кирмаган ғазалларидан эса 2 минг байтини жамлаб, уни китоб ҳолига келтиради. Бойсунқур Мирзо истеъдодли шоир, хушнавис хаттот ҳам бўлган. Алишер Навоий, Хусайн Воиз Кошифий, Сайфиддин Али Сафий каби санъаткорлар унинг ўзбек ва форс-тожик тилларида гўзал шеърлар ёзгани ҳақида хабар берадилар. Лекин ханузгача унинг шеърлар девони топилмаган. У олти хил хатни мукамал билган. Айниқса, сулс ёзувида ундан ўтадиган топилмасди.

Бойсунқур Мирзо ўнлаб шоирлар, санъаткорлар ва олимларни ўз паноҳига олиб, уларга моддий ва маънавий ёрдам ҳам берган. Ўз даврининг машҳур шоирларидан Бобо Савдой, Муҳаммад Паҳлавон, Қотиби Нишопурий, Мавлоно Юсуф Амирий, Амир Рукниддин

Пучлободий, Амир Шоҳи Сабзаворий, Ҳофиз Юсуф Лплигоний ва бошқалар бевосита Бойсунқурнинг мод-и и ёрдамидан файз топганлар.

Бобо Савдойи унинг бевосита ҳомийлиги, кўп муруватлари туфайли катта шуҳратга эга бўлган. Унинг боғи Сафедида доим мушоира мажлислари бўлиб турган экан.

Кўплаб санъаткорлар, хаттот ва мусаввирлар ҳам Бойсунқур Мирзонинг марҳаматидан четда қолмаганлар. Машҳур олим Хўжа Абдулқодир Мароғий, хушна-нис хаттот Шамсиддин Ҳиравий, бастакор ва хонанда Хўжа Юсуф Андуғоний, таррох ва меъмор устод Қавомиддин, ўз замонасининг пешқадам мусаввири мавлоно Халил шулар жумласидандир. XV асрнинг биринчи ярмида Ҳиротда қад кўтарган гўзал иморатларнинг кўпчилиги устод Қавомиддин ва унинг шогирдлари томокидан қурилган. Бойсунқурнинг моддий ёрдами ва ҳомийлигида ижодий камолатга етган Хўжа Юсуф Андуғоний, кейинчалик Ҳирот мусиқа мактабининг пешвоси ҳисобланган. Ҳуеайн Байқаро ҳам мусиқа билимини ундан ўрганган. Уз даврининг машҳур хаттотлари Жаъффар Табрисий, Мавлоно Заҳириддин Азҳар Табрисий, Мавлоно Маъруф Бағдодий ва бошқалар Бойсунқур кутубхонасида ижодий иш билан шуғулланганлар.

Алишер Навоий Бойсунқурнинг фаолиятини қуйидагича таърифлайди: «Бойсунқур Мирзо хуштаб ва сахий ва айёш ва хунарпарвар подшо эрди. Хаттот ва наққош ва созандадин ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятида ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай».

Хуллас, XV асрнинг биринчи ярмидаги Ҳирот адабий ва маданий ҳаётини ривожлантиришда Амир Те-мурнинг невараси, Улуғбекнинг укаси Бойсунқур Мирзо фаол қатнашиб, катта амалий ишларни бажарган. У маданият ва санъат ҳомийси сифатида кўплаб ижодкорларнинг етишиб чиқишига сабабчи бўлган. Доцент Н. Норкуловнинг аниқлашича, «Нигористон»да тиббиёт, жуғрофия, хандаса, ўсимликшунослик билан шуғулланувчи олимлар гуруҳи ҳам бўлган. Шоир Юсуф Амирийнинг «Дахнома»сидаги қуйидаги байтлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди:

Кечиб олдида юз турлук дақойик,
Маориф бирла анвои ҳақойик.
Бири хайъат биёзидин териб гул,
Бири ҳикмат шафосидин бериб мул.

Бири Иқлидис ашколин ҳал қилиб,
Бири кўк жадвалида мадҳал қилиб,
Бири фикҳ ичида асраб мақомин,
Бири мантиқ сари элтиб каломин.

Машҳур шарқшунос М. М. Дьяконов Темурийлар даври маданий ҳаёти ҳақида фикр юритиб: «Навоий, Жомий ва Беҳзод даври Ҳироти — XV асрнинг иккинчи ярми Ҳирот маданий юксалиши ва гуллаб яшнаши сарчашмаларини Шоҳрух даври Ҳиротидан кидириш керак», — деган. Шубҳасиз, бу давр маданиятининг юксалишида Бойсунқур Мирзонинг хизмати катта.

Бойсунқур 1433 йили вафот этади. Гавҳаршодбегим мадрасасига дафн этилади. Амир Шоҳий, Сайфиддин Нақош Исфаҳонийлар марсия битган. Унинг уч ўғли — Рукниддин Мирзо Алоуддин, Кутбиддин Мирзо Султон Маҳмуд, Мирзо Абдулқосимлар қолган.

ЗАМИНИДА ОСМОН ЯРАТГАН ОЛИМ

Машҳур рус олими В. Бартольд «Улуғбек ва унинг даври» китобида қуйидаги ҳикояни ёзиб қолдирган: «Мадраса биниси битай деб қолганда, у ердаги одамлар Улуғбекдан мадрасага кимни муддарис қилиб тайинламоқчисиз, деб сўраганларида, Улуғбек, барча фанлардан хабардор бўлган бирор одамни кидириб топаман, деб жавоб берган. Шу ерда ғишлар орасида ифлос кийимда ўтирган мавлоно Муҳаммад Улуғбекнинг бу гапини эшитиб қолган ва шу онда ўрнидан туриб, бу вазифага мен лойикман, — деган. Шундан сўнг Улуғбек уни имтиҳон қилган ва Мавлоно Муҳаммаднинг чинакам билимдон одам эканлигига ишонч ҳосил қилади ва уни ҳаммомда ювинтириб, яхши кийинтириш ҳақида буйруқ берган. Мадрасанинг очилиши кунида Мавлоно Муҳаммад нутқ сўзлаган. Мавлоно Муҳаммаднинг нутқини Улуғбек ва Қозизода Румий билан бирга 90 доно ҳам тинглаган. Риёзиётдан баҳс этган бу ваъзни Улуғбек билан Румийгина тушуниб етганлар».

Ҳа, Улуғбек илм-фанни, олимларни эъозлаган буюк аллома эди. У 1394 йили Ҳиротда тугилади. Тўрт ёшидан бошлаб унинг тарбияси билан бувиси Сароймулк-хоним ва бобоси Амир Темур шуғулланадилар, Шоиртабиат, билимдон, ривоятгўй Ҳамза бинни Али Тусий (Хўжа Ориф Озарий) шахзоданинг хизматида тайинла-

мади. У ёш Улуғбекнинг тарбияси билан жиддий шу-
|улланади, адабиёт, тарих билан боғлиқ нақллар, ри-
ноятларни кироат қилади. Ҳатто Амир Темур севимли
псварасини сафарларда, юришларда ҳам бирга олиб
юрган. Хусусий муаллимларда ўқитган. Саид Шариф
Журжонийдан риёзиёт бўйича дарс тинглаган. Улуғбек
сшлигиданок диний ва дунёвий билимларни мукамал
наллайди. Амир Темур 1405 йилда Ўтрорда фавқулод-
да касалга чалиниб вафот этади. Тўрт йил мобайнида
Лмир Темур ўғиллари орасида тахт-тож учун давом
птан жангда Шохрух ғалаба қозонади. У ҳозирги Ўрта
Осиё ерларини бирлаштириб пойтахти Самарқанд бўл-
гилн Мовароуннаҳр давлатини тузади ва 15 яшар ўғли
Улуғбекни унга ҳоким этиб тайинлайди. Пойтахти Ҳи-
рот бўлган Хуросон давлатини эса ўзи бошқаради.

Бошқа ҳукмронлар сингари Улуғбек кучи, ақл-за-
коватини жангу жадалларга, юрт олиш, бойлик ортти-
ришга эмас, адолат билан ҳукм суриш, мамлакатни
обод қилиш, адабиёт, илм-фанни ривожлантиришга
сарфлайди, Улуғбек атрофига «Ўз даврининг Афлоту-
пи» деб ном қозонган машхур математик, астроном
Қозизода Румий, Улуғбек ва Қозизодаларнинг шогир-
ди, «Ўз замонасининг Птоломейи» таниқди математик
ва астроном Али Қушчи, математик ва астрономлар
Мансур Коший, Али ибн Муҳаммад Биржандий, Ми-
рам Чалабий, 1416 йили астрономик асбоблар ҳақида
рисола ёзган Ғиёсиддин Жамшид, Муҳаммад ибни Умар
Чағминий каби олимлар жамланган эдилар. Улуғбек
ана шу олимлар маслаҳати, кенгаши, ҳамкорлигида ма-
тематика, астрономия, геометрия каби фанларга доир
гадқиқотлар олиб боради. Самарқанд шаҳри атрофида-
ги Обираҳмат сойи ёқасида расадхона қурдиради. Унга
дастлаб Ғиёсиддин Жамшид, кейин Қозизода Румий,
Али Қушчилар мудирлик қилишган. Расадхона атро-
фида мухташам бинолар, гўзал боғу-роғлар барпо этти-
ради. Уч қаватдан иборат бўлган бу расадхонанинг ба-
ландлиги 50 метр бўлган. Унда Ғиёсиддин Жамшид
устурлоб ёрдамида осмоний жисмларни кузатган, 1018
га юлдузнинг мувозанати аниқданган. Расадхонада олиб
борилган кузатишлари натижасида Улуғбек 1437 йили
«Зижи Кўрагоний» рисоласини ёзиб тугатади.

Асар назарий қисм ҳамда расадхонадаги тадқиқот-
лар якуни — Улуғбек тақвимидан иборат.

Профессор Ҳ. Ҳасановнинг уқтиришича Обираҳмат
расадхонасида 70 та олим ишлаган. Улар Берунийнинг
«Қонуни Масъудий» асаридан ҳам фойдаланганлар.

Улуғбек илмий кузатишлар олиб бориш ва мадрасада фалакиёт илмидан ваъз айтиш билан бирга маданий ишларга ҳам жиддий эътибор берди, кўплаб мадраса, хонақоҳ, масчит, карвонсаройлар курдирди. Олдинрок курила бошлаган Бибахоним масжиди, Гўри Амир мақбараси, Шоҳизинда ансамбилини ниҳоясига етказди. Отаси Шоҳрух Ҳиротда диний билим донишмандлари куршовида шариат ва динни мустаҳкамлаш учун кураша ётган бир вақтда Улуғбек маърифатни, илмни ривожлантириш учун интилди, адабиёт, илм-фан аҳлларини эъзозлади. Буюк олим Улуғбек руҳонийлар фатвоси ва ўғли Абдулатифнинг бевосита розилиги билан 1449 йили ёлланган қотил Аббос томонидан ўлдирилди.

Улуғ кишилар, даҳолар жисман ўлсалар-да, лекин уларнинг номи ўз асарларида мангу қолади. Улар ёққан маърифат чироғи, илм зиёси халқ йўлини ёритиб боради, авлоддан авлодга ўтиб, тараккийпарвар инсониятга хизмат қилаверади. Шунинг учун ҳам кўпгина ўтмишмутафаккирлари Улуғбекни адолатли султон, донишманд мураббий, аниқ фанлар устози сифатида тилга оладилар, мадҳ этадилар, халқ эса ўзининг ардоқли фарзанди ҳақида ҳикоятлар, ривоятлар тўкиган. Машҳур туркийгўй шоир Саккокий Улуғбекка бағишлаб қасидалар ёзди. Бу шеърлар лаганбардорлик мадҳияси бўлмай адолатпеша олимга берилган ҳаққоний таърифдир. Улуғ бобомиз Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида «Улуғбек мадҳияси» деган махсус боб мавжуд, унда шоир Улуғбекни заминда осмон яратган олим деб таърифлайди:

Расадким боғламиш зеби жаҳондир,
Жаҳон ичра яна бир осмондир.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматга деганча аҳли айём,
Ёзарлар анинг аҳқомидин аҳқом.

Ўша замон тарихчиларининг ҳамда ёзувчиларнинг асарларида ҳам ана шундай таърифлар кўп. Чунончи, «Бобурнома»да, Сайфиддин Али Сафийнинг «Турли тоифалар ҳақидаги латифалар», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Ажойиб воқеалар») сингари китобларида биз Улуғбек ҳақидаги кўплаб ҳаётий ҳикоялар ва ривоятларни учратамиз. Чунончи, Бобур: «Яна бир олий иморати пуштаи Кўҳақ доманасида расадурким, зиж

бнтимақнинг олотидаур. Уч ошёнликцир. Улуғбек Мир-
к) бу расад била «Зиж Кўрагоний»ни битибдурким,
оламда ҳоло (ҳозир) бу зиж мустаъмалдур. Узга зиж
била кам амал қилурлар» деб ёзиб қолдирган.

Улуғбек ижодини ўрганишда машҳур олимлар Л.
Қори Ниёзий, Б. Аҳмедов, А. Ашраповларнинг хизмат-
лари катта.

УЛУҒБЕК ВА САЙЁҲ («БАДОЕЪ—УЛ ВАҚОЕЪ»ДАН)

Кунлардан бир кун бир киши Улуғбек Мирзо ҳузур-
га келиб, таъзим-тавозеъдан сўнг шундай арз қилибди:

— Эй шохим! Менинг бошимга бир мушкул иш
тушди. Уни ҳал қилиш менинггина эмас, барча дониш-
мандларнинг қўлидан ҳам келмаяпти. Мен Хуросон
карвонига ҳамроҳ бўлиб, Ироқдан Самарқандга келмоқ-
да эдим. Карвон Жайхун лабига етгач, мен бир чеккага
бориб либосларимни ечдим. Менда бир парча лаъл бў-
либ уни чарм халтачага тикиб, билагимга боғлаб олиб
юрардим. Ушал лаъл халтачани ҳам билагимдан ечиб,
кийимларим устига қўйдим-да, ювиниш учун сувга ту-
шиб кетдим. Сувдан чиқсам ҳалиги лаъл қўйган жойим-
да йўқ. Ўша атрофда бегона одам кўринмасди. Шунинг
учун йўқолган нарсамни ўртоқларимдан сўраб-суришти-
ришга уялдим. Лаъл қандай ғойиб бўлиши мумкин?

— Бу жумбоқни ечиш учун бир йил сабр қили-
шингга тўғри келади. Шу орада ўша лаълинг топилса
яхши. Мабодо топилмай қолса, унинг қимматини мен
тўлайман, — дебди Улуғбек Мирзо.

Ҳалиги киши шукрона бажо келтириб кетибди.
Шундан сўнг подшоҳ девонбегини чақириб, ўзига қа-
рашли юрт аҳолисининг ўша йили подшоликка қанча
тўлов ва солиқ топширганини ном-баном ёзиб бериш-
ни буюрибди. Девонбеги шох фармонини бажарибди.

Улуғбек Мирзо рўйхатни бирма-бир кўздан кечи-
риб чиқиб, ўзида сақлабди. Янги йил кириши билан
шох девонбегини чақириб, шохлик даромади ҳақида
ўтган йилгидек ҳисоб-китоб топширишни сўради. Шох
солиштириб кўраркан, Қоракўлдан ўтган йили давлат-
га эллик танга солиқ тўлаган бир кишининг бу йил
подшолик хазинасига 500 танга кирим топширганини
кўриб қолибди. Улуғбек Мирзо ўша кишини топиб
олиб, хилватда ўз ҳузурига киритишларини буюрибди.

Подшоҳ фармонига кўра ҳалиги кишини топиб келтиришибди. Улуғбек Мирзо у билан суҳбатлашиб, сўрабди:

— Сенинг солиқ тўлашингда икки йил орасида катта фарқ содир бўлибди. Бундан чиққи сен отангдан қолган ёки бошқа бирон йўл билан катта бойликка эга бўлибсан. Ростини айт, шунча бойликни қаердан топдинг?

— Мен тўқувчиман, Қоракўлда яшайман, — дебди ҳалиги киши. Кунлардан бир кун ўз ишим билан банд бўлиб ўтирсам, бир қарға учиб келиб рўпарамдаги дарахт шохига қўнди. Унинг тумшуғида гўштга ўхшаш бир нарса бор эди. Ўша нарса қарға оғзидан тушиб кетди. Олиб қарасам туморга ўхшатиб тикилган чарм экан. Очсам ичидан офтоби оламдек яркираб турган лаъл чиқди. Уни худонинг садақаси деб билдим-да Самарқандга элтиб, бир гавҳаршуносга кўрсатдим. Уни кўриши билан гавҳаршуноснинг ранг-рўйи лаълдек чарқалаб кетди ва мендан сўради:

— Буни қаердан топиб келтирдинг?

Мен бу нарсанинг қимматбаҳо тош эканлигини энди тушундим-да, жавоб бердим:

— Қаердан келтирганимни сўраб-суриштириб нима қиласан. Истасанг, нархини келишиб ол. Бўлмасам молимни қайтариб бер.

— Неча пулга сотмоқчисан? — сўради у.

— Икки минг олтин тангага сотаман, — дедим мен.

Узоқ таллашиб-тортишиб 1500 тангага сотдим. Пулини олиб тўғри бозорга бордим: бир қул, бир канизак ва бошқа қимматбаҳо нарсалар сотиб олдим, бир отни эгар-жабдуғи билан олиб тўғри Қоракўлга бордим. Ўз тирикчилигимни, уй-рўзғор анжомларимни бадавлатларникига ўхшатиб яхшилаб олдим. Камбағалликдан қутулиб, мол-дунёли бўлганимни кўрган қўшнилари мендан сўрашди:

— Бунча мол-дунёни қаердан топдинг?

— Самарқанд шаҳрида бир бадавлат қариндошим бўларди. Иттифоқ у вафот этиб, давлати менга мерос қолди, — жавоб бердим мен.

Мирзо Улуғбекнинг буйруғи билан ўша гавҳаршуносни келтирибдилар. У гавҳарни сотиб олганига иқрор бўлибди ва яшириб қўйган жойидан келтириб кўрсатибди. Подшо уни олиб эгасига берибди. Гавҳаршуносни эса инсофсизлик қилиб ўша лаълнинг баҳосини паст ургани учун жазолабди.

ЁЛҒОНЧИНИНГ ИЗЗА БЎЛИШИ

Кунлардан бир кун бир киши Улуғбек Мирзо ху-
\урига келиб арз қилибди:

— Эй подшоҳи олам! Мен Самарқанддан Бухорога сафарга чикқанимда ҳамён-халтамда минг танга пулим бор эди. Шаҳардан чиқиб икки фарсах (16 километр) йўл юргач, бир дарахт соясига-сув бўйига дам олгани утирдим. Мен энди овқатланаётган эдим, шаҳарга ке-гаётган бир дўстим пайдо бўлиб қолди. Уни дастурхон-ла таклиф этдим. Бирга овқатландик, Ҳамённи ўзим Оилан элтишни лозим кўрмадим-да, уни ҳалиги дўс-гимга бериб, шаҳарга боргач, уйга элтиб беришни ил-гимос қилдим. Сафардан қайтиб келгач, билсам ўша дўстим ҳамённи уйимга элтиб бермабди. Унинг олдига Сюриб омонатимни сўрадим.

— Жинни бўлдингми?! Мен сени ҳам, ҳеч қанақа дарахт-парахтни ҳам кўрган эмасман, жавоб берди у.

Улуғбек Мирзо ўша одамни чақириб келтирибди ва икки дўст шоҳ ҳузурида рўбарў бўлишибди. Ўша одам «мен у дарахтни ҳам, бу одамни ҳам кўрмаганман» деб сўзида қатъий туриб олибди.

Улуғбек Мирзо даъвогарга «ўша дарахтдан уч-тўрт барг келтиргин, мен унинг воситасида ҳақиқатни аниқ-лайман», дебди. Даъвогар йўлга тушиши билан шоҳ унинг шеригига бир ҳикоятни айта бошлабди. Воқеа-нинг энг қизиқ жойига борганда шоҳ:

— Даъвогар ўша дарахтнинг олдига етиб бордимикан? — деб савол ташлабди.

Ҳикоятни завқ билан тинглаётиб, ғафлатда қолган \алиги киши бехосдан:

— У дарахт шаҳардан анча узокда, хали етиб бор-маган бўлиши керак, — дебди.

Улуғбек Мирзо кулиб юборибди-да ва:

— Ахир сен «мен бу одамни ҳам, дарахтни ҳам кўрмаганман», — демабмидинг, қандай қилиб дўстинг-нинг у ерга етиб бормаганини биддинг! Яхшиси ёлғон гапирмай, омонатини эгасига топшир, — дебди.

У киши айбига иқрор бўлибди ва омонатни эгасига қайтариб берибди.

КАМБАҒАЛ ВА ҚОЗИ

Кунлардан бир кун бир киши Улуғбек Мирзо хузу-рига арзга келиб дебди:

— Мен Рум сафарига тайёргарлик кўраётганимда беш минг тилла ортиқча маблағим бор эди. Мен ана шу пулларни бирон-бир диёнатли кишига топшириб, сафардан қайтгач, олмоқчи бўлдим. Қанча ўйласам ҳам замона қозисидан кўра диёнатли кишини топа олмадим ва ўша олтинларимни бир офтобага солиб қозига омонат топширдим. Сафардан қайтгач, ўша омонатимни қозидан талаб қилувдим, у:

— Жинни бўлиб қолибсан шекилли, нега менга тухмат қиласан? Мен сени кўрмаганман ва танимайман ҳам. Бундан кейин менинг олдимга келиб, бунақа номаъқул гапларни гапирсанг, тухмат қилсанг, одамларимга буюраман, уриб тишларингни синдиришади, тилингни суғуриб олишади, — деб дўқ урди. Нима қилишимни билмайман, шоҳим. Сиз менга йўл кўрсатинг, ёрдам беринг, — дебди шикоятчи.

— Мен эртага қозининг уйига бораман. Мен у ердан чиқиб, отга миниб кетмоқчи бўлаётганимда етиб келиб, шу арзингни айт, — дебди Улуғбек.

У киши кетибди. Улуғбек қозини чақиртириб дебди:

— Менинг бойлигим ва жавоҳирларим шу даражада кўпайиб кетдики, хазинага сиғмай қолди. Мен ана шу мол-дунёни ҳеч ким билмайдиган бирон жойга яширмоқчиман. Токим вафотимдан сўнг фарзандларим олиб харж этсинлар. Хазинада турса, мен ўлганимдан сўнг талон-тарож бўлиб кетади. Лекин мен бу масалада ҳеч кимга ишонмайман. Кимгаки ишонсам, у ўлимимдан сўнг албатта тонади. Шунинг учун бу шаҳарда сиздан кўра ҳалол, ростгўй одам йўқ деб билдим. Зероки, сиз пайғамбарнинг ноибисиз, омонатга диёнат билан қарашда ҳеч ким сизга тенг кела омайди. Ўша молларни сизнинг уйингизга қўйишга қарор қилдим, токим ўлимимдан сўнг авлодларим кунига ярасин. Бу сирни сиз билингу мен билайин. Бошқа ҳеч ким хабар топмасин.

Бу гапларни эшитган қози хурсандлигидан ёрилиб ўлай дебди, зўрға ўзини тутиб олибди. Ва бармоқларини кўзларига босиб, шоҳ илтимосини қабул этибди.

Шундан сўнг Улуғбек унга дебди:

— Мен эртага сизнинг уйингизга бораман. Икковлашиб хазинани қўйиш учун жой белгилаймиз. Шундан сўнг молларни яширинча ташиб ўша ерга беркитамиз.

Эртаси куни Улуғбек қозининг уйига борибди. Қози ҳовлисининг тўрт томонини диққат билан кўздан

ксчирибди. Ва ниҳоят, хазина учун бир жойни тайиншбди.

Улуғбек қозининг уйидан чиқиб, отига минган чо-И пда ҳалиги одам келиб ерга тиз чўкиб, арз қила бош-||лбди:

— Жаҳонпаноҳ! Мен қозининг уиига омонат қол-лриб эдим.

Бу сўзларни эшитган ва даъвогарни курган қози слросимага тушиб қолибди ва «Агар инкор этсам, Улуғ-Г>ск менга шубҳа билан қарайди, мендан ранжиб ўз члзинасини менинг уйимга қўймаслиги мумкин» деб уйлаб:

— Сен қанақа одамсан ўзи? Жинни-пинни эмасми-слн? Бу гапни подшога арз қилиш шартмиди? Сен қачон омонатингни сўрадингу мен бермадим, — дебди.

Шундан сўнг қози хизматкорига қараб:

— Бор, фалон жойдаги боғичли обдастани келтир, —

Хизматкор ичи тўла обдастани келтирибди. крзи уни ўша ерда — подшоҳ ҳузурида эгасига топшириб, ўзининг «тўғрилигию, ҳалоллиги»ни исботлабди.

ИЛМУ УРФОН ПЕШВОСИ

Хужрада юпунгина кийинган бир мўйсафид ва мад-раса талабалари либосидаги икки йигитча ўтирибди. Улар кимнидир зориқиб кутишмоқца. Шу пайт хонага кавуш-махси кийган, эгнида яхтак-қўйлак, бўз авра-астарли чакмон, қўлида тасбеҳ ушлаган 45-50 ешлар чамасидаги уй эгаси кириб келди. Салом-алиқдан сунг тўрдаги кўрпачага ўтирди-да:

— Хўш тақсир, Сизни қандай юмуш бизнинг ҳузу-римизга етаклаб келди, — сўради ҳалиги киши мўйса-фиддан.

— Ҳазратим, мен бир бечора қосибман, Ҳиротнинг Говкушон маҳалласида истиқомат қилурман. Девон хиз-маткорларидан бири ўз ҳаммомининг сувини менинг хонам орқасидан ўтказиб қўйган. Девор зах тортиб, нураш хавфи бор, хонам қуласа, мен уни қайта кура олмайман. Соҳибмансабга айтсангизу ҳаммом сувини бошқа ёқдан ўтказса, — дебди у ялинган^бир оҳангда.

— Сизларнинг не арзингиз бор?! — Йигитларга му-рожаат қилди уй эгаси.

— Биз Машҳадданмиз. Низомия мадрасасида таҳ-

сил олурмиз. Бир неча кундирким икковимизнинг маошимиз тугади. Сиздан нажот сўраб келдик, пирим, — таъзим қилди муллабаччалардан бири.

Қўлидаги тасбеҳ доналарини бирма-бир санаб ўтирган уй эгаси бир оз хаёл суриб турди-да, сўнг деди:

— Уста Мир Максуд, мен шу бугуноқ Амир Низомиддин Алишер Навоийга нома битурман. Ўша соҳибмансаб Сизга зарар етказмайди. Сизларга бўлса, — деди у йигитларга мурожаат қилиб, — Улуғ Амир шу бугундан эътиборан вақф мулки (мачитга қарашли ер, мулк ва иморатлардан олинадиган даромад) ҳисобидан ҳар ойга, албатта маош тайинлайдилар.

Ҳазратнинг ҳар бир айтган гаплари албатта, амалга ошажагини билган мезбонлар таъзим-тавозелар-ла раҳмат айтиб, хужрадан чиқиб кетишди.

Улуғ бобомиз Навоий ҳурмат қилган, бу баобрў, оддий халқ, илм толибларига ғамхўр шахс ким? Бу буюк зот Шарқнинг улкан шоири ва мутафаккири, бевабечораларнинг пушти-паноҳи, илм-адаб аҳлининг пешвоси, Навоийнинг дўсти, маслакдоши, устод Абдурахмон Жомийдир. Бўлажак аллома Абдурахмон 1414 йили Жом шахрининг Харжурд маҳалласида маърифат соҳиби Аҳмад ибни Муҳаммад Даштий оиласида дунёга келади. Ёш Абдурахмон оиласи Ҳиротга кўчиб келади ва у Низомия мадрасасида таҳсил кўради. Бу ерда у Хожаали Самарқандий, Саид Шариф Журжоний, Мавлоно Шаҳобиддин Муҳаммад, Мавлоно Саъдиддин Тафтазоний сингари олим ва мударрислардан илм ўрганган. Жомий мадрасага келганда кўп китобларни ўқиб чиққанди. Абдурахмоннинг иктидори шу даражага етдики, тез орада айрим устозлари ва мударрислар билан бемалол баҳс юритадиган бўлади. Шунинг учун уни Ҳиротдаги таълим қониктирмай қолади ва ўқишни давом эттириш учун Самарқандга жўнайди. Жомий бу ерда машхур олим Қозизода Румий тарбиясини олади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Қозизода шогирдининг баъзи илмий мунозаралардаги эътирозларини мамнуният билан қабул қилган, унинг илмий кучига таҳсинлар ўқиган. Чунончи, атоқли олим Мавлоно Фатҳуллои Табризий: «Улуғбек мадрасаси битгач, Қозизода унга муаррис этиб тайинланди. Мадрасанинг очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқида йиғилганларга қарата Самарқанд пайдо бўлгандан бери бирон бир йигит илмий қувват ва салоҳиятда Жомий сингари мартабага етиша олмади, деб хитоб қидди»,

лсб ёзиб қолдирган. Хиротга қайтиб келгач, Жомий Марв, Бағдод яна Самарқанд, Эрон ва араб мамлакат-лари шаҳарлари бўйлаб сафар қилади, Маккада бўлади ка 1473 йили қайтиб келиб, умрининг охиригача Хиротда яшаб, 1492 йили вафот этади.

Жомийдан бизга қадар илм-фаннинг турли масала-чарига доир рисолалар, кўплаб бадиий асарлар мерос қолган. Тўртта шеърлар девони, етти дostonни ўз ичига олган «Ҳафт авранг» («Етти тахт») асари, «Баҳорисгон», «Арўз ҳақида рисола», араб тили дарслиги, «Ругюй шарҳи», «Муסיқа ҳақидаги рисола», «Муншаот», «Қофия ҳақида рисолалар» шулар жумласидандир. Утмиш тазкираларида Жомийнинг юзга яқин асар ёзганлиги қайд этилади.

Абдурахмон Жомий бутун умрини илм ўрганиш, ижод қилиш ва ёш илм-адаб аҳлига ғамхўрлик қилишга, шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги можароларни даф этишга, бева-бечоралар, талабалар, етим-есирларга ёрлам беришга сарфлаган мутафаккирдир. Унинг бизга қадар Навоийга ва бошқа давлат арбобларига камбағалларни ҳимоя қилиш, уларга моддий кўмак бериш ҳақида ёзган юзлаб мактублари сақланиб қолган.

Жомий ўз асарларида инсоф ва адолатни куйлади, деҳқон ва хунармандларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчилар сифатида улуғлаб, ҳукмронларни уларни эъзозлашга, фуқарога зулм-ситама қилмасликка чақирди: маърифат ва адолатни жамиятнинг асосий моҳияти деб тушунди. Бошқа санъаткорлар сингари Жомий ҳам шоҳларни одил ва золимга ажратиб, мамлакатнинг хуррамлигию элининг хушбахтлигини уларнинг фаолиятига боғлади. Жумладан, «Силсилатуз заҳоб» («Олтин занжир») достонида одил шоҳ ҳақида гапириб, қуйидаги ҳикояни келтиради: бир кекса деҳқон ер ҳайдаётди бир хум олтин топиб олибди. У хумни кўтариб подшоҳ хузурига борибди. Подшоҳ кўпни кўрган, икки юз йил яшаган бир қарияни чақириб, бу хум тарихини сўрабди. У шундай нақл қилибди: ўтган шоҳнинг даврида бир киши бошқа бировдан боғ сотиб олибди. Боғдан олтин тўла хум чиқибди. Боғбон эски хўжайинни чақириб олтинларини бермоқчи бўлиб: «Хум савдога қирмаган эди, шунинг учун у сизники, олинг», дебди. «Йўқ тақсир, — дебди боғнинг олдинги эгаси, — бу хум сизники». Икковлари орани очик қилиш учун хумни кўтариб шоҳ олдига боришибди. «Бу пуллар энди сизники, — деб ҳукм чиқарибди одил шоҳ, —

уни ўғлингизни уйлантиришга, қизингизни турмушга беришга сарфланг».

Жомий «Ҳафт авранг» дostonлари таркибидаги ҳикоят ва масалларда, «Соломон ва Ибсол», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Искандар хирадномаси» дostonларида ҳам зулм-зўрлик, мунофиқлик, риёкорлик, пасткашликни қоралаб, халқпарварлик, тинчликсеварлик, адолатпарварликни улуғлаган, дўстлик, чин инсоний севгини юксак бадиийликда тараннум этган. «Баҳористон» асариди Жомий ўзидан олдин яшаб ўтган шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот бериб, асарларидан намуналар келтирган, кўплаб ҳикоя ва масалларда илм-маърифатни, инсонийликни, яхши ахлоқни тарғиб этган. Бу ҳикоялар жуда катта таълим-тарбиявий аҳамиятга эга.

Абдурахмон Жомийнинг шеърят назарияси, мусиқа ва тилшуносликка доир асарлари ўша давр адабиётшунослигида муҳим ҳодиса бўлди. Кейинги асрлар Шарқ халқлари адабий-эстетик қарашлари тараққиётига сезиларли таъсир этди. Унинг «Баҳористон»и ва айрим рисолалари ўтмишда мактаб ҳамда мадрасаларда ўқув қўлланмаси вазифасини бажарган.

Алишер Навоий билан Абдурахмон Жомий умрининг охиригача устоз-шогирд бўлган. Навоий ўзининг барча асарларини Жомий маслаҳати билан ёзган, уларнинг биринчи ўқувчиси ҳам Жомий бўлган. Ўз навбатида улкан мутафаккир айрим китобларини Навоий маслаҳати ёки хоҳиши билан яратган. Жумладан, қўл-ёзма дафтарларда тарқок юрган шеърларини девон ҳолига келтиришни Жомийга Навоий маслаҳат берган. Баъзи рисолаларни шоир Навоийнинг бевосита истаги билан ёзган. Жомий «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Искандар хирадномаси» дostonларида Навоий таърифига алоҳида боблар бағишланган. Алишер Навоий Жомий билан дўстлиги хусусида «Хамсатул мутаҳаййирин» («Беш ҳайратланиш») асарини ёзган, унинг «Қирқ ҳадис», «Муҳаббат шаббодалари» ва бошқа асарларини ўзбек тилига эркин таржима қилган.

Алишер Навоийнинг «Хамса» ёзиш ниятини биринчи бўлиб Жомий қўллаб-қувватлаган, унга юксак баҳо берган. Шунинг учун ҳам «Хамса»нинг ҳар бир дostonи муқаддимасида Навоий бошқа ҳамсанавислар қаторида Жомийга ҳам алоҳида боб ажратиб, уни даҳо шоир, маснавий устаси, меҳрибон устод сифатида таърифлайди.

Жомий билан Навоий ўртасидаги устоз-шогирдлик, умро ҳамкорлик бир умрга ажралмас дўстлик қадим-қадимдан бир сарзаминда яшаб, ҳаёт аччиқ-чучуклари и и бирга тотиб келаётган ўзбек ва тожик халқлари биродарлигининг олий намунасидир. Жомий асарлари ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам ўзбек тилига қайта-қайта таржима қилиниб, нашр этилиб келинмоқда.

ЖОМИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Китобдан яхши дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг бўлмай у ғамли замонда.
У билан қол танҳо, ҳеч бермас озор,
Жонингга юз роҳат беради такрор.

Илминг бўлса қочма амалдан,
Илминг қиммати амали билан.

Илм—барча ҳунарнинг тожи—бебаҳо,
Илм—ҳамма қулфнинг қалити—аъло.

Сенга улуғлик лозим бор жойда,
Отанг обрўйи бермайди фойда.

Илм олишга белингни чоғла,
Бошқа ҳар ишдан қўлингни боғла.
Устод, муаллимсиз қолса бир замон,
Нодонликдан қора бўларди жаҳон.

Энг яхши одам шу — кимдан халқига,
Қандайдир наф тегар ҳар қону ҳар дам.

Дўстга агар қўшилса дўст-ёр,
Орзу оғочи бўлур ҳосилдор.
Ҳар ким билан ошнолик истама,
Ҳар ошнодан рўшнолик истама.

УЛКАН МУАРРИХ

Ўтмишда Ҳирот шаҳридан кўплаб тарихчи, зироат-шунос, фикх, тил билимлари донишмандлари, адабиёт-шуносу мусиқашунослар етишиб чикди. Машҳур адиб, тарихчи Хондамир оламга донг таратган ана шундай донишмандлардан биридир.

Ғиёсиддин ибни Хумомиддин Ҳусайний-Хондамир 1475 йили Ҳиротда зиёли оиласида дунёга келади. У дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олади, сўнгра Ҳирох мадрасаларида таҳсил кўради, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро билан маслакдош бўлади. У замонасидаги кўпгина билимларни эгаллайди, бобоси Мирхонднинг анъаналарини давом эттиради. Ҳусайн Бойқаро саройида китобдор, Ҳирот мадрасаларида мударис бўлиб ишлаган олим 1528 йили Дехлига бориб, аввал Бобур, кейин унинг ўғиллари хузурида яшайди. Ҳумоюннинг барча юришларида тарихчи сифатида ҳамроҳ бўлади. Хондамир 1535 йили Ҳиндистонда вафот этган. Олимнинг ҳаёти ва ижодий мероси Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиклари, адабиётшунос ва шарқшунослардан Иззат Султон, Бўрибой Аҳмедов, доцент Наим Норкуловлар томонидан ўрганилган. Доцент Ҳасан Қудратуллаев бўлса ёзувчи асарларидан айрим парчаларни аслида-форсийда оммалаштирган; машҳур олим Порсоҳон домла Шамсиев «Мақорим ул-ахлоқ»ни ўзбекчалаштирган.

Хондамирдан бизга қадар уч жилддан иборат «Хулосат ул-ахбор», «Дастур ул-вузаро», «Қонуни Ҳумоюн», «Чор унсур», «Мақорим ул-ахлоқ» сингари асарлар етиб келган. Бундан ташқари, у бобоси Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарининг еттинчи жилдининг бир дафтариини ҳамда хотимасини ёзган.

Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд Мирхонд 1433 йили Балхда туғилган. Унинг отаси Бурхониддин Ховандшоҳ асли Бухоро саййидларидан бўлиб, Балхга кўчиб борган. Мирхонд Ҳирот мадрасаларида таълим олган. Темурийлар саройига яқин турган олим Навоийнинг илтимосига кўра 7 жилддан иборат «Равзат ус-сафо» асарини ёзган. Унда энг қадимги даврлардан тортиб XV асрнинг бошларигача ўтган пайгамбарлар, халифалар, амиру подшоҳлар ҳақида маълумотлар берган. Ҳирот илмий ва адабий доирасида катта обрўга эга бўлган Мирхонд 1498 йили вафот этади.

Хондамирнинг асарлари, бир томондан, XV аср-

нинг охири, XVI асрнинг биринчи чорагидаги Шарк ммлакатлари тарихини, хусусан, Ҳиндистон, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр тарихини ўрганишда жуда катта паймиётига эга. Олим уларда ўзигача бўлган араб ва (ф)орс тарихчиларининг китобларидан кенг фойдалана-ИИ, ўз фикрларини айрим ривоят ҳамда ҳаётий ҳикоят-И,р билан тасдиқлашга интилади. Айниқса ушбу рисо-иаларда темурийлар салтанатининг инкирози, уларнинг шайбонийлар, сафавийларга қарши олиб борган жан-И и, Ҳиндистондаги салтанатдорлиги анча батафсил ёри-гилган. Олимнинг «Ҳабиб ус-сияр» асари, хусусан, жу-да катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Чунки, муал-лиф унда Ҳиндистон, Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр каби ўлкаларнинг табиати ҳақида анча пухта маълумотлар беради. Хондамирнинг ҳайвонлару паррандалар гўғрисидаги изчил мулоҳазалари бу жойларнинг ҳайво-нот олами тарихини ўрганишда, зотлари йўқолиб кет-ган баъзи дарранда ва қушларни аниқлашда бебаҳо манба ҳисобланади. Бу далиллар XV—XVI асрларда Ҳи-рот табиий фанларни тадқиқ этиш маркази бўлганли-гини яна бир қарра тасдиқлайди.

Бир куни мактовга лойиқ Амир фикрини чархлаш учун Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб билан шатранж ўйна-моқда эди. Шу пайт тўсатдан Амир Бурҳониддин Атоул-ло кириб келди. Ул ҳазрат иззат ва ҳурмат таомиллари-ни бажо келтириб, илтифот ва кўнгил сўраш йўли би-лан:

— Қаердан ташриф буюрдилар ва қандай юмушлар бор? — деб сўрадилар.

— Ҳар кун шаҳардан «Ихлосия» мадрасасига қат-нашдан кутулиш учун кўпдан бери унинг атрофидан бир ҳовли сотиб олиш иштиёқида юрардим. Ҳозир эса ўшандай жой топдим ва уч минг динор сепакийга сотиб олмақчиман. Бироқ бу борада бир амалдор пай-до бўлиб, бу маблағ устига бир оз қўшмоқда. Сотувчи эса ҳовлисини ўшанга сотмоқчи. Умид шуки, муло-зимларингиз у кишига ҳовлини сотиб олишдан воз ке-чиш ва менга қолдириш ҳақида шафқат юзасидан бир қоғоз ёзсалар. Дарё кўнгилли Амир бу сўзларга жавоб бермасдан, ўртадаги шатранж машғулотини тугатишга киришди. Шунинг учун у жаноб ташвишланиб: «Ме-нинг илтимосим олий ҳазрат кўнгилга оғир тушди», деб ўйлади. Шатранж ўйини тугади. Эҳсон ва саҳоват соҳиби Амир ул зотга мурожаат этиб:

— Агар фақирлардан бири майдони кенг, иморати

кўп, ҳавоси ёқимли ва суви ширин, мадрасага яқин ҳовлини сизга инъом этса, сизга муносиброқ бўладими ёки ўша ўзингиз айтган ҳовлини кўлга киритиш учун ҳаракат қилинсинми? — дедилар.

Улуғ насаблик ул жаноб бу сўзни эшитиб, шодлик ва хурсандлик билан миннатдорчилик изҳор этдилар.

Ушбу ҳикоят Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асарининг тўққизинчи мақсади (боби)дан келтирилди. Унда зикр қилинган талаба «Бадоеъ ус-саноеъ» («Бадийий санъатлар») асарининг муаллифи, машҳур шоир, адабиётшунос, мударрис Атоулло Маҳмуди Хусайнийдир. Кейинчалик олим ўз асарида Навоийдан кўрган муруввати учун миннатдорлик билдириб, улуғ Амир ҳақида илиқ сўзлар ёзиб қолдирган.

Ҳа, Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асари, унинг ўз таъбири билан айтганда, «болалиги ва йигитлик палласида кўп марҳаматлар кўргани» [^]азрат Навоийга бағишланган энг баржаста асардир. Ўн мақсаддан иборат бу асарни Хондамир тугатиб, ҳали хушнавис қилиб улгурмасдан Алишер Навоий оламдан ўтади. Олим кўзида нам, дилда ғам билан китоб охирида шоир вафоти тафсилотларини ҳам битади.

Мазкур асар Навоийнинг ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси хусусида энг мукаммал маълумот берадиган мўътабар манбалардандир. Зероки, рисолада Хондамир Навоийнинг таржимаи ҳоли, у яратган боғу роғлар, қаздирган ҳовуз, ариқлар, давлат арбоби сифатида олиб борган ишлари, ўз маблағи ва подшолик ҳисобидан қурдирган равоқ, табобатхона, хонақоқ, мадрасаю бошқа жамоат бинолари, ёш адиблар, олиму фузалоларга ғам-хўрлик, ҳамтенг ва устозлари билан муносабати ва бошқалар хусусида хийла батафсил фикр юритган, асарларининг рўйхатини келтирган.

Хулоса қилиб айтганда, Хондамир XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярми давридаги Хуросон фанининг энг ёрқин юлдузлари сифатида абадий порлаб, ўз ворисларига маърифат нурини сочаверади.

ДАХОЛАР
ДАВРАСИДА

.111,1! НПНПшИши,
25.1 н! Ш»n!.,;§!< 1!ЮБ Н
• ич']] 1!ЮБ Н
.ННЧП^МНРИИ!.,!?!
н;Ш ПЖНШЗШШШН;
103111 1 ШШЗШПЦШП!
; Г'...; 1;3-n!>: I*

ҲАМИША БЕДОР ҚАЛБ

Маънавиятимиз тарихида шундай сиймолар борки, улар фаолиятини маълум бир соҳа билангина боғлаб ўрганиш мушкул. Чунки, бундай зоти киромийлар ўз мартабалари, вазифаю мавқелари тақозоси ўлароқ ўзлари яшаган ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига дахлдордирлар. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ана шу зумрага кирадиган буюк шахслардан ҳисобланади.

Бўлажак Султон, илм-фан, адабиёту санъат ҳомийси, кўп аҳли фазлнинг тарбиятгари Ҳусайн Бойқаро 1438 йили Ҳиротда зодагон оилада дунёга келади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур уни «Каримут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темурга боғланади, деган. Унинг отаси Ғиёсиддин Мансур Мирзо ҳам, онаси Феруза бегим ҳам бевосита Соҳибқирон авлодидан. Етти ёшида отадан етим қолган Ҳусайн Мирзо ўн тўрт ёшигача илм ўрганиш билан машғул бўлди. 1452 йили Абулқосим Бобур Мирзо саройига ишга кирган Ҳусайн Мирзо ижтимоий-сиёсий ишларга шўнғиб кетди. Бир оз вақт Самарқандда бўлган Ҳусайн Мирзо яна Ҳиротга қайтиб, Абулқосим Бобур саройида хизматни давом эттиради. Хуросон ҳокими 1457 йили вафот этади. Ҳусайн Марв, Жом ва Моҳан вилоятлари ҳокими Санжар Мирзо ҳузурига боради ва унинг қизи Бека Султон бегимга уйланади. 1469 йилнинг март ойигача турли вилоятларда жангу жадаллар билан юрган Ҳусайн Бойқаро Абусайид Мирзо вафотидан сўнг Ҳиротни эгаллайди, натижада унинг номига хутба ўқилади. Апрель ойида Навоий Самарқанддан келиб, дўстини бу зафар билан муборакбод этиб, «Ҳилолия» қасидасини ёзади. Ёдгор Муҳаммад, Султон Аҳмад Муштоқ ҳамда Улуғбек Кобулийлар исёнлари, ўғиллари билан бўлган можароларни ҳисобга олмаганда Ҳусайн Бойқаро яқин 38 йил давомида мамлакатни қаттиққўллик, тадбиркорлик билан бошқаради. Жасоратли ва тадбиркор ҳукмрон, маънавият ва маърифат пушту паноҳи, зукко донишманд, нуктафаҳму нозикбин шоир Ҳусайн Бойқаро 1506 йили юрак хасталигидан вафот этган. Унинг 13 қизи, 14 ўғли бўлган. Шаҳаншоҳнинг жасади Хи-

нпшл узи курдирган мадраса ичидаги макбарага дафн эдишан. Ҳозир макбара вайрон бўлган, қабр ва унинг упша ўрнатилган «Санги ҳафт қалам» сақланиб қол-
Гим Уинг замонида Хуросон мулкида нисбатан тинч-
||ик адолат ўрнатилади, иқтисодий ҳаёт, савдо-сотик
ииножланади, юзлаб карвонсаройлар, работ, куприк,
мпктаб мадраса, масжид, хонақоҳ, ҳаммом, табобатхо-
.....», стимхоналар, сув ҳавзалари қурилади, каналлар
қншлади, боғлар барпо этилади: султон, шахзодалар,
нмирлар, ҳатто, малика-бегимлар ўз номларидан мас-
АИД, мадраса қуришга киришиб кетишади. Ҳирот чи-
нлкам маданий қурилиш майдонига айланади. Айрим
опноларнинг қурилиши узоқ давом этган. Жумладан,
ш г)ила пайтида шикастланган Ҳирот Жомъеси таъми-
рнга 6-7 ой вақт кетган; 403 гумбаз, 133 равоқ ва 44
1а устунга эга бўлган бу бино бевосита Алишер На-
иоий назорати остида қайта тикланган. Сарчашмалар-
на Ҳусайн Бойқаро ва Навоийлар сайъ-ҳаракати билан
қад ростлаган иншоотларнинг ўзи юзга яқин эканлиги
қайд этилган.

Хусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида турли юрт-
иардан Ҳиротга юзлаб олимлар, санъаткорлар оқиб ке-
ишади. Зероки бу ерда маънавиятга ҳомийлик қили-
иар, Жомий, Навоий сингари устодлар яшашарди. На-
1'ижада табобат, тарих, тил, адабиёт, ҳандаса, тасвирии
санъат, китобат санъати, қоғоз ишлаб чиқариш, муси-
қа, томоша санъати, масҳарабозлигу кўзбойлағич, кў-
1 ирчоқбозлигу муқаллидлик, хуллас, илм-фан, маъна-
ииятнинг барча жабҳалари гуллаб-яшнади. Кўплаб еш
ижодкорлар балоғатга етиб, бебаҳо дурдоналар яратиш-
ди. Султон Хусайн Бойқаро даврида Ҳирот мадания
\аётининг гуркираб яшнаши ҳақида Бобур «Султон Ҳу-
сайн Мирзонинг замони ажаб замона эди. Аҳли фазл
ва беназир элдин Хуросон, батахсис, Ҳирий шахри мам-
лу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор
эрди, химмати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга
тегургай» — деб ёзади «Бобурнома»да. Камолитдин
Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Султон Али Машҳадий, Би-
ноий, Васифий, Кошифий, Ҳилолий сингари унлаб
алломалар ана шу муҳитда камолга етганлар. Султон
Хусайн Бойқаронинг бу соҳадаги жонбозлигини Абду-
раҳмон Жомий билан Алишер Навоий каби даҳолар
қўллаб-қувватлаб турдилар. Хусусан, Алишер Навоии
унинг фаолиятини йўналтиришда ҳамиша саркорлик,
ҳамрозлик вазифасини ўтади.

Хусайн Бойқародан бизга қадар шеърлар девони ва бир рисола мерос қолган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек тилини давлат тили, ўқиш-ўқитиш, бадиий ижод тили даражасига кўтарган Хусайн Бойқаро — Хусайний она тилида гўзал ғазаллар битган. Унинг ижодини ўрганишда Олим Шарафитдинов, Ҳоди Зарифов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суюма Ғаниева ҳамда Турғун Файзиев каби олимлар жиддий меҳнат қилишган.

Хусайнийнинг яқин дўсти, бутун сиёсий ва маданий фаолиятида энг яқин кўмақдоши Навоий «Мажолис-ун нафоис»нинг саккизинчи мажлисини шоир ижодига бағишлаган. «Ул ҳазратнинг хўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўпдур ва девон ҳам мураттаб бўлубтур» деган Навоий шоир ғазалларининг биринчи байтларини келтиради. Айни пайтда муаллиф ҳар бир матлаънинг мазмун, ғоявий йўналиш ҳамда бадиийлиги жиҳатидан тўлиқ баёни ва таҳлилини ҳам беради. Хусайний девонидаги ғазаллар фақат ишқ мавзусида бўлиб, унда лирик қаҳрамон кечинмаларининг бошқа санъаткорлар илғай билмаган қирралари юксак санъаткорлик билан тасвирланади, ғаройиб лавҳалар китобхон кўз ўнгида жилваланади, камёб бадиий сўз воситалари қўлланилади: агар масиҳо нафаси бир неча ўликка жон бахш эта олса, маъшуканинг лаъли лаби, ширин гуфтори «юз минг ўликни» тирилтиради:

Гар Масиҳо умрида тиргузди бир неча ўлук,
Дилбарим юз минг ўлукни тиргузур гифтор аро.

Қуйидаги байтларда эса ошиқ қалби туғёнининг ўзгача оҳанглари айрича бадиийликда, Хусайнийга хос нозикликда ифодаланган:

Кўнглаки гулгунмидир ё гул юзининг аксидир,
Ё қуёшнинг тобидин гардун уза қўймиш саҳоб.

Томса бағрим қони ўқидин, чиқар кўнглимдин оҳ,
Дуд ўлур чун қонини ўт узра томизса кабоб.

Фалак узра бўлган қизил алвон ёримнинг қўйлағими ёки гул юзининг аксими? Ё қуёш нурими? Ёр ўқи теккан ошиқ бағридан оққан қон таъсирида тортган тутуни, ўт узра кабоб қони томгандаги кўтарилган тутунга ўхшайди. Мижгон ўқидан жароҳатланган ошиқ

холати оташ устида жизғаноқ бўлаётган кабобни эслатади.

Бошқа бир ғазалда ёр дудоғи олдида Исо нафаси кесилиб, обихаёт шарманда бўлди, лаълингдин хижолат тортиб лола қизарди, навог суюлиб кетди, деса тубандаги мисраларда янги манзарани кузатамиз: ошиқ учун ёр кўйи юз фирдавс гулзорича бор; унинг жаври ханжари ўтлуғ кўнгулга осойиш бахш этади. Хуллас, маъшуканинг нозу карашмаси ҳам, жабру жафосию ҳижрон азоблари ҳам ошиққа таскин беради:

Эмдиким бўлдум гирифторинг, туман минг ноз ила,
Бевафолик расму оинини қилдинг ошкор.
Айласам лаъли равонбахшинга жоним фидо,
Ханжари мужгон била жонимни айларсан фиғор.
Ғунчадек кўнгулум бошинга уйрулурни истаса,
Анда, эй гул, ғамза нешиндек солурсан хор-хор.

Ғазал мактабида фикр келажакка умид руҳи билан тугайди ё тангри ёр кўнглига раҳм берсин ёки лирик қаҳрамонга бардош ато этсин. Чунки, у маъшукасиз ҳаётни тасаввур этолмайди, шунинг учун доим унга интиқ. Бадиий тасвирда шоир ҳам фикрнинг тадрижий тақомилига жиддий эътибор беради, ҳам қўлланилаётган тасвирий воситалар таносибини назарда тутаяди:

Сарв узра гул кўрмаган бўлсанг, қаду юзини кўр,
Жони ширин истасанг, лаъли шакарборига бок,
Эйки жаннат равзаси ичра тиларсен сарву гул,
Гулшани кўйига кир, қад бирла рухсорига бок.

Шоирнинг «Хижил», «Йўқ», «Ниҳон» радибли ўнлаб ғазаллари ҳам мумтоз шеърятимиздаги яқпора ғазалларнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакким, «Оқибат бўлғай васли дилхоҳинг сенинг» деган Хусайний ёрнинг жабру-жафоси, бевафолигидан шикоят замирига даврондан етган азият, ташвишлардан дилгирлигини сингдириб юборади. Бундай ҳолатларда Соқийга мурожаат этиб, «Дамодам соғар» узатиб «дардини» дафъ этишни илтижо қилади. «Ҳар неча тухми вафо эксам, жафо берди самар», холиқ мени жавр тортишга яратгандек «кўнглима бир неча андуҳи даврон», «Жонимга даврон жаври ҳам» деган шоир бир ғазалида қуйидагиларни таъкидлайди:

Кеча-кундуз жонима, ваҳким бололар юз кўюб,
Шом то субҳ уйку йўқдин кўнглима юз минг ситам.
Эй Хусайний, мотамим шарҳини дедимки ёзай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушди, ҳам куйди қалам.

Юз балоларга гирифтор бўлган лирик қаҳрамон дарди, изтироби шу даражада оташборким, унинг шарҳини ёзмоқчи бўлса, қоғозу қалам ёниб кетади. Бундай дардчил байтларни ўнлаб ғазалларда учратиш мумкин.

Навоийдан тортиб барча тазкиранавислар Хусайнийнинг «Қилни қирқ ёрадиган» шеършунос эканлигини таъкидлаганлар. Бир адабий баҳсда Хусрав Дехлавий байтини ҳаммадан кўра Хусайний мантиқан тўғри таҳлил этиб, барчанинг эътирофига муяссар бўлгани ҳам буни тасдиқлайди. Шоир асарларидаги мутлақо янги юзлаб бадиий тасвирий воситалар, радифу қофиялар, ўзбекона сўзлар шундан далолат беради. Ер лабидаги қора холни «бол устига кўнмиш чибин»га, маъшуканинг қомату рухсорини «сарв узра унган гул»га қиёслаш, хатти меҳрни «хатти мусҳаф»га тенглаштириш ўша давр ғазалиётида фақат Хусайний қаламига хос ходисадир. Шоир бошқа замондошларидан фарқли ўлароқ араб ва форсийча сўз ҳамда тасвирий унсурларни жуда кам қўллайди. Ишлатганда ҳам «турктоз», «ҳам-сол», «саъди кавкаб», «моҳрухсор», «ғайр аз» каби ўша вақт ўзбек шоирларида учрамайдиган сўзларнигина ишлатади.

Хулоса қилиб айтганда, Хусайний асарлари XV аср ўзбек ғазалиётининг муайян зарварақаларини ташкил қилади. Шоир ижодини ўрганиш ва чоп эттиришда олимларимиз маълум ютуқларни қўлга киритган бўлсалар-да аммо унинг санъаткорлик маҳоратини махсус тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

ЮКСАК АХЛОҚ ТАРҒИБОТЧИСИ

Кошифий Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийнинг назари тушган, Хусайн Бойқаро билан шахсан ошно бўлиб, фарзандларига дарс айтган улкан санъаткордир. У тахминан 1440—1450 йиллар орасида Сабзавор вилоятининг Байҳақ ноҳиясида дунёга келган. Бўлғуси адибнинг болалик ва дастлабки таҳсил йиллари ўз ва-

ва диёнат, ғайрат, шижоат, сиёсат, ҳақ ва ҳуқуққа риоя қилиш каби кўплаб инсон камолоти учун муҳим бўлган сифатларни таърифлайди. Ҳар бир бобда ана шундай фойдали муаммолар хусусида ўзининг назарий фикрларини баён этар экан, уларнинг афсонавий, тарихий ва ҳаётий ҳикоятлар билан исботлаб б[^]оради, қиссадан ҳисса шаклида насихатомуз байтлар билан яқунлайди. Бу асар ўтмишда инглиз, немис, ўзбек, турк тилларига таржима қилинган.[^]

Кошифийнинг асарлари Ўрта Осиё халқлари фалсафий, илмий-назарий, ахлоқий-таълимий қарашлари тарихида муҳим ўрин тутади. Хусусан, унинг фалсафий қарашлари силсиласида сўфизм таълимотига доир мулоҳазалари муҳим аҳамиятга эгадир. Буюк бобомиз Алишер Навоий Кошифийни адиб, нотик, нозик таъб шоир сифатида алоҳида эъозлаган. «Машуно Хусайн Воиз Кошифий тахаллус қилур, сабзаворликдур. Йигирма йиддурки, шаҳардадур ва Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеа бўлубдур. Оз фан бўлғайким дахли бўлмағай (яъни, у билмаган фан кам — Ҳ. Ҳ.). Хусусан ваъз, иншо ва нужум анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутаййин ва машхур ишлари бор».

Кошифий «Анвори Суҳайлий»ни яратар экан, кўҳна ҳинд масалларини қайта ишлайди, ўзидан янги ҳикоя ва мақолалар киритади; ўтмиш ва замондош форсигўй шоирларнинг ҳикматомуз байтларини қиссадан ҳисса тарзида матнга сингдириб юбориб, асарнинг дидактик моҳиятини янада оширишга эришган. Натижада анъанавий сюжетлар янгича моҳият касб этиб, ўзига хос бир масаллар мажмуаси ҳосил бўлган.

Адибнинг фикрича, инсон камолоти заминини илм ҳосил қилиш ва касб ўрганиш, пок диёнатлик, имоннинг бутунлиги ташкил этади. Оллоҳга яқинлашмоқ учун ҳам азият чекмоқ, маърифатли бўлмоқ, ҳалол меҳнат жараёнида тоат-ибодат қилмоқ, ҳунар эгаллаб, ақлзаковат билан камолотга интилмоқ зарур. Олимнинг бир неча рисоаларида Куръон суралари, оят ҳамда ҳадислар келтирилиб, шарҳланган, тасаввуф ва унинг оқимлари хусусида мушоҳада юритган. Бу эса унинг диншунос аллома эканлигини ҳам кўрсатади.

Ўтмиш мактаб ва мадрасаларида «Ахлоқи Муҳсиний» ва «Анвори Суҳайлий»лар дарслик сифатида ўқитилган. Айрим шарқшуносларнинг аниқлашича, ҳозирги кунларда ҳам Эрон ва Ҳиндистон олий ўқув юртиларида бу асарлар ахлоқ ва тарбия қўлланмалари си-

флтнда ўқитилар экан. Машҳур маърифатпарвар шоир-члримиз Сидкий Хондайликий ва Абдулла Авлонийлар VI иедагогик рисоаларида Кошифий меросидан файз шпган.

Кошифий ижодини ўрганиш ва тарғиб этишда IV Мусулмонқулов, Х. Алиқулов, М. Ахмедов, Э. Вазирои, С. Воҳидов каби олимларнинг ҳиссаси катта. Адибиинг «Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ-ал ашъор» («Бадийий фикрлар ва шеърий санъатлар», Москва, 1977), «Анвори Сухайлий», «Футуватнома». (Душанбе, 1977—1991) сингари асарлари нашр этилган. Афсуски, бу ажойиб лдиб, нозиктаб шеършунос, ахлоқ-одоб назариётчисининг асарлари ҳозирги ўзбек тилига таржима қилинма-лн. Лоақал «Ахлоқи Муҳсиний»нинг 1858 йилги Ога-вий бажарган ўзбекча табдили нашр этилмаган.

ТИЛ ОДОБИ

Сендан тил одоби қандай бўлади, деб сўрасалар, шундай жавоб бер: Яхши фикрни ифодалаш учун оғиз очиш лозим, ёмон гап учун оғизни берк тутгин.

Агар сендан қандай ҳолатларда гапириш маъқул деб сўрасалар, шундай жавоб бер: дилда пинҳон бўлган нарсаларни изҳор қилиш учун, мазлумларга ёрдам қўлини чўзиш ва марҳумларнинг доду фарёдига етиш учун.

Нималардан тилни тийиш даркор деб сўрасалар шундай дегин:

Биринчи: ёлгон гапиришдан, зеро ёлгончилик душмандир.

Иккинчи: ваъдага хилоф иш қилишдан, чунки оу иккиюзламачилик нишонасидир.

Учинчи: ғийбат ва бўҳтондан, сабаби — бу фосиқлар ишидир.

Тўртинчидан: жанжалдан, хусуматдан, гап ташишдан ва шайтоннинг васвасаси бўлган айбжўйликдан.

Бешинчи: ўзни мақгаш ва таърифлашдан тийилиш, чунки булар ўздан кетиш, такаббурликнинг аломатидир.

Олтинчи: хизматкорларни лаънатлашдан узни тиийиш, чунки бу золимлар феълидир.

Еттинчи: Ёмон дуо ва ҳақоратдан.

Саккизинчи: одамларнинг ранжишига сабаб бўладиган кулгу ва масхаралашдан.

ЖАВОНМАРДЛИК ОДОБИ

Агар сендан жавонмардлик одоби неча турли бўлади деб сўрасалар олти хилдан иборат, деб жавоб бергин.

Жавонмардликнинг зоҳирий белгилари қуйидагилардан иборат:

Б и р и н ч и: тилни ғийбат ва бўҳтондан, ёмон сухан айтишдан тийиш:

Гар мард эрсанг тилингни сақла,
Ғийбату бўҳтону дилозорликдан асра.

И к к и н ч и: кулокни ёмон сўзни эшитишдан асраш. Зероки, ғийбатга кулоқ солмоқ ҳам ғийбатчилик саналади:

Сўнгра ёмон сўздан кулокни берк тут,
Ёмон гап ақлни хиралаштиради.

У ч и н ч и: кўриш зарур бўлмаган, яъни ботил нарсаларни кўришдан (сўздан) асрамоқ:

Кўзни юмгину қалбни қўлдан берма,
Ёмон нарсага назар солмасанг, бас.

Т ў р т и н ч и: ҳаром нарсани олиш ва халққа озор етказишдан қўлни тиймоқ:

Қулингни зулм-озордан йиғ,
Инъом-эхсонга очик тут.

Б е ш и н ч и: гина ва адоват қўзғаладиган, гап терадиган жойга оёқ қўймаслик:

Борилмас ерга оёқ босмагил,
Тўғри йўл юриб, муродга етигил.

О л т и н ч и: нафсни ҳаром таом ейишдан тийиш:

Халқ наздида иффат асра,
Кўнглинг мардликка яйрат.

ФАНОИЙ ВА ПУРЁРВАЛИ

Ўтмиш мутафаккирлари, хусусан машойихлар ҳақида манокиб ҳамда тазкиралар яратиш Шарк илмий адабий ҳаётида ўзига хос бир анъанага эга. Ун бешинчи асргача ана шундай тазкиралардан ўндан зиёди яратилган. Улар орасида Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сайфиддин Али Сафийларнинг асарлари алоҳида қимматга молик. Бу адибларнинг «Тазкират-ул-авлиёлари», бир томондан, ўзларигача яшаб ўтган ирфоний тафаккур донишмандлари ҳаёти, ижодий мероси, ақидалари, улар ҳақидаги нақллар, ҳикматлари, ўзга бандаларига насиб этмаган ногихоний руҳий қудратлари ҳақида яхлит маълумот берса, иккинчи томондан, ўша орифлар яшаган давр ижтимоий-фалсафий қарашлари тарихини, турли сўфистик оқим ва таълимотларнинг пайдо бўлиши, ўзига хос жиҳатларини ўрганишда ҳам энг нодир манбалар ҳисобланади.

Шоир ва адабиётшунос Камолиддин Хусайн Фанойининг «Мажолис-ул-ушшоқ» китоби ҳам ана шу туркумга қирадиган асарлардан ҳисобланади. Фанойининг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида маълумот жуда кам. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Мавлоно Фанойий ҳам Машҳадлиғдур. Бу матлаъ анингдурким:

Мани жўлидамў бо акд аз он бегонаги дорам,
Ки дар ишқи парирўе сари девонаги дорам, —

(сочи тўзиган мен ундан бегонаман, чунки бир пари юзли ишқида девонаман)» деган маълумотни беради. Бошқа тазкираларда шоир ҳақида маълумот учрамайди. У XV асрнинг ва XVI асрнинг биринчи чорагида яшаган санъатқордир.

«Мажолис-ул-ушшоқ» муқаддимасида адиб Навоии билан «дабистонда ҳамсабақ бўлганини», китоби «Хусайн Бойқаронинг бевосита тахти назари остида» яратилганлигини уқтирган.

Бундан ташқари ҳамд ва наътлардан сўнг «Ишк» тавсифига батафсил тўхтаган шоир фард, рубоий, байт, қитъа, ғазал, шеър рукнлари остида бир қанча шеърлар келтиради. Муқаддима катта ҳажмдаги маснавий, Жомий, Аттор, Румий каби шоирлардан келтирилган ғазаллар билан якунланади. Мажлислар таркибидаги муаллиф қаламига мансуб шеърлар ҳам Фанойининг хийла иқтидорли шоир эканлигидан далолат беради. Қўлёзма

билан нашрий нусхалардаги шеърларнинг жанр хусусиятларида ҳам, байтлар миқдориди ҳам жиддий тафовут мавжуд. Афтидан, ноширлар «Мажолис-ул-ушшоқ»нинг мукамалроқ нусхасидан фойдаланганга ўхшайдилар.

Тазкирада «Ҳазрати Имом Жаъфар Содик разияллоҳу анҳу»дан тортиб, Ҳусайн Бойқароғача 78 бобда аксарият машҳур машойихлар ҳамда илм ва давлат арбоблари ҳақида ғоятда қизиқарли маълумотлар берилди. Мансури Халлож, Жунайд Бағдодий, Боязид Бастомий, Саъдиддин Тафтазоний, мавлоно Муҳаммад Табадгоний, шайх Нажмиддин Розий, Абулҳасан Харрақоний, Шайх Нажмиддин Бохарзий, Шайх Азиз Насафий, Фаридиддин Аттор, Қосими Анвор, Амир Имоиддин Насимий, Мажудиддин Санойилар хусусидаги маълумотлар бу зотлар сиймосини янада тўлароқ тасаввур этишга ёрдам беради. Муаллифнинг ўтмиш мутафаккирлари ҳақидаги тафсилот ва маълумотлари икки жиҳати билан киши диққатини ўзига жалб этади: биринчидан, адиб у ёки бу мутафаккирнинг ҳаёти, ижтимоий келиб чиқиши, маслағи ҳақида фикр юритар экан, кўпинча туғилган йили, манзили, болалик ва йигитлик онлари, қайси касб эвазига кун кечириши, фаолияти ҳақида батафсилроқ маълумот беришга интилади. Айни пайтда ўша донишманднинг дунёқараши, усоди-пири, насл-насабини ҳам уқтирадиким, бу унинг руҳий оламини чуқурроқ идрок этишда муҳим омил ҳисобланади. Масалан, «Илм-адаб аҳли орасида Мавлоно Муҳаммад Мағрибий номи билан шуҳрат қозongan Мавлоно Муҳаммад Ширин шайх Абдурахмон Исфароиний муридларидандир», «Мавлоно Ҳусайн Хоразмий Кубравий шайх Нажмиддин Кубро саҳобаларидандир». Иккинчидан, ҳар бир шайх сиймосини китобхон назарида тўлароқ намоён этиш мақсадида Фанойий ўша мутафаккир ҳаётида рўй берган фавқулодда руҳий ҳолатлардан, илмий ва жисмоний қудратию кароматларидан энг диққатга молик лавҳаларни келтириб ўтади. Шайх Зуннун Мисрий, Иброҳим Адҳам, Абулҳасан Харрақонийлар фаолиятлари билан боғлиқ баъзи тафсилотлар бунга мисол бўла олади.

Бошқа тазкиранавислардан фарқли ўлароқ Фанойий Шарқ илм-фани, ирфоний аҳкомлар тараққиёти, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт равнақида муҳим ўрин тутган, маънавият ва маърифат ривожининг бошида туриб, унга ҳомийлик қилиб, йўналиш бериб борган

(>укж тарихий шахслар фаолияти баёнига ҳам китобдан муносиб ўрин ажратган. Жумладан, Хайрулхокимин ибн и Сабуктегин, Султон Маъсуд, Абулфаттоҳ Султон Жалолуддин Маликшоҳ, Муҳаммад бинни Маликшоҳ, Искандар бинни Маликшоҳ, Алп Арслон, Абулфаттоҳ Иброҳим Султон, Ҳусайн Бойқаролар ҳақидаги тафси-КУТ ва маълумотлар ҳам ғоятда завқлидир.

Бундан ташқари китобда Шайх Камол Хўжандии, Косими Анвор, Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозии, Хусрав Дехлавий, Шайх Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби даҳолар ижоди ҳам хийла кенг ва атрофлича баён этилган. Умар Мардии \амда Камол Хўжандийларнинг форсий ва туркиида баробар ижод қилганликлари махсус қайд этилган. Ушбу санъаткорларга бағишланган мажлисларни бошқа маълумотлар билан қиёсий ўрганиш шубҳасиз, Шарқ адабиётига доир қарашларимизнинг айрим жиҳатларини тўлдиришга хизмат қилади.

«Мажолис-ул-ушшоқ»нинг энг мароқли мажлисларидан бири «Хоразм Хайёми» — Паҳлавон Маҳмуд Пурёввалийта бағишланган фаслдир. Зероки, унда муалтиф бир томондан шоирнинг ижтимоий келиб чиқиши ' касб-кори, илмий иқтидори, жаҳонпахлавонлиги ҳақида қимматли маълумотлар беради, тасаввуф тариқида яхши шеър, расо рисолалар битилган яхши рубоийлари борлигини, «Ал ҳақойиқ» китобини езганлигини, Паҳлавон Маҳмуднинг жавонмардлик хислатини баён этаётиб, ёзувчи унинг кураги ерга тегмаган баҳодирлигини кўрсатадиган учта ҳикояни батафсил нақл қилади. Унда шоирнинг танти, жўмард, инсондўст, аини пайтда ватанпарвар инсон эканлиги ўз ифодасини топган Нақл этишларича Пурёввалийнинг донғи Ҳинд шохи Жўна кулоғига етиб борибди. Жўна кўп инъом-эҳсонлар ваъда қилиб, бир заргар йигитни Хоразмга жўнатибди. Чопар Жўна таклифини келтирган Паҳлавон Маҳмуд куйидагича жавоб берибди:

Заргарбачае гуфт: «Рав Мўлтонро»,
Овард ба ман қоидаи Султанро.
Он жоки ману ҳиммати пирони ман аст,
Ба як жав нахарам Жўнаю Ҳиндустонро.

(Заргар йигит Султон номасини келтириб, «Мўлгонга бор» деди. Ватаним ва устозларим хоки турган жойда Жўнаю Ҳиндистонни бир арпага олмасман).

Мана"шу рубоидан сўнг яна гап Паҳлавон Маҳмуднинг жўмардлиги ҳақида кетади-ю бир нақт келтири-

лади: Иккинчи сафар Дехли султонининг таклифини рад этмай, Ҳиндистонга боради. Шу ўринда муаллиф Пахлавон Маҳмуднинг султон саройидаги ёш баҳодир билан кураш тушиши ҳақидаги машҳур ривоятни келтиради. Ҳикоя охирида куйидаги байтлар билан бошланадиган 22 мисрадан иборат шеър шоир тилидан келтирилади:

Мо санги ният ба тарозу ниҳодаем,
Суду зиёни хешро ба як сў ниҳодаем.
Саргаштағони бодияи меҳнату ғамем,
Дар роҳи висол ҳамин рў ниҳодаем.
Бар гардани умеди тани нотавони худ,
Занжирҳо аз он хамгесу ниҳодаем.

(Биз тарозуга ният тошини қўйганмиз, фойдаю зиёнимизни бир ёққа қўйганмиз. Биз меҳнату ғам саҳросининг саргашталариданмиз, висол йўлида шу кўйга юз бурганмиз. Нотавон танимизнинг умид гардонига ўша гажак сочлардан занжирлар солганмиз).

Шеърда орифнинг маслак йўлида собитқадам, фидоийлиги ранг-баранг ташбеҳларда, гоятда таъсирчан ифодаланган.

Диққатга сазовор жиҳати шундаки мажлисда гоҳ муаллиф, гоҳ Пахлавон Маҳмуд тилидан келтирилган байтларнинг барчаси (улардан бирида «Фанойй» таҳаллуси қўлланилган) поклик, имон-эътиқодли, фидоий мусулмон бўлиш, мардлик, олийжаноблик тарғибига бағишланган. «Маснавий» рукунида келтирилган мана бу байтлар фикримизни тасдиқлайди.

Чи неки гуфт он марди сухандон,
Бад он сўфии саргардону хайрон.
Ки сўфию имому шайху зоҳид,
Си моҳ рўзадору хилватнишину обид.
Мураққаъ пўшу жамжамдору ҳожи,
Масалагиру масжиджўю ножи.
Хатибу воизу муфтию кози,
Мударрису фатҳҳои ҳолу мози.
Ҳама кишгу шудгорат басомон,
Вақтаст агар гарди мусулмон.
Мусулмони дораи ину он аст,
Ки он аз илми хоссаи хоси жонаст.

(У сўзамол донишманд, ўша хайрон ва саргардон сўфига кўп яхши айтган: Эй сўфи имому шайху зоҳид: ўттиз кун рўзадору кунжакнишину обид: мураққаъ пў-

шу ҳашамлию ҳожи, масала айтиб, масжид қидириб юрувчи ножи: имому муфтию, воизу қози, мударрису, ўтмишу ҳозирни билгучи, ҳамма экину текининг қўкка совирилгай, сенинг мусулмон бўладиган вақтинг етди Муеулмонда ҳамма нарса бордир, зероки у жонга хос оўлган илмдир).

Демак Паҳлавон Маҳмуд ақидасича, мансаб, мартаоа, амал, давлат, мол-дунёга хирс қўйиш, унга ружў >тиш исломий аҳкомга зид: у мўъминни ҳақ йўлидан гафлатга тортибгина қолмай, балки имоннинг мустаҳкамлиги-бутлигига ҳам футур етказди: чунки у «жонга тааллуқли илмдир».

Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги мажлис «Сайёр рубоига» айланган форс-тожик адабиётининг «Одам отаси» Рудакий қаламига мансуб, инсонпарварликни тартиб этувчи

Гар бар сари нафси худ амири-марди,
Вар бар дигаре нукта нагири-марди,
Марди набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитода бигири-марди.

(Уз нафсингни тия олсанг, бировга қаттиқ гапирмансанг, мардсан. Йиқилганни тегиб ўтган мард эмас, қоқилганни суяб қўйган марддир) деган машхур рубойи ва Ҳамадонлик еш йигитнинг Пирёрвалийга шогирд тушиши ҳикояти билан тугайди. Демак, Фаноий Паҳлавон Маҳмудни, бир томондан, атоқли олим, моҳир рубойнавис шоир сифатида тасвирласа, иккинчи томондан, бутун Шарқда донг таратган баҳодир, инсонпарвар, ватандуст, ҳамиша бева-бечора, йўқсиллар, бекасларнинг пушту паноҳи сифатида таърифлаган. Шоир сиймоси ҳамма замонларда барча табақа кишиларига ибрат бўлиб қолаверади.

ШОҲ ВА ИЖОД ТАНОСИБИ

Шўролар ҳокимияти даврида, хусусан, коммунистик мафкура зугуми шароитида ўтмишдаги жуда қўп давлат арбобларининг фаолиятлари қасддан ўрганилмай, эътироф этилмай келинди. Зуллисонайн шоир ҳамда илм-маданият ҳомийси Убайдий ижоди ҳам шундай таҳқирга учраган. Ваҳоланки, Абулғози Убайдуллоҳ Баҳодирхон бин Маҳмуд султон бин шоҳ Будоғ султон бин Абулхайрхон-Убайдий амирлашқар, хон ва шоир бўлган.

Убайдуллоҳхон 1486 йили зодагон оиласида дунёга келади, хусусий муаллимларда хат-саводини чиқаргач, мадрасаларда ўқийди, диний ва дунёвий билимларни эгаллайди. Ҳасанхўжа Нисорий «Музақкири аҳбоб» тазкирасида Убайдуллоҳхоннинг зукколиги, билим олиш йўлидаги заҳматқошлиги хусусида гапириб, «илм йўлида тиришқоқлик намунасини кўрсатганлар, ҳеч қачон баракатли вақтларини беҳуда ва бекор кетказмаганлар» деб ёзади. (Ҳасанхўжа Нисорий, «Музақкири аҳбоб», 1993, Исмоил Бекжон таржимаси, 23-бет).

Мадраса хатмидан сўнг «Убайдий» ёки «Қул Убайдий» тахаллуслари билан шеърлар ижод қила бошлаган шоир амакиси Шайбонийхон кўшинида ноиб ва амир-лашкарлик қилади. Сарчашмаларнинг гувоҳлик беришича, шайбонийлар сулоласида энг жасоратли ва шиддаткори Убайдуллоҳхон бўлган. У уч минг қуролланган чавондозлари билан шоҳ Исмоилнинг олтмиш минглик лашкарини тор-мор қилган, унинг шарофати билан Мовароуннаҳр сафавийларнинг ҳужумидан халос бўлган. Убайдуллоҳхон 1533 йил, Абу Саид бин Кўчинчихон вафот этгач, хонлик тахтини эгаллайди ва пойтахтни Самарқанддан Бухорога кўчиради. Чунки Кўчинчихон авлодлари Убайдуллоҳхоннинг тахтни эгаллашига қаршилик қилади. Убайдуллоҳхон қаттиққўллик билан юртни бошқариб, хонлик ҳудудида нисбатан одилона ҳукм суриб, 1540 йили 54 ёшида вафот этади.

Убайдуллоҳхон даврида Бухоро хонлиги иқтисодий, маданий жиҳатдан юксалади, илм-фан, адабиёт, маданият ривож топади, шаҳар ободончилигига, масжид, мадрасатар, хонақоҳу йўллар қурилишига жиддий эътибор берилади. Устоди ҳамда раҳнамоси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг муриди Амир Абдулло Яманий номи билан аталган Мири Араб мадрасаси, Мирак Саид Ғиёс боғи, Кўҳак дарёсига қурилган Меҳтар Қосим кўприги Убайдуллоҳхон замонида бунёд этилган энг муҳташам обидалардандир.

Убайдуллоҳхон ўз замонасининг дурбин лашкарбошиши, тадбиркор хони бўлиш билан бирга, илм-адаб аҳли ҳомийси, ижоднинг кўп соҳаларида қалам сурган зукко донишманд бўлган. У мусиқа, кироат, ҳадису тафсир илмларида устод даражасига етган: бир неча мусиқа асбобларини яхши чала олган, хушхон ҳофиз сифатида давраларни қизитган, Қуръонни тафсир этган, қорилар учун махсус қўлланма яратган, ҳадислар-

н и шарҳлаб рисола битган. «Тарихи Рашидий»да Убайдийнинг бу ва бошқа хислатлари куйидагича таърифланган: «То Абу Саидхонгача анингдин ёши чўмгрок киши қолмади. Хон тахтга ўлтурди. Адлу эҳсон масими бирла дунёнинг димоғини муаттар қилди... Убайдуллоҳхон подшоҳ эрдик соҳибдиёнат ва парҳезкор. Ҳамма дин, миллат, мулк, давлат, сипоҳ ва райиятлар ишини шарънинг андозаси бирла файсала берур •>рди... Ниҳоят сахий, навъ-навъ фазилатлар бирла ораста эрди. Ўз қўли бирла неча Каломулло футуб (кигобат) қилиб эрди.

Шеър ва девонлари арабий, форсий ва туркийда айтибдурлар, холо бор. Илми мусикийга кушиш айлар эрди. Алғараз подшоҳ эрдик, жами сифатларда баркамол эрди. Анинг тириклик вақтида Бухородаги фузало иа булаголар, халойиқ ва алойиқ Ҳиротдин — Мирзо Хусайн замоносидин ёд берур эрди» («Тарихи Рашидий», қўлёзма 10191/11, 224 б-варақ). Шундан сўнг Рашидиддин Мирзо Ҳайдар Убайдий қилқалам хаттот эди, «етги навъ хат футур» эди, Куръон ва бошқа кўп китобларни ўз қўли билан қўчирган, «замона котибларининг устоди» эди деб макгайди ҳамда девонлари орасида арабий ғазаллар девони хийла шуҳрат топганини уқтиради. Ҳасанхўжа Нисорий ҳам шоирнинг араб тилидаги ғазалларини таърифлаб, «Ёр жамоли хайратга солур, қадди камоли кўзни олур» мазмундаги мисра билан бошланадиган бир шеърини намуна сифатида келтиради. «Тарихи томм» муаллифи Шарофиддин Рокимий (XVII аср) ҳам Убайдуллоҳхоннинг маданий қурилишларга катта эътибор бергани, бадий ижод аҳлига ҳомийлик қилганлигини тўлқинланиб ёзиб қолдирган ва Мири Араб мадрасаси қурилиши тарихини келтирган.

Убайдийдан катта ҳажмдаги адабий мерос қолганига қарамай, ҳали улар жиддий ўрганилмаган, девонлари тўла тасниф қилинмаган. «Ёзувчи» нашриёти 1994 йили Қул Убайдийнинг «Вафо қилсанг» номли ихчам шеърлар мажмуасини чоп этди. Тўпламни профессор А. Ҳайитметов мухтасар сўз боши билан нашрга тайёрлаган. Олимнинг таъкидлашича Убайдийнинг ҳар уч тилдаги шеърларини жамлаган девони 1533 йили Мир Хусайн ал-Хусайний томонидан кўчирилган ягона нусхаси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг захирасида 8931-рақам билан сақланмоқда. Унда ғазал, рубоий, туюқ, китъа, нома, муаммо, маснавий,

хикмат, «ёр-ёр», таржеъбанд каби лирик тур жанрларидаги шеърлар жамланган. Демак, Убайдий шеърляти жанр жихатидан ҳам, мавзу ҳамда ғоявий йўналиши нуқтаи назардан ҳам ўзига хос ва ранг-барангдир. Шоир маъшуканинг шаклу шамойили, рафторию гуфторини, ҳаётбахш лутфу назокатию, нозу карашмасини мутлақо янги ташбеҳлар, сўз ўйинлари, ибора ва ифодалар орқали тасвирлашга интилади, фикрни ихчам ва тадрижий такомилда ривожланиб, авж нуқтага етишига эришади. «Билдим», «Керак», «Тиларман» радифли ғазаллар ана шундай хусусиятга эга. Шоир учун ёр висолини ўйлаш ғам тунини мунаввар этади, жамолининг шамъи хижрон кечасини ёритади, ёрнинг лаъли лаби Хизр суви-Оби ҳаёт ўрнини босади. Қуйидаги байтларда ана шундай фикр изчил давом этади:

Фурқат тунӣ айёми висолингни тилармен,
Хижрон кечаси шамъи жамолингни тилармен.
Ҳайвон суйини Хизр кўзим қошида куйса,
Найлай ани, кўзумга зилолингни тилармен.
Ғар жону кўнгул қилса талаб холу хатингни,
Мен жоду кузинг бирла ҳилолингни тилармен.

Ғазалнинг мақтаигача лирик қаҳрамоннинг ёрига интилаётгандаги ички туйғулари ана шундай омиёна сўз ва иборалар, бир кўринишда жўн, аммо ғоятда жозибали ташбеҳлар орқали ифодаланиб боради. Шоир назарида ҳақиқий ошиқ муҳаббат йўлида куймоғи, фидойӣ, бағри бирён бўлмоғи, сўзлари дардли, кўзлари намнок бўлмоғи зарур. Ишқнинг бундай тасвири фақат Убайдийгагина хосдир:

Ишқдин ғунча каби кўнгли тўла қон керак,
Юзи ҳам сориқу гулдек яқоси чок керак.
Ишқ жон бермақу бош ўйнамоқу куймақдур,
Ошиқ ул ишларида чобуку чолок керак.

Убайдий шеърларида ўзбек тилининг ранг-баранг бадий имкониятидан саррофона фойдаланган, янги янги сўз ва ибораларни кашф этиб, адабий тил меъёрига дохил этган, анъанавий ибораларнинг янги қирраларини намойиш этган.

Маълумки форсий тилда «солеки накўст, аз баҳораш маълум аст» (йилнинг қандай келиши баҳоридан маълумдир) деган ибора бор. Шоир уни «йилеки яхши

К1- |ур, билгирур баҳориндин» деган мисра сифатида оюнгина кўллайди. Бундан ташқари у «бу гулистондин шраз ул икки наргисдур манга», дидаи гирёнимда су-рлги кўринсин учун уни кўнгил лавҳида нақш эттим, ку 1им йўлингга дурлар сочадир, кўнглим фалакдек сар-прдон, бошимдаги фатила соч кушлар уя куриш учун 1шққан хордир, сингари ўнлаб образли лавҳалар яратар »жан, куйидагича манзара чизади:

Шомдек зулфунгни олғил субҳ юздин, — дедим,
Дедиким: «бўлгон эмастур кеча кундуздин йирок.
Кўзки, билмон неча юмдум васл айёмидаким,
Кўз юмиб очкунча бўлдум ул каро кўздин йирок.

Бунга ўхшаш юзлаб куйма байтлар Убайдий поэтик гили бой ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Мазкур сеҳрангиз ходисани алоҳида тадқиқ этиш шоир ижо-дий бисотини кашф этиш имкониятини беради.

Убайдий ғазалларида тақдирдан нолиш, замондан шикоят оҳанглари ҳам учраб туради. Бундай мулоҳа-залар кўпинча маъшуканинг жафосию ағёрнинг ғала-муслигидан азият чекиш билан қоришиб кетади. Бир рубойида санъаткор «Ўлмаи ситаму ғаму аламдин кутулуб» бўлмас эмиш, деган хулосага келса, «Замо-надин» радифли ғазалида ҳеч бир замонда жароҳат аҳ-лига марҳам етмаслигини дард ва ҳасрат билан таъкидлайди:

Бир лаҳза кўнглим ўлмади беғам замонадин,
Тўйди замона мендину мен ҳам замонадин.
Етмай кўнгулга, эй ҳамдамим, етар —
Юз минг ғаму алам анга ҳар дам замонадин.
Жамиятеки бор эди кўнглум диёрида,
Ул доғи бўлди бир йўли барҳам замонадин.

Убайдий шеърларининг талайгина қисмини орифо-на, ахлоқий-таълимий ҳикматлар, панду насиҳат руҳи-даги асарлар ташкил қилади. Шоир назмининг бу ху-сусиятига диққат қилган Нисорий куйидагиларни эз-ган: «Тасаввуфда фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборат-лар билан баён қилар эди. Ва мана бу рубойни Ҳаз-рат Махмудий Мавлоно Косонийга — сирлари муқад-дас бўлсин, юборган:

Ахволи ним, эй дуст, яке бинам,
Ҳар чиз, ки бинам, ҳама бо у бинам.
Мустағрақи «ху» чунон шудам дар ҳама ҳол,
«Ху» гуяму, «ху» бишнаваму «ху» бинам.

(Ярим ахволимни, эй дўст, бир-кўраман, нимани кўрсам барчасини у билан бирга кўраман. Барча ҳолатда ҳам «ху»га шунча фарқ бўлибманки, фақат «ху» дейман, «ху»ни эшитаман ва «ху»ни кўраман). Айни пайтда Убайдий бир қанча байтлари, қитъа, рубоий ҳамда туюқларида дўстлик ва садоқатни, поклигу ҳалоллик, ростлигу ростгўйликни тарғиб этади, бадбинлик, жаҳолату риёкорликни қаттиқ танқид қилади, китобхонни некбинлигу адолатпешаликка даъват этади:

Ғар уруш тушса ики ҳамдам аро,
Бот анинг тадбирини этмак керак.
Биридин айб ўтса зоҳир, ул бири,
Узр айтиб, айбини ёпмак керак.

Айрим байтларида шоир ҳаёт таҷрибасидан, аждодлар сабоғидану ўзгалар рафторидан панд, ибрат олишга чорлайди, надоматга қолмаслик учун «насихат ганжидан» баҳраманд бўлишга ундайди, «Шайтон беадаблигидан шарманда бўлди, одам одоби билан юксалди», дейди:

Ўқ киби туз бўлса ҳар ким, солур ўзин илгари,
Ё киби ким эгри бўлса, ўзин солур кейин.
Ўқни кўрки тузлукдин илгари борур мудом,
Ёга боққим, эгриликдин муттасил қолур кейин.

* * *

Зинҳор адаб ўрганинг, эй аҳли талаб,
Ким бордур адаб гули саодатқа сабаб.
Шайтонки адабсиз эрди, қолди маҳрум,
Одамни кўрунг-не ерга еткурди адаб.

Ҳатто «От олинг» радифли туюғида санъаткор ёшларни бу дунёда касб-кор эгаллашга, яхши ишлари билан «яхши» деган ном қолдиришга ундайди.

Жасоратли ва тадбиркор хон, исломий аҳкомлар донишманди ва тарғиботчиси, ҳофиз ҳамда мусиқашунос, уч тилда баробар ижод қилиб «зуллисонайн санъаткор-

1шр устози» даражасига етган Убайдий мероси жиддии Уртниш ва чоп этишни кутмоқда. Шоир ижоди мум-> I адабиётимиздаги камёб ходисадир.

КЎҲНА ЧОЧ ОШИҒИ

Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хусайн Бойқаро ҳамда Хусайн Воизи Кошифий каби машхур гаиъаткорларнинг назари тушган, уларнинг тарбиясим п олган шоир ва ёзувчилардан бири Восифийдир. Кошифий 12 яшар боланинг нотиклик санъатидаги ма\оратига тахсин айтган. Навоий бўлса Восифийнинг шсьрий топишмоқ-муаммо ечишдаги зеҳни ва топқирчигига тан берган. Чунончи, Восифийнинг замондоши Амир Муҳаммад у ҳақда шундай нақл этади: «Восифий кўп ишларда даврнинг дурдонаси ва замонасининг яғиаси эди: биринчидан, унинг билаклари шу даражада бакуватки, Хуросонда ҳеч бир баҳодир уни енга олма-1пн, сарпанжасини бука олмаган, иккинчидан, унинг гсз юриш ва югуриш маҳорати шу даражага етдики, 65 (|>арсанг (520 километр)дан иборат Машҳад Ҳирот иў-чини икки кунда босиб ўтган, учинчидан сувда сузишда ҳам унга тенг келадиган одам топилмасди. Кунлардан бир кун Ҳиротнинг Боғизағонида Фаридун Хусайн Мирзонинг буйруғи билан Восифийнинг икки кўли ва икки оёғини боғлаб, ҳовузга ташлаб юбордилар. У ана шу ҳолатда пешиндан оқшомгача ҳовузда сузибюрди, чўртинчидан, у хушхон ҳофизликда ҳаммадан ўзарди, бешинчидан, у Мавлоно Хусайн Воизнинг шогирди эди Мавлоно хушовозликда Восифийни ўзидан устун кўярди, олтинчидан, у ҳар қандай кишининг овози ва харакатига айнан тақлид қила оларди, еттинчидан, муаммо ечишда унга етадиган донишманд топилмасди, саккизинчидан, бир кунда «Қофия», «Шофия» номли машхур китобларни битта хатога йўл қўймаи, олии даражадаги хуснихатда кўчирарди, тўққизинчидан, ниҳоятда чидамли эди. Айтишларича, 10 кеча-кундуз ҳеч нарса емай юравераркан, ўнинчидан, бадиҳа тарзида шеър айтиш, машхур шоирлар асарларига ўхшатмалар яратишга уста эди. Агар хоҳласа, бир кечада атокли шоирларнинг 50—60 байтли қасидасига жавоб айта оларди».

Восифий 1485 йили Ҳиротлик маърифат шаидоси Абдужалил оиласида дунёга келади. Бўлажак шоирнинг

болалик йиллари Хирот гоҳ Шайбонийхон, гоҳ Эр шоҳи Исмоил қўлига ўтиб турган бир вақтга тўғри к... ди. Шунга қарамай Восифий кунт билан билим олди, Хирот мадрасаларида ўқиди. 12—13 ёшида кўп фанларни пухта эгаллаб, шеърни яхши тушунадиган иқтидорли йигитча сифатида илм-адаб аҳли назарига тушди, Навоийнинг олқишини олди. У ҳуқуқшунослик, мантиқ, астрономия, математика, тилшунослик ва замонасининг бошқа барча билимларини пухта ўрганди. 1510 йили шоҳ Исмоил Шайбонийхонни ўлдириб, Хирот шаҳрини ишғол этади. Восифий ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса ҳам кўп дўстларини қатл этилишидан халос этади. Хуросон ва Мовароуннаҳрда дарбадарликда юради. Сайрам, Бухоро, Уратепа, Хўжанд, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида бўлади. Наврўз Аҳмад ҳамда Келди Муҳаммадхонлар ҳукмронлиги даврида Тошкентда бўлган Восифий муаллимлик қилади, шаҳар илм-адаб аҳлига раҳбарлик лавозимида ишлайди. Адиб тахминан 1552—1555 йиллар орасида шу ерда вафот этади.

Восифийнинг ижодий мероси «Бадоеъ-ул вақоеъ» хотира-саргузашт асари, бир қанча ўзбек ва тожик тилидаги шеърларидан иборат. «Бадоеъ-ул вақоеъ» юзлаб хикоят, ривоят латифа, хотиралардан ташкил топган. Бу асар Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, тарихи, илмий, маданий, адабий муҳити, халқ санъати, турли элатларнинг келиб чикиши, урф-одати, кўғирчоқбозлик, масхарабозлик, театр томошасини билишда, Жомий, Навоий, Бехзод, Хусайн Бойқаро, Паҳлавон Муҳаммад, Жалолиддин Юсуф сингари ўнлаб маданият арбоблари фаолиятини ўрганишда ноёб манба ҳисобланади. Ёзувчининг Тошкент шаҳри маданий ҳаёти, унинг боғу роғлари ҳақидаги мулоҳазалари, хусусан диққатга сазовордир. Унинг 150 мисрадан иборат «Тошкент ва унинг боғу роғлари васфида» деб номланган қасидасини ўқир эканмиз, биз кўҳна шаҳримизнинг ўша даврдаги ҳолатини кўз олдимизга келтирамиз. Восифий Тошкентдаги мунозаралар, адабий анжуманлар ҳақида фикр юритар экан, аксарият пайтларда шоҳномахонлик қилинишини, Ибн Сино, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий, Навоий, Котибий каби шоирларнинг ижоди ҳақида баҳс бўлиб туришини уқтиради. У Тошкентда яшаб ижод этган шоир Фирқатий, адабиётшунос, астроном Мавлоно Қатиллий, шоир Мавлоно Конибодомий, Саид Туркистоний, Мав-

юмо Нодирий, Мавлоно Матлаъий, олим ва рассом-
•трлан Мавлоно Самарқандий, ШохХусайн, Жамолид-
/ИИП Юсуф ва бошқаларни ҳурмат билан тилга олади.
Бундан ташқари қасидада Тошкентнинг равон сувла-
ри. боғу роғлари, хайратомуз биноларию турли-туман
мсиалари завқ билан тасвирланади:

Сувларини кўрганда бу оби ҳаёт,
Тортиниб зулматга яширинди бот.
Бурак анҳорларнинг сувлари равон,
Жаннат боғларида салсабилсумон...
Хусайни узумин қилгин тамошо,
Дурдона янглиғ кўп қимматбаҳо.

Зайниддин Маҳмуд Восифий ёзиб қолдирган нодир
\икоятлар, ажойиб воқеалар бизга қадимий мадания-
гимиз ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан бир-
га, ҳамиша қалбимизга қувонч, чеҳрамизга табассум
бахш этади: жасоратга, гўзалликка, инсонпарварликка
мехр қўйишга ундайди. Шунингдек, бу ҳикоятлар Ху-
росон ва Мовароуннаҳрда яшаган баъзи адиб ва давлат
арбоблари ҳаётининг айрим жиҳатларини ўрганишга ҳам
ёрдам беради.

Куйида Восифийнинг Навоий ҳақидаги ҳикоялари-
дан намуналар келтирдик.

* * *

Бу фақир мавлоно Соҳибдорога она томонидан қа-
риндош бўларди. Бир куни отам билан у кишининг
уйига бордик. Камол аҳлию фазилат арбобларидан ан-
ча киши бор экан. Бу фақирнинг отасига хитоб қилиб,
ўғлингиз толиби илм, хушхон ҳофиз ва паҳлавон шоир
экан. Ҳар қандай номи айтилмай ўқилган мушкул муам-
мони ечаркан, деган шов-шув юради, деб бир муаммо
ўқидилар, мен топдим...

Биз уйимизга қайтиб кетдик. Бир оз фурсат ўтгач,
мавлоно Соҳибдоронинг хабарчиси келиб, хоҷам сиз-
ни сўрамоқдалар деди. Биз етиб боргач мавлоно деди:

— Амир Алишер ҳузурларига борган эдик. Мир-
нинг одати шуки, ҳар куни мени чақириб, бутун ша-
қарда бўлиб ўтган ажойибу ғаройиб ҳодисалардан нени
кўрдингиз ва нима гаплар эшитдингиз, деб сўрайди-
лар, Мен жавоб бердим: «Бир кишини учратдим. Узи
16 ёки 17 ёшда. Номи айтилмай ўқилган ҳар қандай

мушкул муаммони топади. Толиби илмликда, ҳофиз шоирликда катта иқтидори бор». Мир таажжуб билан, сен уни имтиҳон қилдингми, дедилар. Мен бир мушкул муаммонинг номини айтмай ўқиган эдим ечди, дедим. Ҳазрати Мир менга у кишини бизнинг ҳузури-мизга нега олиб келмадинг, деб эътироз билдирдилар, Мен ўз гапларимдан пушаймон бўлдим. Чунки, Мирнинг суҳбати ҳайратли ва даҳшатангиздир. Масалан, бирор мажлисда бирор фозилнинг номини сўрасалару айтиб беролмасангиз, койийдилар. Мабодо бир муаммо ўқилсаю тополмасангиз, шарманда ва хижолат бўлишингизга сабаб бўлади. Энди ҳозирлигингизни кўриб эрта эртароқ бу ерга келиб турингиз, Ҳазрати Мир сиз билан кўришмоқ иштиёқидалар.

Кечкурун уйга қайтдим, ажойиб кайфият мени чулғаб олди. Илон чаққан кишидек у ёқдан-бу ёққа ағанаб, ухлаёлмадим. Фақирнинг отаси изтиробимдан вокиф эдилар:

Эй жони падар, чи қол дори,
Аз рӯи чи дард беқарори?
(Эй, жоним ўғлим, нечуксен,
Не дард учун сен беқарорсан?)

Мен у кишига: «Э, ота! Нимасини сўрайсиз. Эртага Мир Алишер мажлисига боришим лозим. Ҳолим не кечарини билмайман», дедим. Отам кўз ёши қилиб, дедилар: «Эй жоним ўғлим, сен бир инсон суҳбатидан бу қадар кўрқув ва ваҳимадасан?» Тасалли бердилар.

Алқисса, эрта билан Мавлоно Соҳибдоро уйига етиб келдим. Мендан бошқа у кишининг ҳузурида яна уч толиби илм бор экан. Мавлоно Соҳибдоро менга вақтида келдинг, бу уч ёшни Мирнинг ҳузурида таъриф қилганман, дедилар. Уларнинг бири Муаммой эди. Маҳорати шу қадар эдики, уни бу санъатда мавлоно Ҳусайн Нишопурий билан тенглаштирар эдилар. Иккинчиси қасидаўйликда шуҳрат топган эди. Учинчиси маснавийни жуға яхши айтар эди. Олий мажлисга кириб бордик. Мажлис аҳли ва ҳазрати Мир ўз надимлари билан ҳозир эканлар. Жаноби Мир биз томон қарадилар. Фақирга ишора қилиб, помини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган дўстимиз шу кишими, дедилар. Мавлоно Соҳибдоро: бали, ўша маҳдум, деб жавоб бердилар. Мавлоно Муҳаммад Бадахший суҳбатга аралашдилар: «Маҳдумлар, худо ҳаққи муаммо ечишда сиз-

ики ўтадигани йўқ-ку?..» Мир дедилар: «Мен унинг муаммо ечишга иқтидорини кўзидан билдим. Зеро, унинг фикрлари кўзларидан зоҳир бўлиб турибди». Кейин шу муаммони ўқидилар:

Боғро бин хазон бефарру аз жо шуда,
Булбулаш барҳам зада минкор ў ногўё шуда.

(Боғни кўр, хазонрезликдан кўрки қолмабди, тожи урида эмас, булбулнинг тумшуғи йўқолиб, куйлашдан қолибди).

Иттифоқо, мен бу муаммони ёд билардим. Ўйланиб қолдим: номини айтиб ўзимни гўлликка солиб, маж-шсни ўтказаверсамми ёки тўғриси айтгайинми? Оқини>атда ростини айтишга аҳд қилдим. Дедим: маҳдум, мен бу муаммони ёд биламан. Ҳазрати Мир бир оз Гюшларини эгиб турдиларда, ёнидагиларга, азизлар бичасизларми, бунинг сўзи не маънони билдиради? Ўз кудратини изҳор қилиб, бунисини биламан, бошқасини айтинг, демоқчи. Мир бошқа муаммони ўқимади-тр. Анчагина лутфомуз сўзлар айтиб сўнгида мавлоно Соҳибдоррога «биз унинг даъвосини қабул қилурмиз», дедилар.

ЗАРИФ ҲИКОЯТЛАР УСТАСИ

Алишер Навоий даври Ҳиротида кичик ҳикоя жанри, айниқса тез ривожланади. Чунки, XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида бу шаҳарда ўзига хос бир адабий муҳит вужудга келганди. Дастлаб Абдурахмон Жомий, кейинчалик Навоий сардорлик қилган бу катта ижодий мактабда илмий-назарий баҳслар, қисса-хонликлардан ташқари воизлик, латифагўйлик, лутф ва зарофатга жиддий эътибор бериларди. Мушоираю мубоҳисларда адиб ва ноқиллар ўз нуқталарида ўтмиш ва замон воқеалари, буюк кишилар ҳаёти ва фаолияти хусусида ҳикоятлар келтиришар, Қуръони Кариму Пайғамбар ҳадисларидан қироат қилишарди. Кейинчалик бундай ҳикоятлар «Ҳабибус сияр», «Макоримул ахлоқ», «Мажолисун ошиқин», «Бадоеъ-ул вақоеъ», «Нафаҳотул унс», «Футувватнома» сингари асарлар таркибига киритилди. Улуғ адиб Хусайн Войиз Кошифийнинг ўғли Сафий ҳам ана шундай ҳикоматомуз ҳикоятлар муаллифларидан биридир. 239

Мавлоно Фахриддин Али Сафий 1463 йили **Сабза**-ворда дунёга келади. Унинг болалиги она шахрида ўтади, йигитлик йиллари Ҳирот мадрасаларида ўқийди. Кейинчалик Самарқандга бориб Хожа Убайдулла Аҳрорга мурид бўлади ва котиблик қилади. 1504 йилдан бошлаб Фахриддин Ҳиротнинг Жомеъ масжидида отаси ўрнида воизлик қилади ва мадрасаларда дарс айтади. Ҳирот Бухоро амири Убайдуллахон томонидан қамал қилинганда адиб бир йил давомида зиндонда ётади, озод бўлгач, Гуржистонга хижрат қилди. Эрон сафавийларининг Ҳирот учун жанглари пайтида Сафий шаҳарга қайтиб, воизлик ишини давом эттирди. У Абдурахмон Жомийдан таълим олган, Восифий билан яқин дўст бўлган. Сафий 1534 йили Ҳиротда вафот этади.

Фахриддин Али Сафий нозиктаб шоир, фикҳ дошишманди, зарофатли ҳикоянавис, нуктадон муаррих сифатида кўплаб асарлар ёзган, таржималар қилган. Аммо бизга қадар адабий меъросидан «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт», «Маҳмуд ва Аёз», «Кашф-ул-асрор», «Латоифут тавоиф», «Луғатнома» сингари асарларнинг дастхатларигина етиб келган, халос.

Ўзбекистон ФА академиги Бўрибой Аҳмедовнинг таъкидлашича, «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт»ни ёзишда Сафий Хожа Муҳаммад Порсонинг (1419 йили вафот этган) «Фасл-ул-хитоб», «Шаҳобиддин-Ибни Амир Хамзанинг (1405 йили вафот этган) «Мақолоти Амир Кулол», Муҳаммад ал-Бухорийнинг (XII аср) «Маслак-ул-орофин», Мавлоно Муҳаммад Қозининг (1516 йили вафот этган) «Силсилатун орифин ва тазкират ас-сиддин» асарларидан ижодий фойдаланган» (Б. Аҳмедов. *Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари*. 1991, 159-бет).

Ушбу асарда ёзувчи нақшбандия тарикати шайхларининг ҳаёти ва фаолиятини ёритган. Китобнинг Хожа Убайдулла Аҳрорга бағишланган қисми муаллифнинг устози билан бўлган мулоқотлари, кундаликлари, шахсий кузатишлари таассуроти асосида ёзилган. «Рашахот» нақшбандия тарикати тарихи, унинг тарқалиши, бу сулук алломаларининг маънавиятини билиш жиҳатидангина эмас, балки XV аср охири ва XVI аср бошларидаги Мовароуннаҳр иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ўрганишда ҳам қимматли манба ҳисобланади. Бундан ташқари ундаги баъзи маълумотлар Хожа Убайдулла Аҳрор ва Абдурахмон Жомийларнинг ижодий биографиясини яратишда, ирфоний тафаккур тарихини ўрганишда тадқиқотчиларга асқотмоқда. Шунингдек, ушбу рисола ўша

/шнрдаги Мовароуннахрдаги феодал муносабатларни, хўжалик юритиш, солиқ гизими, қўшни ўлкалар билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ўрганишда ҳам тарихий а\амиятга эгадир. Бундан ташқари рисола Шарқнинг Г>уюк ماشойхлари фаолиятини ўрганишда ҳам муҳим сарчашмалардан бири ҳисобланади.

Сайфиддин Али Сафий зариф ҳикоятлар устаси сифагида шу давр адабиётида ўзига хос мавқега эга. Зероки, у Шарқ адабиётида биринчилардан бўлиб ўзига-ча ўтган буюк тарихий шахслар, адиблар ҳақидаги ҳикоятларни турли китоблардан йиғди, халқ оғзидан ёзиб олиб «Латоиф-ут-тавоиф» («Турли тоифалар ҳақидаги латифалар») китобини (1481) яратди ва Туркистон ҳокими Муҳаммад Сайфулмулукка тақдим этди. Асар муқаддима ва хотимадан ташқари 24 бобдан иборат бўлиб, мавзу ҳамда ғоявий йўналиши жиҳатидан ранг-баранг латифаларни ўз ичига олган. Ёзувчи уларда ҳаллолик, ростгўйлик, поклик, таъзим-тавозе, зукколик, суҳандонлик, нуктасанжлик, меҳнат эвазига кун кечирish ва бошқа кўп инсоний хислатларни тарғиб этади, инсонпарвар адиб сифатида оддий меҳнаткаш халқни таъриф ва тавсиф этади. «Латоиф-ут-тавоиф» жуда катта илмий, адабий қимматга эга. Чунки, унда адиб Рудакий, Фирдавсий, Анварий, Лутфий, Жомий, Навоий, Мирзо Бойсунқур, Улуғбек сингари 88 та шоир ва ёзувчи ҳақида маълумот беради, асарларидан баъзи намуналар келтиради; 20 та бадий-шеърый санъат хусусида баҳс юритади ва уларни ишончли мисоллар билан иботлайди. Шу китоб туфайли айрим ҳикоятлар кейинчалик асардан асарга ўтиб юривчи нақлларга айланди. Буюк бобомиз Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида Сафий истеъдодига юқори баҳо бериб, шундай ёзади: «Мавлоно Ҳусайн Воизнинг ўғлидур. Бағоят дарвеш-ваш ва фонийсифат дардманшева йигитдир. Ҳирийдан Самарқандга ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор суҳбатиға мушарраф бўлур учун борди ва андоқ дерларким анда қабул шарафин топиб, иршод ва талқин саодатиға сарафроз ўлуб, яна Хуросонга келди. Таъби хуб воқеъ бўлубтурким, бу матлаъ анингдурким:

Бо лаби лаълу хату ғолиягун омадаи,
Ажаб ораста аз хона бурун омадаи.

(Лаълдек қизил лаб ва хуш ис билан келиб, ажойиб безак билан уйдан чиқибсан).

Демак, Фахриддин Али Сафийнинг барча асарлари жуда катта илмий-маърифий аҳамиятга эга. У ўша давр Мовароуннахр халқлари маънавияти ҳамда адабий, ахлоқий қарашлари тарихини ўрганишда камёб дурдоналар ҳисобланади.

САФИЙ ҲИКОЯТЛАРИДАН

Шиддатли жанглardan сўнг Ҳабаш подшоси Яман ҳокими Сайфи Зиязан устидан ғалаба қозонди. Сайфи юртидан кочиби, Эрон шоҳи Анушервондан мадад сўради. У ўз лашкаридан уч минг йигитларни ажратди.

— Эй, Анушервон, эллик минглик лашкарга уч минг сипоҳий қандай бас кела олади, — сўради Зиязан.

— Кўп ўтинни озгина оташ ҳам ёндириб юборади, — жавоб берди Анушервон.

* * *

Искандар Эронга қарши лашкар тортишга тайёргарлик кўраётганини эшитган Доро уни ваҳимага солмоқчи бўлиб, «Доро шоҳ саксон минг йигитлар орасида жавлон урмоқда», деган гап тарқатади. Буни эшитган Искандар «чаққон қассоб учун қўйнинг кўп бўлиши аҳамиятсиз» деган хабар юборади.

* * *

Бир сипоҳи Хорун ар-Рашиддан инъом тилади.

— Шундай узун соқол билан ақлинг кирмабди, мендан эҳсон сўрайсан, — деди Хорун ар-Рашид.

— Таксир, кишининг соқоли ўсса, ақли кўса бўлади, деган нақлни эшитмаганмисиз, — деди сипоҳ.

Бу лутф Хорун ар-Рашидга хуш ёқди ва сипоҳийни инъомдан сероб этди.

* * *

— Шўрвани араб тилида нима дейдилар, — сўрашибди бир арабдан.

— Сахун! — жавоб берибди араб.

— Совуғини-чи? — яна сўрашибди.

— Биз шўрвани совутмасдан ичиб қўямиз — таъкидлабди у.

* * *

Ота-бола айбдорни ҳоким олдига элтиб, аввал ота-
1'ими юз дарра урдилар, ғинг демади. Сўнгра ўғлини
сгқизиб, бир дарра уриб эдилар, нола-фарёд чекди.

— Ўзинга юз дарра сукқанда «вой» демадинг, нега
•)иди буни бир дарра ургандаёқ фарёд чекасан, — сў-
рабди жаллодлар.

— Олдинги калтаклар менинг танамга ботганди, бу
шрбалар эса, жигаримга тегмоқда, — дебди ота.

* * *

Бир Саййид билан омнинг ўзаро хусумати бор эди.
Мунохиша пайтида Саййид «Во Муҳаммадох!» деб ба-
кирса, оми «Во одамоҳ!» деб кичқирди.

— «Во одамоҳ»нинг маъноси нима? — сўрашди оми-
дан.

— У ўзини Муҳаммаднинг фарзанди санаб, «Во Му-
каммадох» демоқда. Мен эса «мен одам фарзандиман»
деяман. У Муҳаммад авлодидан эканлигини исботла-
ши лозим, менинг одам фарзанди эканлигимга ҳеч шуб-
ҳа бўлмаса керак.

* * *

Бир дошинманддан сўрадилар:

— Қай маҳалда овқатланиш маъкул?

— Бадавлат киши қорни очикқанда, камбағал эса,
таом топганда егани маъкул, — жавоб берди донишманд.

Балх бозоридан ўтиб бораётган Анварий бир изди-
ҳомни кўрди ва бориб қулоқ солса, бир киши қасида-
ларини ўз номидан ўқир, ҳозирлар офарин айтишарди.

Анварий олдинроққа ўтиб сўрабди:

— Дўстим, ўқиётган шеърларингиз қайси шоирни-
ки?

— Анварийники!

— Анварийни танийсизми?!

— Нима деяпсиз ўзи, Анварий менман, — дўқ қи-
либди шеърхон.

— Товба, шеър ўғрисини эшитгандиму шоир ўғри-
сини эшитмаган эканман, — дебди кулиб Анварий.

* * *

Шайх Камоли Хўжандий шеърларида «ит» сўзини, Ҳасан Дехлавий эса «дилбанд» калимасини кўп ишлатишаркан. Бир шоир буларнинг бирга муқоваланган девонларини бир кишининг кўлида кўриб:

— Буларни ажратиб, бир-биридан узокрокда тут, яна Камолнинг «итлари» Ҳасаннинг «дилбандларини» еб қўймасин, — дебди шўхлик билан.

УСТОДГА ЁДНОМА

Ўн бешинчи аср Шарқ илм-фани зарварақларини кўздан кечирар эканмиз, ҳар бир саҳифа бўстонида улуғ бобокалонимиз, устод санъаткор Алишер Навоийнинг муборак нафаси эсиб туради. Зероки, бу обидалар Навоий маслакдоши ёки шогирди ёки шоирнинг моддий ва маънавий кўмаги билан камолотга етган ижодкор ёхуд улуғ шоир ижод мактабидан сабоқ олиб, унинг қутлуғ анъанасига содиқ бирор санъаткор томонидан яратилган бўлади. Машҳур ёзувчи Садриддин Айнийнинг аниқлашича Сухайлий, Сайфий, Осафий, Биноий, Котибий, Ҳилолий, Кошифий, Мушрифий, Биҳиштий, Фаҳрий сингари ўнлаб форс-тожик шоирлари бевосита Навоийнинг моддий ва маънавий ёрдамида камолот чўққисига кўтарилган.

«Бадоеъ-ус саноеъ» асарининг муаллифи Атоулло Маҳмуди Ҳусайний қам гениал мутафаккир ёрдами, мададидан баҳраманд бўлган ижодкорлардан ҳисобланади.

Атоулло Маҳмуд Ҳусайний XV асрнинг 30—40 йиллари ўртасида Нишопурда туғилди. Атоулло Ҳиротда таҳсил кўради, тез орада «адабиёт билимдони» сифатида шўҳрат қозонади. Истеъдодли адабиётшуноснинг доврўгини Навоий ҳам эшитади. Навоий Атоулло билан шахсан танишиб, уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди. Машҳур тарихчи Гиёсиддин Хондамирнинг «Макорим-ул-ахлоқ» асарининг тўққизинчи бобида ҳикоя қилинишича, Ҳиротнинг «Ихлосия», «Султония» сингари катта мадрасаларида мударрислик қилган Атоуллога Навоий давлат ҳисобидан маош ажратган ва «жаннатмисол» ҳовли инъом этган. «Хулосат-ул-ахбор», «Макорим-ул-ахлоқ», «Мажолис-ул-нафис» каби манбалардаги маълумотларга қараганда, На-

иойй Атоуллонинг ҳаёти ва фаолиятини доим кузатиб Гюрган, ўз хузурига чорлаб, адабиётшунослик масалалари бўйича суҳбатлар курган, бадий санъатга доир асар яратишга ундаган. «Бадоеъ-ус-саноеъ» ана шу кўмак ва даъват натижасида юзага келган.

Атоулло Маҳмуд Хусайний адабиётшуносликка доир бир неча асарнинг муаллифи, истеъдодли шоир ҳисобланади. Афсуски, ҳозиргача ана шу забардаст донишманднинг ҳаёти ва ижодий мероси эътибордан четда қолиб келмоқда. Айрим мақолалардаги Атоуллога доир (I)икрлар чалкаш, ноаниқ. Истеъдодли шарқшунос олим профессор Р. Мусулмонқулов яқин ўн йил давомида олимнинг ижодий меросини ўрганди, дунё дастхат ҳиналаридидаги асарларининг нусхаларини қиёсий таҳлил этиб, «Бадоеъ-ус-саноеъ»нинг илмий-оммавий нашрини («Ирфон»—1974) яратади. «Атоулло Маҳмуд Хусайний ва форс-тожик шеърини поэтикаси масалалари» рисоласини ёзди. Олимнинг кўп йиллик заҳмати натижасида шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси мукамал аниқланди. Тадқиқотчи китобга ёзган сўз бошиси ва илмий рисоласида Атоулло ва унинг «Бадоеъ-ус-саноеъ» асарининг яратилиши ҳақида фикр юритиб, Алишер Навоий билан Атоулло ўртасидаги яқин дўстлик, ижодий ҳамкорликни алоҳида қайд этади. XV аср адабий-назарий қарашларида катта бир воқеа бўлган бу асар бевосита Навоийнинг хоҳиши, моддий-маънавий ҳамийлиги туфайли яратилганлигини исботлайди ва «бу бир томондан, у (Навоий)нинг олижаноб инсон, олим ва адибларнинг мураббийси ҳамда хоийси эканлигини кўрсатса, иккинчи тарафдан, ўзбек ва тожик халқларининг икки улуғ фарзанди ўрталаридаги самимий муносабатларни кўрсатади».

Ҳақиқатда ҳам Навоий билан Атоулло бир-бири билан доим мулоқотда бўлган, бир-бирларининг ижодий ишларини ҳамиша кузатиб борган. Масалан, Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Атоуллонинг истеъдоди ҳақида самимий фикрларни айтиб, бир ўринда «Бадоеъи Атоий» номли асар ёзаётганлигини таъкидласа, кейинроқ бу асарни битиб, «баёзга борғони»ни айтади.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» «Дебоча» ва «Хотима»дан ташқари яна уч катта бобдан иборат. Унда 150 га яқин сўз санъати ва қисман адабиётшунослик терминларининг қонун-қоидаларини баён этиб, изоҳни беради, машҳур шоирлар ва ўз шеърларидан намуналар келтиради. Кўп адабиётшунослардан фарқли ўлароқ Атоулло санъат ва

терминларни мукамал ёритади, муфассалрок шархлаб, характерли далиллар келтиради. Асар жуда катта адабий, назарий, илмий аҳамиятга эга бўлиш билан бирга, адабиёт тарихини, айрим адабий-тарихий ҳодисалар ва фактларни ўрганишда ҳам ғоятда қимматли манба ҳисобланади. Зероки, Атоулло элликка яқин шоирлар ижодидан мисоллар келтирган, машхур санъаткорлар билан бир қаторда ҳали илм-адаб аҳлига кам маълум бўлган, Баҳромий, Ризоий, Нишопурий, Котибий, Назирий каби ижодкорларнинг шеърларидан ҳам намуналар берган.

«Дебоча»да Атоулло ўз асарини «мулку миллатнинг қуввати» Алишер Навоийга бағишланганини алоҳида таъкидлайди. Бундан ташқари олим «Бадоеъ-ул-саноеъ»нинг кўп жойларида, турли муносабатлар билан Навоийни қайта-қайта тилга олади, унга атаб ёзган шеърларини илова қилади, шоир асарларидан байтлар келтиради. Атоуллонинг Навоий ҳақидаги фикр ва шеърлари улуғ шоир ҳаёти ва ижодининг айрим томонларини ўрганишда жиддий аҳамиятга молик. Ўз устоди, ҳомийсига атаб битилган мазкур асарнинг кўп ўринларида Навоий билан бўлган муносабати ҳақида самимий ва мамнуният билан ёзади. Чунончи, Алишер Навоий ниҳоятда мухташам мадраса қурдиргани, 1486 йилнинг 9 июлида унинг очилиш маросими бўлганини қаламга олади:

Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб.
Фармуд маро ифодаи аҳли талаб.
Чун дар шашўми моҳи ражаб кард ижлос.
Таърих талаб аз «шашўми моҳи ражаб».

(Мир (Навоий) илму адаб билан мадраса куриб, мени унга мударрис этиб тайинлади. Бу воқеа ражаб ойининг олтинчисида бўлгани учун унинг тарихини «шашўми моҳи ражаб»дан топ).

Дарҳақиқат «шашўми моҳи ражаб»нинг тарих моддаси хижрий 891 йил, ражаб ойининг олтиси, мелодий 1486 йил 9 июль бўлади. Айрим насрий ва шеърий мисраларда эса, бевосита буюк шоирнинг ҳаёти ҳамда фаолияти билан боғлиқ саналар, воқеалар зикр қилинади.

Қуйидаги тўртликда Алишер Навоийнинг Астрабодга ҳоким этиб юборилиши санаси ўз ифодасини топган:

Он мири олисайр — Алишер
К-ўрост камоли фазлу тadbир,
Чун кард қабул боз аморат,
Таърих шудаш: «аморати мир».

(Фазлу тadbирда камол бўлмиш ул олижаноб мир Алишер яна амирликни қабул этганда тарихи «аморати мир» бўлди).

»
«Аморати мир»нинг тарих моддаси ҳижрии *БЭ*, ме-
•юдий 1487 йил бўлади.

Саҳли мумтанеъ — (осону номумкин) истилоҳини шарҳлар экан, Атоулло Навоийнинг «туркий ва форсий тилдаги асарлари» ҳам «сахди мумтанеъ»дир, дейди-да «бу китоб ул ҳазратнинг давлат ва ҳимматлари, лаъватлари билан ёзиб битказилди» (204-бет) деб ало-
\ида таъкидлайди.

Атоулло Маҳмуд Ҳусайний мададкори ва ҳомииси Иавоийга асарларининг манзур бўлишини истар, «унда бирон бир хато учраса, узр рақамин чекиб, мушк ҳиди анқиб турувчи қаламлар билан ислоҳ этишларини» (12-бет) хоҳлар эди. Алишер Навоий ўз вақтида «Маълум ^маским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жомеъ ва муфид китоб битмиш бўлгай» («Мажолис-ун-нафоис»), деб рисолаани юксак баҳолаган эди.

Атоуллонинг «Бадоеъ-ул-саноеъ» асари шарқшунос олим Алибек Рустамов томонидан ўзбек тилига ҳам (1981) таржима қилинган. Таржима хусусида шуни таъкидлаш лозимки, «Бадоеъ-ул-саноеъ» назарий асар бўлгани учун услуби оғир, адабий терминлар XV аср адабиётшунослиги анъаналарига қатъий риоя қилинган ҳолда қўлланилган. Мутаржим асл нусхани бус-бутун сақлашга муваффақ бўлган. Матндаги кўпгина термин ва ибораларнинг тутиб қолиниши, шеърини парча, мисолларнинг аслини текст таркибида келтириб, мазмуни ёки шарҳини изоҳда берилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ўрта Осиё халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихини айрим жиҳатларини ўрганиш, Навоий фаолиятининг баъзи томонларини янада тўлароқ тасаввур этишга ёрдам берадиган бу китоб ҳозирги адабиётшунослик, айниқса, арузашунослиқда муҳим дастуруламал бўлиб қолади.

ЧЕХРАКУШОЛАР САРВАРИ

Ўн бешинчи аср Шарқ илм-фани, маданияти та-
раққиёти тарихида ўзига хос бир палла бўлди. Зероки,
Амир Темур 150 йиллик мўғул истилосига барҳам бе-
риб, тадбиркорлик, жасорат ва ақл-заковат билан ул-
кан бир империяни ташкил этди. Унинг бемаҳал вафо-
тидан сўнг тўрт йил ворислик учун жанг бўлган эрсада,
аммо Шохрух даврида 40 йил жиддий урушлар юз бер-
мади. Темурий шахзодалар тўпланган сон-саноксиз
бойликлару турли минтақалардан марказларга жалб
этилган хунармандлар, олимларни, маданият, илм-фан,
санъат, бадий ижод, меъморчиликни равноқ топти-
ришга сафарбар этдилар. Натижада Ҳирот, Самарқанд,
Балх, Бухоро шаҳарларида маданий ҳаёт, санъат гул-
гул яшнади. Жумладан, Мирзо Бойсунқур ташкил эт-
ган Ҳирот «Нигористон»ида кўплаб санъат ва хунар
мактаблари ташкил этилади; уларда «юзлаб хунар эга-
лари» (Хўжандий) тарбияланади, булар бутун Шарқ на-
фис санъати, илм-фани ривожига улкан ҳисса кўшади-
лар. Ана шулардан бири даҳо санъаткор — «Монии
Соний», «Шарқ Рафаэли» Камолиддин Беҳзоддир.

Камолиддин Беҳзод 1455 йили Ҳиротда зиёли оила-
сида дунёга келади. Ёшлигида ота-онасидан етим қол-
ган Беҳзод мустақил савод чиқаради. Наққошлиғу чеҳ-
ракушоликка меҳр қўяди. Йигитлик онларида шоҳ ки-
тобдори Амир Рухуллоҳдан рассомлик сирларини ўрга-
нади, кейин эса ўзи мустақил суратда Ҳусайн Бойқаро
китобхонасида китобларга зийнат беради, ихчам сурат-
лар-миниатюралар чиза бошлайди. Бу орада у Султон
Али Машҳадий ва Саидахмад Табризийлардан наққош-
лик бўйича дарс олади. Беҳзод камолоти ва ижодининг
равнақида Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар-
нинг маънавий ҳамда моддий ҳомийликлари муҳим омил
бўлади. Ҳусайн Бойқаро эса уни 1487 йили ўз саройи-
нинг китобдори этиб тайинлаб, чорбоғи ўртасида мах-
сус ижодхона қуриб беради. Китобхонадаги музаҳҳиб,
халқор, заркўб, лаввоҳ, саҳҳоф, жадвалкаш, наққош ва
қоғозрезу давогчилар бевосита Беҳзод раҳбарлигида иш-
лашарди. Худди шу даврда Ҳирот нафис китоб ва тас-
вирий санъатининг марказига айланади, юзлаб китоб-
лар, баёзлар кўчирилиб, зийнатланиб, маданиятимиз-
нинг зарварақларига айланади.

Исмоил Сафавий 1512 йили Ҳиротни забт этгач,
хаммаёқни вайрон қилади, маърифат масканларининг

кули кўкка соврилади, кўплаб хунар эгалари, жумладан, Бехзодни Табризга элтади. Бехзод бу ерда ҳам шоҳ китобхонасида ишлайди ҳамда тахт вориси ёш шахзода Таҳмасибга рассомлик сирини ўргата бошлайди. 1524 йили Исмоил Сафавий вафот этиб, ўрнига 12 яшар Таҳмасиб тахтга ўтиради. Лекин сарой атрофидаги маш-машаларга бардош беролмаган Бехзод Ҳиротга қайтиб, яна ижодга шўнғийди ва 1535 йили вафот этади. Унинг қабри Ҳирот яқинидаги Мухтор тоғи этагида, мақбараси илм-адаб аҳлининг зиёратгоҳи сифатида сақланмоқда.

Бехзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда куплаб асарлар қолган. У Шарқ тасвирий санъатини жанр, мавзу, ғоявий йўналиш, тузилиши, ранглар таносиб, шакл ва воқеалар мутаносиблиги жиҳатидан янги гараккиёт чўққисига кўтаради; оддий ҳаётий воқеа-ҳрдисалардан тортиб, машриқзаминда кенг ёйилган анъанавий лавҳалар асосида гўзал миниатюралар чизди, даҳо алломаларнинг шоҳ асарларини, тарих китобларини беади; замонасидаги буюк шахсларнинг аксини-портретини яратди.

Рассомнинг дастлабки миниатюралари Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган Саъдийнинг «Бўстон» асарига 1478 йили чизилган асарлардир. Бу дастнавис Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида сақланмоқда. Ундаги ўндан ортиқ миниатюраларда шоҳлар, зодагонлар, олиму фузалолар, ошику дарвешлар, дашту сахро, боғу-роғлар, анҳору чашмалар сахрангиз бўёқларда тасвирланади. 1488 йили «Бўстон»ни Султонали Машҳадий Ҳусайн Бойқаронинг хоҳишига кўра кўчиради, Ёрий Музаҳҳиб зийнатлайди. Бехзод эса унга 6 та сурат чизган ва тагига «Амалилабди Бехзод» деб қайд этган. Ушбу дастхатдаги асарларда табиат манзаралари-гулзору ўрмонзорлар, зилол сувли чашмаю анҳорлар, шоҳлару сипоҳийлар, илм-адаб аҳли, ошику маъшуклар, сарой аъёнлари, оддий меҳнаткаш халқ вакиллари сиймоси юксак санъаткорлик билан тасвирланган.

1467 йили Шерали Хаттот машҳур тарихчи Шарафутдин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини кўчирган. Мазкур дастхат АҚШнинг Балтимор шаҳридаги Жон Хопкинс университети кутубхонасида сақланмоқда. Асардаги 12 расмнинг саккизтаси Бехзод мўйқаламига тааллуқли. Уларда шоҳ саройидаги қабул маросимлари, жанг манзаралари, бинокорлик жараёни, ов палласи

акс топган. Характерлиси шундаки ушбу миниатюраларда иштирок этувчилар қиёфаси табиат манзаралари, қасру уй анжомлари билан ғоятда мутаносиб-пайваст тарзда тасвирланган; ҳар бир шахс ўз қиёфасига эга, анжому либослар шарқона миллий рух ҳамда шаклдадир; оммавий лаҳзалар тасвирида санъаткор ранглар таносибининг энг нозик жиҳатларини сақдашга эришган.

Шайх Саъдий ҳикоятига чизилган «Доро ва йилкибоқар» миниатюрасида Шаҳаншоҳнинг осмонўпар тоғ этагидаги ям-яшил ўтлоқда йилкибоқарлар билан учрашиб, киборларга хос шавкат, виқор ва келбат билан суҳбати, иккинчи отбоқарнинг саночдан қимиз олиб тавозеъ билан узатиши акс топган бўлса, «Амир Темур саройида қабул» суратида мутлақо бошқача манзара кўзга ташланади. Боғ ўртасидаги мухташам сарой. Ўртада Амир Темур салобат тўкиб ўтирибди. Ўнг қўлда сарой аъёнлари, чап қўлда эса, турли мамлакатлардан Соҳибқирон қабулига келган меҳмонлар. Улардан ташқари икки киши эшик олдида турибди, бир неча қора танли аёллар ҳам бор. Рассом ана шу катта-гавжум шахсларнинг ҳар бирини фақат ўзига хос қиёфада, кўринишу ҳаракатда, либосу нигоҳда турли-туман рангда тасвирлаган. Айни пайтда яхлит мазмун ифодаланиши, ягона композицион қурилишга эга бўлишига эришган. Бошқа бир суратда «Хеванинг забт этилиши» манзарасини ниҳоят даражада кўтаринки, жанговар руҳда тасвирланганки, асарни томоша қилган киши Бехзоднинг муҳораба лаҳзаларини, аломон жанг манзараларини кичик ҳажмдаги суратларда нақадар юксак маҳорат билан акс эттира олганлигининг гувоҳи бўлади.

Агар Бехзод ижодининг дастлабки йилларида кўпроқ тарихий, замонасининг долзарб мавзуларида (масжид қурилиши, туялар жанги, Доро саргузашти, Амир Темур саройида қабул маросими), қаҳрамонлик мавзуларида асарлар яратган бўлса, кейинчалик кўпроқ анъанавий, халқ оғзаки ижоди ва лирик қаҳрамонлар тимсолларини яратишга киришади. Жумладан у Низомий Ганжавий «Хамса»си, Амир Хусрав Дехлавийнинг «Мажнун ва Лайли» (1492), Фаридиддин Атторнинг «Мантикуттайр» (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган. Бу асарлар дoston ёки ҳикоятда тасвирланган воқеанинг мўъжаз бир тарзда ўзида мужассамлаштиргани, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланган-

лиги билан киши диққатини ўзига тортади. Масалан,

Ипномий «Хамса»сига чизилган «Лайли ва Мажнун мак-
|м(>дл) номли сурат ўзининг ҳар жиҳатдан мукамаллиги
Оидан диққатга молик. Тўрт томони нақшинкор бино-
нир, майсазору гуллар, сермева дарахт оғушидаги синф-
конлда бир гуруҳ болалар дарс ўқимокда, бошқа бир
гУдлси эса болаларга хос шўху шанглик билан ўйнаш-
моқда, овқатланишмоқда, баъзилари либосларини
киймоқда. Аммо Лайли билан Мажнун маҳзун, чор
и Iрофдаги воқеага бепарво, аллақандай ҳаёлот оламига
|лрк, бир-бирларини зимдан кузатиб ўтиришибди. Хус-
рлн Дехлавийнинг «Мажнун ва Лайли» достони асосида
нрлтилган «Дўстларининг Мажнунни отаси ҳузурига кел-
I иришлари» миниатюраси ҳам бенаво ва номурод ошиқ-
пипг зоҳирий ҳамда ботиний дард-аламини бокира бир
прзда акс этганлиги билан мумтоздир. Беҳзод ҳар бир
мсарда воқеанинг ҳаққоний, жозибатор тасвирланиши-
I л, шакл ва мазмун мутаносиблигига эришишга, тасвир-
ил иштирок этган ҳар бир шахс қиёфаси, либосию хатти-
\лракатини айрича бўлишига, рангларнинг турли хил,
айни пайтда тиник, шаффоф чикишига эришган буюк
санъаткордир.

Юқорида таъкидлаганимиздек Беҳзод Шарқ миниа-
пора санъатига ҳаётийлик, ҳаққонийликни-реализмни
олиб кирган ижодкордир. Зероки, у тарихий, замона-
ий мавзуларда ўнлаб асарлар яратиш билан бирга ўзи
бевосита мулоқотда бўлган, мурувват кўрган маслак-
дошлари, замондошларининг суратларини чизиб, тас-
вирий санъатимиз тарихига портрет жанрини олиб кир-
ди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Абдуллоҳ Ҳо-
тифий, Султон Али Машҳадий, Ҳоким Муҳаммад, Сул-
тон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон каби тарихий
шахсларнинг портрети Беҳзод мўйқалами туфайлигина
бизгача етиб келган. Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад
Бобур «Бобурнома»да Ҳусайн Бойқаронинг шаклу ша-
мойили, афту андомини сўз билан ғоятда комил тас-
вирлаган. Агар биз Бобур тасвирини Беҳзод чизган
«Султон Ҳусайн Бойқаро» суратига қиёсласак, мусав-
вир асарининг нақадар ҳаққонийлигига яна бир қарра
ишонч ҳосил қиламиз.

Қамолиддин Беҳзод ижоди кейинги асрлар Хуросо-
ну Мовароуннаҳр, Ҳиндистон миниатюра санъати ри-
вожига сезиларли таъсир этган. Қосим Чехрақушо, Маҳ-
муд Музаҳҳиб, Мулло Дарвеш Муҳаммад, Дўсти Дево-
на, Муҳаммадмурод Самарқандий сингари мусаввир-
лар Беҳзод миниатюралар мактабидан бевосита сабоқ

олиб, унинг илғор анъаналарини муваффақият билан вом эттирган санъаткорлардир.

Бехзод ижодини тадқиқ ва тарғиб этишда санъа шунос, файласуф, тарихчи олимлардан М. Ашрафи Ў. Пулодов, О. Усмонов, И. Низомиддинов ҳамда Норкуловларнинг хизматлари катта. Жумладан, Ори Усмонов «Қамолиддин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби» (1974) рисоласини чоп эттирган.

ЗАМОНА ҲОФИЗИ

Ҳирот илм-адаб аҳли орасида дув-дув гап: шоирлар-орасида бир йигитча пайдо бўлибди, ҳофизаси кенг, ғазални даҳанака ижод этаркан, қироати басо мақбул эмиш. Амир Низомиддин Алишер Навоий кунлардан бир кун Соҳиб Дорога:

— Ўша бадехағўй йигитчани бизнинг навбатдаги шеърят мажлисимизга таклиф этсангиз, ўзининг хушилхон хонишидан бизни ҳам баҳраманд этса, — деди.

— Хўп бўлади Амири Кабир, — таъзим қилди Соҳиб Доро.

Навоийнинг хос хонасига Ҳиротнинг энг сара шоирлари жамланган. Устод Абдурахмон Жомийнинг фотиҳаси билан мушоира бошланди. Бирин кетин Риёзий, Аҳлий, Фазлий, Суҳайлий, Ҳотифийлар янги ғазалларини устодлар хузурида ўқидилар. Навбат янги меҳмонга етганда у таъзим билан ўрнидан турди-да бир ғазал ўқиди. «Ҳам» радифли ғазал мактаида «Ҳилолий» таҳаллуси қўлланилганди. Ушбу шеърни маҳлиё бўлиб тинглаб ўтирган Навоий шоир қўлидаги қоғозни одди-да:

— Бундай бокира ғазалга яримта таҳаллус етарли эмас, у бутун бўлиши керак, — деб «Ҳилолий»нинг устидан хат чизиб, «Бадрий» деб ёзиб қўйди.

Шундан сўнг бу шоир ўз ғазалларида «Ҳилолий» ёки «Бадриддин Ҳилолий» таҳаллусини ишлатадиган бўлди.

«Замонасининг Ҳофизии Шерозийси» деб донг таратган, Жомий ва Навоийдек буюкларнинг нафаси теккан, уларнинг бевосита ҳомийлигидан баҳраманд бўлган Ҳилолий XV асрнинг 70- йилларида Астрободда дунёга келади. Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафоис» («Гўзал мажлислар») тазкирасида уни «туркийнажод» деб атайди. Бўлажак шоир ибтидоий таълимни ўз шаҳрида олгач, 1491 йили ўқишни давом эттириш мақса-

дида Ҳиротга келади ҳамда Навоий ва Жомийлар эҳтирпмига мушарраф бўлади. Улар мадраса толиби Ҳилолийни ўз паноҳларига оладилар: маънавий ва моддий кумакларини аямайдилар. Аслида заҳматкаш, илмга чанқоқ йигит ана шу мадаккорлик туфайли тез орада «Шърийатнинг барча жабҳаларида маҳорат пайдо қилли ва ўз замонасининг яғонасига айланди» (Фахрий Қиротий). Ҳилолийнинг фавқуллодда қудрати, илм эғалишидаги бетиним интилишлари, ижод заҳмати йўлидаги бардоши ҳақида ўша давр адабиётшуносларию тарихчиларидан Восифий, Соммирзо ва Хондамирлар кўп илиқ фикрлар ёзиб қолдирган. Жумладан, Бобур Ҳилолийнинг қувваи ҳофизаси ҳақида фикр юритиб «ўттигич-қирқ минг шеър биларди. Низомий ва Хусрав Дехланий «Ҳамса»ларини ёддан ўқирди», — дейди.

Ҳаёт саҳнасидан Жомию Навоийларнинг бирин-кетин ўтишлари, Ҳусайн Бойқаро (1506)нинг вафоти гулгул ул яшнаган Ҳирот, ундаги илм-адаб аҳли бошига кўп кулфатлар келтирди: шаҳар хонавайрон қилинди, кўркам бинолар, мадрасаю мактаблар, нигористону табобатхоналарнинг кули кўкка совурилди, кўп фозил кишилар нисбатан осойишта Ҳинду Арабга ҳижрат қилдилар. Уз юртида яшаб қолган адиблар сафавийлар, шайбонийлар ҳамда Убайдуллоҳон тарафдорлари томондан таъқиб, қувғин қилинди, қатл этилди. Жумладан, Жалолиддин Огаҳий номли шоир Амир Хусрав Дехлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига татаббу таржда асар яратиб, бир неча байтида замонидаги зулм-зўрликни танқид қилади. Шу «гуноҳи учун» Ҳирот ҳокими Амирхон фармонига кўра адибнинг тилини кесадилар; шеърларидаги кескин мулоҳазалари сабабли Аҳмад Табасийнинг ўнг қўли ва тилини кесиб ташлайдилар.

Ана шундай қонли ва мусибатли кунларда ҳам Ҳилолий Ҳиротни тарк этмайди. 1529 йили Убайдуллоҳон Хуросонга ҳужум қилиб, халқни талайди, Ҳирот аҳлига зуғумлар ўтқизади, маърифат аҳли таҳқир этилади. Бу бедодликка чидай олмаган Ҳилолий Бухоро хонининг босқинчилигини лаънатлаб иккита рубоий ёзади. Шоирга ҳасадгўйлик ва бахиллик назари билан қараб юрган Мавлоно Бақрий ва Мавлоно Шамсуддин Қўҳистонийлар Убайдуллоҳонга бу рубоийларни жўнатиб, фитна уюштирадилар. Натижада «Яғонаи даврон ва нодираи замон» Ҳилолий 1529 йилнинг октябрь ойида Ҳиротда қатл этилади.

Ҳилолий нозикбин шоир, эҳтиросли олим, забар , даст дostonнавис бўлган. Афсуски унинг мукамал ижодий мероси бизгача етиб келмаган. Саид Нафиси, Камол Айний, Аълохон Афсаҳзод сингари олимларнинг аниқлашларича Ҳилолийнинг ҳозирча битта шеърӣ девони, уч достони ҳамда қофия илмига оид рисолаи маълум. Шоир девони ғазал, қасида, рубоӣ, китъа, чистон, соқийнома, мухаммас каби жанрлардаги асарлардан иборат.

Юқорида таъкидланганидек Ҳилолийнинг йигитлик йиллари Жомию Навоӣдек буюк даҳолар қаноти остида кечди; бу зотлар ўлгач, хусусан, Ҳусайн Бойқародек илму урфон мадақкори вафотидан сўнг юз йилга яқин даврда гул-гул яшнаган маърифат нури сўна бошлади, бутун Хуросон айниқса, Ҳирот шаҳри ғоратгарлар оёғи остида пайхон бўлди; барча ижод соҳиблари Шаркнинг тўрт томонига зада бўлган қушлардай тўзиб кетдилар, қолганлари эса кўрқуву даҳшат исканжасида яшашга маҳкум этилгандилар. Мана шу ҳодисаларнинг барчасини Ҳилолий кўрди, бошидан ўтказиб, бевосита шохиди бўлди. Шунинг учун ҳам шоир девонини кузатар эканмиз, биз навқирон қалбнинг гўзаллиғу шодликка интилишини, гул гаштию баҳор латофати, маҳбубанинг нозу истиғносию майнинг руҳафзо файзи тарафнамиси, васфига дучор бўламиз. Бундай кезларда шоир чинакам табиат шайдоси, гўзаллик мубталоси, чин севги фидойиси сифатида кўз олдимизда гавдаланади. Ғазалларда биз гул, баҳор, бўстон, май, соғар каби тимсоларни кўп учратамиз:

Хез, то имрўз бо ҳам соғари саҳбо кашем,
Хешро доман кашон то домани саҳро кашем.
Боғу бўстон дилкаш асту кўқу саҳро ҳам хуш аст,
Ҳар кучо гўйи бисоти айшро ончо кашем.

(Тур бугун биргаликда тонг майини сипқарайлик, бир-биримизнинг этагимизни тутиб, саҳро четига борайлик. Боғу-бўстон дилкашу саҳрою гоғлар дилрабо, қаерни истасанг, ўша ерда айшу роҳат қилайлик).

Аммо Ҳилолий шеърӣятидаги бундай ҳаётбахш, кўтаринки руҳни кўпинча замондан, нобоп маслақдошлардан, сарватдору давлатмандлардан шикоят, баъзан уларни рўйи-рост танқид эгаллайди. Шоир ёрнинг тошбағирлиғию бевафолиғию, ағёрнинг ғаламислиғию буз-

ғунчилиги, кажрафтор фалакнинг нобоплиги замирида

Освосита нобакор ҳокимлару талончи хону-султонлар-
I ш назарда тутади, танкид қилади, фалак шўъбадабоз-
лигидан қон қақшаб нолийди. Ғазаллардаги «ситамка-
ш и даврон», «дилтанги фалак», «сар дар хок», «куштаи
гам», «жабрдидаи фалаки кажрафтор», «расвои олам» ка-
Ои сўз ва ибораларда бевосита адибнинг ғам-ҳасрати,
доду фарёди ўз аксини топган. Хуллас, Ҳилолий лири-
касида мавжуд ижтимоий тузум иллатларини фош этиш,
лдолатпарварлик, ижтимоий руҳ хийла кучли. Жуда кўп
ғазалларида «кажрафтор фалак», «чархи кажрафтор»,
«бузилган замон» сўз ва ибораларини қўллаб, шеър-
нинг танкидий руҳини янада оширишга эришади. Бир
байтида шоир менинг бу нолаю фиғоним ой юзли ёр
дастидангина эмас, балки бу қулфатларни менинг бо-
шимга тескари айланувчи чарх солди, дейди:

Нолаи ман ин ҳама з-он моҳи хушрафтор нест.
Ҳарчи бо ман кард даври чархи кажрафтор кард.

Баъзан бутун бир ғазал шикоят мотивида, танкидий
руҳда ёзилганлигини ҳам кузатиш мумкин.

Ҳилолий ўз асрининг ғазал устаси бўлиш билан бир-
га маснавийда мохир санъаткор ҳисобланади. Ундан
бизга қадар «Сифатул ошиқин», «Шоҳу Дарвеш» ҳамда
«Лайли ва Мажнун» дostonлари сақланиб қолган. Ҳи-
лолийнинг ҳар уч дostonи аҳлоқий-таълимий, инсон-
дўстлик, адолатпешалигу ишқ-муҳаббат тасвирига
бағишланган. Чунончи, «Шоҳу Дарвеш»да тасвирлани-
шича ҳаётдаги турли-туман тўсиқлар, рақибнинг фит-
наси, айрим нобоп гуруҳларнинг бахилликлари ҳам мак-
табдаги ўқиш, меҳнат, ҳаётдаги зиддиятларни матонат
билан енгиб ўтиш жараёнларида шаклланган Шоҳ ва
Дарвеш ўртасидаги метиндек дўстликка раҳна солол-
майди. Шоҳ отасининг васияти ва дўстининг маслаҳат-
тига кўра юртни ақл-заковат билан, адолат билан бош-
қаради, фукаропарварлик йўлини тутади.

Низомийнинг «Махзан-ул-асрор», Хусрав Дехла-
вийнинг «Матлаъ-ул-анвор», Жомийнинг «Тухфат-ул-
ахрор» дostonларига ўхшатма тарзида яратилган
«Сифат-ул-ошиқин» дostonида Ҳилолий вафо ҳамда
садоқат, ҳалолу поклик, илм ўрганиш, меҳнатсеварлик,
жавонмардлик, хайру саховат, ҳаё ва тавозу, тил ва
сўзлашув одоби, ҳалимлик ва ширинсуханлик, инсон-
дўстлик сингари масалалар хусусида панд-насиҳат бе-
ради. Айни пайтда 20 бобдан иборат бу маснавийда

муаллиф зулм-зўрлик, жаҳолат ва разолатни, тамаъгирлигу дилозорликни, бағритошлиғу аччиқсўзликни, танбаллигу бепарволикни, судхўрлигу ғаразғўйликни ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар сифатида қаттиқ қоралайди. Санъаткор ҳар бир мулоҳазасини турли масал ва ҳикоятлар билан, ўзи яшаётган турмушдан олинган бирон лавҳа орқали асослаб, тасдиқлаб боради.

Гарчи Ҳилолий «Лайли ва Мажнун»ни ёзишда устозлар анъанасидан бевосита файз топган бўлса ҳам, аммо воқеалар тавсилоти, тимсоллар талқини, хусусан, бадий тасвирида ўзига хос бир санъаткор эканлигини кўрсата олган. Чунончи, Лайли ва Мажнунлар ўқиётган мактаб, қабилалараро илм маскани сифатида тасвирланиб, унда юзта ўғил бола, юзта қиз бола биргаликда таълим оларди, Мажнуннинг отаси катта қабила бошлиғи, энг бадавлат кишилардан, деб тасвирланади. Ҳилолий назарида Лайли ҳийла дадил, ошиқ аҳволига қуйинади; унинг дардига малҳам бўлишга интилади; ўзининг олийжаноб мақсадига эришиш йўлида ҳаракат қилади, ҳар қандай тўсиқларни ҳам енгиб ўтиш пайдан бўлади.

Хуллас, устозлар васияти ҳамда анъанасига содик қолган Ҳилолий ўз асарларида ҳаётга, гўзалликка, инсонга муҳаббат ғояларини тарғиб этди; қатли ом, зулм-зўрлик авж олган кунларда жонини жаллодга тикиб бўлса ҳам адолатни, фуқаропарварликни ёқлади. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳамisha халқ билан ҳамроҳ: элликдан зиёд ғазаллари «Шашмақом» таркибидан жой олган; машҳур адибимиз Огаҳий «Шоҳу Дарвеш» достонини ўзбек тилига таржима қилган.

«ШОҲНОМА»ХОН МУСАВВИР

Юртимизнинг энг кўҳна шаҳарларидан бўлмиш Самарқанд қадим-улайёмдан илм-фан, тасвирий санъат, бадий адабиёт ҳар томонлама тараққий топиб, турли даврларда ўз мавқеини сақлаб келаётган шаҳардир. Афросиёб ва бошқа мавзеларни қазииш пайтида қадимшуносларимиз қўлга киритган ашёлар ушбу шаҳар худудида яшаган аждодларимиз қадимги замонларда ёғоч ва ганж ўймакорлиги, наққошлиғу мис кандакорлиги хунарлари, ранг тасвир ҳамда ганжда қиёфани ифода этишда юксак тараққиётга эришган, мумтоз асарлар яратишганлигини исботлашган. Афросиёб қалъаси де-

норларидаги манзара тасвири, сипоҳлар, элчилар, хоиаки ҳамда ёввойи қушларнинг мой бўёқдаги тасвирлари бу фикрни яна бир қарра тасдиқлайди. Ана шу аъбана Самарқандда китобат санъатининг ривожланиши билан XV—XVIII асрларда янада давом эттирилди ва ўзига хос бир миниатюра мактаби вужудга келди. Самарқанд миниатюра доираси тараққиётида машҳур мусаввир Муҳаммад Муроднинг ҳиссаси, айниқса, каттадир.

Муҳаммад Мурод Самарқандий XVI асрнинг охириларида Самарқандда туғилган. Ёшлигидан чехракушолликка қизиққан, хусусий муаллимлардан хаттотлик ва китоб наққошлиги бўйича дарс олган. Кейинчалик Улуғбек мадрасасида таълим олиб, илмий маъқул ва манқул (диний ва дунёвий билимлар) бўйича яхши савод чиқарган. Мадраса хатмидан сўнг у китоб кўчириш ва уларни рангли суратлар, нақшларла безаш билан шуғулланади. Аммо мусаввирнинг жонзотлар, хусусан, инсон ташқи кўриниши, табиат манзаралари, сарбозлару жанг жараёнларини ғоятда маҳорат билан чиза бошлаганини сезган мутассиб уламолар уни таъқиб эта бошлайдилар. Буни сезган рассом дўсти Муҳаммад Нодир Самарқандий билан махфий тарзда Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлади. Бобурийлар сулоласи ҳукмронлари замонида Агра ва Деҳлида яшади, дўсти Муҳаммад Нодир билан биргаликда Аграда санъат мактаби ташкил этди. Муҳаммад Мурод Самарқандий ўз мактабида ўнлаб мусаввирларни тарбиялаб етиштиришга муваффақ бўлади. Ҳинд тасвирий санъатининг атоқли вакиллари Басрант, Бихаши, Гужаратий, Иброҳим Қаҳор, Банвари Хурд, Сури Гужаратий, Парвин, Ром Дас ва бошқалар бевосита Муҳаммад Муроднинг шогирдларидирлар. Мусаввир XVII асрнинг биринчи чорагида Деҳлида вафот этган. Муҳаммад Мурод Самарқандий ҳаёти ва ижодий меросини топиш ва ўрганишда профессорлар И. Низомиддинов ҳамда М. Ашрафийларнинг хизматлари катта.

Маълумки тасвирий санъат оламида «чехракушолар сарвари», «Шарқ Рафаэли» деб донг таратган Камолиддин Бехзод Хуросону Мовароуннаҳр халқлари тасвирий санъатини янги тараққиёт чўққисига олиб чиқди. У кичик ҳамждаги рангли суратларда табиат тасвири, киборлар суҳбати, қабул маросими, ошиқлар учрашуви, муҳориба асноси, донишмандлар баҳси, инсон ташқи қиёфасини ғоятда нафис, мукамал тасвирлаш-

га эришди; ранглар таносибини сақлаш, тасвирланаётган шахслар қиёфасининг ўзига хослигига эришиш мусаввир асарларининг нозик жиҳатларидандир. Муҳаммад Мурод Самарқандий Беҳзоддаги ана шу ўта нафислигу бокира кўтарингилик руҳини муваффақият билан давом эттирган санъаткордир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича мусаввир Шарқ мутафаккирларининг ўнлаб асарларини безаган, уларга юзлаб миниатюралар чизган; Ҳиндистоннинг бетакрор табиатининг муайян гўшалари рассом мўйқалами орқали қоғоз юзида қайта жонланган, теурий зодагонларнинг аксини яратган. Лекин бундай асарларга Муҳаммад Мурод имзо чекмагани сабабли уларни аниқ ажрата олиш қийин. Аммо шунга қарамай санъатшунослар ватандошимиз миниатюраларининг услубига қараб маълум миқдорини муайян этишга эришганлар. Уларнинг бизгача мукамал сақланиб қолганлари 200 дан ортиқдир.

Мусаввирга жуда катта шуҳрат келтирган асари Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сига чизилган ва Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1811 рақамидаги дастхат таркибида сақланаётган 115 миниатюралардир. Бундан ташқари Муҳаммад Мурод томонидан Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларига чизилган миниатюралари Париж миллий кутубхонасида ҳам мавжуд. Муҳаммад Мурод Самарқандий Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган мусаввирлардан асарлари энг кўп бизгача етиб келган рассом ҳисобланади. Муҳаммад Мурод билан ҳамроҳ Ҳиндистонга келган Муҳаммад Нодир Самарқандий Бобурийлар сулоласининг «Шаҳаншоҳлик мураққаъси» (Империя альбом)ни тузган. Баъзи санъатшунослар мураққаъдаги шахзодалар портрети Муҳаммад Мурод қаламига мансуб деган фикрни биддирмоқдалар. Чунки, бир қанча портретлар манзара тасвири замирида чизилганким, бу услуб Муҳаммад Муродгагина хосдир. Йигитлик онларидаёқ «Шоҳнома»дек буюк асарда тасвирланган тимсоллар сиймосини барқамол тасвирлай олгани ҳам бу мулоҳазани қувватлайди.

Маълумки Фирдавсий «Шоҳнома»си яратилгандан бери турли асрларда юзлаб котиблар уни қайта-қайта хушнавис қилдилар, наққошлар турли лавҳалар билан безадилар; мусаввирлар ҳар бир дoston воқеасига мос расмлар чиздилар. XIII асрдан бошлаб Миср, Табриз, Исфаҳон, Шероз, Ҳирот, Марв, Урганч, Тошкент, Дехли, Самарқанд шаҳарларида «Шоҳнома» дастнависла-

)Ип гурли-туман услубдаги чехракушолар миниатюра-шр чиздилар. Улар орасида 1556—57 йилларда кўчирилган «Шоҳнома» нухасига Муҳаммад Мурод томонидан чизилган суратлар энг кўп ва хўп ҳисобланади. Ёсроки, мусаввир ҳар бир дostonдаги воқеа жараёнига, мюир ижодий ниятига мос суратлар чизган. Буюк шоир «Шоҳнома»да халқ қаҳрамонлиги, инсондўстлик, вақшиарварлик, мардлик ва жасорат, адолагли шоҳ бошчилигида марказлашган давлат учун кураш, жанг ўрни-ла сулҳнинг афзаллиги, халқдар дўстлиги, тинч-тотув яшаш, ишқ-муҳаббат каби ҳамиша инсониятни лол қолдириб келатган ғояларни баланд пардаларда куйлаган, жақолат ва разолатга нисбатан заковат ва маърифатни қарши қўйган, зулмат устидан ҳамиша нур-рўшноликнинг ғалаба қилиши тарафдори бўлган.

Муҳаммад Мурод Самарқандий 115 миниатюраларда Фирдавсий дostonларидаги ана шу юксак инсон-арварлик, адолатпешалигу маърифатпарварлик ғояларини ўта лиризм ва юксак кўтаринкилик, жанговарлигу шердиллик руҳида ранг-баранг лавҳалар орқали тадрижий такомилда тасвирлашга эришган.

«Темирчи Кова кўзғолони», «Заҳҳокнинг Фаридун тамонидан асир олиниши», «Золи Зарнинг Меҳроби Қобулий билан суҳбати», «Фаридуннинг ўғиллари Яман Ёмоҳи ҳузурида», «Рустамнинг туғилиши», «Бежон ва Манижа», «Таҳминанинг Рустам билан учрашуви» сингари ўнлаб асарлар бу фикрни тасдиқлайди. Чунончи, Шаҳзодаларнинг Яман шоҳи томонидан имтиҳон қилинишида Фирдавсий асарида кўзда тutilган ниятга дoston воқеаси ихчам тарзда мукамал акс топган. Ўртада шаҳаншоҳ ўтирибди. Унинг чехраси, келбат ва салобати кўпни кўрган, донишманд эканлигини кўрсатиб турибди. У кўлларини кўтариб Салм, Тўр ва Эражларга мурожаат қилмоқда. Рўпарада ўтирган шаҳзодалар бош эгиб нимтаъзимда. Фақат Эражнинггина икки кўли олдинда — таъзимга қовушган. Эраж билимдон, заковатли, инсондўст, акалари эса такаббур, шаҳзодалиги тутиб турибди. Чап томонда эса Яман шоҳининг қизлари қизил, жигаранг, нофармон рангдаги арабий либосларда ўтирибди. Бошлари таъзимда. Олдиндаги дастархонга уч шаҳзодага мўлжалланган тожсимон тилсим анжомлари қўйилган. Суратда барча чизик, лавҳа, лаҳза ва ранглар ниҳоятда уйғун ва мутаносиб, саволжавоб, суҳбатнинг самимийлиги яққол сезилиб турибди. Заҳҳокнинг ҳибса олиниши тасвирида эса халқ

кудратининг разолат устидан ғалаба қозониши оломон рухияти орқали кўрсатилган. Жанглар тасвири, Рустамнинг Оқ фил, Акван дев билан олишуви, Анўшервони Одилнинг сарой аъёнларига насихати, темиртирноқ руйинатан Исфандиёр келбати тасвирлари ҳам «Шоҳнома» сюжетларига мутаносиблиги, нозик ранг, мўъжаз тасвирлар орқали юксак ғояларнинг ифодаланиши жиҳатидан диққатга сазовордир. «Гулистон»га чизилган икки миниатюра остига муаллиф имзо чеккан «Шаҳзода», «Шива Парвати» суратлари ҳам ўзининг композицион бутунлиги, ранг танлаш ҳамда тасвирланаётган сиймо руҳий дунёсини ҳам изчил акс эттирилганлиги билан алоҳида қимматга молик.

Шуни атоҳида таъкидлаш керакки Муҳаммад Мурад Самарқандий ижоди махсус ўрганишга арзирли мерос. Унинг «Шоҳнома»га чизган миниатюрапарини алоҳида альбом сифатида нашр қилинса, нур устига аъло нур бўлар эди.

САРКАРДА ШОИР

Ўн биринчи асрдан бошлаб Ҳиндистон форсий ва туркий тиллардаги шеърият равнақиға улкан ҳисса қўшиб келган минтақаға айланади. Шижоатли кўшин бошлиғи, доно давлат арбоби Байрамхон ана шундай Ҳиндистонлик туркийғўй форсийзабон шоирлардан бири эди.

Ўн олтинчи асрда яшаб ижод этган Муҳаммад Байрамхон 1504 йили Ғазнада туғилиб, 1555 (айрим манбаларда 1561 йил ёзилган) йили Ҳиндистоннинг Патна шаҳри яқинида ҳаж сафари пайтида Муборак лаханий томонидан ўлдирилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича Байрамхон ҳарбийлар хонадонидан бўлиб, ота-боболари туркманларнинг Баҳорлу қабиладандир. Отаси Сайф Алибек Ғазна вилоятининг ҳокими бўлган, онаси эса Балх ҳокимининг қизи эди. Отасидан ёш етим қолган Байрамхон Балхға — она томонидан қариндошлари ҳузурига боради. Хат-саводини чиқаргач, Балх ва Бадахшон мадрасаларида ўқийди, диний, дунёвий, хусусан, ҳарбий билимларни пухта эгаллайди. Натижада файласуф олим, лашкарбоши, давлат арбоби, бастакор ҳамда шоир сифатида шуҳрат қрзонади.

Ўз шижоату жасорати билан алоҳида ажралиб турган

Байрамхон ўша йиллари Бадахшон волийси бўлган Хумоюн қўшинига сарбозликка қабул қилинади. Ушанда у «мди 17 ёшга тўлган йигитча эди. Байрамхон турли ички можароларда зўр мардлик ва қахрамонлик кўрсатади. Шупинг учун ҳам у Бобур вафотидан сўнг Хумоюнга (и)ш маслаҳатчи бўлиб келади. У Ҳиндистондаги бобурнийлар сулоласини мустаҳкамлаш, кенгайтиришда энг кўи жасорат кўрсатган қўмондонлардан ҳисобланади. \лгго у Каннауж яқинидаги жангда Шершоҳга асир тушади. Бахтли тасодифга кўра қочишга муваффақбўлган Байрамхон икки йилдан сўнг (1542) кўп сарсонликлардан ксийн яна Хумоюн даргоҳига кириб келади.

Хумоюн давлатини мустаҳкамлаш, ака-укаларни муросага келтириш, бобурийлар душмани Шершоҳга қарп ш курашда Эрон шоҳи Тохмасбнинг ёрдамини уюштириш ва бошқа давлат аҳамиятига молик тадбирларни лмалга оширишда Байрамхон ҳал қилувчи шахс бўлган. Шунинг учун ҳам Хумоюн унга Қандаҳор ҳокимлигини инъом этган, ўз ўгли Акбарнинг «оталиқи»ни унга топширган. Бундан ташқари бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Байрамхон турли ҳарбий вазифалар ҳамда давлат лавозимларида хизмат қилади; Акбарпюҳ замонидан бош қўмондон даражасигача кўтарилади. Хуросону Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонга бориб қолган машҳур кишилардан Байрамхонгина «Хони хонон», «Вакилуссалтана» ҳамда «Эътимодуддавла» мартабаларига эришган. Саройдаги ғаламисликлар, айрим сафдошларининг фитналари туфайли бир оз вақт Байрамхон билан Акбар муносабатлари бузилиб, ўзаро душманга айланган бўлсалар-да, умрининг охириги йилларида яна саройга қайтиб, ўз лавозимига тикланади. Лекин шундай буюк шахс фитна туфайли номардлар қўлидан ҳалок бўлади.

Байрамхон туркий, форсий, ҳамда ҳинду тилларида мумтоз шеърлар яратган. Унинг туркий тилдаги шеърлари девони 359 байтдан, форсий тилдагиси эса 608 байтдан иборат. Девонларда ғазал, маснавий, рубоий, китъа, фард, тарих каби жанрлардаги шеърлар жамланган. Шоирнинг Хумоюн ва Акбарларга бағишланган бир неча қасидалари ҳам сақланиб қолган. У ўз шеърларида Саъдий, Ҳофиз, Хусрав Дехлавий, Жомий ҳамда Навоий каби санъаткорларнинг қутлуғ анъаналарини давом эттириб, инсонпарварлик ғояларини, севги-муҳаббатни юксак бадийийликда ифодалашга муваффақ бўлган.

Байрамхон анъанавий муҳаббат мавзусини тасвирлар экан, кўпроқ маъшуқа чиройи, нозу карашмасини, ошиқнинг садоқатини ўзига хос нафислик, ўйноқликда ифодалашга, рангин бадиий-тасвирий воситалар ишлатишга, соф туркий ибора ва бирикмаларни қўллаб, услубда айрича бир равонликка эришишга интилади. «Санга», «Сочинг», «Бўлмасам», «Хандонгинам», «Худройлиғ», «Инонма», сингари ўнлаб ғазаллари ана шундай халқона, равон, муסיқий ғазаллар ҳисобланади. Аксарият классикаларимизнинг ғазалларида ёрнинг сочи мушки анбар таратувчи аъзо, ошиқ гарданига ташланган занжир, тузоқ тимсоли сифатида тасвирланади, ишлатилади. Байрамхон тасвирлаётган маъшуқанинг сочи гўзаллик тимсоли, ошиққа нур, рўшнолик бахш этадиган бир мўъжиза. Ялдо кечаси ёр сочини паришон қилиб, тарагани учун ҳаммаёқ ёришиб кетади. Ошиқ ёрига содиқлик изҳор этар экан, ундан ҳам садоқатли бўлишни ўтинади:

Хар неча эй бевафо, васлингга лойиқ бўлмасам,
Ишқ аҳли бўлмайин, ишқингда содиқ бўлмасам.
Топмайин сендин муроде, эътиқодим бўлмаса,
Сен менга бўлгил муҳолиф, гар мувофиқ бўлмасам.

Маълумки, Байрамхон даврида мусулмонлар билан Ҳиндистондаги бошқа эътиқод вакиллари ўртасида жиддий келишмовчиликлар юз берар, баъзан бундай зиддиятлар киргинработ жангларга сабаб бўларди. Шоир айрим ғазаллари, бир қанча рубойларида ана шу ғайриинсоний ҳодисаларни бир мутафаккир сифатида қоралаб, инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, тотувликни тарғиб этарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шоир асарларида мавжуд ижтимоий муҳит иллатларини танқид қилиш, айрим дин арбобларидаги икки юзламачилик, феодал зодагонлар ўртасидаги бузгунчиликни қоралаш, оддий меҳнаткаш халққа зулм-зўрлик ўтказишга ачиниш оҳанги хийла кучли. Айниқса туркий ва форсий тиллардаги кнтьаларида ижтимоий адолатсизликни фош этиш анча устун. Бир форсий кнтьасида шоир: «Эй, Хожя, узугингга адолат ва ҳақиқат ҳикматини ёздиргансану етиму беваларнинг ҳаққини ейсан, молини талайсан. Сенинг шуҳратингу давлатинг камбағаллар гарданига юкланган» дейди.

Байрамхон рубойлари ўзининг шакли, мавзу дои-

раси, бадийи унсурлари жиҳатидан Бобур шеърларини эслатади. Чунки, бу саркарда шоир ҳам худди Бобур сингари замонғшнг тескари айланишини лаънатлайди, аччиқ қисматидан зорланади, юксак инсоний хислатлар, одамийлик, илм-маърифатни тарғиб қилади:

Байрамга бaсе ғaриблик кор этди,
Ғурбат ани хору, зору, бeмор этди.
Ё рабки балоларга гирифтoр ўлсун,
Ҳар ким ани ғамларга гирифтoр этди.

Юқорида таъкидлаганидек саройдаги ғаламусликлар, «бек атка»даги тақобур ва мансабга кўз олайтириш туфайли Акбар билан ўзаро низога боришади. Шоҳ ҳам дастлабки пайтларда ўз «пушту паноҳи»ни кечирмайди. Қуйидаги рубоийда Байрамхоннинг бошига тушган ана шу мудҳиш кунлар ўз ифодасини топган:

Аввал мени хизматингга маҳрам қилдинг,
Базмингаро ҳамзабону ҳамдам қилдинг.
Охирида илтифотни кам қилдинг,
Расвои тамоми алам қиддинг.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Байрамхон қасидалари, айрим ғазаллари, хусусан, рубоийларида ахлоқий-таълимий мулоҳазалар, инсонпарварликка, илм ўрганиш, касб-ҳунар эгаллашга даъват, мазлумларга раҳм-шафқатли бўлишга ундаш ҳам хийла устун.

Ҳар сўзки ғаразгў деса, эй ёр инонма,
Арбоби ғараз сўзига, зинҳор инонма.

Шоир уч тилда баробар ижод этгани учун, баъзи ғазаллари, рубоийларидаги алоҳида байтлар «Ширу шакар»га ўхшаб кетади:

Жон топар юз Масиҳ лаълингдан,
Лаби лаълинг кужо, Масиҳ кужо.

Хуллас, буюк саркарда, донишманд мураббий, шоир Байрамхоннинг туркий ва форсий тилларидаги ижоди XVI аср бобурийлар даври Ҳиндистондаги шеърятининг зарварақларини ташкил этади. Шоир ижодини ўрганишга С. Ғаниева ҳамда Р. Иномхўжаевлар муносиб улуш қўшишган.

ТАРИХЧИ ОЛИМ ВА САЙЁХ

Ўрта Осиёлик шоир, тарихчи, табиб, адабиётшунос, сайёх Маҳмуд ибн Валининг номи^ 80-йилларга қадар илм-адаб аҳлига таниш эмас эди. Ўзбекистон Республикаси ФА академиги Бўриной Аҳмедов «Баҳр-ул асрор» китобини форсийдан рус тилига таржима қилгандан сўнг унинг сиймоси китобхонларга маълум бўлди. Мутаржимнинг аниқлашича, бўлажак донишманд Маҳмуд ибн Вали 1595—1596 йиллар орасида Балхда туғилади. Маҳмуднинг отаси мир Муҳаммад Вали Косонсой саййидларидан бўлиб, Шайбоний амирларидан бўлмиш Пирмуҳаммадхон ҳукмронлиги (1546—1567) даврида — йигитлик палласида Балхга келиб қолган. У ўз даврининг донишмандларидан ҳисобланиб, «Мири Хислат» таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Маҳмуднинг акаси Амир Абдулбори бўлса табиб ва фикҳ олимларидан экан.

Маҳмуд ибн Вали ўз давридаги барча билимларни кунт билан эгаллайди. Йигитлик онларидаёқ хуштаб шоир, кўп билимларни пухта эгаллаган, фикҳ бўйича баҳсларда ўзгирлик қиладиган олим сифатида танилади. Шунинг учун ҳам машҳур диншунос шайх, олимнинг поччаси Миракшоҳ Ҳусайний 19 яшар Маҳмуд ибн Валини ўзига мурид қилиб олади. У ўз даврининг улкан табиби ва фикҳшуноси Миракшоҳ Ҳусайнийдан кўп нарса ўрганади, унинг бой кутубхонасида муттасил китоб мутолаа қилиш имкониятига эга бўлади. Маҳмуд ибн Вали Ибн ал-Фақиҳ, Муқаддасий, Истаҳрий, Закриёи Қазвиний, Банокатий, Вассоф, Ҳамидуллоҳи Қазвиний, Рашидиддин Жувайний, Мирхонд сингари олимларнинг асарлари билан устози Ҳусайний даргоҳида танишишга муяссар бўлганлигини ёзиб қолдирган.

1625 йили (Миракшоҳнинг вафотидан кейин) Маҳмуд ибн Вали «ўқиган ва билганларини ўз кўзи билан кўриш» мақсадида карвонга ҳамроҳ бўлиб Ҳиндистон ва Сарандибга йўл олади. Маҳмуд бу ўлкаларни етти йил кезиб чиқади: Дехли, Лохур, Пешовар, Агра, Ҳайдаробод, Калькутта, Бихар, Виджаянагар, Гонконда сингари ўнлаб шаҳарларда бўлади, ҳинд ва цейлон халқлари юртларининг тарихи, географияси, ҳайвонот олами, маданияти, касб-корини ҳар томонлама пухта ўрганади. 1631 йили сафардан қайтгач Маҳмуд ибн Вали Балх ҳокими саройи китобдори вазифасига тайинлана-

ди. Олим умрининг охиригача шу мансабда ишлайди ва XVII асрнинг 60-йиллари ўрталарида вафот этади.

Маҳмуд ибн Вали адиб, минералог, ўсимликшунос, табиб, фикхшунос, тарихчи ва географ олим сифатида ўзидан кейин ўнлаб асарлар қолдирган. «Равойиҳа таййиба» («Ёқимли тароват») «Муҳаббатнома», «Нажми соҳиб» («Ёрқин юлдуз»), «Рисолаи баҳория», «Ахлоқи Хусайний», «Баҳр-ул асрор» ҳамда 50 минг байтдан иборат шеърлар девони шулар жумласидандир. Афсуски, бу асарларнинг аксариятининг дастхати бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган.

Маҳмуд ибн Валига олим сифатида шуҳрат келтирган асар, ҳар бир жилди тўрт қисмдан иборат етти жилдлик «Баҳр-ул асрор»дир. Мазкур асар Балх ҳоқими Нодир Муҳаммадхон топшириғига мувофиқ 1645—1651 йиллар орасида форсий тилда ёзилган. Муаллиф ушбу китобни битишда ўзидан олдин ўтган Ибн ал Фақиҳ, Табарий, Истаҳрий, Ибн Ҳуақал, Масъудий, Абу Дулаф, Яъқубий Муқаддасий (IX—X асрлар), Ёқут Ибн Фадлон, Закриёи Қазвиний, Ал Гарнатий (XI—XII асрлар) сингари ўнлаб арабийнавис ва форсий қалам олимларнинг асарларидан, ўзининг бевосита сафар кундаликларидан фойдаланган. Бундан ташқари мусанниф рисоласининг баъзи ўринларида «Гершаспнома», «Тарихи Кўрағониён» номли илмий жамоатчиликка кам маълум манбаларга ҳам суянганини уқтиради.

«Баҳр-ул асрор» тарих китоби бўлса-да, қомусий характердаги асардир. Зероки, унда адиб, бир томондан, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Сарандиб, Шарқий Туркистон ва бошқа ўлкаларнинг тарихи, географияси, этнографияси, маданияти ҳақида маълумот беради. Иккинчи томондан эса, тилга олинган мамлакат, юрт, вилоят, ноҳия, қаря, қишлоқ халқларининг ўзга эллар билан муносабати, эътиқоди, урф-одати, касб-қори, ҳарбий санъати, ҳунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик, халқнинг маданий-маънавий юмуши, савдо-сотиги, дунё бозорига чиқарадиган маҳсулотлари ҳақида аниқ далиллар келтиради. Бундан ташқари китобнинг алоҳида қисмларида турли қитъаларнинг ҳайвонот ва ўсимлик олами, қазилма бойликлари, сув, чашмаларининг маъданлари, доривор ўсимликлари, халқ табobati удумлари хусусида ҳам завқпа-ниб ёзади ва қизиқарли маълумотлар беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Маҳмуд ибн Вали тарихий фактлар, воқеаларни, турли манзилгоҳдар

манзарасини тарихчи нигоҳи билан кўради, кузатади, ёзувчи диди билан идрок этиб, саҳифага туширади. Асарнинг бадий-эстетик қимматини ошириш мақсадида шеърӣй парчалар билан безатади. Натижада бундай саҳифалар у ёки бу тарихий воқеа, юрт тасвирига бағишланган бадий лавҳани эслатади. Ёзувчининг ота юрти тасвири фикримизни исботлайди. «Косон-Фарғона Ахсикентига қарашли манзилгоҳдир. Унинг гўзал далаларию мафтункор саҳролари ҳамда дилрабо иклими кўрар кўзни камаштиради. Ноҳия боғу роғларию экинзорлари равайи ризвонни эслатади. Жаннатосо бўстонларию ерларининг серхосиллиги ҳадду ҳудудсиз. Меваларидан ўрик, шафтоли, узум ва қовунлари ҳаддан ташқари зебо ва тотлидир.

Бу ернинг аҳолисидан, айниқса, саййидларидан бўлмиш икки уруғ алоҳида мартабага эга. Уларнинг бирини ойма саййидлари, иккинчисини эса, тайёқ саййидлари дейилади. Даҳбеднинг энг машҳур саййидларидан Маҳдуми Аъзам, Хўжа Исҳоқ, Хўжа Ҳошим, Хўжа Солиҳлар асли косонликлардир. Ушбу сатрлар муаллифнинг отаси ҳам косонлик бўлиб, ҳудо раҳмат қилгур Бурҳониддин Қилич авлодларидан эди. Унинг насли тайёқ саййидларига бориб тақалади». Фарғона вилоятининг маркази бўлмиш Андижон ҳақида сўз юритар экан, Маҳмуд ибн Вали шаҳар халқининг сипоҳийлик, жангариликка ўчлигини, халқ доимий ҳарбий тайёрликда юриши, турли-туман қуроллар ишлаб чиқарилиши, ҳатто кўшчилар ҳам иш пайтида ўзлари билан ҳарбий қурол олиб юришлари ва бунинг сабабини батафсил ёзиб қолдирган. «Аҳси гўзал ва обод шаҳар, шайх ва олимлар маскани, шоир Асириддин ҳам Ахсикатийдир», дейди муаллиф. Бухоро араб тарихчилари томонидан «Ислом гумбази», «Илм ва олимлар чашмаси» деб аталаркан.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр-ул асрор» («Сирлар уммони») асари Ўрта Осиё ва Хуросон, Ҳиндистон, Сарандиб, Қашқар юртларининг тарихи, илм-фани, маданияти, географияси, табиати, аҳолиси, турли ижтимоий табақалар ҳақида мукаммал маълумот берадиган мўътабар китобдир. Бундан ташқари, ушбу китоб XII—XIV асрлар орасида араб ва форсий тилда Шарқ тарихи, илм-фани, географиясига оид битилган ўнлаб нодир китоблар, улардаги камёб фикрлар ҳақида ҳам маълумот берадиган қимматбаҳо манбадир. Қомусий билим соҳиби, ватандошимиз

Махмуд ибн Валининг асарлари ханузгача ўзбек тилига таржима қилинмаганлиги афсусланарли бир ҳолдир.

СОҲИР САНЪАТКОР

Кўҳна машриқзаминда шундай даҳо санъаткорлар етишиб чиққанки, уларнинг асарлари бутун инсониятни ҳамisha лол қолдириб келаётган муаммоларнинг назарий ҳамда амалий жиҳатларини ҳал этишга ёрдам беради. Мирза Абдулқодир Бедил ана шундай буюк инсонлардандир. Бўлажак файласуф шоир, нозикбин адиб, фикҳ донишманди, табиатшунос олим 1644 йили Ҳиндистоннинг Азимобод шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келди. Унинг боболари асли Шаҳрисабзлик бўлган. Бедил бир яшарлигида отадан етим қолади, онаси тарбиялаб, 5,5 яшарлигида мактабга беради. У 7 яшарлигида яхшигина савод чиқаради. Амалкиси Мирза Қаландар ва тоғаси Мирза Зарифлар ҳомийлигида Бедил замонасидаги барча диний ва дунёвий билимларни мукаммал эгаллайди. Бедил 17 яшарлигида тоғаси билан Удеса шаҳрига сафар қилиб, машҳур руҳшунос Шоқосим Хувалло қўлида уч йил таълим олади. Ҳинд, араб ва форсий тилларни ҳамда уларда яратилган бадий адабиётни пухта ўзлаштиради. Бедил 10 яшарлигида шеър ёза бошлаган бўлса ҳам, баъзи ғаламус ижодкорлар унинг иқтидорига шубҳа билан ҳарашгани учун асарларини дўстларининг илтимоси билангина 20 ёшида китоб ҳолига келтиради. Бу орада Мирза Зариф ва Мирза Қаландарлар оламдан ўтадилар. 21 ёшида Бедил батамом мустақил ҳаёт йўлига киради.

Ўша йиллари Бедил шаҳарни тарк этиб, Дехлига боради ва Шоҳқобулий номли донишманд билан танишиб, сўфизмнинг мажзубия оқимини қабул қилади. Ундан сеҳргарлик-психологик таъсир илмини ўрганади. Бедил 25 яшарлигида уйланиб, Аврангзебнинг ўғли Аъзамшоҳ даргоҳида навқарлик хизматида бўлади. Бедилнинг шоирлигини сезган Аъзамшоҳ ундан ўзи ҳақида қасида ёзишни истади. Ҳеч қачон ҳеч кимга маддоҳлик қилмаган хур фикрли Бедил бу хоҳишни бажармай, навқарликдан воз кечиб, Ақбарободга боради: Зухурий, Иззат номли шоирлар билан танишиб, адабий мажлисларда иштирок эта бошлайди, шоир ва фозил Мирза Комгор билан ошналик пайдо қилади.

Лекин бу е_оля

* * * " * * Й £ ° ч б у д & " ° Д У Р У с т с и ё с а т и
 б а д а н П а д X ш у Н и н г у ч у н у к Ы с В и л о » т л а р д а ^ ч Т у ~
 т о н Ъ ' П а н * о б г а к е т и . . . , Д и л Л У Г Г . . . , а д а ч н л а п
 ^ О И Р & ' о . а р б и л а н ^ 1 ^ ^ Ж р н и ^ ч И ^ -
 А ? И Г , 0
 Д а и к и л и б У 16 % ° я т л а Р и н и ў п ^ а ^ и , К э д и м г и ч , ' и д
 с о н л и к д а ^ 9 б л и и л г а ч а Б е л ^ и л Я и н я с а ^ Д а ^ а Т
 Д и м Г Т ё ^ л и н д х а к и и * а с т и , м а д а н и я т и Р ~
 я к и н д а н т а н и , , ? ^ 1 ^ 3 ° ф з а к и и ! п * а с т и , м а д а н и я т и Р ~
 " У с у л м о н л а п ш д и : т а д т - т о ж ^ д с д и о м а л а п и £ 1 , В а

= 2 ^ № ^ £ ? 5 5

м о ^ Т ^ т м а н Т ш б о ш ^ л р " ^ - ° а , , :

а и X^и 5 - = - , , Г Г - ^

^ т м ° Т , , р ; Т Г н Г » " Р « г а ч а ' ,

Р о т м н и

^ о н ^ £ " - ° я Г

Ж ^ Г Й К Ъ ^ -

лиги, турли элат ва миллатлар бирлиги, комил инсон гарбияси, меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради; кишиларни илм ўрганишга, касб-хунар эгаллашга, ҳаётга гетик кўз билан қарашга даъват этади. Айни пайтда шоир танбаллик, очқўзлик, мақр, тамаъгирлик, ҳукмрон табақаларга лаганбардорлик, хиёнат, судхўрлик, кибр-ҳаво, жохиллик сингари ғайринсоний хислатларни қаттиқ танқид қилади. Бедил Ҳиндистоннинг бетакрор табиатининг рангоранг жилоларда тасвирлашга муваффақ бўлган шоирдир. Жумладан «Тури маъри-фат» маснавийсида (1687) Байрот тоғи атрофлари шу даражада сеҳрли ва жозибали тасвирланганки, дostonнинг ҳар бир фасли китобхон қалбида гўзал табиатнинг инсонга инъом этган барча неъматларига меҳр, завқ-шавқ уйғотади, ҳаётсеварлик руҳини тетиклаштиради. Ўн бир минг байтдан иборат «Ирфон» (17)2 маснавийсида эса шоирнинг фалсафий, тасаввуфий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари ифодаланган. Қому-сий характердаги бу асарда Бедил ижтимоий ҳаёт ва коинот, инсоннинг зоҳирий ва ботиний моҳияти хусусидаги мулоҳазаларини кўплаб ҳаётий ҳикоят ҳамда ма-саалар билан исботлаб беради; инсонни барча мавжудднинг энг комили, деб атайди; деҳқонларни жамиятдаги энг зарур ва олийжаноб касб эғъадари сифатида алоҳида таърифлайди. Шунингдек асарда адибнинг адабий-эстетик қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Бедил ижоди Сайидои Насафий, Мирза Ғолиб, Аҳмад Дониш, Нақибхон Тўғрал каби шоир ва адиблар ижодига баракали таъсир этган. Улар шоир асарларини тўғри тушуниб, халқ орасида бедилхонликлар уюштириш билан бирга, унинг шеърларига пайравликда янги ғазаллар яратганлар.

Бедилнинг бадиий ва илмий мероси ўтмишда ва ҳозир ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур бўлган. Мактаб ва мадрасаларда Бедил асарлари маҳсус ўқитилган; шоир ғазаллари, рубоий ва қасидаларини тушунишни осонлаштириш учун қўлланма тарзида маҳсус шарҳлар битилган; Бедил куллиёти қайта-қайта китобат қилинган, тошбосма усулида бир неча бор нашр этилган. Характерлиси шундаки, гулбодлик Саъдихон домла ҳовлиларида Чустий, Хуршид, Ҳабибий, Боқий, Анисий ва бошқа санъаткорлар тўпланишиб, бедилхонлик қилишган. 20-йиллардаёқ юртимизда Бедил ижодини ўрганишга қизиқиш бошланди. Атоқли адиб ва

олимлар Абдурауф Фитрат ҳамда Садриддин Айнийлар Бедил ижодига доир бир неча мақолалар ёздилар.

Бугина эмас, 60—70 йилларга келиб Бедил ижодини тадқиқ этиш, асарларини ўзбек тилига таржима қилиш кенг кўламда олиб борилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, машхур жамоат арбоби Иброҳим Мўминов Бедилнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари хусусида бир қанча мақолалар, китоблар ёзган, докторлик рисоаларини ҳамоя қилган. Профессор Шавкат Шукуров эса шоирнинг меҳнат ва меҳнат аҳли ҳақидаги қарашлари хусусида докторлик диссертация ҳамоя қилган, махсус тадқиқот яратган, илмий рисола чоп эттирган.

Бедил асарларини бевосита аслиятдан ўзбекчалаштиришда шоирларимиз бирмунча ютуқларни қўлга киритишган. Жумладан, таниқли шарқшунос адиб, халқаро Фирдавсий мукофоти совриндори, профессор Шоислом Шомухамедов Бедил рубойларидан бир гулдаста яратдилар. Бу таржима икки марта алоҳида китоб шаклида нашр этилди. Адибнинг «Комде ва Мудан» достони шоир Назармат томонидан ўзбекчалаштирилган. Ана шу таржима асосида кейинчалик «Икки дил достони» бадиий фильми яратилди. Бедил асарларини ўзбек тилига таржима қилишда Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ҳам заҳмат чекиб келмоқда.

АЛИИ СОНИЙ, ДЕРЛАР

Тарих — Шарқ классик адабиётининг энг мўъжаз, аммо кенг тарқалган жанрларидан бири ҳисобланади. Шеършунослар унинг вужудга келишини IX аср билан боғлайдилар. Аммо тарихнинг жанр сифатида тўла шаклланиши X—XI асрларда юз беради. Бу даврларда бир байт ёки тўртликда у ёки бу тарихий сана, бирон бир буюк шахс — давлат арбоби, адиб, машойихнинг туғилган йили, вафот этган санаси қайд этилади. Бора-бора бу жанрда сўз ўйини ёки ҳарфлар қайди (таъкиди) орқали муҳим бир воқеа, санани ифодаланганлигига ишора қилинади. Бунда бир томондан, байтда бирон бадиий санъат, ибора ишлатилишига эришилса, иккинча томондан, араб графикасидаги ҳарфларнинг қайси рақамни ифодалашига ҳисобга олинган. Тарихнинг маънавий, ноқис, зоида, қитъаи тарих каби турлари мавжудким, улар санъаткордан ўзига хос зукколик-

пи талаб этган. Масалан, шоир байтда бир ёки икки Ўпа ўқувчи диққатини жалб этиб, унинг тарих моддасига ишора қилади:

Сару саркардаи арбоби сухан,
Аз ғамободи жаҳон хуррам рафт.
Гуфт таърихи вафоташ Озод,
«Мирзо Бедил аз олам рафт»

(Сўз мулки арбобларининг саркардаси бу жаҳон ғам-хонасидан шод кетди. Унинг вафоти тарихини Озод «Мирзо Бедил оламдан кетди» деб таъкидлади).

Охири мисра ҳарфлари микдорини топиб, бир-бирига қўшсак, Бедил вафот этган 1721 йил чиқади.

Ўтмишда шоир ва ёзувчилар йўл-йўлакай турли воқеа ва ҳодисалар санасига бағишлаб тарих ёзишдан ташқари, бир неча асрларда юз берган воқеалар йилномасига бағишланган махсус тарих китоблари ҳам яратилган. Саид Аълам Шарофиддин Роқимийнинг «Тарихи томм» асари ана шундай китоблардан биридир. Адибнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар етарли эмас. Туғилган ҳамда вафот этган йили ҳам аниқланмаган. Унинг ёшлиги Андижонда ўтган. Уқиш мақсадида Самарқандга келиб, шу ерда мадрасани хатм этади ва муқим яшаб қолади. Биз Роқимийнинг ижодий фаолияти қачондан бошланганлигини билмаймиз. Унинг бизга қадар 1680 йили ёзилган катта ҳажмдаги «Тарихи томм» асари маълум. Муаллиф 1701—1702 йиллари рисоланинг мухтасарроқ бир нусхасини ҳам яратган. Ана шу нусха 1913—1914 йиллари тошбосма усули билан Вазехнинг «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкиратул асҳоб» тазкирасига илова тарзда чоп этилган. Ушбу нусханинг бизга қадар бир неча дастхати сақланиб қолган. Асар жуда катта илмий, адабий тарихий, маърифий, эстетик аҳамиятга эга. Унда ўнлаб фикҳ донишмандлари ҳақида ҳам қўп маълумот бор. Яқинда ана шу нодир китобни профессор Ҳайдарбек Бобобеков шахсий хазинасида сақланаётган нусхасини нозикбин шарқшунос, доцент Наим Норкулов форсийдан ўзбек тилига таржима қилди. Биз асл нусхани ҳам, ўғирмани ҳам синчиклаб ўқиб чиқишга муяссар бўлдик. Китоб шу хилдаги бошқа асарлардан бир неча жиҳатлари билан жиддий фарқ қилади.

Дастлаб шуни таъкидлаш лозимки «Тарихи томм»да 1633—1644 ҳамда 1645-1701 йиллар давомида Эрон ва

Ўрта Осиёда юз берган воқеалар, содир бўлган ҳодисалар, яшаб ўтган тарихий шахсларнинг ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида маълумот мавжуд. Ундаги тарих-шеърлар мундарижа, ғоявий йўналиш жиҳатидан ғоятдан ибратли, насрий киритма ёки хотималар далилларга бой ва кизиқарлидир. Тарихларни мавзу доирасига кўра шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин. Бир силсила тарихлар Шарқ ижтимоий-сиёсий ҳаёт дарғаларининг туғилган йиллари ёки вафоти, бирон урушдаги ғалаба ёки бирон ўлкани забт этиш саналари, бир сулоланинг салтанатдорлик муҳлати, бирон шаҳар ёки обиданинг бунёд этилишига бағишланган тўртликлардир. Бундай шеърлар бизнинг Ўрта Осиё халқлари тарихи, давлатдорлиги ҳақидаги билимимизни мукамаллаштиради, тафаккуримизни чархлайди. Масалан, муаллиф Соҳибкирон Амир Темур вафот этган йилига бағишланган тарихларни келтирар экан, «Ул ҳамида сифатлар ҳаётининг муддати етмиш икки йилу икки ой 8 кун бўлди. Соҳибкироннинг эр авлодидан вафот вақтида ўттиз олти нафари ҳаёт эди... Соҳибкироннинг мукаррам кизларидан исмат пардасида бўлган ва уҳоб лиҳофидаги мағрур ўн етти нафари мавжуд эди» деб аниқ таъкидлаган ва Амир Темур вафоти санасига бағишланган саккизта тарихни келтирган. Убайдуллохоннинг Нажми Сонийни дафъ этиб, Мовароуннаҳрни эронийлар босқинидан батамом халос этганини алоҳида қайд этар экан, муаллиф «уруғларидан бирон чўнг бўлатурғонда тахтни ихтиёр этмасдилар» деган фикрни баён этади. Асли яманлик бўлган Мири Араб билан Убайдуллохон ўртасидаги устод-шогирдлик, пиру муршидлик ҳақидаги кизиқарли маълумотлар Мири Араб мадрасасининг қурилиши тарихини шеърга солиш муносабати билан келтирилган. Мирзо Улуғбек, Шайбонийхон, Амир Шайхимлар ҳақидаги далиллар ҳам асосли ва хийла мароклидир.

Мазкур рисоладаги тарихларнинг катта қисми XV—XVI асрларда Эрону Турон сарзаминларида яшаб ўтган машхур машойихларнинг ҳаёт саналарига бағишланган. Биз бу фаслларда ҳам ранг-баранг лавҳалар, далилларни учратамиз. Хусусан Саид Али Ҳамадоний, Лутфуллоҳ Нишопурий, Баҳовуддин Нақшбанд, Тафтазоний, Муҳаммад Порсо, Қосим Анвор, Ҳасан Кубровий, Хожа Убайдулло Аҳрор, Шайх Худойдод, Махдуми Аъзам, Абубақр Тойободий, Қози Поянда Зоминий, Хожаги Амканагий, Юсуф Қарабоғий сингари ўн-

лаб машойихлар хусусидаги лавҳалар ҳам катта илмий иа бадий қимматга эга. Зероки, Роқимий тарих баҳонаи сабаби билан, бир томондан, бу зоти бобаракотларнинг ҳақ йўлида чеккан риёзатларини баён этса, иккинчи томондан, уларнинг илм ўрганиш, халқ орасида исломий аҳкомларни тарғиб ва ташвиқ этиш борасида чеккан заҳматларини қайд этади: каромат ва башоратларидан баъзи лавҳалар чизади. Агар халифа азрати Али ислом давлатини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудини кенгайтиришда катта жасорат кўрсатган бўлса, шайх Саид Ҳамадоний Мағрибу Машриқни пиёда кезиб, юз минглаб ғайридинлар қалбини ислом нури билан ёритишга муяссар бўлган алломадир. Шунинг учун «Ул зотни «Алии Соний» дер эрдилар... Уч навбат рубъи маскун аксарини сайр қилди. Шу саодатли йўлда бир минг тўрт юз нафар валийнинг суҳбатига мушарраф бўлди». Асарда жуда кўп машойихларнинг ҳаётлари ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар, китобларининг аниқрўйхати берилган. Ҳозирга қадар илмий-назарий адабиётларда тошкентлик фикҳ донишманди, «Самарқанд вилоятининг аълам-ул уламози» даражасига етган Амир Фатҳий ҳақида маълумотлар кам. Роқимий 1635 йили вафот этган Фатҳий хусусида қуйидагиларни ёзган: «Хуллас, бул фазилатлар баҳри муҳити, ҳикмат ва камол манбаининг тасниф ва таълифлари жуда кўп. Жумладан «Китоби жомеъ-ул маъқул ва манқул», икки жилддан иборат «Китоби зодил охират»: биринчи жилди «Қисас-ал анбиё», иккинчи жилди «Салот ир-Раҳмон»дир. Бошқа асарлари ҳам кўп. Шунча фазилатларга қарамай, гоҳида шеър ҳам битур эрдилар». Роқимийнинг аждодлари асли тошкентлик экан. Чунки китобда «Фатҳий менинг бобокалоним эдилар. У кишининг айрим асарлари қўлёзмаси менда сақланади» деган фикр мавжуд.

Маълумки, ўтмишда кўхна Хуросону Мовароуннаҳрда етишиб чиққан сўз санъаткорларининг аксарияти жаҳонгаштаю жаҳондида бўлган. Шу сабабли уларнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолиятлари хусусидаги далиллар ҳам дунёга сочилиб кетган, турли сарчашмаларда сабт этилган. Вактлар ўтиши, янги дастхатларнинг топилиши муносабати билан бу буюк зотлар фаолиятининг янги кирралари муайянлашиб боради. «Тарихи томм» ана шундай далилларга бой, серфайз дастхатлардандир. Унда Ҳофиз, Саъдий, Камол, Жомий, Навоий, Биноий, Бобур, Кошифий, Котибий, Мушфикий сингари

улкан санъаткорларнинг шахсияти баёни ва асарлари тавсифи ҳам анча бойдир. Улар бу адибларнинг таржимаи ҳолини янада мукамалроқ тасаввур этиш, ижодий ниятларининг баъзи жиҳатини тўла идрок этишга кўмаклашади. Ҳозиргача адабиётшуносликда Тўхтамишхон Табрэзни ғорат қилганда Камол Хўқандийни ҳам Сарой шаҳрига асир қилиб элтган, шоир бу ерда ғарибона умр кечирган: Амир Темур Тўхтамишни енггач, шоир яна Табрэзга келиб, Валиёнқўҳдаги «Биҳишт» отлиғ боғида ночор ҳаёт кечирган, мазмундаги фикр мавжуд. «Тарихи томм»даги мулоҳазалар бу фикрни тузатади ва тўлдиради. «Вилоят фатҳ этилгандан кейин ҳазрати Шайхни Тўхтамишхон фармониға кўра Дашти Қипчоққа — Сарой шаҳриға олиб кетганлар. Ул жойларнинг об ҳавоси ғрятда яхши эди, Ҳазрати Шайх таъбиға хуш келди. Ўша ҳолда бу матлаъ ул Ҳазратнинг хуршед каби таъблари уфуқидан тулуъ қилди. Матлаъ:

Агар сарой ҳамин аст, дилбарони саройи,
Биёр бода, ки фориг шавам зи ҳар ду саройи.

(Агар Сарой шаҳри шу бўлса, эй сарой дилбарлари! Менга бода келтиринглар, токи ҳар икки олам ташвишидан қутилай).

Тўрт йилдан кейин Шайх Табрэз вилоятиға қайтдилар. Султон Ҳусайн Нўён Табрэз вилоятида ҳазрати Шайх учун Хонақохи Нодирийни курдирди. У хизматкорлар Каъбаси ва зоҳидлар қибласидир. Бу иморатнинг пештоки ниёз аҳлининг меҳробидир, дарвозалари файз эшигидек аҳли диллар учун ҳамиша очик. Олий мартабали султон мулкининг кўпини ўша хонақоҳ учун вақф қилиб берганди.

Ҳазрати Шайх амирзода Мироншоҳ давлати ва салтанати давригача ҳаёт эдилар. Санайи 793 йилда (мелодий 1391) қазо котиби ул зот ҳаёти девони матлаъини мамот мақтайға киритди. Табрэзнинг Сурхоб мавзеидаги Валиёнқўҳда ул зот мадфундулар. Нурларға тўла қабри лавҳиға бу матлаъни рақам қилганлар. Матлаъ:

Камол аз Каъба рафти бар дари дўст,
Ҳазрат офарин, мардона рафти.

(Камол, Каъбадан дўст эшигига кетдинг, минг офарин, мардона кетдинг).

Шарк адабиётшунослигию фикҳ фанида Абдурахмон Жомийнинг ҳаёти ва юқодий фаолияти хийла пухта ўрганилган. Ҳатто у ҳақда «Ҳамсатул мутаҳаййирин», «Мақомоти Жомий» сингари китоблар ҳам яратилган. Шарофиддин Роқимий ҳам Жомий вафотига аталган тарихларни келтиришдан олдин шоирнинг аجدлари, ота-онаси, ватани, Навоий билан устоз-шогирдлиги ҳақида батафсилроқ нақл этади, 40 та асарининг рўйхатини беради, тавсифлайди. Муаллифнинг мана бу қайдлари, айниқса, эътиборга лойиқдир: «Айтишларича ул зотнинг волидаи шарифлари замон ходисалари ва даврон инқилоби туфайли Исфаҳондан Хуросон мулки тарафига кўчганлар. Жом вилояти Харжурд қасабасида Ҳазрати Зиндафили Аҳмади Жом турбати яқинида мақом тутганлар. Кейин, шу ерда оила курганлар».

Улкан лирик шоир, забардаст дostonнавис Урфии Шерозийнинг ҳаёт йўли ғоятта мураккаб кечган. Бир умрга муҳтожликка маҳкум этилган шоир ҳеч кимга бош эгмаган, бировга тамаъ қўлини чўзмаган. Кўп амирлару шахзодалар уни ўз даргоҳларига тортмоқчи бўлишган, аммо бунга эришолмаган. «Тарихи томм»да Урфийнинг Ҳиндистонда кечган умри хусусида қуйидаги лавҳа келтирилган: «Ул зот лодшоҳи Жам суҳбатидан ўзини канорга тортиб юрди. Қанча таклиф қилишмасин, даргоҳни ихтиёр этмади. Охири бир кун Мавлоно Урфий учун бир пора олтин жўнатишди. Ул Мавлоно болаҳонасида ўтирганича подшоҳ инъомини истиқбол этмади ва ушбу рубойни бадеҳа тарзида айтди. Рубойи:

Урфии мо дили худ дигаргун накунад,
Дарюза ба жуз дарун пурхун накунад.
Сомони биҳишт агар аз ин кўча кашанд,
Уммеди сар аз дарича берун накунад.

(Урфимиз ўз қалбини ўзгартирмайди, ошуфта дилини фақат пурхун этади. Тақдир биҳиштни шу кўчадан ўтказса, умид бошини даричадан ташқари чиқармайди).

Форс-тожик шеърятининг забардаст сиймоларидан бири Абдурахмон Мушфиқий нозиктаб ғазалгўй, салиқали дostonсаро бўлиш билан бирга ўткир ҳажвчи сифатида Шарқда машҳурдир. У ҳатто ҳозиржавоб зарофатгўй донишманд тарзида халқнинг иккинчи Насриддин Афандисига айланган. Айни пайтда Мушфиқий

пешқадам математик, астроном ҳамда раммол ҳам экан. «Тарихи томм»даги маълумотлар адиб ижодининг ана шу камёб саҳифалари хусусидаги тушунчамизни ойдинлаштиради: «Мушфиқийнинг таъби обу тоби илми ҳикматдан Жолинуc каби бохабар, ҳайъат бобида Батлимус эрди. Ҳисоб илмида шундай комил эдики, оқиллар ақли унинг тасаввуридан ожиз ва зако аҳли зехни уни фаҳмлашдан қусурли ва ноқис эди». Айрим тадқиқотчиларнинг асарларида «Улуғбекдан сўнг Мовароуннаҳрда математика ва астрономия фанлари мутлақо таназзулга юз тутди» деган мушоҳадалар мавжуд. Мушфиқий ва Ҳожи Юсуф Ҳайъатилар ҳандаса ҳамда ҳайъатшунослик соҳасида эришган ютуқлари бундай фикрлар асоссиз эканлигини исботлайди. «Тарихи томм» Ҳали жиддий ўрганилмаган. Улардаги айрим тарихлар марҳум шарқшунос А. Жувонмардиевнинг «Ҳарфлар рақамларга айланганда» (1966) китобида келтирилган ва изоҳланган, холос.

Хулоса қилиб айтганда Шарофиддин Роҳимийнинг асари халқимиз тарихи, маданияти, илм-фани, бадий адабиёти, фалсафий ҳамда исломий тафаккури тарихидан ранг-баранг далилларга бой манбаа. У қанчалик тез чоп этилиб, оммалаштирилса, илм-адаб аҳли шунчалик хушнуд бўладилар. Асарнинг мукамал нусхасини топиш ва ўзбек тилига ўгириш матншунос ҳамда мутаржимларимизнинг кечиктирилмас вазифаларидан биридир.

КОМИЛЛИККА ЙЎЛЛОВЧИ БАЙТЛАР

Ўтмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Куръони Карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машхур зуллисонайн лирик шоир, дostonнавис, исломий аҳкомларнинг жонфидо тарғиботчиси Сўфи Оллоҳёрнинг «Саботул ожизин» «Маслак-ул-туттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида ўқитилган. Афсуски коммунистик мафкура ва шўроларнинг шовинистик сиёсати бу адиб ижодини ўрганиш, нашр этиб ўргатишга йўл қўймади. Халқимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг бошқа исломий шеърят сингари Сўфи Оллоҳёр ижоди ҳам жиддий ўрганила бошланди, «Саботул ожизин» нашр қилинди. Хусусан, филология фанлари доктори Иноятулло Сувонқуловнинг бу соҳадаги изланишлари-ю заҳматкашлиги таҳсинга лойик.

Бўлажак санъаткор 1644 йили Каттакўрғоннинг Минглар қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Отаси Темир Ёр ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшигача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, замонасидаги барча фанларни ўрганади, бадиий ижод сеҳрини эгаллайди, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Сўфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Қубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлиғим, расволиғим тегди вилоят х&чқига», деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятдан надомат чекади.

Сўфи Оллоҳёрнинг исломий ақидалар яловбардори даражасига етишида унинг шайх Наврўзга қўл бериб, ундан дарс олиши, машхур Офокхўжа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткай! хапқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг кўп қисмини сўфистик ғояларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Профессор И. Сувонқуловнинг уқтиришича бу сана «Саботул-ојизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Сўфия» китобида аниқ кўрсатилган.

Сўфи Оллоҳёрдан бизга қадар катта ҳажмда мжодий мерос қолган. Турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ожизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари И. Сувонқулов шоирнинг «Мевалар мунозараси» номли манзумаси ҳам мавжудлигини аниқлашга муяссар бўлган.

Сўфи Оллоҳёр ўзбек ва тожик тилларида битилган лирик шеърларида, бир томондан, дунёвий муҳаббатни, ёрнинг чиройи ҳамда нозу истиғносини турли-туман бадиий бўёқларда тасвирласа, иккинчи томондан, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, одамлар орасида учрайдиган кина-адоватни танқид қилиб уларни пок ва рост йўлга даъват этади: нафис бадиий воситалар, ташбехлар ишлатади, мутлақо ўзига хос қиёслар яратади:

Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тузди суҳбат Хизр ила Кавсар кироғинда ҳилол.
Наргиси мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё будурким лолазор ичра тушан ваҳший ғизол.

Биринчи байтда ёрнинг лаъли зилоли соҳилида турган мушк таратувчи хат (қора тук) ва хол жаннатнинг Кавсар ҳовузи лабида Хизр билан суҳбатлашаётган ойга ўхшатилса, кейинги мисраларда, бодадин гулгун бўлган ёрнинг хумор кўзлари лолазорга тушган хуркич-ёввойи кийикка ўхшатилади. Қуйидаги байтлардан ҳам шоирнинг чинакам ҳаёт гўзалини васф этганлигини, машуқанинг вафосию жафоси ошиқ учун бирдай тотли, фарахбахш эканлигини ҳис этамиз. Шунга кўра шоир ўз ёрини турли хил ҳаётий деталарга ўхшатади:

Сен бу нозиклук била ё хур, ё айёрсан.
Ё пари, ё лола, ё гулшани баҳорсан.

«Ўлмас» радифли ғазалида шоир солиқнинг мақсад йўлида риёзат чекмоғлиги, албатта, устод-пирга эргашмоқ, қўл бермоқ лозимлиги, бу йўлдаги ҳар қандай тўсиқ, монеъликни «Жон чекиб, ғусса ютиб, жигарни қон қилиб» мардонавор енгиб ўтмоқ зарурлигини уқтиради:

Бошини доша уруб, дони элакдин ўтмай,
Мушт емай, ўт ичина солсалар, нон ўлмаз.
Эй йигит маслаҳатинг билгали бир пир керак,
Бекамон ўқ неча тузлик ила паррон ўлмас.

Умрининг асосий қисмини ҳақ йўлига, ирфоний билимлар тарғибига, сўфизм таълимотини кенг халқ оммасига сингдиришга сафарбар этган Сўфи Оллоҳёр зулм-зўрлик, такаббур, судхўрлик, вафосизлик, лоқайдлик, таъмагирилик, танбаллигу бехунарликни; мансаб-мартаба, мол-дунёни деб жанжалкашлик қилиш, дил-озор, ноиттифоқ бўлишни қаттиқ қоралайди; замондошларига танбеҳ беради, бир мутафаккир сифатида панд-насихат қилади. «Арзимас» радифли ғазали ана шундан шаҳодат беради:

Дўстлар, бу бевафо дунёда молу-мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдида,
Қўл-қовуштуриб турибон дод қилмоқ арзимас.
Олиғу солиғ билан мулло-ю хожа — барчани,
Юз жафоу жабр ила афтода қилмоқ арзимас.
Турку тожик ўзбеку, сахронишинларни мол учун,
Кечаю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.

Демак, маълум муддат давлат хизматини адо этган шоир ўз замонасидаги феодал ўзаро низоларни, меҳнаткаш халқ бошига кулфат тушираётганларни ўз лирик шеърларида рўй-рост танқид қилган, ҳукмрон табақаларни инсондўст, адолатли бўлишга ундаган. Тожик тилидаги ғазалларида ҳам ҳикматомуз байтлар кўплаб учрайди.

Сўфи Оллоҳёр маснавийлари мавзу доираси жиҳатидан ҳам, ғоявий йўналиши нуқтаи назаридан ҳам ўзбек дидактик шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Зероки уларда шоир комиллик сари йўллайдиган барча шарт ҳамда қарзларни бирма-бир баён этади; ислоний фарз ва сунъатларнинг моҳиятини тушунтиради, уларни бажариш йўл-йўриқларини шарҳлайди, кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу манзумалар ўтмишда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланмалардан бири ҳисобланган. Жумладан, «Саботул-ојизин», «Мурод-ул-орифин» китобларида асосан, Муршид ва Муриднинг бурч ҳамда вазифалари, сўфиларнинг дунёқараши, қандай билимларни ўрганиши ҳақида мулоҳаза юритилсада шоир

толиблик, таъма қилмаслик, аҳд, вафо, сидқ, муҳаббат, саховат, тўғрилиқ, хиёнатдан йироқ бўлмоқ, чин эрга эргашмоқ ва бошқа жуда қўп ҳаётий масалалар хусусида фикр юритади; имонда собитқадамлик, аҳдга вафо инсон камолотида муҳим босқичдир. Шоир фикрича инсон умр бўйи илм ўрганмоғи, маърифат касб этмоғи лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳокисорликни унутмаслик даркор.

Муассар бўлса тиллодин санга тахт,
Ўзингдин пастга зинҳор айтмагил сахт.

Инсон ақли етадиган ишни қилиши, қўлдан келадиган юмушни бажармоғи лозим. Айни пайтда аҳдига содиқ, ваъдасига вафодор бўлиши зарур. Бажара олмайдиган ишга қўл уриб, ваъда бериб, аҳдида турмаслик инсонни бу дунёу у дунё бадном қилади:

Хилоф этган забунлардан забундур,
Бу дунёу у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айғон сўзингдин,
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормоғил оғиздин, қилмас ишни,
Қилтурман, дема қўлдан келмас ишни.
Керак эрман деганнинг ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса, ондин кўнгул уз.

Сўфи Оллоҳёр кишиларни билим эгаллаш, касб ҳунар ўрганишга даъват этар экан, ҳалол меҳнат билан пешона терисини тўкиб ризку рўзи топиб ейиш, пок ва покдоман яшашни, бировлар миннати жаврини тортмасликка, сабр-қанотли бўлишга ундайди, таъмагриқликни қоралайди:

Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидин улдур осон.
Таъма нонига лаб очгунча ўл оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйдин қоч.

Хуллас, Суфи Оллоҳёр асарларида китобхонни ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, одамохун бўлиш, ёшлиқдан илм-маърифат эгаллаш, садоқатли, қаноатли, ризоли, таъзим-тавозели, имон-этиқодли бў-

лишига ўргатади; ғайриинсоний, ғайришаръий ишлардан парҳез қилишга ундайди. Булар эса комилликнинг асосий белгиларидандир. Демак, шоир асарлари инсондўстлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган экан.

САРОЙ АДАБИЁТИ ХУСУСИДА

Кишилик жамияти пайдо бўлгандан бери маданият, илм-фан ҳамда маънавиятнинг бошқа шохобчалари, асосан, шаҳарларда — у ёки бу ҳукмдорнинг, ҳокимиятнинг атрофида, ўрда билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, ривожланган¹. 32 ҳунарни манзилгоҳлар — шаҳарларда вужудга келган илк феодал давлатларнинг зодагонлари, кейинчалик, шоҳлар ўз юртлари ҳудудида, саройларида илм-адаб аҳли қанча кўп бўлса, шунча қувонишган. Зероки, олиму фозиллар, бадийят соҳиблари салтанатнинг кўрки бўлиб, унинг шуҳратини орттирган. Чунончи, Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Парвиз (570—628 йиллар ҳукмронлик қилган) севиқли ёри Шириннинг маслаҳати билан Мадойин қасри — Тоқи Хусравни бунёд этар экан, турли ўлкалардан даъват этилган меъморлар, ганчкор, ўймакор, тоштарош, мисгар, оҳанрез, нақбкан, гармобасозлар ёрдамида ўнлаб саройлар қурдиради. Шундан сўнг у Эрону Хуросон, Мовароуннаҳрдан икки мингдан зиёд чехракушо, сангбур (мармарга сайқал берувчи, ҳайкал ясайдиганлар), адиб, раққоса ва раққос, ҳофиз, ноқил ва ровийлар, оҳангсозларни жамъ этиб, турли хил дасталарни тузиб, махсус ижодхоналар ташкил этади. Фирдавсий, Низомий, Саолибий Мадойин қасридаги санъат аҳлини алоҳида санаб, таърифлашган; Хоқоний Шервоний бўлса «Мадойин айвони» номли қасида ёзган. Ҳарбий ва тўй маросимлари, диний маросимлар, фасл маросимларига оид дасталарга Саркаш, Саркаб, Некисо Чангий, Соруш сингари бастакорлар, қизлар гуруҳига эса 300 оҳанг муаллифи шоира, раққоса ва бастакор Озадвар Чангий раҳбарлик қилган. Уларнинг ягона сардори Борбад Марвазий бўлган. Характерли жиҳати шундаки, Тоқи Хусрав атрофига уюшган барча ҳунар эгалари хос қароргоҳларда яшаганлар, шоҳлик хазинасидан маош билан таъминланганлар. Шунинг учун ҳам қандакорлик-

Ушбу лавҳа проф. А. Ҳайитмстов билан ҳамкорликда ёзилган.

дан шоирликкача ижоднинг барча соҳаси юксак даражада тараққий топган.

Ўрта аср Шарқи тарихига синчиклаб назар ташласак, деярли барча даврларда ҳукмрон синфларнинг илғор тоифалари илм-фан, маданият, санъат ва бадиий ижод ривожига алоҳида эътибор берганларини кўрамиз. Улар ижодкорларга жамиятнинг энг пешқадам вакиллари сифатида қараб, фаолиятларини кузатиб борган, баъзан йўналиш берган, ўз ҳимояларига олиб, иложи борича рағбатлантириб туришга интилган.

Араб халифалигида нисбатан осойишталик вужудга келиб, босиб олган ерлардаги халқларнинг хуружу исёнлари пасайгач, Маъмун (786—833) Бағдодда «Байтул ҳикмат» деб аталмиш махсус илмгоҳ ташкил этади ва Эрону Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрдан юздан зиёд олимларни таклиф этади, янги тиббий ва математик мактаблар очади. Улар илм-фаннинг деярли барча соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борадилар, жаҳоний аҳамиятга молик асарлар яратадилар. Таборак, Тус ҳамда Исфаҳон расадхоналари Мовароуннаҳрдан борган олимлар иштирокида давлат маблағи ҳисобига қурилган. Носир Хисравнинг гувоҳлик беришича, худди шу йиллари Балх, Марв, Тус, Ҳалаб ва Шом шаҳарларида ер ости қувур сувлари (водопровод), ташландиқ ва оқовалар йўли (канализация) қурилишига шохлик хазинасидан катта маблағлар сарфланган.

Араб халифалиги емирилиб, Эрону Мовароуннаҳрда янги миллий марказлашган давлатлар пайдо бўлиши билан маҳаллий шох ва амирлар халқнинг кўҳна анъана, удумларини қайта тиклаб, ривожлантиришга жазм этдилар. Улар халқ тили, маданият, илм-фан билан биргаликда инсоннинг маънавий камолотида муҳим ўрин туган бадиий адабиётга ҳам алоҳида эътибор бердилар. Натижада сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, салжуқийлар, ширвоншоҳлар (XI—XIII асрлар) сулолалари ҳукмронлиги даврида форсий ва туркий тиллардаги, адабиёт ўзининг янги тараққиёт босқичига кўгарилди. Унсурий, Манучехрий, Амьаки Бухорий, Фаррухий, Муиззий, Рашиди Самарқандий, Адиб Собир Термизий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Рашидиддин Вотвот, Зоҳири Фарёбий, Хоконий Шервоний ва бошқа ўнлаб санъаткорлар бевоСИТА Сарой адабиёти доирасида қалам тебратдилар. Низомий Арўзий Самарқандий Хоразмшоҳлар ва салжуқийлар саройи доирасида эллиқдан ортиқ шоир яшаб

ижод этганлигини ёзиб қолдирган. Маҳмуд Ғазнавий Беруний бошчилигидаги олимлар ҳамда адибларга хос қароргоҳ-саройлар қурдириб берган; Султон Ҳусайн Жалойирий (1375—83 йиллари ҳукмронлик қилган) Валиёнқўҳдаги мулкини Камол Хўжаандийга инъом этган. Агар халифа Маъмун Абўмансур Муаммарийга Ажам афсоналари асосида насрий «Шоҳнома» тузишни, сўнгра Сомоний ҳукмронлар аждодлар анъанасини тиклашга киришиб, дастлаб Дақиқийга (956—980), сўнгра Фирдавсийга (941 — 1025) шеърин «Шоҳнома» ёзишни топширмаганларида, эҳтимол Ажам халқларининг энг кўҳна тарихию маънавий дунёси бу даражада балоғат ва фасоҳат билан назм силкига тушмаган бўларди. Айрим олимлар Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажв»идан миллий ихтилофлар қидириб топишга уринишади. Бу шоир эҳсосоти, шеърининг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олмаслик натижасидир. Бунинг устига шаҳаншоҳ Маҳмуднинг «Шоҳнома»дек асарни ўқишга вақти бўлмасди. Аёз ва Унсурий сингари султоннинг яқин одамлари Фирдавсийнинг саройда мартабаси ошиб кетишини истамасдилар. Шунинг учун улардаги иғво, кўролмаслик, худбинлик шеърда шахсий адоватдек руҳнинг бўртиб ифодаланишига сабаб бўлган.

Маълумки, Низомий (1141 — 1209) бир умрга муҳтожликча яшаган бўлса ҳам бирон ҳукмрон саройида хизмат қилишни ихтиёр этмаган. Аммо шоир ижодининг равнақи, шуҳратида ҳукмрон табақаларнинг хизмати ҳам йўқ эмас. Чунки «Ҳамса»даги барча достонлар у ёки бу шервоншоҳнинг буюртмаси билан битилган ва шоир тақдирланган ҳам. У ёки бу ҳукмрон ҳомийлигида, унинг қасрида яшаган ижодкорнинг ўз мамдўҳини таъриф ва тавсиф этадиган қасидалар битиши, баъзан тор интим ҳиссиётларни ифодалайдиган ғазаллар ёзиши табиий. Аммо улар ижодини мукамал ўрганиб, унинг санъаткорлик маҳорати тўғри тадқиқ этилса, бу ижодкорларнинг адабий жараёнда тутган ўрни тўғри баҳоланган бўлади. Бундан ташқари Рудакий, Низомий Арўзий Самарқандий, Кайковус, Амир Хусрав Дехлавий каби бевосита сарой билан боғлиқ ижодкорлар форсий тилдаги бадиий адабиётнинг равнақида кўп ҳисса кўшдилар, Камол Хўжаандий, Адиб Собир Термизий, Авҳадиддин Анварий, Санойи, Хоқонийлар сарой доирасида бўлсалар-да шоҳлар наздидаги обрўларига, халқ ҳурматида суяниб ўз асарларида* ватандўстлик, инсонпарварлик, адолатпешалик ғояларини

тарғиб этиб, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, хусусан, юртни хароб этадиган феодал ўзаро урушларни рўй-рост қораладилар. Ажабланарлиси шундаки, бу шад-додликлари учун улар таъқиб этилмади.

Тўғри, баъзи адиблар саройдаги феодал фитна ва иғволардан азият тортдилар, тухмат, бўҳтонларга учрадилар, ҳасад ва хусумат орқасида таҳқирландилар. Лекин бари бир оқибат натижада ҳомийлари мурувватидан маҳрум бўлмадилар. Саройга яқин турган адиблар, яъни сарой адабиети вакиллари адабий тилни юксалтириш, газал, қасида, маснавий, ёднома жанрларини такомиллаштиришга бениҳоят катта ҳисса қўшдилар. Худди шу даврда, сарой доирасида энг кўп қасида ёзилди. Масъуд Саъди Салмон, Амир Муиззий, Хоқоний Шервоний, Фаррухий, Анварийлар бу жанрнинг мавзу доирасини, ифода имкониятларини янги тараққиёт чўққисига олиб чиқдилар: кўплаб фалсафий, ҳасби-ҳол, баҳория характеридаги ҳамда ижтимоий-сиёсий, танқидий руҳдаги қасидалар яратилди. Бугина эмас, Шарқ илм-фанининг асосий кашфиётлари сарой доирасида юз берганидек, ёдноманавислик, тарихнавислик ҳамда ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Тарихи Табарий», «Тарихи Наршахий», «Тарихи Байҳақий», «Зафарнома», «Матла-ул саъдайн ва мажмаъ-ул-бахрайн», «Футуҳоти хоний», «Меҳмонномаи Бухоро», «Тарихи Муқимхоний», «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Ахлоқи Муҳсиний» каби асарларнинг кўпи у ёки бу сулола ҳукмронларининг хоҳиши, истаги, буюртмасига кўра таълиф этилган. Шуни ҳам таъкидлаш керакким, сарой адабиёти доирасидаги аксарият санъаткорлар бағишлов ёки тавсиф характеридаги асарларида кўпинча мамдўҳ — мадҳ этилаётган ҳукмроннинг қандай эканлигини кўрсатишдан кўра, қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутганлар.

Ўзбек адабиёти ҳам бой тарихга эга бўлиши билан бирга мураккаб йўллар билан ривожланди, унинг шу кунгача ҳал этилмаган муаммолари ҳам йўқ эмас. Шулардан бири сарой адабиёти ёки феодал-сарой адабиёти масаласидир. Феодал-сарой адабиёти деганда биз подшоҳ саройида яшаб, ижод қилган, шоҳга яқин, шоҳлик манфаатларини ҳимоя қилувчи, куйловчи шоирларни тушунганмиз. Лекин бу адабиётни биз умумдабий жараён билан боғлаб, муайян тарихий аспектда ҳолис ўрганмаганмиз. Кўпроқ бу адабиётга биз юқоридан туриб, менсимай қараганмиз, унинг вакиллари доим камситилиб келинган.

Бунинг бош сабаби адабиётга синфий нуқтаи назардан қарашимиз эди. Ош, нон, сув, туз синфий бўлмагани каби ишқ-севги, ўртоқлик, дўстлик, гўзаллик, табиат ва унга муҳаббатни ҳам синфий деб бўладими? Тўғри, масалан, дўстлик, ўртоқдик синфий қараш, манфаат асосида юзага келиши мумкин. Бирок бундай муҳаббат, дўстлик, ғаразга асосланган бўлиб чиқмайди-ми? Бундай дўстликни, холис, самимий деб бўладими?

Биз узоқ вақт ишқ ҳақида Хоразмий, Лутфий, Навоий, Мунис, Огаҳий, Муқимий қабилар ёзган шеърини ва насрий асарларни қабул қилган, эъзозлаган ҳолда бу мавзудаги Ҳусайн Бойқаро, Убайдий, Амирий, Феруз каби шоирларимизнинг шеърларига бепарво қараб келдик. Масалан, Огаҳийнинг «Устина» радифли ғазалига юксак баҳо берганимиз ҳолда Ҳусайн Бойқаро (Ҳусайний)нинг ҳам шу радиф билан бешта ажойиб ғазал яратганини, улар бадиийликда Огаҳийникидан асло қолишмаслигини гапирмадик. Ҳусайн Бойқаронинг «Ўртама» радифли ва бошқа ғазаллари ўз замонида ҳам, кейинги даврларда ҳам ишқий шеърнинг юксак намуналари эканидан кўз юмдик:

Оразинг меҳрин очиб, жисмим аро жон ўртама,
Ошкоро лутф этиб, кунглумни пинҳон ўртама.
Барқи ҳижрон нолдек жонимда басдур, сен доғи
Ваъдаи васл айлабон, эй аҳди ёлғон, ўртама.

Шу билан бирга биз сарой шоирларини доим боши маишатдан чиқмайдиган, инсоний дард-аламлардан фориғ кишилар, деб тасаввур қилдик ва уларнинг ҳам ўз драма ва фожиалари бўлиши, тахт деб бола отасини, ота боласини аямаслиги, вақти келса «бойлар ҳам йиғлаши» мумкинлигини тушуниб етмадик. Шундай бўлмаса, Ҳусайн Бойқаро мана бу шеърини ёзмаган бўларди:

Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидин мени:
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени.
Заъфим ошти ҳажр боғида сиришқу оҳдин;
Қутқар, эй васл, ул чаман обу ҳавосидин мени.
Эй ажал, кўрқутма ултургум дебон: ўлтургасен, —
Гар тирик топсанг фироқининг жафосидин мени...

Албатта, биз ҳамма подшоҳлар адолатли бўлган ва адабиёт ривожига қайишган, — деб айта олмаймиз. Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Адиб Собир Термизийнинг

Амударёда бўйнига тош боғлаб чўкдирилиши, Субҳонкулихон томонидан Турди Фароғийнинг таҳкир этилиши, Маҳмуд Қатоғон буйруғига биноан Машраб дорга осилиши, Насруллохон жаллодлари томонидан Нодиранинг сўйилиб, Ҳозикнинг боши танасидан жудо этилиши — буларнинг ҳаммаси тарихимиздаги қора доғлардир.

Лекин шу билан бирга ўзбек адабиётини феодал сарой муҳотида яратилган Бобурнинг «Бобурнома»сисиз, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сисиз, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарларисиз тасаввур эта оламизми? Агар Муҳаммад Хўжабек Хоразмийга мурожаат қилиб, унинг шеърый истеъдодини қадрламаганда, ундан ўзи учун ҳам, замондошлари учун ҳам дунёда қоладиган бир асар ёзишни илтимос қилмаганда «Муҳаббатнома» юзага келармиди? Мана, Муҳаммад Хўжабекнинг адабиётни қандай яхши кўрганини кўрсатиб турувчи ширин-шаркар сўзларига эътибор қилинг:

Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда парсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шакартек тил била оламини туттунг.
Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо —
Китобе айласанг бу қиш қотимдо.
Ким уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғони.

Муҳаммад Хўжабекнинг бу сўзларининг маъносини чақмай, «Муҳаббатнома» тарихини тўла билиш қийин. Шоир халқига эътикод, уларга меҳрибонлик бўлса, шунчалик бўлар! — деб ўйлаймиз!

Умуман ўзбек адабиёти ва адабий тилининг пайдо бўлиши, ривожланиши ҳамда шаклланишида сарой адабиёти шеърларида, хусусан, қасидаларида ҳукмдор қандай эканлигини тасвирлашдан кўра унинг қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутиб, унда мавжуд бўлмаган хусусиятларни бўрттириб акс эттиришга интилиш, адолатпешалик, мардумсеварлик сингари сифатларни турли йўллар билан баён этиш кўпроқ ўрин тутган. Лекин Саккокий олим Улуғбекни ва туркий шеърятда ном чиқарган шоирлардан бири бўлмиш ўзини мақтаб, бир қасидасида қуйидаги байтни битар экан, бунда мутлақо ҳақ эди:

Фалак йиллар керак айланса-ю кетирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шохи донони.

Шунинг учун ҳам бундай асарлар ҳукмрон табақаларнинг назар-эътиборида турган, кенг халқ меҳрини ҳам қозонишган.

Амир Темур вафотидан сўнг беш йил давом этган мерос талаш иш жанглирида Шохрух Мирзо ғалаба қилади. У вилоятларни ўғилларига тақсимлаб бериб, Ҳиротда туриб, марказий ҳокимиятни бошқаради. Қизиги шундаки, кўпроқ диний юмушлар билан машғул бўлган Шохрух ўғилларининг илмий, маърифий фаолиятларига монъелик кўрсатмайди. Натижада Улуғбек ва Бойсунқур сингари шахзодалар илм, санъат, маданият ҳамда адабиёт масалаларига жиддий эътибор бера бошлайдилар. Уларнинг саройлари чинакам илмий, маърифий марказга айланади. Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдураззоқ Самарқандий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандийлар маълумотига кўра, Бойсунқур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»ида тил билими, зироат илми, тиббиёт, фалакиёт, ҳандаса, адабиёт, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар билан шуғулланган юздан ортиқ олим ишлаган. Уларнинг бари Шохрух давлати таъминотида бўлган. Навоий, Жомий, Ҳилолий, Амир Шайхим Сухайлий, Восифий, Амир Шохий, Бехзод, Султон Али, Кошифий ва бошқаларнинг фаолиятини сарой адабий муҳитисиз тасаввур қилиб бўладими?! Ахир Ҳусайн Бойқаросиз Ҳирот маданий ва адабий муҳити бу даражага ета олармиди?!

Айрим сарчашмаларнинг, хусусан, Жомийнинг Навоийга йўллаган мактубларининг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро салтанатида ҳамма мадраса талабатарю олиму фузалоларга вақф мулки, девон-хазина ҳисобидан маош тайинланган, уй-жой билан таъминланган. Масалан, Навоийнинг кўрсатмасига кўра, шоир ва адабиётшунос Атоулло Маҳмуди Ҳусайнийга шоҳ девони ҳисобидаги боғчали ҳовли хатлаб берилган ва маълум миқдорда маош белгиланган. Ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоси Заҳириддин Бобурни эсланг. У ўз ҳаётини шеърсиз, мухаббатсиз, дўстларисиз кўз олдига келтира олмас, ҳаётининг маъносини шунда деб билар эди:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқдарди, боданинг кайфияти.

Назаримизда, сарой адабиётининг тематик доирасини, унинг кизиқишларини кўп вақт биз торайтириб кўрсатишга ҳаракат қилганмиз. Аслида бу адабиёт ҳеч қачон ўзини халқчил адабиётга, диний адабиётга, таъаввуф адабиётига зид қўймаган. Кўп вақт бу адабиётда ҳам умуминсоний қадриятларни қуйлаш муҳим ўрин тугган. Бу шоирларнинг Навоий, Ҳофиз, Фузулий ғазалларига боғлаган мухаммаслари, ўхшатмалари бунинг яққол далилидир. Масалан, Амирий (1787—1822) шеъриятида маъшуканинг мадҳи, унга муҳаббат бир ғазалда умуман аёл зотини севиш ва улуғлашга олиб келган. Амирий бу ғазалида бир гулзорда ўзларича хурсанд бўлиб, чакчақлашиб, ўйин-кулги қилиб ўлтирган хотин-қизлар базмини тасвирлаган. Уларнинг бири қўшиқ айтса, иккинчиси ўйнаган, шўхликлари авжида:

Ишқ элин қатл этгучи бераҳм дилозорлар,
Жамъ ўлуб бир базм аро суҳбат этарлар ёрлар.
Ғунча янглиғ кўнглуми юз ноз ила қон эттилар —
Шўхлар, бебоклар, раққосу хушрафторлар...
Жилва айлаб анжуман саҳнини гулшан эттилар —
Гулжабинлар, ғунча оғизлар, шакарғуфторлар...

Бу ғазалда заррача бўлсин хотин-қизларни камситиш, уларга ғараз билан қараш сезилмайди, уларнинг бахтиёрлигидан ҳолисона хурсанд бўлиш туйғусигина кўзга яққол ташланиб турибди. Бу шуни кўрсатадики, Амирий Нодирадек нозиктабъ аёл-шоирага муносиб эр бўлган ва унинг чин ҳурматини қозонган. Унинг вафоти муносабати билан Нодиранинг кўзёшлари дарёсига ғарқ бўлгани бекорга эмас эди.

Аслда Нодира ҳам сарой шоираси. Ахир, у эри — Амир Умархон билан бир жон, бир тан эди-ку! Уларни қандай қилиб бир-биридан ажратиш мумкин?! Демак, сарой адабиётини халқчил адабиётдан ажратиш шартли, адабиётшунослик учунгина зарур бўлган бир нарсадир.

70 йилдан зиёд вақт давомида кўплаб ижодкорларимизни «диний-мистик адабиёт вакили», «сарой тарихчиси», «сарой маддоҳи», «хоннинг маддоҳи», «яланғоч севгини қуйлаган» деб таҳқирлаб, ижодини бир чеккага суриб қўйдик. Вахрланки, ўзбек классик адабиётининг катта қисми, айтиб ўтганимиздек, ана шу саройда яратилди. Эқтимол тарих майдонига Амир Умархондек зукко шоир келиб, ўз саройида бир адабий даста туз-

маганда, «Кўкон адабий муҳити» деган ибора ҳам пайдо бўлмасди. Умархоннинг хизмати шундаки, у чор атрофдаги ижодкорларни — созанда, бозанда, ҳофиз, наққош, хаттот, адибларни марказга йиғди, уларга бошқош бўлди, ҳомийлик қилди. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари шахсан Амирий ташаббуси билан яратилган. Алишер Навоийнинг «Хазойин-ул-маоний»си Умархоннинг топшириғи билан 300 нусха кўчирилиб, халқ орасига тарқатилди. Унинг даврида кўплаб асарлар китобат этилди, таржима қилинди, битилди. Биргина Абдукарим Намангоний Фазлий «Мажмуат-ушшуаро»сида Кўкон хонлиги худудида яшаб ижод этган 101 шоир асарларидан намуналар келтириб, улардан 75 таси ҳақида мухтасар маълумот беради, шеърларини баҳоли қудрат гоъвий-бадий жиҳатдан баҳолайди. Қувончлиси шундаки, Нодира, Увайсий, Маҳзуна сингари шоиралар ижод қилган адабий доирада шоиралар мероси ҳам ўзига хос мавқеъга эга бўлган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги А. Қаюмов таъкидлаганларидек, ушбу тазкира XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларидаги ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда энг нодир манба ҳисобланади. Фазлий асари кейинги йиллардаги тазкиранавислар ижодига баракали таъсир этган. Жумладан, Қори Раҳматулло Возех, Афзал Пирмастий, Садри Зиё сингари тазкиранавислар Фазлий мажмуасидаги далиллардан бевосита фойдаланган.

Демак, Амир Умархон саройи ва унинг атрофидаги адабий доира давр ижодий жараёнида етакчи мавқеъга эга бўлган. Шунинг учун ҳам бу адабий муҳитни Амирий ва муҳиблари ижодини пухта ўрганмай туриб, мукаммал тасаввур қилиш мумкин эмас.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги Хива адабий муҳитининг вужудга келиши, инкишофида Муҳаммад Раҳимхон — Ферузнинг (1863—1910 йилларда хонлик қилган) фаолияти муҳим роль ўйнади. Зероки, у илм-маърифат ҳомийси, ташкилотчиси, санъат ва адабиётнинг чинакам фидойиси сифатида катта ишларни амалга оширди. Шоир ва тарихчи Баёнийнинг ибораси билан айтганда, «унинг даврида ҳар бир маҳалла ўз мачити ва мадрасаси»га эга бўлди; ўндан зиёд нодир асарлар араб ва форсий тиллардан ўзбек тилига ағдарилди. Ферузнинг саъй-ҳаракатлари асосида ташкил этилган матбаада 1876 йилдан бошлаб Навоий, Комил, Мунис, Огаҳийларнинг девонлари, куллиёти

чоп этилди. 1897 йили эса Баёний, Огаҳий, Рожий, Мирзо, Табибий, Ғуломий, Султоний, Асад, Ғозий, Пиркомил, Девоний каби Хоразм адабий муҳитида қалам тебратган 30 дан зиёд шоирларнинг асарлари жамланган махсус тазкира нашр қилинган. Унга Аҳмаджон Табибий сўзбоши ёзган. Бундан ташқари матбаада бир неча таржима асарлар, турли шаклдаги тўпламлар, хотира китоблари ҳам чоп қилинган. Муҳаммад Раҳимхон ва отаси замонида, Шарқ халқлари тарихига, хусусан, Ўрта Осиё халқлари тарихига доир энг ноёб асарлар яратилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Хулоса қилиб айтганда, Феруз ва унинг саройи атрофида жипслашган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари ўзбек халқи маънавияти тарихида чуқур из қолдирган ижодий ишларни амалга оширдилар. Бу улкан меросни ҳар томонлама, мукамал ўрганиш энг долзарб масалалардан биридир.

Ўтмиш маданий-адабий меросга, кадриятларимизга муносабат ўз жойига тушаётган ҳозирги пайтда сарой адабиёти ва унинг фидойиларига муносабатни жиддий ўйлаб кўришимиз керак. Бунда ижодкор зодагонлар, феодал ҳукмдорлар, бек ва амирлар меросини умум-адабий жараёндан ажратмай, ҳар томонлама пухта ўрганиб, уларнинг маънавият, бадиий сўз санъати тарихида тутган ўринларини аниқ кўрсатиш лозим. Зинҳор бундай тадқиқотларда бир ёклама хулосалар чиқаришга йўл қўймаслик керак. Бир томондан, уларнинг ўз синфининг вақили, тахту тож соҳиби, кенг меҳнаткаш омма ҳисобига яшаб, доим хазинасини тўлдира борганини, иккинчидан, шундай шароитда маданий ҳаёт, хусусан, бадиий сўз санъати тараққиётига ўз ҳиссасини қўша олганини холис баҳолаш зарур.

Тоталитаризм давридаги катта хатолардан бири шунда бўлдики. қайси ижодкор руҳида миллий ифтихор сезилса^ она тилини, адабий меросини улуғлаган бўлса, у миллатчи сифатида қораланди; турмушдаги камчиликлар, бошқарувдаги нуқсонлар, лаганбардорлик ва тўрачилик қораланса, мавжуд тузум душмани, деб қувгин қилинди. Натижада бадиий адабиётда йўқни йўндиришга интилинди. Бу эса, охир-оқибатда маънавий қашшоқликка олиб кела бошлади.

Муддао шуки, ўтмишдаги адабий, маданий меросимиз, жумладан, сарой доирасидаги бадиий ижод неъматлари ҳам ҳар томонлама, турли чикитларга чиқазилмасдан мукамал ўрганилса; унинг илғор анъаналари,

хусусан, маънавиятга ҳомийлик қилишдаги ибратли жиҳатлари давом эттирилса. Зероки, қайси жамиятда маънавий ҳаёт эътибордан соқит қилинса, у таназзулга маҳкум этилса, ўша жамиятнинг истиқболи ҳам бўлмайди.

ИРФОНИЙ БИЛИМЛАР ҚОМУСИ

Тасаввуф тарихи, шеърят, ундаги мазҳаб ва оқимлар, улар ўртасидаги назарий курашлар, бу таълимотнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собит қадам кураши тўғрисида Е. Э. Бертельс, Ф. Кўпрулюзода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотлар мерос қолдиришган. Шунингдек, Н. Маллаев, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолаларида ҳам тасаввуф шеърят хусусида қимматли мулоҳазалар мавжуд.

Айниқса, олим ва адиб Ради Фиш ўзининг «Жалолиддин Румий» номли тарихий романи билан тасаввуфшуносликка бебаҳо ҳисса қўшди. Бу асар 1986 йилда Жамол Камол таржимасида ўзбек тилида чоп этилди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодал реакциясининг, зулмининг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кўтарилган норозиликнинг оловланиб кетиши натижасида шаклланди, ривожланди. VII—XI асрларда, айниқса, араб диёрида сўфизм тезлик билан ривожланади, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робия Адавия, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бастомий, Абубақр Шиблий, Абумансур ал-Ҳусайин, ал-Халлож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси ўлароқ, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чикди. Бу мутасаввуфларнинг яратган илмий, бадиий асарлари, дoston ва ғазалларини кўздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четга чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан четга чиқмаслик лозим, деб уқтирадилар.

Хўш, бу ҳукмрон мафкура билан анъанавий муро-саи-ймадорами ёки чинаккам ихлос иқрорими?

Мошайихлар ўзларини пайғамбарларнинг маънавий меросхўрлари, деб ҳисоблайдилар. Биз XIII аср охири XIV аср биринчи ярмида яшаган Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий»¹ асарини кўздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек бўлдик. Рабғузий Муҳаммад Алайҳиссалом (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайғамбарларга саҳоба бўла олишини қуйидагича таърифлайди:

«Қамуғ саҳобаларнинг сифати бу эрди — улар тенгри азза ва жалла фармони уза эрдилар. Шуғллари тенфи азза ва жалла куллугин қилмоқ эрди. Жиход қилмоқға ануқ, тилаклари мавло таолонинг хушнудлуки эрди, душманлиқлари шайтон бирла эрди. Балоға сабр, казоға рози, балоға шокир эрдилар. Кишиларни ўзлариндин илгари туттилар, рағбатларики дунё молинга оз эрди, тириклари ҳақ сўзламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим кўркинч ичинда эрдилар, бир-биринга меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзгулик бирла ёд қилур эрдилар. Ғийбатдин, ҳасаддин, бўҳтондин кўркиб, сўзлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиғ вақтинда сабр қилмоқ, хушнудлик вақтида узр қилмоқ, ўз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, ўзлари чигай эркан (йўқсул бўлсалар ҳам) халқға нафъ еткурмак. Ёзуқлуғлар узрин қилмоқ (гуноҳкорлар учун худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутуб, охират савобини умид тутмоқ. Ёзуқлуғлар ёзукин, айбларин ўрттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайғамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган бўламиз².

Шу боис бўлса керак, ўтмишда пайғамбарлар, уларнинг саҳобалари, азиз-авлиёлар, машойихлар, сўфилар, қаландарлар тўғрисида жуда кўп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш,

¹ Рабғузийнинг бу асари турли данрларда китобат қилиниб, кснг тарқалган. Унинг XV асрга оид қадимий нусхаси Британия муҳйида сақланади. Бу нусханнинг факсимсласи К. Гронбек томонидан 1948 йилда Копенгагенда нашр этилган. Биз шу манбага суяндик. Асар А. Юнусов томонидан ҳозирги алифбога кўчирилиб, икки жилдада нашр қилинди.

² Ушбу лавқа И. Остонакулов билан ҳамкорликда сзилган.

тўғри йўлга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (XI аср), Фариддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузий (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Боғистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёрқандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Яқинда ана шундай улуғ китоблардан яна бирини топиш бахтига мушарраф бўлдик. Китоб номи «Тазкират ул-авлиёт туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдур.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги сиймо бўлган улкан ўзбек шоири, носири, таржимони ва олими Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тўла маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда адиб Қўқон, Ёрқент шаҳарларида, Қошғар, Хўтан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хўтан диёрида таваллуд топган Ёрқент ҳокими Хожа Кефакбек илтимосига кўра ёзади. Хожа Кефакбек «донииш аҳлининг фойиқи ва заррот мақомининг лойиқи», ўз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараккийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сиддиқ шеърятда, хусусан ғазал, мухаммас, рубоий жанрларида ўз замондошлари ўртасида катта шуҳрат қозонади. «Куръон», ҳадис баёнига доир билимларни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатларини мукаммал эгаллаган билимдон киши бўлгани учун дўстлари унга «Тазкираи туркий» битишини илтимос қиладилар.

Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

«Ғарифонда кўриштум тоғ била,
Қозидим ул тоғни тирноғ била.

Тарихқа минг икки юз тўқсон эрди ибтидо қилдим,
тўрт йил тамом бўлгонда итмомиға еткурдим...

...Тўрт йил ўтрусида чектим рақам
Не илик ором олиб, не қалам».

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб ўз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик кўради. Ара-

бий, форсий манбаларни «Шарх ул-қулуб», «Кашфул асрор», «Мағфират ул-нафс», «Газкират ул-авлиё» сингари ўнлаб китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш оғир бўлиши, замондошлари орасида «Қуръон» ва пайғамбар ҳадисларини изоҳлаб тушунтириб бера оладиган алломалар камёблашиб бораётгани учун хосу оммга тушунарли содда тилда ўз китобини яратади.

Уни қўлига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавнсифат одамхўр, сангдил, бешафқат, бемурувват кишилар кўпайиб кетиб, «машойихлар сўзини эл-улус унутиб», маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайғамбарлар ҳақида кисса ва нақллар кўп ёзилгани, агар уларни ҳам кўшиб, сўнг шайхлар зикрини қилсам сўз узоққа чўзилади, деган андиша билан Муҳаммад Сиддиқ фақат авлиёлар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган бўлсада, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида котиблар айрим зикрларни «иккинчи даражали» деб билиб тушириб қолдирган бўлиши мумкин.

Қўлёзма 382 варақ бўлиб, ғоят сифатли қоғозга, гўзал настаълиқ хати билан кўчирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У ўтган аср Қашғар китобат санъатининг ёркин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари кўрсатилмаган, саҳхофи эса Саййид Муҳаммад отлиғ киши бўлиб, мукованинг ички тарафида елим-мухрга туширилган.

Қўлёзма муаллиф дастхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган бўлиши мумкин. Чунки унда юзлаб тузатишлар, киритмалар мавжуд.

Муҳаммад Сиддиқнинг тахаллуси масаласига келсак, ўтмишда бундай тахштлус қўллаган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» ўзига хос тахаллус. Луғавий маъноси хидоят, яъни рост йўлга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуғ файласуф Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур тахаллусни қўлагандир.

Ушбу китоб кўп жиҳатлари билан шу хилдаги асарлардан тубдан фарқ қилади. Ўзига хос композицион қурилиш ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-

авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган ўрни, тасаввуфнинг қайси маслагига мансублиги, илмий кудрати, унинг қайси илмлар билан шуҳрат қозонгани сажъ йўлида юксак кўтаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сўнг ўша авлиёнинг туғилиб ўсган юрти, ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари, устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қўшилиб, ишқи илоҳий йўлига ўтқунга қадар бажарган ишлари, чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб бўлган ноғиҳоний туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда ўша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «Келтирибдурларким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятларни, «Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдурларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, муридлари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва ҳикояларини беради.

Шундан сўнг, «Дебдур» бошланмаси билан ўша машойихнинг «Қуръон» оятлари ва пайгамбар ҳадислари билан боғлиқ кўплаб панд-насиҳатлари, диний тушунчалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалари ва ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду насиҳатлар, мақоллар Шарқ донолигининг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири қуйма мазмун заминига эга. Мана шайх Самнун Муҳиб тасаввуфга қандай баҳо беради:

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч кимарсанинг мулки бўлмағайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг бўлмағай!»

Озодлик, тенглик ва инсоний эркини мундан ортиқ сўз билан ифодалаб бўлмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал, кўнгли қаттиқ бўлмоқ; иккинчи, кўзи уятсиз бўлмоқ; учинчи, бешарм ва беҳаё бўлмоқ; тўртинчи, дунёга мойил бўлмоқ; бешинчи, умид риштасин узоққа солмоқ, яъни бу йил мундоқ қилай, келурға андоғ қилай демак».

Имом Жаъфар Содиқ шундай насиҳат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил: аввал, ёлғончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсан; иккинчи, аҳмоқ ва содаким, сенга манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, ўбдон вақтида сендан айрилур; тўртинчи, қўркунчокким, ҳожат вақтида сени ташлар; бешинчи — фосикки, бир лукманинг гамъасида сени ярим лукмаға сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сўнг мамдўҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш бўлмай, балки маълум бир ибратни кўрсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирдининг туши орқали мархумнинг руҳий тақдири ҳам кўрсатиб ўтилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги маълум бўлади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Бастомий, Абул Ҳасан Харрақоний зикрлари мисол бўла олади. Зероки, бу типдаги кўплаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни гушириб қолдириш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ ўз тазкирасида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, хусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамалари луғавий маъноси тўғрисида кенг маълумот беради. Ўз назарий фикрларининг тасдиғи-исботи учун Қуръондан кўплаб оятлар келтиради, ҳадислардан фойдаланади. Асарни варақлар экансиз, донишманд машойихларнинг зикрлари орасида тасаввуф, таваккал, варъ, тафвиз, зуҳд-тақвий, парҳезкорлик, илм ул-яқин, айнул-яқин, ҳақ ул-яқин, риёзат, имо-ишора, каромат, валоят, фиросат, тафсир, суннат, фарз, мароқаба, самоъ, тавба, тавозе сужуъ, рукуъ, гавҳид, ваҳдат каби тасаввуфий илмлар ва расм-русумлар, увайсийлар, тайфурий, маломатийлар, аҳийлар каби мазҳаблар билан яқиндан ганишасиз.

Ҳозир биз англагандан кўра бошқача бўлган талабалик, муридлик, зоҳидлик, дарвешлик, сўфилик, омиллик, олимлик, орифлик, аминлик, шайхлик, жавонмардлик мартабатарига қандай йўллар билан етишиш мумкинлигини англаб оласиз.

«Тазкират ул-авлиёи туркий» соф диний-назарий асар бўлиш билан бирга, жуда катта ирфоний, маърифий, адабий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир ривоят, нақл ва ҳадис даражасидаги пандларда тарбия камолоти учун зарур бўлган тарбия унсурлари барқ уриб туради. Улар инсонни имоннинг бутунлигига эришиш, эътиқод поясини мустаҳкам этиш, кўзланган мақсад йўлидаги риёзатлардан тушқунликка тушмаслик, ижтимоий адолат, тўғрилиқ ва ҳақиқат учун кураш ва бу йўлда метиндек иродали, пок ниятли бўлишга чорлайди.

Инсон учун, она-замин, табиат учун яхшилик қилиш, эътиқодлар турличалиги билан инсон зоти асли бир эканлигини доимо ёдда сақлаш, элпарварлик, ва-

тандўстлик, нафсга банда бўлмаслик, бойлик ва пурба-
 хо кийим кетидан кувиб, ўзи ва бошқалар жонига зиён-
 захмат еткурмаслик ҳар зикр ғоявий йўналишини таш-
 кил этади. Жунаид Бағдодий тавҳидга берган шарҳида
 Оллоҳ билан банда ўртасидаги фарқ ва унинг моҳияти
 ҳақида тўхталиб шундай дейди: Унингча, қудратлилик,
 саховатлик, мурувватлик, қаҳҳорлик, раззоқлик, беҳо-
 жатлик, ёлғиз худога хосдир. Инсон-банда эса ғариб,
 мискин, ҳожатманд, ожиздир. Яъни инсон мол-мулки-
 га, амалига бино қўйиб бошқалардан ўзини қудратлик,
 беҳожат, мурувватлик, қаҳрлик, мангу яшовчиман, деб
 англаса —худо сифатларини ўзида бор деб билса у,
 албатта, ҳаётда янглишади, қоқилади, ўсал бўлади, азоб-
 укубатга гирифтор бўлади, вақтинчалик муваффақия-
 ти, сохта буюклиги ошкор бўлади. Мана, Оллоҳнинг
 бирлигини таъкидлаувдан мақсад! Асарда тилга олин-
 ган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у ёки бу соҳа-
 сида кўплаб китоблар битиб, устод даражасига етган,
 фавкулотда қудратга, илоҳий кучга эга бўлган киши-
 лар. Чунончи, Ҳаким ат-Термизий илму амал, фала-
 киёт, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улуг китоблар
 тасниф қилган «Ҳаким ал-авлиё» унвонига сазовор бўл-
 ган. Робиа яккаю ягона аёл — авлиё бўлиб, сеҳрлайди,
 ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Нахшабий кў-
 лини темирчилар кўрасига тутиб тура олади, ерни теп-
 са чашма қайнаб чиқади, Ҳабиб Ажамий, Иброҳим
 Адҳам дарёдан юриб ўта олади, дарахтни ўзи билан
 юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бастомий, Башир Ҳо-
 фий истиқбодда бўладиган ишларни башорат қилади-
 ган, фиросат —руҳшунослик илмида комил: Абул Ҳа-
 сан Харрақоний шер, илон, йўлбарслар билан дўст-
 инок, томда туриб ердаги болтани воситасиз қўлига
 олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб юзлаб фарсанг
 масофани оз фурсатда босиб ўтади. Мансур Ҳаллож
 қўл ҳаракати билан уюм пахтани момикқа ва чигитга
 ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта бўлгач албат-
 та) емак-ичмакни кунда бир мартаба ўзларига раво кў-
 радилар. Уларча орифлар бир кунда бир марта овқат-
 ланадилар, мўъминлар икки марта, ҳайвонлар эса уч
 марта. Бир шайх ҳар куни етти дона узум ейиш бмлан
 қаноатланса, бошқаси, олма бўйини ҳидлаб юриб кун
 кечиради. Улар назокат бобида ҳам барчага ўрнатилган:
 Боязид мачитга етгунча, мачит ҳурматини сакдаб, ҳаргиз
 тупирмайди, Оллоҳ сўзини тилга олишдан аввал оғзи-
 ни чайқайди. Ҳотам Асим ўзи ёнида ел қўйиб юборган

хотин ўсал бўлмасин деб, ўша заҳоти «кар» бўлади. То ўша хотин оламдан ўтмагунча «каркулоқ» лақаби билан яшайди.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу художўй шайхларнинг ҳар бири ўз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини бағишлайди. Уларни «учар қушларим» деб атайди. Сиртдан қараганда барча шайхлар фақат Оллоҳга етишмак йўлида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг ма-на шу ахдларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шахсларнинг ўзи бирон касб-кор эгаси; ёшлигидан устод кўриб, кўп илмларда камолот чўққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, ўз меҳнатига яшайди. Баъзи шахслар шогирд ҳамда фарзандларига касб-хунар ўргатишга астойдил ҳаракат қилишади:

«Келгурибдурларким, Абдулло Мағрибийнинг тўрт ўғли бор эрди. Ҳар бир ўғлига бир хунар ўргатмак буюрди.

Сўрдиларким:

— Не учун ўғлонларга хунар ўрганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир ўғилга бир хунар ўргатурман, то мендан кейин «фалонийнинг ўғлиман» деб ростгўй элнинг жигарларини емагайлар ва ҳожат вақтида касб-хунар қилиб рўзонасига сабаб бўлғай ва элдин тамъа қилмағай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилватда ўтириш, фақат Оллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр ўтказиш тўғрисидаги кўпдан-кўп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ. Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, энгиб бўлмас даражада томир отганлигини кўриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумин, деб ўйлар эдилар. Асли фарғоналик бўлиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган Абубакр Воситийнинг қуйидаги сўзлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало бўлибдурмиз бу замонада бир тоифалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона бўлғай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхўйлик уларда мавжуд ва пайдодур».

Еки Жаъфар Содик раҳматуллоху алайҳининг «Бу замона халқининг дўстлукини бозор таоми янглиғ топибдурманким, ранги-бўйи хушдур, аммо таъми нохушдур» деган сўзлари афсуски, барча даврлар учун айтса бўлгулик аччиқ ҳақиқатдур.

Шуни назарда тутиш керакки, халққан, оломондан узилиш маслаҳатини муршид муридга, сўфи дарвешга тавсия этади, бутун оммага эмас! Бу таълим ҳам доимий бўлмай, кўзланган билим эгаллангунча давом этади.

Энди бир-икки оғиз Муҳаммад Сиддиқнинг бадий маҳорати масаласи хусусида. Юқорида айтганимиздек, муаллиф ўз даврининг етук шоири, нокили, зокири, тилшуноси ва тасаввуфшуноси бўлган. У фойдаланган манбалар арабий, форсий бўлгани учун мазкур асарда ҳам баъзан форсий гап қурилиши таъсири устиворлик қилади. Матнда инверсия ходисаси кучли бўлиб, бу Муҳаммад Сиддиқнинг насрдаги ўзига хос услубини белгилайди. Муаллиф ора-сира келтирилган арабча, форсча шеърларни туркийга таржима қилганда аруз вазнининг усталаридан эканлигини намоиш этган.

• Муҳаммад Сиддиқ ўз ўқувчисини мутолаа қийинчиликларидан қутқариш учун сўз ва атамаларни ўрнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сўзларни иложи борича туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сўзини «қароламоқ», «воситачи» сўзини «орачи», «бог-бон» ўрнида «мевачи» синонимини қўллайди. Китобда ёзувчи юзлаб номлар ва географик атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Агар асар лексикаси бўйича тадқиқот олиб борилса, шоирнинг ўзбек тилини бойитишдаги катта хизмати яққол кўзга ташланган бўлур эди. Айтиш мумкинки, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллайди. Накл ва ривоятларда классик наср ва халқ оғзаки ижодига хос бўлган фразеологик бирикмалар, иборалар, ўхшатиш ва жонлантиришлар, тажнис, ташбиҳлар кўп учрайди: «зор-зор чун абри навбахор йиғлади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «олами фонийдан дорул бақоға рихлат килди», «маърифат дарахтини фикр-андиша суви бирла суғоргайлар», «хайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебоча, баъзан хотимада машойихларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталик билан фойдаланади. Шу билан бирга ўта жимжи-

мадорлик, ортикча гапдонликка ҳам йўл қўймайди, лўндаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кўзга ташланади. Диалогларда фикрий тарағлик ўқувчини шу қадар ўзига тортадики, у яқун топгунча нафас олмай кутиб гурасиз. Хулосадан эса олам-жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунёни тушунтиришда сўфилар имо-ишорат, рағз, мажоз билан сўзлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда ўзи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндашганлигини айтади. Узи яхши идрок этмаган ўринларни хато қилиб қўймаслик учун тушуриб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сўзим билан қониқиш ҳосил қилмаса Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Кашфул асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин, дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари ўзбек саргузашт-сехрли асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Ўнлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мумтоз тури деб аташ ўринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жуғрофияси ва этнографиясига оид кўп-ла маълумотларни ўзида жам этган ёдгорлик сифатида ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чегараланамиз. «Ажам» сўзи илмий рисоалар ҳамда изоҳли луғатларда «араб бўлмаган юртлар ёки хатқлар» деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса бу сўзга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх Абу Шакони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди. Бунга сабаб у «Қуръон»ни яхши ўқий олмайди, кироат қилмайди. Шу сабабли уни «ажамий» яъни «араб бўлмаган мусулмон» дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен ажамий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади. Ҳабиб эса худонинг дўсти маъносини билдиради.

Демак, «Ажам» сўзини араблардан бошқа халқлар деб эмас, умуман араб бўлмасида мусулмон динини қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ тўғрироқ ва мукамалроқ бўлади. Шунда Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада мукамал тушунилади.

Кишида ўринли бир савол туғилиши мумкин. — Бу китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хуросон диёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳамияти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва ифтихорга тўлдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр этилган улуғ инсонлар орасида Ўрта Осиёда камол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон Осиёдагина эмас, бутун жаҳонга машхур бўлган, айримлари олдинги китобларда тилга олинмаган Муҳаммад Али Ҳаким ат-Термизий, Абубакр Варроқ Термизий (машхур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоғаси), Абу Туроб Нахшабий, фарғоналик Абубакр Воситий, марвлик Фузайл Аёз, Абу Али Ибн Синонинг дўсти, катта замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абубакр Сайдалоний каби илми ҳикмат, фалсафа ва фикҳ донишмандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум даври Насаф, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида кечади ёки авлодлари Мовароуннахрликдир.

Муҳаммад Сиддик ўз фикрларини далиллаш, тўларок ўқувчига тушунтириб бериш учун Рудакий, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Шавкат сингари улуғлар ижодига суянибгина қолмай, Навоий, Сўфи Оллоҳёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз ва хосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин ўзига керакли маънавий озик олади:

Қрри ва уламолар ўқиса «Қуръон» ва ҳадис шарҳини янгидан кашф этади; талаба ва шогирд ўқиса, билим дунёси кенгайиб, кўнгли қувватга тўлади; ҳукмдор, сарватманд ўқиса, фақир-бечорага раҳм-шафқатли, саватли бўлади, зулм ва бедодликдан қайтади; йўлдан адашган, маломатга қолган, ўғирлик қилиб юзи шувит бўлган одам ўқиса гуноҳига тавба-тазарру қилади; ота-она ўқиса фарзандларига янада меҳрибон, ширинсўз бўлади, фарзандлар ўқиса, ота-она, яқинлар кадрига етадиган бўлади; кибру ҳавога берилган, ўз ҳолидан гофил кимсалар ўқиса, кўнглида такаббури сусаяди; эътиқодсиз ўқиса, эзгулик ва яхшилик йўлига киради; имони мустаҳкам бўлади, ҳаётнинг маъносини англайди.

Бу китоб ирфоний билимлар қомуси бўлиб, бир лавҳада уни атрофлича таҳлил этиш, унинг аҳамиятини бор бўйича кўрсатиб бера олиш мушкул иш. У алоҳида, тарихий, қиёсий-типологик нуқтаи назардан жиддий тадқиқ этишни талаб қилади.

ЗАРОФАТ СОҲИБИ

Азиз китобхон! Сиз мулло Насриддин, Насриддин Афанди, Отақўпек Мерган, Алдар Кўса, Умирбек Лаққи сингари Ўрта Осиё халқ зарофатгўй донишмандлари қаторига **XVIII** асрда қўшилган Мушфиқий, Мулло Мушфиқий номини ҳам кўп эшитгансиз. Аммо Мушфиқий ким? У асли тарихий шахсми ёки тўқима тимсолми? деган савол кўпчиликни қизиқтирса керак. Биз шу саволга тўлароқ жавоб беришга уринамиз.

Тожиқ халқ лати́фа ва ҳикоятларининг асосий қаҳрамонига айланган Мушфиқий тарихан яшаб ўтган шахс, унинг асли исми Абдурахмон, **XVI** асрда яшаган аянчли тақдир соҳиби. У саргардон лирик шоир, ҳозиржавоб ҳажвгўй, дostonнависидир. Мушфиқийнинг ота-боболари асли Марвликдир. Шоир 1525 йили Бухорода қашшоқ оилада дунёга келган, ёшлигида отонасидан етим қолади. Натижада бўлажак шоир бухоролик бир хунарманд хонадонидида хизматкорлик қилиб юриб, хат-саводини чиқаради, мадрасада таҳсил кўради. У фавкулудда истеъдод соҳиби сифатида математика, астрономия, ҳикмат, мантиқ, араб тили, филозофия, башорат ва бошқа билимларни мукамал эгаллаб «Илмда Птоломей ва Аристотель» («Тарихи Роқимий») даражасига етади. Аммо ёшлигидан шоиртабиат бўлган Мушфиқийда бадиий ижодга рағбат устунлик қилади ва у тез орада машхур шоир сифатида шуҳрат қозона бошлайди, ҳажвий шеърлар ижод қилади.

Мушфиқий Амийний ва Маҳрабий каби шоирлар билан бирга бироз муддат давлат хизматкори, зодагонлардан Бурҳонхон ҳузурида бўлган ва жуйбор хўжаларидан баъзиларига маданиялар ёзган бўлишига қарамай, она шаҳрида шуҳрат топа олмади, бирон ҳомий пайдо қилолмади. Шунинг учун Мушфиқий 1564 йили Самарқандга кетиб қолади. Шоир бу ерда сарой китобдори вазифасига эришган бўлса ҳам, лекин моддий аҳволи яхшиланмади. Шоир Бухорога қайтиш мақсадида Абдуллахонга қасидалар йўллайди, «Гулзори Ирам» маснавийсини тугатади. Бу орада Самарқанд ҳокими Абу Саид вафот этади; Абдуллахон Самарқандни қўлга киритади. Мушфиқий унинг зафарини муборакбод этиб, қасидалар битади, аммо хон унга илтифот кўрсатмайди. Натижада бир қанча адиблар сингари шоир Мовароуннаҳрни тарк этиб, Ҳиндистонга кетиб қолишга мажбур бўлади. Ва 1577 йили Акбаршоҳ ҳузурига боради, ле-

кин унинг умидлари пучга чиқади. 1578 йили Бухорога қайтиб, Абдуллахон саройидаги адабий доирага дахил бўлишга эришади. Ва катта адабий жараён, жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар оғушида яшаб, 1588 йил вафот этади.

Мушфиқидан бизга қадар жуда катта ҳажмда бадиий мерос қолган. Уларни ўрганиш, тасниф этиш ва нашр қилдиришда тожик олимларидан З. Аҳроров, С. Айний ва У. Каримовларнинг хизмати катта. Унинг тўртта девони мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси 1558 йили тузилган, фақат ҳажвиялардан иборат, қолганлари қасида ва газалларни ўз ичига олган. Бундан ташқари Мушфиқий «Соқийнома», «Гулзори Ирам», «Жаҳоннамо» сингари маснавий-достонлар ҳам ёзган. Девонларида қасида, ғазал, рубоий, қитъа, мухаммас, маснавий, таркиббанд, таржеъбанд, мустазод сингари лирик тур жанрларидаги асарлар жамланган. Шоир ўз ҳажвияларида кишилар ўртасида учрайдиган нуқсонлар, ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар устидан кулади, адолатсизликдан нолийди. Машҳур «Мерос тақсими» ҳажвиясида эса, қайси бир ақидага кўра қиз болани ота-она меросидан маҳрум қилиш одати устидан қулиб, бу хусусдаги мунофиқлик ва риёкорликни қаттиқ танқид остига олади. Мушфиқий Шарқ шеърляти тарихида махсус ҳажвий шеърлар девони тузган шоир сифатида ҳам диққатга сазовор. Профессор А. Болдирев бундай асарларни халқчил, шаҳар ҳунармандлари руҳиятини ифода этадиган ҳаққоний асарлар, деб таъкидлаган. Унисбатан илм маданият раванқи учун имконият пайдо бўлган осойишта муҳитда маликушшуаро даражасига етади. Ҳасан Дехлавий ҳамда Камол Хўжандий сингари буюк шоирларнинг илғор анъаналарини давом эттиради, уларнинг санъаткорлик даҳасидан файз топади.

Шоир лирикаси ғоявий йўналиши, тематик доираси, хусусан, санъаткорлик жиҳатида ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунки, уларда анъанавий образ ва мавзулар янгича моҳият касб этиб боради, у лирик қаҳрамоннинг дард-ҳасрати, шоду-хуррамлигино ўзига хос ҳазил мутойибага мойиллилиги, маъшуканинг сервикор нозу таманноси, опшқ илтижосию, нолаю зорисига бепарво, «Ўз тахтидан тушмаслиги», (Навоий)ни ниҳоятда таъсирчан, бадиий уйноқликда тасвирлайди. Профессор Зоҳир Аҳрорий Мушфиқий санъаткорлик маҳоратини шоир ижодига бағишланган рисоласида махсус ўрганган. Машҳур адиб ва қомусий билим соҳиби

Садриддин Айний ўз тадқиқотларида шоир поэзиясининг бу сеҳрига бир неча бор ишора қилган. Маъшукасининг дардида юрмоқ, унинг кўйи тупроғини кўзига тўтиё: этмоқ ошиқ учун бахт, фидойиликка ундовчи бир рамз:

Волаи хусни хати ғолиябўи ту шавам,
Ваҳ чи зебо шудаи, бандаи рўи ту шавам.
Гар шавад ҳар нафасе дар тани ман жони дигар,
Ҳар нафас чон диҳаму зинда бар бўи ту шавам.
Ман на он ошиқам имрўз, ки чун булҳавасон,
Талабам коми дилу ранжа зи хўи ту шавам.
Сари мўе шудаам аз ғаму доғам ҳавасе,
Ки фидои ҳаваси ҳар сари мўи ту шавам.

(Сенинг мушқин ҳидли лабинг хатига вола бўлибман, шу қадар гўзаллашибсанки, юзинг бандаси бўлибман. Ҳар нафасда танамда бир жон пайдо бўлса, ҳар дақиқада жон бергиму хидингдан қайта тирилгум. Мен бул ҳаваслар сингари бугун парвона бўлиб, ҳажр азоби онларида сандин воз кечмасмен. Ишқинг кўйида соч толасидек бўлиб қолдим, лекин ҳамон ҳар сочинг толасига фидойилигича қолибман). Барча ўтмиш тазкирнавис ва шеършунослари Мушфиқийни нозикбин ва нозикбаёнликда алоҳида маҳорат соҳиби сифатида таърифлайдилар.

Мушфиқий қасидатарининг кўпи васфий характерга эга. Уларнинг баъзилари шоир ўзига бир пуштипанох ҳомий топаолмай, шаҳарма-шаҳар юрганида турли ҳукмронларга йўлланган асарлардир. Аммо «Қасидалар девони»да шундай шеърлар ҳам борки, уларда муаллиф, бир томондан, ўзининг оғир, мусибатли ҳаётини, моддий қийинчиликлари, бекаслигини ифодалаб, замона носозлигидан шикоят қилса, иккинчи томондан, шоҳ наздидаги обрўсига суяниб, мавжуд ижтимоий тузумдаги адолатсизликни, айрим беклар, идора амалдорлари, хусусан, вазир Осаф томонидан содир қилинаётган зулм-зўрлик, ғайри қонуний хатти-ҳаракатлар қаттиқтанқид қилинади, фош этилади, уларни адолатпеша бўлишга ундайди.

«Соқийнома» ҳамда «Жаҳоннамо» нисбатан ихчам дostonлар бўлиб, уларда шоир сўфиёна майллар, ахлоқ-одоб масалалари, комиллик шартлари хусусида бир мутафаккир сифатида мулоҳаза юритиб, китобхонни поктийнат, маърифатли бўлишга даъват этади. Саргу-

зашт дoston «Гулзори Ирам»да эса муаллиф икки ёш ўртасидаги фидоий ишқни, Ҳусн, Дил, Ишқ, Ақл, Хаёл, Ғамза, Мехр, Вафо, Номус сингари рамзий образлар орқали тасвирлаган. Айрим адабиётшунослар Мушфикий бу дostonни ёзишда Фаттоҳий Нишопурийнинг «Ҳусну Дил» дostonидан илҳом олганлигини қайд этишган. Лекин Фаттоҳий дostonи халқ китоблари сингари назму наср аралаш усулида ёзилган, Мушфикий асари эса анъанавий маснавий жанрида битилган. Бунда жанрлар қоришмаси сезилмайди. Бу мавзунинг кейинги асарлардаги туркий ва форсий тилларда анъанага айланишида Мушфикий асарининг ҳам ўрни бор.

Хулоса қилиб айтганда, Мушфикий ёшлигидан барча билимларда камолот касб этиб, ўзининг зукколигию ҳозиржавоблиги, нотикдигию бадеҳагўйлиги, латифагўйлигию аския айтиши билан ҳаммани лол қолдирган, ноқиллигу ғазалгўйлиги билан мана-ман, деган шоирлар назарига тушган санъаткордир. Шунинг учун ҳам ўша асрдаёқ Мовароуннаҳрга тез ёйилиб халқ латифалари, ҳикоятларининг қаҳрамонларига, зарофатгўй эртақчиларнинг тимсолларига айланган. У ҳозиржавоб ҳажвгуй қаҳрамон сифатида ҳамиша омма билан баробар қадам ташлаб юрибди.

ЖИСМИМ НОТАВОНДУР МЕНИНГ

Ўн еттинчи асрда Мовароуннаҳр минтақасидан форстожик адабиётининг бир неча ёрқин юлдузлари етишиб чиқдиким, улар орасида оташзабону ширинка- лом шоир Сайидои Насафий алоҳида мақомга эга. Ли-рик турнинг деярли барча жанрларидаги асарлардан катта ҳажмдаги девон тузган, «Баҳориёт» (Ҳайвонотно-ма), «Шахрошўб» (шаҳар хунармандлари хусусида манзума)лар яратган сермаҳсул бу санъаткорнинг ижодини ўрганиш ва нашр этишда Холиқ Мирзозода, Садриддин Айний, Абдуғани Мирзоев ҳамда Жўраҳон Шанбезодаларнинг хизмати катта.

Бўлажак шоир Миробид Сайидои Насафий XVII асрнинг 30-йилларида Бухорода хунарманд оиласида дунёга келади. Авлодлари Қаршилиқ бўлгани учун «Насафий» тахаллусини қўллаган. Болалигиданоқ зехни ўткир бўлган Миробид беш яшарлигидан мустақил мутолаа, хат машқига берилиб, тез орада саводини чиқаради, йигитлик пачласида кимсасиз қолгани учун Лаби Ҳовуз

масжиди ҳузуридаги Девонбеги мадрасасидан бир хужра олиб яшай бошлайди. Мадраса таҳсили жараёнидаёқ у нстеъдодли шоир сифатида кўзга ташланади. Натижада талабалар, шаҳар хунармандлари орасида шухрати ошиб, кўплаб дўстлар орттиради. Ана шу дўстлари уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб юрадилар ва давридаги барча билимларни эгаллаб, замонасининг энг пешқадам шоири даражасига етади. Аммо Бухоро шаҳрида шоир эътибордан четда қолади, бирон ҳомий топилмайди. Шунинг учун у пушту паноҳ излаб, Мовароуннаҳрнинг кўплаб шаҳарларини кезади, лекин «бирон харидор» топилмайди, Ҳиндистонга бормоқчи бўлади, аммо аксарият ҳамроҳлари кетишса ҳам «ватан меҳри» юрт худудини тарк этишга йўл бермайди. Тўқувчиликдан келадиган даромади моддий аҳволини яхшиламаса ҳам, умрининг охиригача ўша хужрада яшаб, хунармандлар ва касиб дўстлари қаторида бўлди. Сайидои Насафий узок умр кўриб, 1707—11 йиллар орасида вафот этган.

Юқорида таъкидланганидек, бизга қадар Сайидои Насафийнинг мукамал куллиёти етиб келган. Унинг кўлзма нусхаларида 8500 байтдан иборат турли жанрлардаги шеърлар жамланган. Уларнинг мавзу доираси кенг, ғоявий йўналиши ранг-баранг, бадиийлиги энг авж нуқтада. Ўша давр шоири ва адабиётшуноси Малехои Самарқандий ўзининг «Музаққир-ул-аҳбоб» тазкирасида Сайидо ижодига қуйидагича баҳо берган: «Мақташда унинг номи пайваста келмаган ғазал учрамайди, у мухаммас боғламаган ғазал ҳам топилмайди Бокира ғазаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ мухаммаслари сават тўла гулларнинг тождир. Шаҳрошублари бозорларга ғавғо солган, рубойилари сўз арбоблари эътиборини қозонган, қасидалари салмоқли, маснавийлари сирларга бой, китъалари пандга сероб, мустаъзодлари қалбларни ром этувчи, мувашшаҳлари муаммо, чистонлари дилписанд нимаики ёзган бўлса бари мумтоз ва олийқадрдир».

Ҳақиқатда ҳам Сайидои Насафийнинг шеърлари ҳар жиҳатдан бошқа салафлари асарларидан фарқ қилади. Жумладан, у ғазат жанрида анъанавий муҳаббат мавзусидан ташқари инсон турмуш уринишлари, унинг маънавий олами, мавжуд ижтимоий тузумнинг барча жабҳаларидаги ҳаётий ходисаларни тасвирлашга, акс эттиришга эришган санъатқордир. Шоир кўпинча 7—8 байтли ғазаллар иншо этса ҳам, баъзи ғазалларида байтлар сираси йигирмадан ошади. Улардаҳамиша воқеабандликка, ҳақ-

кониликка жиддий эътибор берилади, ҳар бир ғазал шоир яшаётган даврнинг муайян ҳаёт лавҳасидек туюлади. Шунинг учун ҳам шеърларида азалий ва абадий муҳаббат мавзусининг янги қирраларини кашф этиш билан бирга лирик қаҳрамоннинг ўзини ўраб олган муҳитга муносабати ранг-баранг бўёқларда ўз ифодасини топган. Шубҳасиз ошиқ висол онларига интилади, ёрининг бетакрор гўзаллигини васф этади, ундан вафо, садокат, мурувват тилайди; уни гул гашти, баҳор фаслини, бўстон сайрини ғанимат билишга чорлайди. Ошиқ чинакам гўзаллик, ҳаёт шайдоси:

Омад баҳору сайри гулистон ғанимат аст,
Базми висоли ғунчаи хандон ғанимат аст.
Бо қомати хамида равам сўи бўстон,
Наззораи бунафшаву райҳон ғанимат аст.

(Баҳор келди, гулистонни сайр этмоқ ғаниматдир, хандон ғунча висоли ила базм этмоқ ғаниматдур, бўстон сари қоматимни эгиб бораман, чунки бунафша билан райҳон тамошоси ғаниматдир).

Бир қанча ғазалларида шоир ошиқ қалбининг турли-туман кечинмаларини табиат гўшасининг сўлим ёки сўлгин лавҳаларини чизиш билан мутаносиб тасвирлаб, инсон руҳий олами нечоғлиқ нозик ва ранго-ранг кўринишларга эга эканлигини кўрсатишга муваффақ бўлади. Ана шундай кезларда табиат ошиқ нияти, хоҳишига терс келиб қолади. Бундай кезларда энди лирик қаҳрамоннинг мавжуд ижтимоий тузум иллатларига, бадкирдор замондошларию бевафо дўстларига муносабати, зулм исканжасида инграётган оддий хунармандлар аҳволига, замондошлар дардига ҳамдардлик изҳор этиш яққол кўзга ташлана бошлайди. Шу зайлда ошиқ гоҳ ёр жабридан, гоҳ бежизликдан мунг тортади, баъзан ҳаётдан норози ошиқнинг «тизза кўзгусига бош кўйиб», маҳзун ўтириши нафис чизилади. Кўпинча замон ва замон аҳлининг бевафолигию зулми танқид қилинади: «Менинг» радифли ғазалида шоир ўзига ўхшаган минглаб жисми нотавонларнинг умумлашма образини яратади:

Мазраи хушкам, назар ба осмон бошад маро,
Мепарад чашмам, умед аз Каҳкашон бошад маро.
Партави хуршед бар дўшам гарони мекунад,
Баски ҳамчун жисми нотавон бошад маро.

(Курук шудгорман, кўзларим осмондадур менинг,
Кўзим учади, умидим Самон йўлидандур менинг
Куёш нури танамга оғир ботади,
Жисмим зору-нотавондур менинг).

Шу туркумга кирадиган ғазалларда шоир ўзини «Ку-
дукқа ташланган Юсуфга», бўм бўш сахро «этагида кун
кечираётган мингларнинг бирига» ўхшатади; «зоғу за-
ғона йўлдош» бўлгандан, «уйга замона аҳлидан бири
ташриф буюрса даштга қочиб кетишга» мажбур бўлга-
нидан, «жаҳон таланган қишлоққа», «гул қонга бўял-
ган ханжарга ўхшаганидан» озор чекади; «халқ тож-
тахт талашиб», «сув ўрнига бир-бирининг қони»ни
ичаётганидан нолиб, даврининг аянчли манзарасини
чизади.

Бошқа туркум асарларида, хусусан «Шоир уйининг
ўғри уриши» шеърда қаллоблик, бемехрлик, судхўр-
лик, «етўнимчилик» авж олган, адл ўрнини зулм эгал-
лаган замонасининг ёркин лавҳаларини зўр санъаткор-
лик билан чизади:

Ба дархо медаванд одамиро нафси гарданкаши,
Харидоре набошад ғайри саг нони гадоиро.

Ба муфлис рў дихад дунё, қунад савдогари пеша,
Гадо мунъим чу гардад мефурушад ошноиро.
Насихат меқунад ба аҳли дунё бештар воиз,
Намегўянд мардум бе тамаъ ҳарфи худоиро.

(Инсонларни мухтожлик эшикларига турмилтира-
ди, гадойликда топилган нонга кучукдан бошқа кимса
қарамайди. Йўқсилга дунё учраса, савдогарлик даъво-
сини қилади, гадойнинг қорни тўйса дўстликни сота-
ди. Воиз дунё аҳлига ваъзхонлик қилади, аммо ҳеч ким
художўйлик ҳақида тамаъсиз гапирмайди). Ҳасби ҳол
характеридаги бундай шеърларда лирик қаҳрамон за-
мона зулмидан, мухтожлигу бенаволикдан, зулм ис-
канжасида нолиётган, охидан «оташ ўрлаётган» меҳ-
наткаш халқнинг умумлашма образини яратади;
«дастурхони тиланчиликка узатилган гадо кўлидек бўш-
лиги»дан шикоят қилади: «Хуросону Ҳиндистонда шеър-
ларимни ўқийдилару юртим Туркистонда қадр топма-
дим» дейди.

Сайидои Насафий куллиётининг катта бир қисми-
ни маснавийлар ташкил қилади. Улар 27 та бўлиб,
анъанавий ишқий-саргузашт, ижтимоий фалсафий ха-

рактардаги маснавийлардан фарқ қилади. Шоирнинг бу хилдаги шеърлари бирон бир тарихий воқеа ёки шаҳар, тарихий шахс, табиат манзараси, йил фасллари тасвирига бағишланган ихчам дostonни эслатади. Жумладан бундай асарларнинг бир нечаси қишнинг қаттиқ совуғию, ёз чилласининг инсон тоқат қилаолмайдиган иссиғи тасвирига, Бухоро, Бокижон чорбоғи, Нақшбанд равзаси таърифларига бағишланган.

Бир туркум маснавийлар Бухоро амирлари Абдулазизхон ҳамда Субхонқулихон ҳукмронлиги давридаги Мовароуннаҳрда рўй берган воқеалар тасвирига бағишланган. Улар бир томондан, шоир ижодидаги ҳаққонийлик, реалистик тамойилларни билиб олишга кўмаклашса, иккинчи томондан, ўша даврдаги баъзи тарихий воқеаларни аниқ тасаввур этишга кўмаклашади. Айрим тарихий шахсларнинг мавжуд ижтимоий тузумдаги ўрни ҳамда мавқеларини мукамал англашга ёрдам беради. Умуман Сайидо маснавийлари тузилиши, мавзу доираси, тимсоллар силсиласи, ғоявий йўналишию бадийлиги жиҳатидан ушбу жанрнинг тарихий тараққиётида муҳим бир ҳодиса ҳисобланади. Шарқ мумтоз адабиётида бу туркумдаги асарлар фақат Сайидо Насафий ижодигагина мансуб бўлиб, тили, услуби, бадий тасвир усуллари ҳам ўзига хосдир. Қасида, қитъа, рубоий каби жанрлардаги асарлар ҳам ана шу маснавийлардаги фикрларни тўддиришга хизмат қилади. Жумладан, Баҳовуддин Нақшбандга бағишланган қасидалар шайх равзаси ҳақидаги маснавийларда ифодатанган мулоҳазаларни ривожлантиради, янада такомиллаштиради.

Олдин қайд этганимиздек, Сайидо бир умр шаҳар аҳли билан хусусан, хунармандлар билан ҳамкор ҳамнафас бўлган санъаткордир. Шунинг учун ҳам шоир асарларининг етакчи мавзуларидан бири оддий меҳнаткаш халқ ҳаётини тасвирлашдир. Унинг девонида қосиблар, турли касб эгалари, шаҳарнинг майда-чуйдақундалиқ юмуш билан банд аҳолига бағишланган махсус «хунармандлар шеърлари» мавжуд. Уларда шоир, бир томондан, Бухоро амирлиги замонида меҳнаткаш халқ турмушининг нечоғлик аянчли эканлиги ҳаққоний инъикос эттирса, иккинчи томондан, маснавийларга кирган турли ҳажмдаги асарларида батафсил тасвирланган.

Сайидо маснавийларидан саккизтаси турли тоифадаги хунармандлар тавсифига бағишланган. «Хожа Мир-

зажон баққол таърифида». «Шустагар хожа Нурхолмухаммад таърифида», «Баққол хожа Шафе таърифида», «Нонвойлар таърифида», «Қассоб таърифида», «Нажжор таърифида» сингари асарлар шулар жумласидандир. Бундай маснавийларда шоир оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаётини кўтаринки бир руҳда тасвирлайди; уларнинг жамият моддий неъматларини яратишдаги ўрни, мавқеини алоҳида эътироф этади; улар жамият кўр-кига кўрк кўшиб, инсонларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришларига қарамай ғоятда оғир аҳводда яшаётганларини дард-ҳасрат билан кўрсатади. Бундай «хунармандлар ҳақидаги шеърлар» тожик адабиётдагина эмас, Ўрта Осиё халқлари мумтоз адабиётида мутлақо ўзига хос ҳодисадир.

Маълумки, ўтмиш мумтоз адабиётимизда шаҳарларда яшайдиган турли ижтимоий табақаларни жамиятда туганган ўрнини тасвирлаш, кўпинча ҳукмрон табақалар гуруҳларининг салбий кирдикорларини танқид ҳамда фош қиладиган асарлар яратиш анъанаси мавжуд. Лекин фақат меҳнаткаш халқнинг турли тоифаларини назм риштасида бир силсилада тасвирлаш — шаҳрошуб яратиш ҳам Сайидо Насафий қаламигагина хосдир. 404 байтдан иборат Сайидо шаҳрошубида чарчинфурўш таърифига бағишланган ғазалдан бошланиб, заргар, ҳалвогар, кулол, қандолатчи, тоқидўз, баққол, камонгар, саройбон, этикдўз, пахсачи, ошпаз, хаймадўз, тандирчи, танбурчи, совунпаз, дегрез, кўҳнадўз, дукчи, курашчи, темирчи, мусаввир, котиб, даллол сингари 212 хунар эгаси 2 байтдан тортиб 5 байтгача бўлган шеърӣй шаклларда таъриф ва тавсиф этилади, баъзан енгил юмор ёки лутф орқали мутойибага тортади, уларнинг моддий неъмат яратиш жараёнидаги кайфиятлари тасвирланади. Бошқа шаҳрошублардан Сайидо асарининг фарқи у асосан фардда ёзилган. Ушбу манзумалар мавзу доираси ва ғоявий йўналиши жиҳатидангина эмас, балки таърифий, тарихий ва этнографик нуқтаи назардан ҳам катта аҳамиятга молик. Зероки, шоир шаҳрошублари орқали биз ўша давр Бухоро музофотидаги хунар ва хунармандлар хусусида, ҳар бир касбнинг ўзига хос мураккабликлари ҳақида мукаммал маълумотга эга бўламиз. Чунончи, Бухоро шаҳрида махсус «шустагир» (кир ювувчи)лик касби мавжуд бўлиб, шоир уларни ҳаёт покизалиги тимсолидек таърифлайди. Сайидо Насафийнинг оддий меҳнаткаш хштққа меҳри, инсонпарварлиги, турли хунар эгаларининг яратув-

чилик кудратига комил ишонч «Баҳориёт» («Хайвонот-нома») манзумасида ҳам яққол ўз ифодасини топган. Кунлардан бир кун шоир ғам гўшасидан чиқиб, сахрога юзланибди, қараса бир сичқон уяси оғзига ўтириб олиб ўзини таърифлаётганмиш. Унинг мақтанчоқлигини эшитган мушук келиб, сичқонни паст уриб, ўзини мақтаб кетибди. Буни эшитган ит келиб мушукни қоралаб ўзини оқлай-мақтай бошлабди, шу зайлда қўй, бўри, хўкиз, туя, тошбақа, типратикан, тулки, куён, маймун, оху, арслон, фил, каркидон бирин-кетин келиб, дастлаб ўзидан олдин гапирган хайвонни қоралаб-ёмонлаб, сўнг ўз-ўзини таърифлабди. Ва ниҳоят «хайвонлар подшоси» дағ-дағаю, ас-аса билан келиб ўзининг ҳаммадан катта ва бақувват эканлигини виқор билан таърифлабди. Бир донни судраб бораётган чумоли шернинг гапини эшитгач, йўлидан тўхтаб дебди: «Эй, замонанинг Рустами Достони чумолилар иттифоқидан беҳабармисан. Биз бирлашганда оиламиз ризқиси сенинг айшингдандир, қумурсқалар овқати шербаччалардир». Шоир 18 хайвонни ўзаро, ўз-ўзини таърифлаш мунозараси орқали мажозий йўл билан тасвирлар экан, асар охирида чумоли тилидан «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», «якка отнинг чанги чиқмас экан» деган хулосага келади. Маснавий йўлида ёзилган ушбу дoston катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Зероки, асар замирида меҳнаткаш халқ кудратли кучдир, деган фикр мужассамланган.

Форс-тожик адабиёти тарихида Сайидо энг кўп мухаммас ёзган шоирлардан бири ҳисобланади. У Ҳофиз, Жомий, Урфий, Ҳилолий, Назарий, Фиғоний, Соиб, Камол, Калим, Толиб, Мушфиқий сингари 70 дан ортиқ ўтмишдошлари ғазалларига мухаммаслар битган, ўзи ҳам замон ва нобоп замона аҳлини танқид қилиб, мухаммаслар ёзган. У Сойиб Табризий ижодини ўзи учун бир мактаб, деб билган ва шунинг учун унинг кўплаб ғазалларига мухаммаслар ёзган.

Кўриниб турибдики, бутун умрини гоҳ гўшанишинликда, гоҳ хунармандлар орасида, баъзан эса муҳтожлик азобидан қутилиш учун Самарқанду-Тошкент, Қаршию-Шаҳрисабз шаҳарларида сафарда ҳомий, пуштипаноҳ излаб сафарда ўтказган Сайидо тожик классик адабиётидаги чинакам халқ-хунармандлар шоири экан. У бир умр косиблар даврасида юрди, жавонмардлик ўчоғи бўлмиш хунарманд тоифалар гурунгида бўлди, хачқ дардига ҳамроз бўлиб, байтлари билан кўнгилла-

рини кўтарди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳамон ўзи айтганидек «Ҳинду Хуросонда» эл оғзида.

СЎЗ ГУҲАРШУНОСИ

Ўн саккизинчи асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярми кўҳна Қўқонда ўзига хос бир маданий, илмий ва адабий муҳит вужудга келди: турли шаҳар, қишлоқлардан олим, хаттот, мусаввир, муаллим, шоир, машшоқу муғанино мукаллид, зарофатгўйлар шаҳарга жамланди, махсус хунар мактаблари, мадрасалар ривожига алоҳида эътибор берилди. Ҳатто соҳавий-рассомлик, наққошу музаҳҳиблик, хаттотлик, машшоқлик соҳанда-навозандалик хунар мактаблари ташкил этилди. Энг мумтоз асарларни сарштаб кўчиртириш, таржима қилдириш йўлга қўйилди. Уларга аркони давлат ҳомийлик қилди, хаттот ва мутаржимлар моддий жиҳатдан таъминлаб турилди. Эллиқдан зиёд ижодкорлар ягона адабий муҳитда жамланди. Ҳатто чекка Аштда ҳам Муҳаммадамин Косоний бошчилигида котиблар ва rassомлар-мусаввирлар тайёрлайдиган махсус мактаб очилган. Ана шу катта бир ижодий жараённинг раҳнамоси-саркори Амир Умархон-Амирий эди.

Бўлажак шоир ва давлат арбоби Умарбек 1787 йили Қўқонда зодагон оиласида туғилади. У бошланғич таълимни хусусий муаллимларда олгач, мадрасада ўқийди: араб ва форсий тилларни, замонасидаги барча билимларни, мукамал эгаллайди. Шундан сўнг акаси Олимхон хизматида бўлади. Ўз билимдонлигию маърифатлилиги билан кўпчиликнинг диққатини тортади. 1807 йили акаси Фарғона ҳокимлигини топширади. У Андижон ҳокими Раҳмонкулбийнинг қизи Мохларойим (Нодира)га уйланади. 1810 йили Олимхон фитна оқибатида ўлдирилгач, Умарбекни хон этиб кўтардилар. Ўн йилдан зиёд ҳукмронлик қилган Умарбек маданий ҳаётни юксалтиришга, мадраса, мактаб, мачит, хонақоҳ, ҳаммом, карвонсаройлар қурдиришга, адабий ҳаётни жонлантиришга, кўшни давлатлар билан маданий, иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишга алоҳида эътибор берган. Унинг ўзи ҳам Амирий таҳаллуси билан ғазаллар ёзган. Амир Умархон 1822 йили вафот этган.

Амир Умархон давр фарзанди сифатида салтанатини мустаҳкамлаш, хонлик ҳудудини кенгайтириш йўлида қаттиққўллик сиёсатини олиб борди, ҳатто, бос-

кинчилик урушларини ҳам уюштирди, юртгирлик сие-сати ғолиб келиб, эл-улус аҳволдан хабар олмади. Дил-шоди Барно: «Амир Умархон вужудан олим ва буюк шоир эди. Шундай олим ва шоир бўлсада, мазлум аҳолига раҳм-шафқат қилмади» деб ёзгани бежиз эмас.

Амирий ўзидан ўзбек ва тожик тилларида катта ҳажмдаги шеърлар девонини қолдирган. Шоир девони [887 йилдан 1909 йилгача бир неча бор чоп этилган. Ўша давр Қўқон адабий муҳити, Амирий ижодини ўрганишда академик Азиз Қаюмов, филология фанлари доктори Махбуба Қодироваларнинг хизмати катта. М. Қодирова 1972 йили Амирий девонини чоп эттирган эди. Лекин ўша йиллардаги ҳукмрон мафкура «ўтмишни идеаллаштириш», «сарой адабиёти вакили» тамгалари билан китоб ман этилди ва тарқалишига йўл қўйилмади.

Амирий Қўқон адабий муҳитининг бошқа шоирлари сингари ўзбек ва тожик тилларида баробар ижод қилиб, ҳар икки тилда мумтоз ғазаллар, мухаммас, мурабба, мусаддаслар яратган. Шарқнинг даҳо шоирлари Ҳофиз, Камол, Лутфий, Жомий, Навоий, Бедил ҳамда Фузулийларнинг энг сара ғазалларига мухаммаслар битган, ўхшатмалар ёзган. Бир ғазалида шоир Навоий ижоди ўзига бадиият сарчашмаси бўлганлигини қайд этган. Шу далилнинг ўзи унинг ижодхонаси қай таҳкурси асосига қурилганлигини кўрсатади. Амирий ижодига Навоий даҳосининг таъсири, шоир ғазалларининг халқона руҳда эканлигига М. Қодирова «Девон»га ёзган сўз бошисидаёқ илм-адаб аҳли диққатини жалб этганди.

Шоир ғазалларини кўздан кечирар эканмиз, уларда абадий мавзулар, ишқ тасвирланганлигини кузатамиз. Аммо ана шу анъанавий муҳаббат тасвирида Амирий мутлақо ўзига хос бир йўл тутган. У Лутфий, Навоий, Бобур ғазалларидан файз топиб, арузнинг халқ кўшиқларига яқин баҳрларида ижод этишга, муайян инсонмаъшуқа чиройини нафис чизишда, ошиқ илтижоси, дард-ҳасратини ифодалашда хапқ лапарларидек содда, равон шеърлар яратишга эришади. У кўпинча севгининг файзу тароватини умумлашма қаҳрамон — ошиқ тилидан ёрининг рухсори, гуфтори, рафтори, андоми, қошу кўзи, нозу қарашмасини таъсирчан, бокира тарзда тасвирлашга муяссар бўлади; кичик бир лавҳа воситасида олам-олам таассуротлар туғдиради.

Чунончи, классик ғазалиётимизда кўпинча ёр лаби

устидаги нафис қора тук гўзаллик тимсоли сифатида мушки анбар, райҳонга қиёсланади. Амирий ғазалларида ана шу «хат»нинг юзлаб ҳолатларда бадий ташбеҳ, тимсол сифатида акс топганлигини кузатамиз. «Хатти анбарфом», «хатинг нуктаси», «анбарин хат», «сабзаи хатти», «хатти шабранг», «хатинг райҳони», «хатинг даври», «хат зоҳир ўлди лаълидин» сингари сўз ва ибораларнинг хилма-хил товланишларда келиши фикримизни тасдиқлайди. Шоирнинг тожикча ғазаллари ва мухаммасларида ҳам ана шу анъана устивор. Жумладан, бир ғазалида «сенинг хатинг Куръон сатрларини эслатади» деган фикрни беради.

Хати зоғи учун икки қаро зулфи тузоғ эрди,
Баногўши сафосин боға тушган қора ўхшатгим.

Амирийнинг «Тасаддук», «Санга», «Дерман», «Ногоҳ», «Чўх», «Ухшайдур», «Дермишлар», «Гулнор» сингари ўнлаб ғазаллари чинакам халқона асарлар бўлиб, уларда ошиқ қаҳрамоннинг руҳий кечинмалари беҳад нафис, ихчам ва равон йўлда ифодаланган, мураккаб ташбеҳлар, турли фикрларнинг қўшилиб-қуюқпаниб келиши ҳолати учрамайди: бадий-тасвирий воситалар ҳаммабоп тарзда қўлланган:

Зоҳир этмиш гар шафақ ул лаъли хандондин ҳаво,
Йигламоқ касб айламиш бу чашми гириёндин ҳаво.
Бўлмаган бўлса агар лаълинг майдин сурх рў,
Не учун хар тун шафақ зоҳир қилур қондин ҳаво.

Бундай ғазалларда маълум даражада Фузулий ва Машраблар анъанаси ҳам мавжуд:

Лабинг сарчашмаи оби бақодур,
Хизр хатти зилолинга тасаддук,
Тутарман танаро жонни гиروми,
Бўлур бир кун висолинга тасаддук.

Кўпинча шоир анъанавий образларни ёки бадий тасвирий воситаларни қўллашда айрича йўл танлайди. Аксарият шоирларимиз масалан, ёр гажагини, баъзан сочини ҳам ошиқ учун қўйилган тузоққа ўхшатганлар. Ёки ёрнинг ошиққа қиё боқишини, қайрилиб кўз қирини ташлашини «мўрчанигоҳ» деб таърифлаганлар. Амирий ана шу анъаналарга ўзгача ёндашади; гажагу

зулфни кўп ҳолатларда куллоб, яъни қармоққа қиёслаб, фикрни теран ифодаланишига, ғазалсароликка янги бир лавҳа олиб киришга муяссар бўлади:

Ишқ баҳрида кўнгил моҳисини сайд этгали,
Зулфин ҳар бир кажи юз халқай куллоб эрур.

Демак, ёр сочининг ҳар бир жингалаги ишқ денги-зидаги балиқларни (ошиқларни) овлаш учун ташланган қармоқ илгичларини эслатади. Мумтоз ғазаллари-мизда кўп учрайдиган «мўрча нигоҳ» иборасини шоир содда қилиб «нимнигоҳ» тарзида ишлатаверади:

Нимнигоҳинг кўз учидин, турди мижгон саф тузуб,
Хам бўлиб, таъзим этиб, ер ўпди фармонингда қош.

Ёрнинг қатли учун қасд этиш — лутф айлаши ҳам ошиқни тетиклаштиради, унга таскин беради. Зероки, маъшуқа кўзидан отилган ўқлар ошиқ қалбини чок этса, дудоғида зуҳур этган ширингуфторлик унга жон бағишлайди. Ёр лабларини таърифлаб хат иншо этган қалам бол чўқиган куш тумшуғига ўхшайди:

Ҳар қаламким лаблари васфида таҳрир этса хат,
Тўтидурким бўлур шаҳц ичра минқори сучук.

Қуйидаги байтда ҳам ўзгача, мутлақо янги бир қиёс мавжудким, шоирнинг сўзга заргарона муносабати хайратомиздур:

Ғизо ўлмиш агар кўрсам кўзингни рўза чоғида,
Нехуш улким қилур бодом ила ифтор мен янглиғ.

Фарғона водийси халқлари орасида рўза кунлари ифторга бодом кўйиш ёки ифторда бодом мағзи тановул этиш анъанаси мавжуд. Шоир бу ерда классик шеърятимиздаги ёр кўзини — қабоғини бодомга ўхшатиш анъанасини давом эттирган ҳолда, ана шу таомилга ишора қилиб, фикрнинг қабарик ифодаланишига эришган.

Анъанавий тазод, тарсеъ, ғулу (ўта муболаға), ўхшатиш, тадриж сингари қатор шеърӣй ва лафзий санъатлардан фойдаланишда ҳам биз гўзал, бетакрор байтлар яратилганлигининг гувоҳи бўламыз. Ёр лабидаги қоп-

қора холни «болга қўнган чибинга, ошиқ бошини гўйга, ёр гажагини чавгонга» ўхшатиш турли-туман кўринишларда зуҳур этган. Бу ворисийликда ҳам Амирий кашфиётлар қилишга интилади:

Бошим гўй ўлди, жавлонгоҳида ман бенаво қолсам,
Биҳамдиллоҳ жони зоримни помоли саманд этди.

Бошқа бир ўринда боши (гўй), ёр гажаги (чавгон)га илинганидан шод эканлигини изҳор этса, бу ўринда ошиқ ёр отлари туёғи остида гўйдек топталганидан шод. (Чавгон от устида майсазор майдонда ўйналади).

«Сутун», «Зеб», «Яктараф» радифли ғазалларда ҳам бир-бирини такрорламайдиган, бошқа санъаткорлар ижодида кам учрайдиган ранг-баранг ташбеҳлар қўлланилган ва жозибали тасвирлар яратишга эришилган. Ёрнинг оппоқ яноғидаги қоп-қора холи момикдай қор устидаги қора қарғага ўхшайди. Аммо ана шу ҳинду хол ёр баногўшини равшан этади, яъни ўзидан шаффоф нур таратадиган мўъжиза:

Холи ҳиндуси баногушини равшан айлади,
Фаслидай топғон киби зоғи сиёҳдин қор зеб.

Жуда кўп классик шоирларимиз ёр сочини мушкка, мушки Хўтан тарқатадиган бир мўъжизага таққослайдилар. Қуйидаги байтда Амирий зулф образини янгича талқин этган:

Ики фаттон кўзунг Чин шаҳридин бож олса, тонг эрмас
Хўтан мушкига тушмиш шуҳрати зулфингдан овоза.

Демак, ошиқ назарида унинг ёри оламоро бўлиб, зулфларини паришон қилгандан сўнггина энг зўр ҳид тарқатадиган Хўтан мушки шуҳрат пайдо қилган экан, яъни ўша мўъжизанинг манбаи ёр сочи.

Баъзан шоир ошиқ қалбининг энг нозик туйғуларини маъшуқага хитоб, илтижо усуллари билан ифода-лаб, муайян бадий лавҳалар яратади. Мана бу байтда ошиқ ёрига «сочингга тароғингни авайлаб ургин, яъни тарагин, чунки унинг ҳар торида юз асирнинг кўнгли бор» демоқчи:

Гар тарар бўлсанг сочингни чекма бепарво тароғ,
Баски бордур юз асир ўлғон кўнгул ҳар тор аро.

Аксарият ғазалларида фақат шодлиғу гўзалликни таъриф этиб, маъшуканинг сафоли руҳидан, ширин гуфторию охудек хиромидан гулгул яшнаган лирик қаҳрамон баъзан унинг бевафолигию ағёрга лутф этиб, «харидорига жабр» этишидан шикоят қилади. Амирийнинг «Ҳофиз», «Тамаъ», «Фалак», «Янглиғ», «Заиф» радифли ғазалларида ёрининг озоруҷафоси, «дилсанглиги», «сахтрўлиги»дан нолиш мавжуд. У ёрига «пора-пора кўнглум устурлобтек», умр ўғар «хаёлу хобтек», шунинг учун «соғар ичиб набот газак» этмоқ керак, деб мурожаат қилади. Амирий ғазалларидан маълум бўлишича ўтмишда «шароби ноб» истемол қилгандан сўнг «набот газак» этиш расм экан:

Бизга то чанд жаҳон кулфатию даҳр гами,
Бода ичмак билан дафъи ғаму кулфат қилоли.

Амирий ўтмишдошлари анъаналарини давом эттириб, муваффақият билан туюқлар яратган шоирдир. У ўзбек тилидаги сўзларнинг оҳангдошлик хусусиятига эътибор бераркан, ўзгалар ишлатмаган сўзлар асосида туюқ ёзишга интилан. «Чин» ва «Боғидур» каби туюқлар фикримизга далил бўла олади:

Оразинг гулзори жаннат боғидур,
Тори зулфинг жон қушининг боғидур.
Ҳалқаи зуннор зулфинг даврида,
Кофири ишқ ўлмағонлар боғидур.

Демак, Амирий ҳам шаробни қайғу хасратни, замон кулфатларини унутиш воситаси, деб билган.

Маълумки, Амирий билан Нодира муносабатлари, устозу шогирд мушоиралари ҳақида кўп ва хўп нақллар бор. Нодира ўз девони дебочасида устози — ўзининг биринчи ўқувчиси, мунаққиди ва муҳаррири эканлиги ҳақида илиқ гапларни ёзиб қолдирган. Афтидан Амирий девонида ҳам бевосита умр йўлдоши бўлмиш Нодирага бағишланган бир қанча ғазаллар борга ўхшайди. Буни Амирий ва Нодиралар томонидан мушоира тарзида яратилган «Бор» радифли ғазланинги шоир девонига киритилганлиги ҳам тасдиқлайди. Бундан ташқари айрим шеърлардаги маъшуқа ошиқ кулбасини доимий мунаввар этгувчи сиймо. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтишни истардик. Айрим мунаққидлар Нодира ғазалларида Умархон ҳаддан ташқари идеаллашти-

рилган, деган фикрни билдирадилар. Бу, очиғи, «феодал ўтмишни идеаллаштириш» сингари ҳукмфармо мафкуравий зугумнинг асорати бўлиб, уларнинг мутлақо асоссизлиги барчага аён. Навқирон, қўлига қалам тутқизган устози, давлатни тадбиркорликла бошқариш билан бирга, илмий, адабий муҳитга йўналиш бериб турган одамидан жудо бўлган шоира қалбидаги айрилиқ дарди асарларининг том томирига айланиб, уларни фироқномага табдил этиши табиий бир ҳол. Шунинг учун Амирий ғазалларида Нодира тимсоли, шоира асарларида Умархон сиймоси алоҳида ўрганишни тақозо этади.

Кўриниб турибдики, Шўролар даврида мавзу жиҳатидан маҳдуд, ғоявий йўналиши нуқтаи назардан қашшоқ, фақат ялонғоч, шаҳватпарастликни тараннум этган, шаклбозликдан иборат, деб камситиб келганимиз Амирий асарлари ўзбек ғазалиётининг зарварақларини ташкил этаркан. Хусусан, шоирнинг сўз танлаш маҳорати кўп жиҳатдан ибратлидир. У шеърларида биронта ҳам мураккаб ёки бепарда сўз ишлатган эмас.

Демак, Амирий девонини қайта нашр қилиш ҳамда илмий-танқидий матнини яратиш галдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

АСРИМИЗГАЧА НАСРИМИЗ

Маълумки ўзбек халқи минг йилдан зиёд тарихга эга бўлган бой адабиёт яратган. Классик адабиёт, деб аталадиган бу маънавий зарварақларимиз қўлам жиҳатидан ҳам, мавзу ва ғоявий йўналиш нуқтаи назаридан, жанрлари ҳамда бадиийлиги томонидан ҳам ниҳоятда ранг-барангдир. Ана шу бебаҳо хазинанинг катта қисмини насрий асарлар ташкил қилади. Биз кўп йиллик кузатишларимиз, ўнлаб насрий асарларнинг бевосита асл қўлёзмаларини мутола қилиш натижасида қадимий насримизни жанр, тематика, ғоявий йўналиш ҳамда услуб жиҳатидан қуйидагича мухтасар тасниф этишни лозим кўрдик. Зероки, ҳозиргача «диний», «мистик», «хурофий» деб назардан соқит қилган ўнлаб насрий китобларимиз маърифат кони, ахлоқ-одоб дастуридир. Уларда исломий аҳкомлардан ташқари халқимиз маънавиятининг кўп қирралари ўз ифодасини топган, унинг турмуш уринишлари акс этган.

Ҳикоя, ҳикоят, тамсиллар. Бу турга «Қиссаи Рабғу-

зий» (XIV аср), «Насойимул муҳаббат» (XV аср), «Гулзор», «Мифтоҳул адл», «Жомеъул-ҳикоёти туркий» (XVI аср), «Тазкиратул авлиёи туркий», Гулҳаний ва Нозил Хўжандийларнинг «Зарбулмасал» китоблари киради. Мазкур мажмуалардаги ҳикоя, ҳикоят ва масалларнинг етакчи мавзуси панд-насихат, яхши хулқ-одобни, фарз ва суннатларнинг бажарилиши шартлиги, илм, ҳунар ўрганиш, сабр, қаноат, ризо, шукр, этиқод, зикр, ишқ, маърифат, жавонмардлик, адолат ва бошқаларни тарғиб этиб, исломий одобга зид хислат, айб, гуноҳлардан парҳез қилишга чорлашдир. Ушбу китобларнинг аксариятини ўзига хос одобнома дейиш мумкин. Уларнинг тили ва тасвир усулига «нақлдурким», «айтибдурларким», «ҳикоятда келур», «аймишлар», «хабарда келур», «хабарда келмиш», «ҳикоятларда сўз бу турур», «ҳикоятларда андоғ келурким», «бурунги ўткан замонда» сингари бошланмалар характерлидир. Деярли кўпчилик ҳикоятларда қиссадан-ҳисса чиқариш характерида якуний байтлар келади. Бундай асарларнинг тили ғоятда раван ва фикр образли иборалар, лафзий ва шеърый санъатлар орқали лўнда ифодаланади.

Турли мавзулардаги ишқий-саргузашт, ахлоқий-таълимий, қаҳрамонлик руҳидаги қиссалар: «Қаҳрамонни қотил», «Қиссаи Жамшид», «Қиссаи Дилнавоз», «Қиссаи Аҳмадбек ва Юсуфбек», «Девонаи Машраб», «Иброҳим Адҳам», «Ҳазрати Али қиссаи», «Қиссаи маликаи Дилором», «Қиссаи Дороби зарринкамар», «Жангономаи Сухробии Ял», «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Сиёвуш қиссаи» ана шу хилдаги асарлар сирасига киради. Афросиёб ҳақидаги қиссанинг бир қисми 1914 йили ҳозирги Туркиянинг Диёрбақр шаҳрида нашр этилган «Чаноқ калъа» ойномасида ҳам босилган. Буларнинг услубига «Ровийлар ривоят қилурларким», «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осор ва муҳаддисони дoston» каби бошланмалар, бобдан бобга ёки воқеадан воқеага ўтишда «алқисса» боғламаси хосдир. Бундай асарларда сюжет бир меъёردа, фавқулодда ўзгаришлар, ногаҳоний воқеаларсиз баён этилади. Асосий диққат бош қаҳрамон саргузаштини мукамал, ғоятда нафис, образли баён этишга қаратилган. Уларнинг таркибида руҳий ҳолат, табиат манзаралари, жангу жадаллар, қаҳрамонларнинг келбат ва салобати тасвирига бағишланган кўплаб рубоий, газал, марсия, маснавийлар учрайди. Баъзиларида воқеа бошидан охиригача назм ва наср аралаш тарзда тасвирланади.

Саргузашт романлар: «Самироншоҳ», «Барзунома», «Доробнома», «Ҳотамнома», «Жаҳонгирнома», «Саидбаттоли ғозий», «Абомуслимнома» каби ўнлаб асарлар ўзбек романчилигининг классик намуналари ҳисобланади. Бу хилдаги китобларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда воқеа кўлами жуда кенг. Асосий қаҳрамонлардан ташқари, унинг фаолиятини тўлдириб, муаллиф и-жодий ниятининг мукамал тарзда ифодаланиши учун хизмат қиладиган ўнлаб образлар: воқеа ичидаги воқеалар ёки ҳикоя таркибидаги ҳикоялар жуда кўп. Бир романнинг ўзи бир неча ўнлаб ҳикоятлардан ташкил топган. Уларда муаллиф қасрлар, осмоний боғу-роғлар, сув ости шаҳарлар, даврий ва босқичли воқеаларни тасвирлайди. Қаҳрамонлар воқеалар жараёнида шажаратари билан иштирок этади. Ушбу романларнинг бадиий нафосати, тасвирий воситалардан истифода этилиши ҳам ана шу камровнинг худудсизлиги, асосий қаҳрамонлар ва иккинчи даражали тимсолларнинг ғоятда кўплиги билан белгиланади. Жумладан, анъанавий бошланма ҳамда воқеадан воқеага ўтишдаги восита лавҳалар ҳам турли-тумандир. Сўз, ибора, ифода, анъанавий бошланма ва боғланмалар ҳар бир романда айрича нафосатга эга. «Аммо ровиёни ахбор, ноқилони осор муҳаддисони достони кўҳан, хушачинони хирмани сухан», «Бу воқеаларнинг донанда ва бинандаси андоғ ривоят қилибдурларким» сингари бошланмалар, воқеадан воқеага ўтиш тасвирида эса «Эмди бир калима сўзни бошқа ердин эшитинг», «Буларни бу ерда кўюнг, икки калима сўзни ўзга жойдин эшитинг» каби боғловчи кириш гаплар ушбу романлар услубига хосдир. «Або Муслим Жангномаси»да эса бундай бошланманинг янада мураккаброк кўринишини учратамиз. «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осор ва муҳаддисони достони бўстони гулистони куҳан ва хушанчинони хирмани сухан ва саррофони дорулаёни жавҳариёни риштаи бозори маоний ва суройороёни тасвири ажойиб ва чехракушоёни ҳикоёти ғаройиб... Ҳаким Тарсусий ва Хожа Муҳаммад Тоҳир Хўжандий шундоғ ривоят қилибдурларки».

Ўн саккизинчи асрда яшаб ижод этган андижонлик шоир ва ёзувчи Шоҳ Ҳижрон «Барзунома»сида шу хилдаги бошланма лавҳанинг ўзгача кўриниши мавжуд. Унда сажъни ташкил этувчи сўзларнинг тизими ҳам, ифодалар таносибига ҳам ўзига хос жозоба ва равонликка молик. Бу асар асримизнинг бошида яшаган шоир ва мутаржим, ношир Ҳайбатуллохўжа Хислат «Барзу-

нома»сидан ҳам бадиий тил воситалари, нафосати жиҳатидан устун туради. Чунки, Шоҳ Хижрон кириш гап ва қистирма ибораларнинг нисбатан соддароқ турларидан фойдаланган, арабий ва форсий сўз ва жумлаларни камроқ қўллашга интилган.

Тарихий, тарихий-ёднома характеридаги насрий асарлар: «Тарихи Мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Бобурнома», «Шажараи турк», «Шажараи тарокима», «Гулшани давлат», «Фирдавсул иқбол», «Шажараи Хоразмшоҳий» ва бошқа асарлар. Бу китобларда тарихий воқеалар муаллифлар томонидан олим кўзи билан кўриб, саралаб чиқилади, кузатилади, ёзувчи диди, қалами билан қоғозга туширилади, баён этилади, тасвирланади. Шунинг учун уларда тарихий воқеалар тасвири бадиийликка йўғирилиб, кўпинча шеърлар, пандомуз маснавийлар билан безаниб, ҳаётий, афсонавий ҳикоятлар, нақллар билан сайқалланиб борилади. Бундай китоблар ўқувчига билим бериш билан бирга, катта бадиий-эстетик завқ бағишлайди. Улар шубҳасиз насримиз тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Илмий-фалсафий, таълимий характеридаги наср намуналари: «Маҳбуб-ул-қулуб», «Гулшани роз», «Тазкираи қаландарон», «Қоралар фалсафаси», «Тарихи мухожирон», мактублар, саргузаштномалар, муншаотлар, мақоиблар шундай асарлар сирасига киради. Уларнинг кўпи наср ва назм аралаш битилган. Мазкур ёдномаларнинг асосини жамиятдаги ижтимоий табақаларнинг бурч ҳамда вазифалари, ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, маърифатпарварлик, ижтимоий адолат хусусидаги мушоҳадалар ташкил этади.

Бу ерда биз классик насримизнинг барча асарларини қамраб олиб, уларнинг мукамал таснифини бердик, деган фикрдан йироқдамиз. Ҳали биз кузата олмаган наср намуналари жуда кўп бўлиши мумкин. Чунки, қиссаларнинг ўзи юздан зиёд. Баъзи саргузашт романларнинг бир йўла 2—3 кўриниши ҳам яратилган. Уларнинг ҳар бири алоҳида бадиий нафосат қирраларига эга.

Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари учун тузилган жорий дастурлар ва улар асосида яратилган дарсликларда қадимги насримиз намуналарига ажратилган соатлар ғоятда чегараланган. Биринчи ва иккинчи курсларда Навоийнинг насрий асарлари мухтасар тарзда, Хожанинг ҳикоялари ва «Бобурнома» ўрганилади, холос. Насириддин Рабғузидан бир

неча «дунёвий ҳикоялар» таҳлили билан чекланилган; учинчи курсда эса тарихий руҳдаги наср намуналари санаб ўтилиб, бир-икки «халқ китоблари» қисқача шарҳланиб, Гулханийнинг «Зарбулмасал»ини юзаки ўқитиш билан чекланиб келмоқдамиз. Ваҳоланки, классик насримиз бир тизимда, тадрижий такомилда ўргатилиши зарур. Тўғри, Республикамиз олимлари бу соҳада ҳозирги қадар бирмунча ишларни амалга оширдилар. Олимларимиздан Х. Оқбўтаев, Т. Қобулов, Р. Маждов, Р. Жуманиёзов, И. Остонакулов, С. Жамолов, М. Мирзамухамедова ва бошқалар наср намуналари таҳлиliga доир тадқиқотлар яратишган. Ўзбекистон Фанлар Академияси Адабиёт институти олимлари «Ўзбек насри тарихидан» номли махсус рисола чоп эттирдилар. Унда ўзбек насрининг пайдо бўлиш тарихи, юкорида таъкидлаганидек «Бобурнома», Хожа ҳикоялари, Умар Боқий китоблари, «Тоҳир ва Зухра», «Латойиф-уттавойиф»нинг таржимаси ва XIX асрнинг иккинчи ярмидаги наср намуналаридан айримларига доир тадқиқотлар жамланган. «Тарихи муҳожирон» ва «Қоралар фалсафаси» асарлари ўша давр адабиётшунослиги руҳида таҳлил этилган. Афсуски, бу китобдан биз юкорида тилга олган аксарият асарлар таҳлили ўрин олмаган. Ачинарлиси шундаки, бу тадқиқотни маъруза жараёнига олиб кириш у ёқда турсин, айрим педагогларимиз шундай илмий асар яратилганлигини билмайдилар ҳам. Эндиликда ёзиладиган дастурлар ва улар асосида битиладиган дарсликларда бу масалага жиддий ёндашишимиз, мумтоз насримизни ҳам шеърятимиз каторида баробар ўрганиб боришимиз лозим.

Бундан бир неча йил муқаддам забардаст адабиётшунос, ҳозирги адабий жараённинг зукко мунаққиди, касбдош дўстимиз, профессор Азимжон Раҳимов «Ўзбек романи поэтикаси»га бағишланган докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Муаллиф ўзбек романчилигида учта сюжет чизиғи мавжудлигини айтиб, ҳар бир йўналишнинг илмий жиҳатдан чуқур, мукамал таҳлилини келтирган. Қизиғи шундаки, олим кўрсатиб ўтган Оврўпа ҳамда ҳозирги ўзбек романнавислигидаги ана шу уч устивор сюжет тизими классик романларимиз бўлмиш «Самироншоҳ», «Доробнома» ва «Барзнома»ларда тўла мавжуд. Улардаги воқеалар қамрови ҳам, тимсоллар силсиласию бадиий унсурлар ҳам ҳозирги романлар талаби ва табиатига ғоятда яқиндир. Демак, биз келажакда ўзбек классик адабиёти билан,

хусусан, қадимги наср билан ҳозирги проза ўртасига хитой девори қўймай, уларни яхлит, тадрижий такомилда ўрганишимиз лозим экан. Зероки, ҳозирги ҳикоя, қисса ва романларимиздаги кўп бадиий унсурлар классик насримизда «мана ман» деб кўзга ташланиб турибди. Ушбу масала ҳозирги замон адабиёти билан шуғулланадиган олимларнинг қадимги насрий меросимизни ҳам жиддий тарзда ўрганиб боришларини тақозо этади. Умуман, ўзбек адабиётини даврларга бўлиш нисбий нарса. Шунинг учун бу соҳа олимлари ҳар икки босқич адабий ҳодисаларини пухтароқ билишга интилишлари фақат фойда келтиради, холос.

ЭЛ ҲОЗИҒИ

Бухоро Амири Насрулло 1842 йили сон-саноксиз лашкар билан Қўқонга бостириб келиб, қатли ом уюштиради. Муҳаммадалихон, укаси, ўғли ва шоира Нодирани ўлдириб, халқни хонавайрон этади. Насрулло Иброҳим Ҳаёлни Қўқонга ҳоким этиб тайинлаб, хунарманд, олим, шоир ва усталардан кўп кишини асир қилиб Бухорога ҳайдаб кетади. Улар орасида машҳур шоир, олим ва табиб Ҳозиқ ҳам бор эди. Шаҳарга қайтгач, Амир шоирга ўз зафари ҳақида бир фард айтишни буюради. Ҳозиқ арқони давлат ва лашкарбошилар ҳузурида баланд овоз билан қуйидаги байтни ўқийди:

Буриди бар кади худ аз маломат,
Либосе то ба домани қиёмат.

(Сен ўзингга лаънатдан шундан бир либос бичдингки, у кийим устингда қиёматгача қолади).

Амир Насрулло шоирга ҳеч нарса демайди. Аммо дилига ундан қасд олишни туғиб қўяди.

Жунайдулло Ҳозиқ XVIII асрнинг 80-йилларида Ҳиротнинг Карх номли маҳалласида туғилган. Бўлажак шоирнинг болалиги она шаҳрида ўтади. Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида (1800—1827) Бухорога келиб, мадрасада таҳсил кўради, замонасидаги барча илмларни, жумладан, тиббиётни пухта эгаллайди ва илм-адаб аҳли орасида шоир, олим сифатида шуҳрат пайдо қилади. Ҳозиқ аввал ўзи ўқиган Оли мадрасасига имом қилиб тайинланади ва орадан кўп ўтмай амир Ҳайдар саройига жалб этилади. Лекин, эркин фикрли, ростгўй

ва зукко Ҳозикни саройдаги лаганбардор, тамаъгир ижодкорлар кўролмайдди. Ҳатто, Маҳдум Жалолий деган бир қаламкаш уни масхаралаб ҳажвия ёзиб тарқатади. Ҳозик ҳам «Мавлоно Жалолий ҳажвиясига жавоб қасида» ёзади ва саройни тарк этиб, фуқарою фузалога эътибор нисбатан яхшироқ бўлган Қўқонга боради. У дастлабки пайтларда катта обрўга эга бўлади. Амир Умархонга мадҳиялар битади, унинг ғазалларига ўхшатма-тахмислар ёзади. Лекин саройдаги ҳаёт уни сиқиб қўяди. Хусусан, Умархон вафотидан сўнг (1822) Ҳозик саройни тарк этиб, Қўқон ва Бухоро хонлиги худудидаги турли вилоят ва шаҳарларда табиблик қилиб юради, ҳамда «Юсуф ва Зулайҳо» номли достонини тугатади. 1824 йили у табобатга доир «Шарҳи Қонунча» китобини ёзади. Бухоронинг чекка шаҳарларида яшириниб яшаб юрган Ҳозик 1826 йили Хоразмга боради. Бу ердаги олиму адиблар шоирни яхши пешвоз оладилар. Орадан кўп ўтмай шоир Хива хони Оллолихонга (1825—1842) «Равзатус-сафо»нинг таржимасини тақдим этади. 1829 йили Бухорога қайтган Ҳозик гоҳ Қўқон, гоҳ Шаҳрисабзда табиблик қилиб яшашга мажбур бўлади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Амир Насрулло Қўқонни қонга ботирганда Ҳозик ҳам тасодифан шу ерда эди.

Фардни ўқигандан сўнг Амир уни омон қолдирмаслигини ҳис этган Ҳозик дўстлари ёрдамида мустақил вилоят бўлмиш Шаҳрисабзга қочиб бориб, ҳоким Хўжақули парвоначи паноҳида яшай бошлади. Дастлаб Насрулло шоирнинг ўғли Мирза Муҳташам орқали хат ёзиб чакиртиради. Ҳозик куйидаги фард билан рад жавобини юборади:

Чун ҳузурам сабаби ранчиши таъбат гардид,
Мегурезам, ки малулат макунам бори дигар.

(Менинг ҳозир бўлганим таъбингнинг хиралашишига сабаб бўлди. Сенга яна маломат етказмаслик учун қочаман).

Шундан сўнг амир ҳибсда ётган ўғри Душабойни зиндондан бўшатиб, озодлик ва катта инъом ваъда қилиб, Шаҳрисабзга бориб шоир Ҳозикнинг бошини олиб келишни буюради. Душабой уч шериги билан Шаҳрисабзга келиб, тонг сахарда Ҳозикнинг уйига бостириб кириб, бошини танасидан жудо қилиб олиб кетишади. Бу пайтда Амир Насрулло Қаршида эди. Ўғрилар

шоирнинг бошини ўша ерга элтиб берадилар. Ҳозикнинг бошсиз танаси Хўжакули парвоначи бошчилигидаги умаролар иштирокида дафн этилади. Бу қонли фожиа 1843 йилнинг январь ойида рўй беради. Шоирнинг қабри Китоб туманидаги Охунд мазоридадир.

Инсонпарвар, жасур, зулм-зўрликка рўй-рост қарши турган, бутун умри дарбадарликда, таҳликаю нотинчликда ўтган Жунайдулло Ҳозик ўзидан сўнг катта ижодий мерос қолдирди. Мукаммал шеърлар девони, «Юсуф ва Зулайҳо», «Воқеоти исломи», «Таҳқиқ-ул-кафонд» («Шарҳи Қонунча») ва пароканда шеърлари баёзларда, дастхатлар хазиналарида сақланмоқда. Биргина «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг 21 та қўлёзмаси бизгача етиб келган. Бу шоирнинг улкан санъаткор сифатидаги шуҳратини кўрсатади.

Жунайдулло Ҳозик асосан тожик тилида, қисман ўзбек тилида ижод қилган зуллисонанн шоирдир. У Амирий (Амир Умархон), Навоий ва бошқа ўзбек шоирларининг ғазалларига мухаммаслар битган, Мирхонднинг тарихий асарини форсийдан таржима қилган. Шоир ғазалларида анъанавий муҳаббат мавзусини тасвирлаб, йигитликда кечган шоду хуррамлигию висол нашидасидан сероб бўлган кайфиятларини ифодалайди, баъзан айрилик дардидан, ағёр, ноаҳил сафдошларидан етган азиятдан изтиробга тушади. Хусусан, Навоий ғазалларига боғланган мухаммасларида биз Ҳозикни чинакам шодлик ва гўзаллик куйчиси сифатида кўрамиз:

Бири бор эрди хинонинг ранги пайдо илкида,
Ё тегиб ушшоқнинг қони сумансо илкида,
Бодадин сармаст ўлуб бир тўда миймо илкида,
Бири қоши кифригидек ўқ била ё илкида,
Деким ул ўқ бирла кўп жонларни қурбон айлабон.

Аммо шоир бошига тушган кулфатлар, сарсон-саргардонликдаги ҳаёт, ижодкор муҳолифларнинг ғаламуслиги, табиатдаги фавқулодда таъсирчанлик лирик қаҳрамоннинг ҳаётга, доноларга «тикон», нодонларга «гул» берган мавжуд ижтимоий тузумга муносабатини кескин ўзгартириб юборади. Шунинг учун ҳам Ҳозик асарларида зулм-зўрликка, илм-адаб аҳлига нописанд муносабатда бўлишга, ҳамма нарсани бойлик, мансаб-мартабага қараб баҳолашга кескин қарши кайфият кучаяди. Маълумки, Амир Насрулло замонида зулм ҳаддан ошади. Маҳаллий феодаллар, лашкарбошию ас-

карлар халкни бемалол талар, бечораларнинг ноласи замину замонни ларзага келтирарди. Шунинг учун Ҳозик амирга йўллаган қасидаларидан бирида уни халқпарвар, адолатпеша бўлишга ундайди, элнинг фаровонлигию юртнинг ободонлигини одил ҳукмдордан, деб билади:

Баҳри он подшоҳ кард худо,
Ки низоми жаҳон бувад барпо...
Яъни кас моли дигаре нахўрад,
Сари мазлум золиме набурад.

(Сени худо жаҳонни қонун-қоида билан бошқаргин, биров ўзганинг ҳақини емасин, бирон золим мазлумнинг бошини кесмасун, деб подшо қилган).

Бошқа бир ғазалида шоир лаганбардор ижодкорлар, амалдорларни, иккиюзламачи дўстларининг мунофиқлигини танқид қилади, фош этади.

Бунда у чаён характеридаги бир ҳикматдан усталик билан фойдаланган:

Қасди золим аз тавозуъ нест жуз тамҳиди зулм,
Мешавад ҳам неши акраб заҳр чун бармекашад.

(Золимнинг тавозу қилишидан ҳам мақсади зулм этмоқдир, чунки чаён ҳам заҳар сочишдан олдин найзасини қуйига эгади).

«Надорад», «Афтад», «Зараст», «Кунам» радифли ғазалларида шоир мавжуд феодали тартиб-интизом иллатларини, юрт бошига тушган зулму талон-тарожни рўй-рост лаънатлайди.

Маълумки, Шарқ адабиётида Юсуф ва Зулайҳо севги саргузашти ҳақида Фирдавсий, Кул Али, Дурбек, Жомий, Нозим, Ҳиравийлар дoston яратган. Жунайдулло Ҳозик ҳам ана шу кўҳна мавзуга мурожаат қилиб, ўзига хос янги дoston ёзган. Жумладан, Ҳозик ўз ижодий ниятидан келиб чиқиб Юсуф билан акалари ўртасидаги келишмовчиликни, акаларининг Юсуф жонига қасд қилишларини феодали ўзаро низолар тизимида анча шиддатли тасвирлаган. Анъанавий сюжетга кўра Зулайҳо тушида кўриб севиб қолган йигит ўзини «Миср Азизиман» деб ғойиб бўлади. Қизининг арз-хоҳишига кўра Мағриб шоҳи Таймус Миср Азизига совчи юборади. Ўрта Осиё халқлари одатича, ўз ижодий ниятига кўра Ҳозик дostonидаги тасвирда Миср Азизи Мағ-

рибзаминга совчи жўнатади. Асарда бошқа янги жиҳатлар ҳам кўп. Энг асосийси, шоир анъанавий мавзу ва образлар орқали ўзининг зулм-зўрликка, фиребгарлик, ёлғончиликка қарши нафратини ифодалашга эришган: чин севги, садоқат, ҳалолу поклик, ростгўйлик, мардлик, жасорат, ақл-заковат кудрати, адолат хусусидаги фикрларини тарғиб ва ташвиқ этган.

Бухоро ва Кўкон хонлигига қарашли кўп шаҳарлар халқи дардига малҳам бўлиб, ўлимга тик қараган, жасур ва оташнафас шоир — эл Ҳозиғининг асарлари XVIII аср ва XIX аср бошлари ўзбек ва тожик адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Шоир ижодини ўрганишда С. Амиркулов, У. Каримовларнинг ҳиссаси катта. 1957 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, устоз Азизхон Қаюмовнинг «Ҳозик» номли рисоласи чоп этилди. Биз ушбу лавҳани ёзишда шоир асарлари билан бир қаторда мазкур муаллифларнинг тадқиқотларидан ҳам баҳраманд бўлдик.

УЛУҒБЕКНИНГ ИЗДОШИ

Мен 1978 йили таниқли ёзувчи Раҳим Жалилнинг «Кўнгил ошиёни» қиссасининг дастлабки уч фаслини таржима қилиб «Ленин учқуни» газетасининг бир неча сониди эълон қилдирган эдим. Қисса ёднома характерига эга бўлиб, ёш Раҳимнинг кўрган-кечирганлари ғоятда нафис бир тарзда, шифохий адабиёт усули-накл йўли билан битилган. Асарнинг дастлабки саҳифаларида ёднома қаҳрамонининг машҳур сайёҳ, мироб, ҳайъатшунос Ҳожи Юсуф билан учрашуви тасвирланган. Шундан сўнг мен кўхна дастхатлар, тожик олимларининг асарлари, хотиралари ва қомусларни ўрганиб, бу забардаст олим ҳақидаги тасаввуримни мукамаллаштирдим. Маълум бўлишича, Ҳожи Юсуф Улуғбекнинг издошларидан экан.

Ҳожи Юсуф 1842 йили Хўжанднинг Оғолиқон маҳалласида пиллакаш оиласида дунёга келади. 6—7 яшарлигида уни мактабга берадилар. Мактаб таълимидан қаноатланмаган Ҳожи Юсуф мустақил ўқиш билан машғул бўлиб, Шарқ шеърляти, табиёт, география, математика, астрономия ва бошқа фанларни ўргана бошлайди. Кунлардан бир кун ёш Юсуф онасидан отасини сўрайди. Меҳрибон она эса кўз ёшларини тўкиб отаси Мирфаёз ҳажга бориб, Маккада вафот этганли-

гини айтади. Мурғак Юсуфнинг қалбида отаси ҳокини топиш истаги туғилади. 1854—1855 йилларда бир гуруҳ хўжандликлар ҳажга жўнашга тайёргарлик кўраётганини эшитиб 12 яшар Юсуф ялиниб-ёлвориб онасидан рухсат олади ва уларга ҳамроҳ бўлади. Раҳим Жалилнинг ёзишича, Юсуф Мадина шаҳридаги «Ғариблар қабристони»дан отасининг гўрини топиб, қабр устига лавҳа тош ўрнатади.

Ҳожи Юсуф 10—12 йилча Мисрда қолиб кетади. Уни асли хўжандлик бўлган Ҳожисайдулло ўз тарбиясига олиб, онасига мактуб ёзиб юборади. Хушфёъл ва ўткир зехдли Юсуфга Ҳожисайдулло араб тилини ўргатади, сўнгра «Жомеъ-ул азҳар» мадрасасига киритиб кўяди. Ҳожи Юсуф беш йиллик мадраса таҳсили давомида риёзиёт, ҳикмат, илми нужум, араб ва форс адабиёти бўйича пухта билим олади. Мадрасани тугатгач, етти йил мударрислик хизматида бўлиб, ўз билимини оширади, камолотга етказилади. У рус тилидан ташқари араб, форс, юнон, англиз, француз, тилларини мукамал билган.

Ҳожи Юсуф 12 йилдан сўнг Хўжандга қайтиб келганида яққаю ягона суянчиғи — онаси оламдан ўтганди.

Ҳожи Юсуф биринчи сафарида Юнонистон, Сурияда, иккинчи сафарида Испания, Франция, Ҳабашистон, Италия, Жазоир, Туркия, Петербургда бўлади, бу юртлар ҳақида маълумот тўплайди.

Астрономия, тиб илми, янги илм-фан, техникага майли кучли бўлгани учун маҳаллий руҳонийлар уни «кофир» деб эълон қиладилар. Ҳожи Юсуф яна ватанини тарк этиб, шоир ва соатсоз Абдулла Файёз билан Тошкентга отланади. Бу ерда бир неча муддат тайёргарлик кўрилгач Оренбург, Москва, Одесса орқали Оврўпа ва Африка мамлакатлари бўйлаб сафарга жўнайдилар, Абдулла Файёз соатсозлик, Ҳожи Юсуф мардикорлик, ҳаммоллик билан кун кечирадилар. Бу икки дўст 10—12 йил давомида Оврўпа, Африка ва Араб¹ мамлакатларини кезиб чиқиб, 1885—1887 йиллар орасида Эрон орқали ватанга қайтадилар.

Ҳожи Юсуфдаги қобилият ва билимдонликни кўрган рус амалдорлари уни миробликка, идора ишларига жалб этадилар. У Хўжанд атрофидаги ерларни суғоришни яхшилаш, янги ариқдар чиқаришни режалаштиришда хийла фаол қатнашган. Гарчи у турли вази-фаларда, жумладан, Хўжанд оқсоқоли лавозимида иш-

ласа ҳам ажойиб донишманд, илм-фан, янги техника тарафдори сифатида Ер, Осмон, Куёш, Ой умуман, сайёралар ҳақидаги илмий кузатиш ва асарлари билан мутаассиб тушунчаларга зарба беради. Ҳожи Юсуф 1925 йили 83 ёшида Хўжандда вафот этган.

Маълумки, Ўрта Осиё олимлари дунё астрономия ва география фанининг тараққиёти тарихида муносиб ўрин эгаллаб келганлар. Жумладан, Беруний астрономия ва географияга доир кўплаб асарлар ёзиш билан бирга, каттагина глобус тузган, Улуғбек бошчилигида Самарқанд расадхонасида ҳам глобус ясалганлиги маълум. Улкамиз фани тарихида учинчи глобусни мана шу ажойиб сайёҳ ва олим Ҳожи Юсуф ясаган. У хўжандлик заргар, наққош, рассом, дурадгор ва сайёҳлар билан маслаҳатлашиб, шоир Тошхўжа Асирий, Ҳусайн Рожеъ, Абдулло Файёз, мисгар Нурмаҳаммад, уста Ёқубхон ва бошқаларнинг кўмаги билан 1895 йили Ер куррасининг шакли-курраи арз, яъни глобус ясади. Глобус Москва, Петербург, Тошкент ва Самарқанд шаҳарларидаги турли кўрғазмаларда намоиш этилади. Уша вақтдаги рус географ ва картограф олимлар, география жамияти глобусни синчиклаб текшириб, унинг бенуқсон, илмий жиҳатдан мукамаллигини эътироф этадилар, Ҳожи Юсуф ихтиро учун муаллифлик гувоҳнома-сини олади.

1896 йили Самарқандда қишлоқ хўжалиги кўрғазмаси очилади. Ҳожи Юсуф ўз глобусини ўша кўрғазмага юборади. Глобус аввал Улуғбек мадрасасидаги музейга қўйилган. Ҳозир Самарқанддаги Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданият музейида сақланмоқда.

Ҳожи Юсуф Ернинг тузилиши ва сайёраларни ўрганишга бағишлаб бир қатор рисодалар ҳам ёзган. Тожикистоннинг харитасини тузган. Ўз ҳовлисида мактаб очиб, болаларни ўқитган. Васиятига кўра, вафотидан сўнг ҳовлиси етим болаларни ўқитадиган мактаб биносига айлантирилган.

У 1911 йили ўзининг «Мухтасари илми афлок ва илми арз» номли рисоласини тугатган. Асар саккиз фаслдан иборат бўлиб, ҳар бир фасл бир неча қисмга бўлинади. Ушбу рисола муаллиф таржимаи ҳолини, глобус яшаш жараёнини ўрганиш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Чунки, унда олим Хўжанд илмий муҳити, ўзи билан ҳамкорлик қилган заргар, мисгар, ганчкор, саҳ-хоф ва бошқа хунар эгалари ҳақида батафсил маълумот беради. Чунончи, ўз курраи арзи тақдири ҳақида қуйи-

дагиларни битган: «Улар маҳаллий халқдан курраи арз шаклини ясайдиган одам топилганидан ҳайратга тушдилар ва бу ҳаққа Петербургга хабар қилдилар. Подшоҳ мени ўз ҳузурига чакириб, таҳсин ва офаринлардан сўнг менга мукофотлар берди ҳамда давлатнинг олий нишонлари билан сарафроз этди» (Ҳожи Юсуфи Ҳайатий. «Илм-ул афлок». «Садои Шарк», 1989, 5-сон, 45-бет). Ҳожи Юсуф бошқа астрономлардан фарқли ўлароқ, Ер, бошқа сайёраларнинг тузилиши, ўзаро муносабати, ҳаракатини содда бир услубда, ҳамма тушунадиган қилиб тасвирлаган.

Толмас сайёҳ, синчков ихтирочи, илм-маърифат ҳомийси ва дўсти Ҳожи Юсуф Ҳайъатийни авлодлари ҳамиша ифтихор билан эслайдилар.

ДОНИШ ҲАҚИҚАТЛАРИ

Кўҳна сарчашмаларда «Ислому гумбази», «Илм макони» деб эъзозланган Бухорои Шарифдан ўтган замонларда Рудакий, Дақикий, Муродий, Авфий, Носирий, Сайидои, Мушфикий, Ҳилолий, Турди, Мужрим, Мирза Содик, Мирза Сирож, Ҳайрат, Шоҳин каби юзлаб санъаткорлар етишиб чиқиб, Хуросону Туронзамин шеърятига, бадий насрини юксак чўққиларга олиб чиқишга муносиб улуш қўшганлар; бадий сўз санъатини мавзу, жанр, тимсоллар ҳамда нафосат жиҳатидан хийла бойитганлар. Ана шу маънавият даргалари орасида шоир, мусаввир, хаттот, меъмор, мирзо, ёзувчи-мударрис, маърифат тарғиботчиси, давлат арбоби Аҳмад Дониш сиймоси алоҳида ажралиб туради.

Бўлажак аллома Аҳмад маҳдум ибни Носир 1826 йили Бухоро шаҳрида зиёли оиласида дунёга келди. Хатсаводини онаси бошқарган маҳалла мактабида чиқаргач, Аҳмад қорилар мактабига дохил бўлди. Бу ердаги ўқиш узоқ давом этмади — отаси уни мадрасага берди. Ўқиш давомида Аҳмад замонасидаги барча билимларни мустақил ўргана бошлади. Наққошлик, сураткашлигу хат кўчириш санъатини пухта эгаллади. Дониш таҳаллуси билан ғазаллар машқ қила бошлади. Одамларга, хусусан, мадраса талабаларига турли китоблардан нусха кўчириб, уларни ҳар хил расмлар, турли-туман нақшлар билан безаб бериб моддий аҳволини яхшилади. Истеъдодли наққош ва котиб сифатида шуҳрат қозонди.

Мадраса хатмидан сўнг устодлардан бирининг кўмаги билан Аҳмад Дониш Амир Насрулло саройига меъмор ва хаттот сифатида ишга жойлашди. Бу ҳақда ёзувчининг ўзи қуйидагиларни уқтирган: «Кунлардан бир кун мени устодим Ҳазрати султон ҳузурига элтиб, бу йигит хушнавислик ва китобларга зийнат беришда беҳамтодир, унинг зеб-зийнат санъати монийсифату беҳзодсийратдир; у расмий ва ғайрирасмий хатларни нуқсонсиз ёзади, деб таърифлади.

Шундан сўнг Султон мени ҳузурига даъват этиб, бир китобни содда хатда кўчиришни буюрди. Мен бу юмушни тез ва хушсифат бажардим. Буни кўрган амир менга ҳар куни тиб, тарих, ҳисоб, маърифий масалага доир китобларни хушнавис қилишни буюрар ва бир жузвга ўн дирамдан маош берарди. Бу орада устодим фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилдилар. Амир мени устодим ўрнига вазифадор этди ҳамда ойига минг дирамдан маош тайинлади. Энди амир мени субҳидамдан оқшомгача ўрдада ушлаб, муаллимим бажарган ҳамма ишларни менинг зиммамга юқларди. Шундай қилиб, саройдаги барча меъмор ва наққошлар бевосита менинг раҳбарлигимда фаолият кўрсатадиган бўлди» («Наводир-ул вақоеъ»дан).

Бу ерда у нозиктабъ рассом, математик, хушнавис хаттот сифатида обрўга эришди. Шунинг учун Амир Насрулло 1857 йили Бухородан Петербургга бораётган элчилар гуруҳига Аҳмад Донишни мирзо этиб тайинлади.

Бу сафар ёзувида жуда катта таассурот қолдирди. У амирга Русия подшосининг идора усули, ҳарбий қудрати ва техникаси хусусида батафсил маълумот ёзиб беради.

1860 йили тахтга ўтирган Амир Музаффар кўп илм-адаб аҳлини, донишманд, тадбиркор арбобларни саройдан четлаштирди, уларнинг ўрнига жоҳил, порахўр, худбин одамларини жойлаштиради. Аҳмад Донишнинг мартабаси ҳам пасайтирилади. У энди кўпроқ расмий ҳужжатларни кўчириш ва ижод билан машғул бўлади. Жумладан, 1865 йили юлдузларнинг жойлашиш-тартиби ҳақида биринчи ҳайъатшунослик рисоласи «Манозир-ул-кавокиб»ни ёзади. Бу асар юлдузлар туркуми ва уларнинг самовий ўрнашуви ҳақидаги мухтасар бир қўлланма эди.

«Тарих ҳақида рисола» китобида Аҳмад Дониш аштархонийлар сулоласи амирларининг юз йиллик тари-

ҳи ҳақида хийла мукамал маълумот берган. Хусусан, Амир Музаффар салтанатдорлиги тарихи, унда зулм-зўрлик, бебошликларнинг авж олиши, пешқадам, хур фикрли зиёлиларнинг таъқиб этилиб, бир ҳовуч жоҳилу нодон, амалпарастларнинг ҳокимият идораларини эгаллаб олганликлари қаттиқ қораланган.

Амир Музаффар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Россия билан муносабатларни кескинлаштирган бўлса ҳам, 1868 йилги жангдаги мағлубиятдан сўнг рус подшолиги билан дипломатик муносабатларни яна тиклашга интилиб, 1869 йили Петербургга элчилар юборади. Улар орасида Аҳмад Дониш ҳам бор эди. Бу сафар олим музокараларда тажрибали давлат арбоби сифатида Бухоро амирлиги манфаатларини донолик билан ҳимоя қилади. Шунинг учун элчилар 1870 йили ватанига қайтгач, амир унга «Ўроқ» унвонини беради ва ўз давлатида бирон қатта мартабани танлашни таклиф этади. Аммо Аҳмад Дониш Амир Музаффарнинг жоҳил, қайсар ва худбинлигини билгани учун бу истакни рад этиб, илмий, ижодий ишлар билан машғул бўлади. Натижада «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» («Халқ ва маданият низоми ҳақида рисола») асари вужудга келади. Унда адиб Бухоро амирлигидаги давлат бошқарув тизимини жиддий ислоҳ қилиш ғоясини илгари суради. Жумладан, турли табақа намоёндаларидан иборат олий мажлис тузиб, барча қонун, низомларни шу мажлисда ишлаб чиқиб, муҳокама қилиниши, сўнг Амир томонидан тасдиқланиши лозимлигини, шунингдек, амирликда давлатнинг барча соҳалари бўйича назорат маъмуриятини ташкил қилишни таклиф этганди. Шубҳасиз, бу ва бошқа мулоҳазалар Амирнинг мутлақ ҳокимиятини чеклаб қўярди. Бундан ташқари маърифатпарвар адиб замонавий жиҳозлар билан зийнатланган мактаб, мадрасалар қуриш, уларда турли тилларни, табиий фанларни ўрганишга ҳам жиддий эътибор бериш, муаллим ва мударрисларнинг масъулиятини ошириш масалаларини ҳам қўйган эди. Шунинг учун ҳам Амир Музаффар Аҳмад Донишни Россияга учинчи сафаридан сўнг (1873) саройдан четлатиб, яқин ўн йил давомида Ғузор ва Нарпай туманларида қозилик вазифасини бажаришга мажбур этади. Бу Дониш учун амалда сургун ва қувгин эди. Аммо маърифатпарвар адиб узок гўшаларда ҳам дардини илмдан, ижоддан олиб юрди.

Гарчи Аҳмад Дониш Амир Абдулаҳад томонидан

яна саройга даъват этилиб, китобдорлик вазифасига тайинланган бўлса ҳам, унинг фаолияти қатъий назорат ва таҳқир остида эди. Адиб умрининг охириги йилларини муттасил илмий, бадиий ижодга сарфлаб, 1897 йили вафот этади. Аҳмад Донишдан бизга қадар унинг 15 йил давомида ёзган «Наводир-ул вақоеъ» («Нодир воқеалар»), «Тарих ҳақида рисола» сингари китоблари мерос бўлиб қолган.

«Наводир-ул вақоеъ» 23 фаслдан иборат бўлиб, унда муаллиф жуда кўп ижтимоий-сиёсий, фалсафий, адабий, ахлоқий-таълимий, ирфоний-маърифий масалалар хусусида замонасининг пешқадам зиёлиси сифатида мулоҳаза юритади, ислохотчи маърифатпарвар сифатида бу соҳадаги нуқсон ва етишмовчиликларни бартараф этиш йўл-йўриқларини тавсия этади. Масалан, адиб асарнинг биринчи — «Ота-онанинг вазифалари ҳамда ҳақ-ҳуқуқлари» бобида ота-онанинг оиладаги бола тарбияси борасидаги бурч ҳамда вазифаларини баён этса, «Оқилларнинг азият чекиши ва жоҳиллар давлатининг юксалиши сабаби» номли бобида донолар кулфатда-ю нодонлар иззатда бўлган. кўп илм-адаб аҳли хору зорликка маҳкум этилган замонасининг иллатларини рўй-рост танқид қилади. Муаллиф ўз фикр-мулоҳазаларини тарихий воқеалар, машҳур кишилар ҳаёти ҳамда замонасининг бевосита ўзи билан боғлиқ ҳикоятлар, нақл ва тамсиллар билан тасдиқлаб, далиллаб боради. Натижада сиёсий, фалсафий, ахлоқий, назарий фикр-мулоҳазалар муайян далилларга асосланади.

Аҳмад Донишнинг айрим мулоҳазалари ўша даврда ҳам, ҳозирги вақтда ҳам диққатга молик. Масалан, асарнинг ўн олтинчи бобида тоғ жинсларининг пайдо бўлиши, конлар, турли маъданларнинг хоссалари, ер қимирлаши хусусида маълумот берса, йигирманчи бобда эса Бедил шеърларини қандай тушуниш хусусида фикр юритиб, шоир байтларидаги зоҳирий ва ботиний маънони бир зукко шеършунос сифатида таҳлил қилади. «Тарих ҳақида рисола» китобида Дониш аштархонийлар сулоласининг юз йиллик тарихи ҳақида мукаммал маълумот беради. Хусусан Амир Музаффар салтанати тарихи, унда зулм-зўрлик, бебошликларнинг авж олиши, бир ҳовуч нодонларнинг давлат идораларини эгаллаб олиши қаттиқ танқид қилинган.

Аҳмад Дониш асарлари XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё минтақасида янги ижтимоий тафаккурнинг вужудга келиш заминини, маърифатпарвар-

лик, ислоҳотчилик, жадиличилик тарихини ўрганишда энг нодир манбалар ҳисобланади. «Наводир-ул-вақоъ»нинг бевосита муаллиф кўчирган икки нусхаси бизгача етиб келганким, унда ҳозирги истиқлол давридаги демократик жараённинг айрим унсурлари борлиги диққатга моликдир.

Аҳмад Донишнинг жуда катта илмий-маърифий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий моҳиятга эга бўлган «Наводир-ул-вақоъ» («Нодир воқеалар») рисоласи 1965 йили доцент Абдурахмон Ҳамраев томонидан тожик тилидан таржима қилиниб, машҳур академик Иброҳим Мўминов сўз бошиси билан чоп этилганди. Китобни қайта нашр этиш шу кунларда айтиш муддао бўлур эди. Чунки бу асарда, юқорида таъкидланганидек, ўша давр мактаб ва мадраса тизимини тубдан ислоҳ қилиш, ўқиш-ўқитиш, тарбия усулларини янгилаш, таълим жараёнига табиий, техникавий фанларни киритиш сингари долзарб, илғор ғоялар ўз ифодасини топган. Дониш ижодини ўрганишда машҳур ёзувчи Садриддин Айний ҳамда профессор Расулхон Ҳодизодаларнинг хизматлари катта. Ҳодизода ёзувчи ҳақида «Зулматдан зиё» номли тарихий роман ҳам ёзган.

ҚУТЛУҒ АНЪАНА

Ўзбек ва тожик халқлари қадим замонлардан бир заминда яшаб, моддий ва маънавий бойликлар яратиб келган. Улар ўртасидаги тарих ва тақдир бирлиги тасвирий санъат, музыка, хусусан, бадиий адабиётда тематик, ғоявий руҳий яқинликни вужудга келтирган. Ҳар икки халқ ижодкорлари бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд бўлган. Бу қутлуғ анъанада икки тилда баробар ижод этиш — зуллисонайнлик ўзига хос бир моҳиятга эга.

Зуфархон Жавҳарий ана шу зуллисонайн шоирлар вакиллари билан бирдир. Жавҳарий 1860 йили шоир Назмий Истаравшаний оиласида дунёга келди. Дастлабки таълимни отасидан олди, сўнгра Бухоро шаҳрида мадрасани хатм этди. Араб, туркий тилларни ўрганди, ўз давридаги барча билимларни пухта эгаллади. Шарқ поэзиясидан мукамлат сабоқ олди. Айтиш пайтда Бухоро, Самарқанд ва Қўқон адабий муҳити билан яқиндан алоқада бўлди. 1945 йили ўз шаҳри — Ўратепада вафот этди.

«Кичиклигимдаёк, яъни ўн беш яшарлигимдан боШ-лаб тожик, туркий ва арабий тилларда шеър ўқиш ҳамда ғазал ёзиш, маснавий битиш, рисоалар ёзиш, Бедил, Соиб, Ҳофизи Шерозийлар ғазалларига тахмислар яратиш билан шуғулландим», деб таъкидлайди ўз таржимаи ҳолида Жавҳарий.

Жавҳарий Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Бедил, Навоий, Хусрав каби улкан санъаткорлар анъанасини давом эттириб, дунёвий муҳаббатни куйлади, илм-адаб, маърифатни тарғиб этди. Шарқ поэзиясидаги барча жанрларда ижод этди, забардаст дostonнавис сифатида танилди. «Табрик», «Иқбол байрами», «Илм навбахори», «Тожикистон қасидаси» каби шеърларида озодлик, меҳнат эркинлиги, хуррият, маърифатни, меҳнат кишиларининг бунёдкорлигини тараннум этиб, чинакам замон куйчисига айланди. Шоир ватанпарварлик мавзуларида кўплаб шеърлар, дostonлар яратди.

Классик адабиёт анъаналари руҳида камол топган Жавҳарий илм-маърифат, ҳур фикрни тарғиб этди. Унинг 30-йиллар ижодида халқ жасорати, қаҳрамонлигини мадҳ этилди. Адиб асарларида юксак инсонпарварлик ҳамда ватанпарварлик руҳи барқ уриб туради. «Одамхўр жаллод», «Тешабойдек мардона бўлинг», «Йигитларга», «Хуш келибсиз» сингари шеърлари фашист газандалар устидан халқнинг ғалаба қозонажигига давват этган жанговар поэтик асарлар жумласидандир.

Характерлиси шундаки, Жавҳарий ўзбек тилида ҳам кўплаб баркамол шеърлар битган, ўзбек демократ шоирлари, зиёлилари билан яқиндан ижодий ҳамкорликда бўлган. Унинг Муҳий Қўқоний, Боқий Ришдоний, кўп тилларни билган ажойиб олим, шоир Муқимийнинг яқин дўсти Мавлоно Йўлдош, Абдулҳофизи Зоминий билан дўстлиги ҳақида далиллар, шеъринг мактублар сақланиб қолган.

Жавҳарий ижодида чиркин феодал ўтмишга нафрат, халқлар дўстлигини тараннум этиш ўз ифодасини топган. У асарларида ўзбек халқи ҳаёти тасвирига жиддий эътибор берган. Шоирнинг «Офтобхон» дostonи бевосита ўзбек халқи ҳаёти тасвирига бағишланган. «Офтобхон»да бир камбағал қизнинг аччиқ, фожиавий ҳаётини тасвирлаш орқали шоир хонликлар давридаги ўзбек хотин-қизларининг умумлашма образини яратган. Ҳақ-хуқуқи поймол этилган, иззат-нафси тоиталган шўрлик қиз феодал зодагонлар, хонларнинг ифлос

чангалида хўрланади. Қўқонни қонга ботириб, Нодирадек донишмандларни қатл этган амир Насрулло Офтобхонни кул қилиб Бухорога элтади. Қиз бошига яна хўрлик, ҳақорат ва маломат тошлари ёғилади. Камбағал қиз Насруллонинг ғайри шаръий ишларини рўй-рост айтади, қариб қуйилмаганликда лаънатлайди. У Насрулло онасининг буйруғи билан саройдаги хизматкор аёллар томонидан бўғиб ўлдирилади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Офтобхон тақдири айрим тарихий китобларда ҳам қайд этилган. Атоқли ёзувчи Абдулла Қодирий Амир Умархон саройидаги бу канизак фожиаси ҳақида роман битмокчи бўлгану ёзиб улгурмаган. Шоир ва драматург Туроб Тўланинг «Қувваи қаҳ-қаҳа» драмасида ҳам Офтобхон эпизодик образ сифатида иштирок этади. Ҳозирча бу тарихий ҳақиқат ҳақидаги энг баркамол асар Жавҳарийнинг достони ҳисобланади.

Зуфархон Жавҳарий ўзбек демократ шоири Муқимий билан яқиндан таниш, ижодий ҳамнафас бўлган. Муқимий вафотидан ўн йил ўтгач, Жавҳарий «Фарғоналик Муқимийнинг кечмиши» номли дoston яратди. Автор асарда Муқимий ижодининг етакчи ғоявий йўналишини тўғри кўрсата билган: нодонларга иззат, доноларга кулфат келтирган хонликлар даврини қоралайди, аждодлар қолдирган мерос барча замонларда авлодлар қалбини маърифат ёғдуси билан мунаввар этаверади, улар мангу барҳаёт, дейди. Достонни нозик таъби шоир Муҳаммадоти Қўшмоқов ўзбек тилига таржима қилган.

Зуфархон Жавҳарий ижоди «қуйласа чолғуси бир, йиғласа қайғуси бир» бўлган ўзбек ва тожик халқлари ўргасидаги абадий биродарликнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Тожик шоирларининг ўзбек тилидаги. ўзбек адибларининг тожик тилидаги меросини ҳар гомонлама илмий асосда холис ўрганиш зарур. Буларни йиғиб алоҳида китоблар сифатида нашр этиб, гарғиб ва ташқиқ қилмоқ лозим. Бундай хайрли ишлар икки қардош халқ адабий ва маданий ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, ривожлантиришга муносиб ҳисса бўлиб қўшилади, ёш авлодни халқлар дўстлиги руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

НАЗМ ГУЛШАНИДА ПАИВАСТ

Шеъриятимиз бўстонида шундай ижодкорлар ҳам борки, улар мумтоз адабиётимиз билан бугунги назми-мизни пайваст қилиб турадиган бир кўприк вазифасини ўтагандилар. Ҳазрат Муқимий, Фурқат, Ҳамзалар билан ҳамнафас бўлган Ҳайратий ана шундай забардаст ижодкорлардандир.

Бўлажак шоир — Мулла Ҳошим Солиҳмахдум ўгли Ҳайратий 1870 йил Шаҳрихонда хунарманд-аравасоз оиласида дунёга келади. У мактабдор амакиси Жамол Қори қўлида тарбия топади, савод чиқаради, мактабдош дўсти, шоир мулло Алихон Оразий таклифи билан мирзолик хизматига ўтади. Ҳайратий 1909 йилдан 1917 йилгача Ахмадохунбой заводида ҳисобчи ҳамда мирзаллик қилади. Ана шу йиллари у шоир сифатида танила бошлайди ва арузнинг халқ кўшиқларига яқин вазнларида ғазаллар ёза бошлайди. У Муқимий, Ҳамзалар билан яқин ҳамсухбат бўлиб, ўз машқларини улар назаридан ўтказиб юради. Нуктафаҳм шоирнинг дастлабки шеърлари 1908—1909 йилларда Фарғона ва Самарқанд шаҳарларида чиқадиган газета ва журналларда чоп этила бошланади. Ҳайратий ўзбек мумтоз шеъриятимиз анъаналарини муваффақият билан давом эттириб, муҳаббатни ҳаётбахш файзини, ёрнинг нозу карашмасию бетакрор шаклу шамойилини, нозу итобию руҳафзо табассумини ўзига хос соз ва оҳангларда тасвирлай бошлади. «Маҳвашим», «Ким десун», «Нигорим келинг», «Нозанин ёрим учун», «Сўранг» сингари асарлар ана шундай жўшқин руҳдаги шеърлар ҳисобланади:

Доғи ҳижрон дардини ёрдан жудолардан сўранг,
Биз каби ҳижронзада юрган гадолардан сўранг...
Ошиқ улдурким нигорин куйида жондин кечиб,
Сарбасар куйган нужуди қахраболардан сўранг.

Ҳайратий ўз тенгқурлари орасида ўзбек ва тожик тилларида баробар маҳорат билан ғазаллар ёзган ўтмиш санъаткорлар асарларига назиралар, мухаммаслар.

ўхшатмалар битган шоирлардан ҳисобланади. Унинг Навоий, Фузулий, Муқимий сингари мумтоз назм усталарига ёзган мухаммаси, Амирий ғазалига битган назираси ижодкорнинг иқтидори, жасоратини кўрсатади. Зероки, ўша йиллари Амир Умархон ғазалига назира ёзиш у ёқда турсин, унинг номини тилга олиш ҳам хавфли бўлиб, бу бир жасорат эди.

Ҳайратий 1917—1920 йиллари Шаҳрихонда маориф раҳбари ва муаллим, 1920—1922 йиллари Марғилон шаҳар нозирининг иш бошқарувчиси, 1922—1930 йиллар орасида турли жамоат ташкилотларида ходим бўлиб ишлайди. 1932—33 йилларда Тошкент вилояти қишлоқларига Фарғона деҳқонларидан бу минтақада пахтачиликни янада ривожлантириш учун бир қанча хонадонлар кўчирилади. Ана шулар қаторида Ҳайратий ҳам Зангиота қишлоғига келиб жойлашади. Нафақага чиққан бўлишига қарамай шоир турли идораларда фаолиятини давом эттирди. Ҳайратий 1963 йили 93 ёшида оламдан ўтади.

Узоқ умр кўриб, муттасил ижтимоий-маърифий фаолиятда банд бўлган Ҳайратий бадиий ижод билан ҳам узлуксиз машғул бўлади: ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, халқлар дўстлиги мавзуларида ғазаллар яратади, ҳаётдаги нуқсонлар, кишилар ўртасида учраб турадиган ғайриинсоний хатти-ҳаракатларни фош этувчи ҳажвий шеърлар ёзди. Унинг лирик ва сатирик шеърлари ўша вақтда матбуот саҳифаларида, «Муштум» журналида тез-тез чоп этиб туриларди. Атокли адабиётшунос ва адиблар Ҳошимжон Раззоқов ва Тўхтасин Жалоловнинг сайъ-ҳаракатлари билан 1960 йили шоирнинг «Ҳайратнома» шеърлар тўплами чоп этилди. Китобга муаллифнинг 1908 йилдан то умрининг охириги йилларигача бўлган ижоди намуналари ҳамда «Ҳайратнома» манзумаси киритилган.

Мажмуадаги шеърлар Ҳайратий ижодининг мавзу доираси кенг, жанрлари ранг-баранг, бадиий жиҳатидан хийла ўқишли эканлигини кўрсатади. Хусусан, лирик шеърлари, форсий тилдан қилган таржималари китобхон қалбида қониқиш туйғусини ҳосил қилади. Улар равон, омиёна бир услубда турли-туман, ўзига хос ба-

дий-тасвирий воситалар, ташбеҳлар қўллаб битилган-ким, бир ўқишда китобхон қалбидан жой олади. «Хоразмча» деб номланган ғазалнинг қуйидаги байтларига эътибор беринг:

Куйингда қаландарман, куймакда самандарман,
Раҳм айла бу ҳолимга, ҳажрингда хуноб этма,
Эй кўзлари жаллодим, етсин сенга бу додим,
Кўй, жабру жафоларни, ҳолимни хароб этма.

Ҳайратийнинг кўпгина шеърлари панднома характерида. Уларда шоир кишиларни ҳалолу пок, хушхулқ, саховатпеша, мард-жасур, илм-маърифатли бўлишга, касб-хунар ўрганиб, ҳалол меҳнат эвазига кун кечиришга даъват этади; дайди, бебурд санъаткорларни, товламачи ва судхўрларни қаттиқтанқид қилади.

«Ҳайратнома» шоирнинг ўзига хос саргузаштнома шеърий киссасидир. Уни ўқир эканмиз, бир томондан, адибнинг мураккаб ва зиддиятли ҳаёт йўли кўз олдимизда намоён бўлади. Даврнинг энг муҳим воқеалари билан танишамиз. Катта Фарғона канали қурилиши манзаралари билан ошно бўламиз. Айни пайтда ҳукмрон коммунистик мафкура ҳамда шўролар тузумининг ёш авлодга қоронғи кўп салбий жиҳатлари аён бўлиб боради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ҳайратий зуллисонинан шоирдир. Ҳақиқатда ҳам шоир қўлёмалари бисотида тожикча шеърлар, таржималар талайгина. Машхур маърифатпарвар адиб Маҳмудхўжа Бехбудий ташкил этган «Ойна» журналида Ҳайратийнинг бир неча тожикча шеърлари эълон қилинган. Ушбу сатрлар муаллифи 1962 йили ёзувчи Эркин Маликов ҳамроҳлигида домла Ҳайратий хузурларида бўлиб, мусаввада дафтарлари-шеърларининг асли битилган қаламий дафтарни кўришга муяссар бўлган. Унда ҳали чоп юзини кўрмаган кўплаб мумтоз ғазаллар, ҳажвиялар мавжуд эди. Шунинг учун Ҳайратий меросини тўла тўплаб, саралаб, ўрганиб, нашрга тайёрласак, хайрли ишни бажариб, шоир руҳини шод қилган бўлурдик.

КОСОНИЙ РУҲИ

Бир куни кафедрада ўтирсам, таникли шарқшунос, филология фанлари доктори Ориф Усмонов кириб келдилар. Салом аликдан сўнг:

— Мана шу китобни Наимжон Норкуловга бериб қўйсангиз, кафедраларида йўқ экан, шошилиб турувдим, кутолмайман, — дедилар.

— «Хўб бўлади» дедим-да китобни столга олиб қўйиб, домлани кузатиб чиқдим. Қайтиб келиб, араб алифбосида босилган китобни кўздан кечирсам, Саййидмубоширхон Косонийнинг уч жилдлик «Ўрта Осиё тарихи» асарининг биринчи ва иккинчи жилдлари экан. Унинг мундарижаси, муқаддимаси билан танишиб чиққач, муаллифнинг ҳамюртим эканлигини билиб олдим.

Кечга яқин доцент Норкулов китобни олиб кетди ва «ҳамшаҳарингиз билан таништираман» деган ваъда берди. Кунлардан бир кун дўстим Олой бозори мавзеида яшайдиган Саййидмубоширхон домла хузурига бошлаб борди. Бизни қотмадан келган, арабий авра-астар чакмон кийиб олган, 60 йилдан зиёд ватанидан жудо булиб, Шарқ мамлакатларини кезиб юрса ҳам ҳамон косонлик лаҳжасида гапирадиган нуруний инсон очик чеҳра билан кутиб олдилар. Вақт тушликка яқинлашиб қолгани учун бир пиёла чойдан сўнг.

— Наимжон, овқат тараддудини кўрмаймизми? — сўраб қолдилар.

— Энди, домла, ҳамшаҳар келганда палов бўлса, зўр бўларди-да, — ҳазиллашди Наимжон.

— Бале, аз дустон ишорат, аз мо бо сар давидан, деганлар. Сиз нимани буюрсангиз, ўшада, — фикрни тасдиқладилар устоз.

— Сиз масалликларни кўрсатиб қўйсангиз бўлди, буёғини ўзимиз боплаймиз, — деб Наимжон ишга киришиб кетди.

Биз суҳбатни давом эттирдик. Маълум бўлишича, Саййидмубоширхон 1929 йили Косонсойнинг Дарвоза — қишлоқ (Асп бозор, Кўчаи Чак, Шаҳраб кўчаларини бирлаштирган) маҳалласида катта мулкдор Сулаймонхўжа оиласида дунёга келган. Оналарини Ла-

тифабиби, деб аташган. Шахрабдаги тўрт тошли те-
гирмон ҳам Сулаймонхўжага қараган. 30-йилларнинг
бошларидаги мулкдорларни кулоқ қилиш, мол-мулки,
ери ва бошқа бойликларини мусодара этиб, тортиб
олиб, колхозга қўшиб бериш каби мудҳиш сиёсат Су-
лаймонхўжа оиласини ҳам четлаб ўтмади. Отаси қа-
моқда оламдан ўтади. Бошпанасиз, тирикчилик ўтқа-
зиш воситасидан маҳрум оила кўчада қолди. Тўғаси
Саййидахмадхон онаси ва Саййидмубоширхонни олиб,
шаҳардан чиқиб кетади ва Кўлобдаги Қаймоқчи қиш-
лоғига боради. Аммо ҳамшаҳарларидан бири қишлоқда
«бой-кулоқнинг фарзандлари» юрганини давлат хавф-
сизлик идораларига етказишади. Натижада «ҳукумат
кишилари» уларни бу ердан ҳайдаб юборади. Улар не-
ча сарсонликдан сўнг Афғонистон билан чегарадош
Қурбони шаҳид (ҳозирги Восеъ тумани) қишлоғига
бориб, бошпана топиб, бир йил колхозда ишлашади.
Бу орада Саййидахмадхоннинг оналари ва тоғаси ҳаёт-
дан кўз юмишади.

Жудолик дардига бардош беролмаган Саййидахмад-
хон кунлардан бир кун Дарқад кечувидан гупсарчилар
ёрдамида ҳамроҳ қариндошлари билан Афғонистонга
ўтиб кетади. Шундан сўнг Саййидмубоширхоннинг ҳаё-
ти гоҳ Ҳиндистон, гоҳ Афғонистон ва ниҳоят Арабис-
тонда кечди.

У кишининг тўрт ўғли ва тўрт қизи бор. Катта ўғли
тижорат ишлари билан машғул. Қаерда яшамасин
Саййидмубоширхон қалбида халқи меҳри, Ватан со-
ғинчи туғён урарди. У тожирлик ишларидан фориғ пайт-
ларида она юрт илҳақлигига халқи тарихи ҳақида кўх-
на китобларни варақлаш, улардаги жасорат, матонат
тўла саҳифаларни кўчириб олиш, ўнлаб шоирлар де-
вонлари асл нусхаларини кўздан кечириш, бу хусусда
бирон бир китоб яратиш илинжи билан таскин берди.
Шу йўлда у Ҳиндистон, Афғонистон, Эрону Вашинг-
тон китоб хазиналаридаги дастхат сарчашмаларни 20
йил давомида ўрганиб чиқди: кекса ватандошлари би-
лан суҳбатлашди, баҳсу мунозаралар қилди. Натижада
уч жилддан иборат «Ўрта Осиё тарихи» китоби вужудга
келди. Ушбу асарга сўз боши ёзган Эргаш Муҳаммад
Булоқбоши қуйидагиларни таъкидлайди: асарнинг би-

ринчи жилди 351 саҳифадан иборат ва бир неча бобларга бўлинган 7 бўлимдан ташкил тоган бўлиб, Ўрта Осиё ерлашган қадимий халқлари ва уларнинг биринчи мустақил давлатчилиги ташкил топган IX—X асрга қадар бўлган тарихни ўз ичига олади. Муаллиф бу тараққиёт даври тарихини ёритаркан, умуминсониятнинг қадимий тарихий тараққийси билан боғланган ҳолда мулоҳаза юритади.

Асарнинг 394 саҳифали иккинчи жилди бир қатор боблардан иборат беш бўлимдан ташкил топган. Унда асосан Ўрта Осиё тарихи устида сўз юритилган бўлиб, Туркистонда Қорахонийлар давлати қурилишидан то Темурийлар давлатчилигини ўз ичига олгандир. Бу жилдда айрим сулолалар тузилиш жадвали ва хариталар бериш орқали муатлиф кўп тарихий ҳодисаларга атрофлича аниқдик бериб ўтади. Ушбу китоб ўтмиш тарихимизнинг ҳамма жабҳаларини чиқитларга чиқармай, сиёсий, мафкуравий чеклашларга берилмай ҳолис, мукаммал ёритиб берилганлиги билан қимматлидир. Китобнинг нашри кутилаётган учинчи жилдида халқимизнинг XV асрдан тортиб ўлкамизда Октябрь тўнтариши юз бериб, халқ бошига тушган мудҳиш тарихий воқеалар ёритилади.

Косоний ўз китобида илмий-назарий фикрларни қатъий далилланган бўлишига, у ёки бу тарихий воқеаларни, давр, сулолалар шажараси, салтанатдорлигини бор бўй-басти билан кўрсатишга, ёритишга интилган, ҳулосаларнинг лўнда бўлишига эришган; адабиёт ва маънавиятнинг бошқа турлари ҳақидаги фикрларда қамровни кенгрок олишга; унинг ҳомийлари фаолиятини ҳам тўқисрок ёритишга ҳаракат қилган ва бунга тўла маънода муваффақ бўлган.

Сайидмубоширхон Косоний шоиртабъ, шеърят нафосатини нозик идрок этадиган олим эди. У кишининг «Ғазнавийлар даври адабиёти ва маданияти», «Қори Раҳматулло Партав Косоний», «Мир Атоулло Косоний», «85 Косоний муҳожирлар тарихи», китоблари ҳамда Темурийлар даври санъати тарихига доир сочма мақолалари дастхатлари ҳозир Жиддада яшаётган ўғиллари Маҳмудхоннинг қўлида сақланмоқда. Уч жилддан иборат «Ўрта Осиё тарихи» китоблари эса «Мовароуннаҳр» нашриёти тасарруфида.

Косоний билан бўлган бир суҳбатда «Фарсий тилдаги адабиёт айнан ғазнавийлар ҳукмронлиги даврида жанр нуқтаи назаридан ҳам, ғоявий йўналиш, бадий қудрати жиҳатидан ҳам янги тараққиёт чўққисига кўтарилди. Уни Фаррухий, Унсурий, Фирдавий, Асжадийларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Фирдавсий ва Султон Маҳмуд муносабатини янгитдан, холис ўрганиш керак», деган эдилар. Саййидмубоширхон Косоний оилалари билан икки йил Тошкентда яшаб, 1996 йили вафот этганлар. Иншоолло, келгусида ана шу фарзандлари қўлидаги дастхат ёзгулардан ҳозирги ҳарфга кўчириб, Сизнинг эътиборингизга ҳавола қилурмиз. Токим сизлар марҳум ёки барҳаёт муҳожир ҳамюртларингиз, эҳтимол қариндошларингиз кечмишидан хабардор, маънавиятингиз тарихининг янги зарварақлари билан ошно бўлинг. Зероки устоз Косонийнинг хотираси, ҳамиша барҳаёт руҳи бизни шунга даъват этади.

ХОТИМА

Ҳирот шаҳри илм-адаб аҳлининг навбатдаги мушоира оқшоми Жомий ҳовлисида ўтадиган бўлибди. Тонг саҳардан бошлаб турли шаҳар ва қишлоқлардан шоирлар устод хонадонига кела бошлабди. Эшик олдида юпунгина кийиниб олган, жиккаккина нуроний мўйсафид елиб-югуриб хизмат қиларкан: у гоҳ одамларни таъзим-тавозе билан пешвоз олиб, уйга таклиф қилар, гоҳ отда келган адибларни суяб тушуриб, арғумоғини оғилхонага элтиб боғлар экан. Шу пайт кўпдан бери устод суҳбатида бўлишни орзу қилиб юрган вилоят ҳокимларидан бўлмиш ёш шаҳзода, ҳаваскор шоир ҳам кўринибди. Ҳалиги хизматкор мўйсафид тезлик билан ҳокимни отдан суяб тушириб, отини оғилхонага боғлаб қайтибди. Ҳокимни меҳмонлар ҳузурига элтиб, тўрға ўтқазибди-да, ўзи яна пойгакка бориб чўкка тушибди.

— Жаноблар, ҳамма келиб бўлди, шекилли, ул улуг зот қани? — сўрабди шаҳзода.

Меҳмонлардан бири пойгакда ўтирган бояги хизматкорга ишора қилибди. Ҳалиги хизматкор Абдурахмон Жомий эканини энди билган ҳоким хижолат тортганидан ўрнидан сапчиб туриб, ташқарига отиладиган бўлибди. Жомий уни ўз ўрнига ўтқазиб, шеърият баҳсини бошлаб юборибди.

Шарқнинг машҳур санъаткори, юзлаб илм-адаб аҳлининг устози, Навоийнинг яқин дўсти, маслакдоши Жомий жуда катта обрў, ҳурмат-эҳтиромга эга бўлишига қарамай, ана шундай камтарона ҳаёт кечирган. Шогирдлари, ҳукмронлардан келадиган инъом-эҳсонларни бева-бечоралар, етим-есирларга улашиб берган.

Шарқнинг аксарият улкан мутафаккирлари оғир кун кечирганлар, қандай вазифани бажаришмасин, қай мансабда бўлмасин оддий халқни, элни, юртни ўйлаган: улар ёққан маърифат чироғи феодализм зулмати ичра порлаган юлдуздир. Ким эканлиги ва қайси табақага мансублигидан қатъи назар маданият ривожига ҳисса қўшган, халқ анъаналарини тиклаш, давом эттиришга интиланган, адолатни ёқлаб, маънавиятга ҳомийлик қилган, ғайри инсоний иллатларни қоралаб, одамзодни

эъзозлаган боболаримиз ўз мардумсеварлик ва маърифатпарварлик қарашлари билан ҳамиша бизга йўлдошу қўлдошдирлар. Зероки, машхур озарбайжон шоири Низомий Ганжавий, еру кўкнинг барча иши инсонга боғлиқ, уни халқ ҳал этади, деган эди:

Осмону заминда нарсалар бари,
Одамнинг фикридан эмас ташқари.

Азиз китобхон! Ушбу лавҳалар Сизга бирон-бир маърифат бера олган бўлса, таъбингизни равшан, кайфиятингизни чоғ этишга жила улуш қўшган бўлса, муаллиф муродига етибди. Чунки яхши сўзни тарғиб қилиш ҳам савоб. Ёмон сўздан ўзи асрасин. Зероки, ҳазрат Навоий айтганларидек:

Ёмон сузки келиб жонға урғай,
Ки жондин ҳам ўтиб имонға урғай.

МУНДАРИЖА

Мукаддима	3
---------------------	---

МАЪНАВИЯТИМИЗ САРЧАШМАЛАРИ

Зардушт	6
Авесто	8
Шарқ мусикасининг асосчиси	13
Ал-жабр, яъни алгебра	18
Табарий сабоқлари	22
Муаллими Соний	25
Асрнинг ноёб ҳодисаси	28
Тўнғич тарихнавис	30
Қомусий билим соҳиби	34
Халқ қаҳрамонлиги куйчиси	39
«Офариннома» муаллифи	43
Биринчи султон	45
Ҳайратангез истеъдод	59
Ғазнавийлар маликушшуароси	63
Тиббиёт бобокалони	68
Байҳақий — бош мирзо ва тарихчи	73
Маърифатпарвар вазир ва олим	76
Риёзиётшунос файласуф	79
Тил билимининг донишманди	84
Достоннавис ва луғатшунос	87
Фидойӣ эътиқод	90
Билимлар хазинаси	95
Ҳикматлар атриёти	100
Маънавият пешвоси	105
Жаҳолатни қоралаб	109
Андуҳ кошонаси	117
Ахсикат андалиби	122

Хоразм фаҳри	125
Нуктасанж шеършунос	129
Халқ дардига ҳамроз	132
Хамсачилик кашшофи	136
Жасоратли адиб	141
Адиб ва адабиётшунос	145
Мазлумлар кўз ёши оташ	147
Жаҳонгашта шайх	152
«Дил ба ёру»	159
Нозиктабъ бадихагўй	164
Жонбахш шеърят	169
Паҳлавон ва шоир	171
Фаҳруззамон	175
Инсондўстлик куйчиси	176
Зоконлик ҳажвгўй	180
Ҳикматлар гулдастаси	182
Маърифатни олқишлаб	186
Ҳаёт шайдоси	192
Нигористон соҳиби	196
Заминда осмон яратган олим	200
Илму урфон пешвоси	207
Улкан муаррих	212

ДАҲОЛАР ДАВРАСИДА

Ҳамиша бедор қалб	216
Юксак ахлоқ тарғиботчиси	220
Фанойи ва Пурёрвали	225
Шоҳ ва ижод таносиби	229
Кўҳна Чоч ошиғи	235
Зариф ҳикоятлар устаси	239
Устодга ёднома	244
Чехракушолар сарвари	248
Замона ҳофизи	252
«Шоҳнома» хон мусаввир	256
Саркарда шоир	260
Тарихчи олим ва сайёҳ	264

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

КЎҲНА ШАРҚДАРҒАЛАРИ

(Бадий-илмий лавҳалар)

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Муҳаррир *А. Бобониёзов*
Рассом *Ш. Одилов*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Л. Хиждова*
Мусахҳиҳлар *Ж. Тоирова, Н. Муҳаммадиева*

